NOU Norges offentlige utredninger **1999: 25**

Samboerne og samfunnet

Utredning fra et utvalg oppnevnt ved kongelig resolusjon 27. september 1996.
Avgitt til Barne- og familiedepartementet 18. mai 1999

Statens forvaltningstjeneste Statens trykning

Statens forvaltningstjeneste
Statens trykning

Oslo 1999

Til Barne- og familiedepartementet

Ved kongelig resolusjon av 27. september 1996 ble det oppnevnt et utvalg til å utrede problemstillinger omkring samboerskap.
Utvalget legger med dette frem sin innstilling.

18. mai 1999

Else Bugge Fougner
leder
Oddbjørn Evenshaug
Aksel Hatland
Andreas Hompland
Turid Noack
Margaret Sandvik
Turid Karlsen Seim
Einar Skancke
Atle Tellevik
Charlotte Koren
Liv Telle

Kapittel 0

Samtale om samboerskap

Samantha og Bosse satt på en kaffebar og pratet. Da kom deres felles venn, Fridolin, forbi.

SAM: Hei, Fri! Kom og sett deg ved bordet vårt!

BO: Hvordan går det?

FRI: Det går bra. Og med dere? Har dere hørt at jeg har flyttet inn sammen med Olga? Vi tenker til og med på å gifte oss. Det vil si, hun vil gifte seg, men jeg synes det er unødvendig.

SAM: Så bra! Du er heldig som har funnet en så flott jente som Olga. Men er det ikke like alvorlig for deg som for henne?

FRI: Jo! Men kjærligheten vår blir ikke større om den får et offentlig stempel. Og hvordan vi ordner livet vårt, er en privatsak.

BO: Er du sikker på at samlivet deres bare er en privatsak? Det er viktig også for samfunnet at folk lever i stabile familier, særlig av hensyn til barna. Og hva med dere selv? Alvoret i forholdet og forpliktelsen dere imellom blir vel større når dere markerer offentlig at dere lever sammen?

FRI: Nei, jeg er like glad i Olga om vi gifter oss eller ikke. Staten må innrette sin politikk etter hvordan folk faktisk lever. Samfunnet må respektere mitt valg.

SAM: Men det er slett ikke alle samboere som gjør et bevisst valg. For mange «ble det bare slik».

FRI: Men i praksis er det vel nesten det samme å være samboer som å være gift? Hva mener du Sam, har ikke du forsket på ulike sider ved samboerskap i mange år?

SAM: Jo, og sånn til daglig er det få forskjeller. Men ved å gifte seg får man del i en slags juridisk «standardpakke» som sparer folk for mye usikkerhet. Det gjelder særlig når de får barn, om det blir brudd i samlivet eller når den ene dør. Noe tilsvarende finnes ikke for samboere. Dersom de skal ordne seg på lignende måte, må de lage en masse avtaler seg imellom.

FRI: De som lever i såkalt papirløse samliv, trenger altså masse papirer?

SAM: Det burde de, men i praksis er det svært få som har det. Det er også et paradoks at samboerskap, som i teorien er en privat ordning, i praksis åpner for offentlig innsyn og krav til dokumentasjon dersom samboerne vil ha del i rettigheter som gifte har. Dessuten er det mange ordninger som samboere ikke kan komme inn under, selv om de lager avtaler seg imellom. Det finnes lover og regler som bare gjelder for gifte.

BO: Men samboerne har jo valgt bort ekteskapet av egen, fri vilje. Er det ikke da greit at de står i en annen situasjon enn dem som er gift?

SAM: Jo, hvis begge parter står like sterkt og samlivet bare omfatter de to, men slik er det ikke alltid. Det er samfunnets plikt å beskytte den svake part. Det kan være den ene av samboerne, og det gjelder særlig når det er barn i forholdet. Formelt er det enkelt for samboere å skille lag, men i praksis er det ofte svært konfliktfylt – ikke minst for barna. Samboende fedre kommer også ofte dårlig fra et samlivsbrudd.

FRI: Men det er jo så mange som skiller seg i dag – også de som er gift?

SAM: Det er riktig, men ekteskap er mye mer stabile enn samboerskap. Barn av samboere opplever at foreldrene går fra hverandre tre til fire ganger så ofte som barn av gifte foreldre.

FRI: For å holde sammen lenger burde altså samboerne komme seg til presten eller byfogden straks?

BO: Det kan jo tenkes at mange av dem som er samboere ikke ville ha vært mer stabile selv om de hadde giftet seg. De kan ha andre normer og verdier og ønsker ikke å forplikte seg så sterkt som ekteskapsløftet krever. I vår individualiserte tid er det mange som vil leve sammen, men samtidig ha døra på gløtt.

FRI: Hvor mange er det egentlig som er samboere? Og er ikke samboerskap egentlig bare et nytt navn på noe som alltid har funnes? Vikingene holdt seg med friller, fattigfolk levde sammen fordi de ikke hadde råd til å gifte seg, og det er ikke godt å vite hvilken seng husholderskene sov i om natten?

SAM: Det har selvfølgelig forekommet ugift samliv til alle tider, selv om det var forbudt ved lov og fordømt av prestene. Men den moderne formen for samboerskap dukket opp i de nordiske landene for 20-30 år siden, og det er fortsatt mest vanlig her. En halv million eller nesten en fjerdedel av alle som lever i samliv i Norge i dag, er samboere.

BO: Samboerskap er blitt så alminnelig at det blir godtatt uten videre av de aller fleste.

SAM: Ja, i dag er det uvanlig å begynne et samliv med å gifte seg. Halvparten av barna blir født utenfor ekteskap. De fleste av dem har samboende foreldre, og mange av disse gifter seg når de har fått barn. I dagens Norge har nesten 130.000 barn foreldre som er samboere.

FRI: Der kan du se, ekteskapet er på vei ut.

SAM: Nei, fremdeles er de fleste par gifte. Men det kan bli flere samboere etter hvert, når dagens unge blir eldre. Også blant dem som starter et nytt samliv etter en eller flere skilsmisser, er det mange som velger samboerskap. Men det er klart – holdningene kan jo endre seg.

BO: Når jeg tenker over de samboerne jeg kjenner, så tror jeg begrepet «samboerskap» fanger opp ganske varierte typer samliv. Det kan være alt fra rene bofellesskap og mer flyktige forbindelser, til par som lever sammen i stabile og veldig ekteskapslignende forhold. De ulike typene samboerskap trenger kanskje ulik lovgivning?

FRI: Ja, finnes det ikke noen retningslinjer for hvordan samboere behandles i lovgivningen i dag?

SAM: Det gjør det, for eksempel i trygdeordningene. Samboere med barn blir alltid behandlet på samme måte som ektepar med barn. Enslige forsørgere mister ekstrastøtten etter en tid dersom de blir samboere. Samboende pensjonister får pensjon som ektepar – ikke som to enslige.

BO: Det virker rimelig at samfunnets lover og ordninger tar hensyn til folks faktiske livssituasjon, og ikke bare til deres formelle sivilstand.

FRI: Hvor strengt blir dette kontrollert?

SAM: Det meste er basert på at folk melder fra selv, og det kan være straffbart å gi feilaktige opplysninger. Men å kontrollere disse opplysningene er skikkelig problematisk. Staten skal respektere folks privatliv og ikke være dyneløfter.

FRI: Noen er samboere fordi de ikke har lyst til å gifte seg. Men er det mange som blir det fordi det er mer lønnsomt enn å være gift?

SAM: Det kan sikkert tenkes, for på noen områder kommer man bedre ut av det som to enslige enn som et ektepar. Men på andre områder går samboere glipp av både rettigheter og stønader.

FRI: Kunne ikke Staten behandle alle som enkeltindivider, så unngikk vi jo hele problemet?

SAM: Både skatte- og trygdeordninger utvikler seg i den retningen, men det ville bli dyrt å gjennomføre det fullt ut. Dessuten er det et annet hensyn å ta: Skatt og trygd skal bidra til å jevne ut levekårene til individene, men da kommer også forholdene i husholdet inn. Det er rett og slett mye å spare på å dele bolig og husholdningsutgifter med en annen.

BO: Det er rimelig at det ikke skal lønne seg bedre å være samboer enn å være gift. Men dersom folk skal straffes på pungen straks de får seg en samboer, kan det tenkes at de heller forblir enslige enn at de gifter seg. Og det er ikke sikkert at det er så bra, det heller.

FRI: Vi har både kirkelig og borgerlig vielse, men jeg synes at begge deler er for voldsomt for meg. Ville det ikke være en idé å innføre en enklere ordning der samboere fikk de samme rettigheter og plikter som gifte?

SAM: Ja, det går an å opprette et slags Samboerregister. Som samboere kan melde seg inn i hvis de ønsker at samboerskapet deres skal komme i mer ordnede forhold.

BO: Så kunne de motta innmeldinger på Rådhuset hver fredag, og det unge paret kunne gå ut med noen venner til en fin lunsj etterpå! Men ville ikke en slik registrering bli oppfattet som et slags B-ekteskap og bidra til å undergrave det forpliktende ekteskapet?

SAM: Mange vil nok mene det. Hvis det var frivillig å melde seg inn i samboerregisteret, ville sikkert en god del samboere la være å registrere seg. Da ville mange samboerskap fortsatt være uregulert av lov. Det er vel fare for at nettopp de parene som har størst behov for trygghet gjennom lovgivningen, ville falle utenfor.

Fri: Hva synes dere at Olga og jeg skal gjøre, da?

SAM: Jeg vil anbefale ekteskapet som den beste samlivsform. Det er i både din og Olgas og samfunnets interesse. Hvis du synes det blir for mye oppstuss, behøver du jo ikke holde et stort bryllup. En vielse er nok.

BO: Selv om ekteskapet er best, synes jeg at du må velge fritt din egen samlivsform. Og så får Staten respektere voksne menneskers rett til å gjøre sine egne valg. Det viktigste er likevel hensynet til barna. Barn skal ikke straffes for sine foreldres valg av samlivsform.

FRI: Nå må jeg stikke, jeg skal møte Olga... Men jeg har fått litt å tenke på. Dette med å likestille samboerskap med ekteskap er virkelig ikke enkelt, det er jo nok problemstillinger her til å fylle en hel utredning!

Del I Bakgrunn for utredningen og sammendrag av forslag

Kapittel 1

Innledning

1.1 Mandat og sammensetning

I Stortingsmelding nr 35 (1994–95) Velferdsmeldingen ble det varslet at Regjeringen ville nedsette et bredt sammensatt offentlig utvalg for å utrede problemstillinger samboerskap reiser med hensyn til rettigheter, ytelser og forpliktelser. I meldingen ønsket man ikke å gå inn på videre likestilling av samboere og gifte i folketrygden før offentligrettslige og sivilrettslige spørsmål vedrørende samboerskap var utredet nærmere. Meldingen påpekte også at det er en uklar praksis overfor samboerhusholdninger på svært mange rettsområder.

Ved kongelig resolusjon av 27.09.96 ble det nedsatt et utvalg, heretter kalt Samboerutvalget. Det ble gitt følgende mandat:

> «Utvalget skal utrede de problemstillinger samboerskap reiser med hensyn til rettigheter, ytelser og forpliktelser. Samboere skal forstås som personer som lever i stabile ekteskapslignende forhold. Utvalget skal gi en prinsipiell vurdering av hvor langt vårt samfunn bør gå i å likestille samboere med ektepar, både med hensyn til de privatrettslige forhold samboerne imellom og de offentligrettslige forhold mellom samboerparet og samfunnet. Utvalget skal, med utgangspunkt i en slik helhetlig vurdering, komme med konkrete forslag til tilpasninger i ordningene under hensyn også til den praktiske anvendbarheten. Utvalget skal i den forbindelse drøfte hvordan status som samboer bestemmes, herunder spørsmålet om frivillig eller tvungen registrering. Utvalget forventes ikke å foreslå konkrete lovendringer. Utvalget bør kartlegge samboeres rettsstilling i andre land. Økonomiske og administrative konsekvenser av utvalgets forslag skal utredes.»

Utvalget ble bedt om å avslutte sitt arbeid innen 1. juli 1998. Fristen ble senere forlenget, først til 31. desember 1998 og deretter til 1. mai 1999.

Utvalget fikk følgende sammensetning:
Leder: Høyesterettsadvokat Else Bugge Fougner, Bærum
Medlemmer:
Forskningssjef Aksel Hatland, Oslo/Bergen
Forsker Turid Noack, Nesodden
Professor Turid Karlsen Seim, Oslo
Magister Andreas Hompland, Oslo

Barne- og familiedepartementet fikk fullmakt til å oppnevne medlemmer fra henholdsvis Finansdepartementet, Justisdepartementet, Sosial- og helsedepartementet og Barne- og familiedepartementet. Departementet oppnevnte:

Førstekonsulent, senere lovrådgiver, Torunn E. Kvisberg, Oslo (Justisdepartementet)

Byråsjef, nå underdirektør, Atle Tellevik, Skedsmo (Sosial- og helsedepartementet)

Underdirektør, nå avdelingsdirektør Margaret Sandvik, Oslo (Barne- og familiedepartementet)

Rådgiver, nå avdelingsdirektør, Einar Skancke, Oslo (Finansdepartementet).

I brev av 23.01.98 oppnevnte Barne- og familiedepartementet i tillegg:

Førsteamanuensis Oddbjørn Evenshaug, Drammen.

Torunn Kvisberg ble utnevnt til politisk sekretær i Forsvarsdepartementet fra 25.2.1999, og trådte derfor ut av utvalget. Einar Skancke ble utnevnt til avdelingsdirektør i Sosial- og helsedepartementet (Helseavdelingen) fra 01.01.1999, men etter avtale med de involverte departementer fortsatte han i utvalget som representant for Finansdepartementet.

Sekretærer for utvalget har vært Kåre H. Skollerud fra desember 1996 til juli 1998, Liv Telle fra april 1997 til mai 1999 og Charlotte Koren fra mars 1998 til mai 1999.

1.2 Utvalgets arbeid

Utvalget har i perioden desember 1996 til mai 1999 hatt 30 møter, hvorav 8 gikk over to dager og ett over tre dager.

Da det fantes lite data om samboere i Norge, la utvalget i begynnelsen av sitt arbeid vekt på å samle inn data og kunnskaper om samboerskap. Utvalgets medlem Turid Noack stilte til disposisjon resultater av sitt pågående forskningsarbeid. Utvalget fikk gjennomført en intervjuundersøkelse om samliv i regi av Statistisk sentralbyrå knyttet til deres Omnibusundersøkelser i 1997. Det ble stilt spørsmål som tilsvarte de som er stilt ved de tidligere større samlivsundersøkelsene i 1977 og 1988. Til å analysere intervjuundersøkelsen ble engasjert Inger Texmon i Statistisk sentralbyrå. Texmons rapport er tatt inn som vedlegg 3.

Utvalget bestilte også analyser av barns forhold etter foreldres samlivsbrudd, med særlig vekt på foreldrenes samlivsstatus, fra professor An-Magritt Jensen ved Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU) og forsker Sten-Erik Clausen ved Norsk institutt for by og regionforskning (NIBR). Analysene er basert på data fra NIBRs intervjuundersøkelser *Barns familier* og *Samværsundersøkelsen.* Rapporten fra Jensen og Clausen er tatt inn som vedlegg 4.

Utvalget har invitert en rekke personer, interesseorganisasjoner og politiske ungdomspartier til å presentere sitt syn på og kunnskaper om samboerskap.

Professor Øystein Kravdal fra Universitetet i Oslo la fram resultater fra sin forskning om samboerskap.

Forsker Sten-Erik Clausen fra NIBR og professor An-Magritt Jensen fra NTNU holdt innlegg om sine undersøkelser og analyser om barn ved samlivsbrudd.

Dr. philos. Odd Arne Tjersland fra Østensjø familiekontor orienterte om sin erfaring med familierådgivning for samboere.

Rektor Steinar Stjernø fra Høyskolen i Oslo holdt et innlegg om begrunnelser for samboerskap.

Professor Annemette Sørensen fra Boston University og Universitetet i Bergen holdt foredrag om ulike former for familie og samboerskap.

Fra trygdeetaten orienterte rådgiver Jorun Kongerud og førstekonsulent Marit Huse om folketrygdens regelverk for enslige forsørgere og håndteringen av dette når forsørgeren har en samboer.

Det ble arrangert et heldagsseminar for utvalgets medlemmer med innlegg fra Ann Dahl fra Aleneforeldreforeningen, Gro Lindstad fra Lesbisk og Homofil Frigjøring, Øystein Haram fra Foreningen 2 Foreldre, Line Torvik fra Sosialistisk Ungdom, Øyvind Håbrekke fra Kristelig Folkepartis Ungdom, Truls Bjørhei fra Fremskrittspartiets ungdom, Bjørn Arild Gran fra Senterungdommen og Ole Edvard Bjørnstad fra Arbeidernes Ungdomsfylking.

Også personer fra Sverige og Danmark har vært invitert til å holde innlegg på utvalgets møter. Lektor Ingrid Lund-Andersen fra Universitetet i Århus foreleste om samboeres rettsstilling i Danmark. Karin Lindell og Monica Felding, leder og sekretær for den svenske komitéen som vurderer deres «Sambolag», holdt innlegg om denne loven m.m.

Utvalget har hentet inn opplysninger fra landets herreds- og byretter om husstandsfellesskapsloven og annen rettspraksis av interesse for utvalgets arbeid. Utvalget har også hatt kontakt med Barnefordelingsprosessutvalget, som avga utredningen NOU 1998:17 *Barnefordelingssaker – avgjørelsesorgan, saksbehandling og delt bosted* i november 1998.

1.3 Utvalgets avgrensning av mandatet

Samboere i Norge i dag utgjør en sammensatt og lite homogen gruppe. I kap. 3 gis en beskrivelse av ulike typer samboere, og det redegjøres for ulike kjennetegn ved samboerskap.

I følge mandatet skal «samboere forstås som personer som lever i stabile ekteskapslignende forhold». Utredningen omfatter derfor ikke alle som kunne regnes som samboere. Utvalget har lagt vekt på å drøfte og avklare hva det vil legge i avgrensningen «stabile ekteskapslignende forhold». Særlig i 12.1 omtales og begrunnes nærmere hvilke parforhold utvalget mener faller utenfor mandatets definisjon av samboere, og hvilke forhold det mener må regnes som stabile ekteskapslignende.

I sine forslag til tilpasninger av lovverket etablerer utvalget den hovedregel at de som faller inn under mandatets avgrensning av samboere som «personer som lever i stabile ekteskapslignende forhold», er samboende par med felles barn og/eller par som har levd sammen i minst to år.

Utvalget har begrenset utredningen til å omfatte heterofile samboere. Flere av utvalgets forslag om å likestille samboere med ektepar er begrunnet ut fra hensynet til felles barn. Også de opplysningene og data som er innhentet – om pardannelse, brudd, barn, holdninger, økonomi etc – gjelder bare par av motsatt kjønn, og de vil ikke uten videre gjelde for par av samme kjønn.

Kapittel 2

Sammendrag av utvalgets forslag

2.1 Oppbygging av utredningen

I dette kapitlet er hovedvekten lagt på å presentere utvalgets forslag som er næremere begrunnet i kapitlene 12 og 13. Ellers er utredningen disponert slik:

Del I gir bakgrunnen for utredningen. Kapittel 1 er om utvalgets oppnevning, sammensetning og mandat. I kapittel 3 diskuteres hva som menes med begrepet «samboer», og det redegjøres for ulike typer samboerskap. Kapittel 4 inneholder en gjennomgang av hvordan samboerskap er behandlet i tidligere utredninger og meldinger.

Del II samler kunnskap fra ulike områder om samboere og samboerskap. I kapittel 5 gis først en oversikt over samboernes rettsstilling på ulike områder i dag. I kapittel 6 og 7 redegjøres det for fremveksten av samboerskap i Norge og i en del andre land. I kapittel 7 blir det også gitt en oversikt over rettsstillingen for samboere i andre land. Kapittel 8 handler om holdninger til samboerskap i befolkningen og hvordan disse har endret seg, om kirkens syn og rettsutviklingen sett over tid. I kapittel 9 presenteres ulike forklaringsmåter for hvorfor samboerskap er blitt mer alminnelig. Kapittel 10 er viet barn og foreldre.

Del III inneholder utvalgets vurderinger og tilrådinger. I kapittel 11 diskuterer utvalget prinsipielle vurderinger som bør ligge til grunn ved en tilpasning av regelverket for samboere. Kapitlet danner utgangspunkt for forslagene i kapitlene 12 og 13. Forslag til konkrete tilpasninger i lovgivningen er gitt i kapittel 12. I dette kapitlet diskuteres også hvilke krav til varighet som bør stilles før et samboerskap kan regnes som stabilt og ekteskapslignende, og problemstillinger knyttet til å opprette et samboerregister. I kapittel 13 fremmes forslag til tiltak på andre områder, som opplysningsvirksomhet og forskning og statistikk over samboere. Til slutt er det i kapittel 14 redegjort for økonomiske og administrative konsekvenser av utvalgets forslag.

Vedleggene gir mer bakgrunnsstoff. En utfyllende gjennomgang av gjeldende rett er gitt i vedlegg 1. Kirkens syn på samliv er behandlet av professor Turid Karlsen Seim i vedlegg 2, *Tradisjoner og posisjoner i kirkens syn på samliv. En historisk og argumentativ skisse* . Vedlegg 3, *Samliv i Norge mot slutten av 1900-tallet. En beskrivelse av endringer og mangfold,* gir demografisk bakgrunnstoff og analyser av utvalgets intervjuundersøkelse om samliv i 1997. Rapporten er skrevet av forsker Inger Texmon. Mer utfyllende stoff om foreldreskap i samboerforhold finnes i vedlegg 4, *Samboerskap som foreldreskap* , skrevet av forskerne An-Magritt Jensen og Sten-Erik Clausen.

2.2 Stabile og ekteskapslignende samboerforhold

Samboere utgjør en lite enhetlig gruppe, fra unge barnløse par i kortvarige forhold til par i livslange samliv med felles barn. De ulike typene samboere har ulike behov for lovregulering av samboerskapet. Når utvalget har vurdert likebehandling av samboere med ektepar, har det i henhold til mandatet avgrenset seg til å se på de stabile, ekteskapslignende samboerforholdene. Utval-

get mener det er to kjennetegn ved samboerskap som gjør det stabilt og ekteskaplignende:

Samboerskap der det er felles barn regnes som stabile og ekteskapslignende.

Samboerskap som har vart en viss tid, som hovedregel i to år, regnes som stabile og ekteskapslignende .

Når utvalget foreslår likebehandling av samboere med gifte på enkelte områder, tas det utgangspunkt i disse to kriteriene. Utvalget ser det som ønskelig med mest mulig enhetlig og gjennomgående bruk av begrepet samboer i lover og forskrifter. Bare der gode grunner tilsier det, bør det avvikes fra denne hovedregelen. Utvalget legger til grunn at kravet om to års varighet som utgangspunkt bør gjelde både når samboere skal gis rettigheter og plikter på linje med gifte og i forhold til regler som fratar samboere rettigheter. Et mindretall mener at målsettingen om å stimulere til ekteskap gjerne kan tillegges større vekt enn balansen mellom rettigheter og plikter.

2.3 Om samboerregister

Utvalget vil ikke tilrå at det opprettes et sentralt samboerregister. Opprettelse av et register, frivillig eller obligatorisk, støter på vesentlige problemer som gjør det lite aktuelt å gjennomføre. Etter utvalgets vurdering vil en frivillig reigistreringsordning ikke kunne forventes å fange opp alle samboere, selv ikke samboerpar som åpenbart ville ha spesiell nytte av en slik ordning. Et frivillig register er derfor ikke tilstrekkelig. Et obligatorisk register er også problematisk; det ville kreve kontrolltiltak som vanskelig kunne gjennomføres uten å bryte med respekten for folks privatliv.

Forslagene omtalt nedenfor kan alle gjennomføres uten et sentralt samboerregister. Forslagene er basert på at samboere avkreves egenerklæring om sin samlivsstatus, der det er nødvendig. Det kan være straffbart å gi feilaktige opplysninger om samlivsstatus der dette fører til at man urettmessig får økonomiske fordeler.

Ved registrering av felles adresse i folkeregisteret kan samboere dokumentere at de bor sammen. Folkeregisteret kan til en viss grad dekke offentlige myndigheters kontrollbehov.

2.4 Privatrettslige områder

Når det gjelder private personers rettigheter og plikter – det privatrettslige området – har utvalget lagt vekt på individenes selvstendighet og partenes eget valg av samlivsform. Samboere har muligheter til selv langt på vei å regulere forholdet seg imellom gjennom avtaler. Utvalget finner derfor ikke at samboerskap generelt bør likestilles med ekteskap.

Utvalget foreslår likevel enkelte endringer av hensyn til den svake part. Utvalget har spesielt lagt vekt på hensynet til barna, særlig i tilfellene der foreldrene går fra hverandre. Videre er det lagt vekt på å styrke gjenlevendes mulighet til å beholde boligen og andre «nære ting».

Ikke alle forslag er enstemmige. Et mindretall ønsker mindre grad av likestilling mellom samboere og ektepar enn flertallet, og peker blant annet på at samboere som ønsker å sikre hverandre rettigheter, kan oppnå dette ved å inngå ekteskap.

2.4.1 Forholdet mellom samboerne

Under samboerskapet

- Utvalget foreslår ikke regler om felleseie for samboere, tilsvarende dem som finnes for ektefellers formuesforhold.
- Utvalgets flertall foreslår at regler om rådighetsbegrensninger, sammen med andre særregler om bolig og innbo mellom samboere, samles i et nytt kapittel i husstandsfellesskapsloven.
- Utvalgets flertall foreslår at samboere som har felles barn eller som har levd sammen i minst to år, skal få innsynsrett i hverandres økonomi.
- Utvalget foreslår ikke å innføre underholdsplikt mellom samboere.
- Utvalget går inn for at prinsippet om husmorsameie, slik dette er utviklet gjennom rettspraksis for samboere, lovfestes.

Ved brudd

- Utvalget foreslår ingen likedelingsregel for det økonomiske oppgjøret etter et brudd mellom samboere, tilsvarende den regel som gjelder for deling mellom ektefeller.
- Utvalget foreslår at retten til vederlagskrav for samboere slik dette er utviklet gjennom praksis, lovfestes.
- Utvalget foreslår ingen endringer i husstandsfellesskapslovens regler om fordeling av gjenstander ved brudd.
- Utvalget foreslår ikke regler om bidragsplikt for samboere etter samboerskapets opphør.

Ved død

- Utvalget foreslår ikke at det skal innføres arverett for samboere.
- Utvalgets flertall foreslår at samboere skal kunne bestemme i testament at lengstlevende, uten hinder av livsarvingenes pliktdelsarv, skal arve et beløp begrenset oppad til fire ganger grunnbeløpet.
- Utvalget foreslår ingen endringer i husstandsfellesskapslovens regler om fordeling av eiendeler.
- Utvalgets flertall foreslår at samboere som har felles barn eller som har levd sammen i minst fem år, skal ha rett til å sitte i uskifte med felles bolig og innbo. Retten skal ikke gjelde der førstavdøde hadde særkullsbarn. Et mindretall foreslår at retten til uskifte avgrenses til å gjelde samboere med felles barn. Et annet mindretall går imot rett til uskifte for samboere.
- Utvalget foreslår at retten til å sitte i uskifte bør falle bort dersom gjenlevende (etter ekteskap eller samboerskap) etablerer samboerskap og arvingene etter førstavdøde ikke samtykker i fortsatt uskifte. Utvalgets flertall mener at retten til å sitte i uskifte bør falle bort etter to års samboerskap eller hvis gjenlevende får barn med ny samboer. Utvalgets mindretall mener at retten bør falle bort etter ett års samboerskap.

2.4.2 Forholdet til barn

Utgangspunktet for utvalgets vurderinger er hva som er best for barnet. Utvalget legger vekt på å sikre barnet best mulig foreldrekontakt, uavhengig av foreldrenes samlivsform, og uavhengig av om foreldrene lever sammen eller ikke.

Fastsettelse av farskap

- Utvalget foreslår en lovendring hvorved farskap og morskap til barn som fødes av foreldre som er samboere, etableres gjennom en felles skriftlig erklæring hvor de tilkjennegir at det er deres felles barn og at de lever sammen.
- Utvalget foreslår at samboerforeldre som skriftlig bekrefter at det er deres felles barn, og at de lever sammen, i kraft av loven får felles foreldreansvar for barnet.
- Utvalget slutter seg til Barnefordelingsprosessutvalgets forslag om obligatorisk veiledning og frivillig mekling ved brudd for samboere med barn under 16 år dersom en av partene krever det.

Kunstig befruktning

- Utvalgets flertall foreslår ingen endringer i reglene om at kunstig befruktning også kan tilbys samboere. Et mindretall er uenig i at dette tilbudet gis par som ikke er gift.

Adopsjon

- Utvalgets flertall foreslår at adopsjonsloven endres slik at samboere som har levd sammen i minst 3–5 år gis mulighet til å adoptere sammen. Flertallet mener at samboere også bør gis rett til stebarnsadopsjon. Et mindretall går ikke inn for endringer i adopsjonsloven.

2.5 Offentligrettslige områder

Når det gjelder offentligrettslige områder som trygd, sosialhjelp og skatt, går utvalget lenger i å likestille samboere med gifte enn på det privatrettslige området. Utvalget legger til grunn at det ved offentlig inntektsomfordeling bør tas utgangspunkt i folks faktiske husholdssituasjon, mer enn deres formelle sivilstand. På det offentligrettslige området kan ikke partene avtale seg bort fra de ordninger som gjelder. Etter utvalgets vurdering tilsier dette at det ikke skal like mye til for å likestilles med ektefeller på det offentligrettslige området som på det privatrettslige.

2.5.1 Trygd

Mange av stønadene i folketrygden er knyttet til familiesituasjon. Den faktiske familiesituasjonen har tidligere stort sett vært sammenfallende med sivilstand. Med økende antall samboere passer ikke sivilstand lenger som indikator på faktiske økonomiske behov. I løpet av 1990-årene er det gjort flere enkeltstående endringer i trygdereglene for samboere. Utvalget foreslår noen ytterligere tilpasninger, men legger vekt på at samboerskapet skal ha hatt en viss varighet før det får betydning for trygdeytelsene. Hovedregelen er to år eller felles barn, men det gjøres unntak fra denne regelen der det er gode grunner for dette. Når det gjelder behovet for inntektssikring, legger utvalget ikke avgjørende vekt på at samboere ikke har underholdsplikt for hverandre.

Alders-, uføre- og etterlattepensjon

- Utvalgets flertall foreslår at grunnpensjonen til samboende pensjonister

uten felles barn, skal beregnes etter samme regler som for ektefeller først etter to års samliv.
- Utvalget foreslår at pensjonister som har levd sammen i to år skal kunne få ektefelletillegg i pensjonen.
- Utvalgets flertall foreslår at det innføres rett til etterlattepensjon for samboere som har levd sammen i minst fem år.
- Utvalget foreslår at retten til etterlattepensjon skal falle bort hvis pensjonisten etablerer et samboerforhold. Utvalgets flertall mener etterlattepensjonen bør falle bort etter to års samboerskap eller hvis samboerne får felles barn. Utvalgets mindretall mener den bør falle bort etter ett år.

Stønad til enslig forsørger

Enslig forsørger mister retten til utvidet barnetrygd etter å ha vært samboer i 12 av de siste 18 månedene. Ved en lovendring fra 1998 – som skal tre i kraft 1. juli 1999 – mister enslige forsørgere også retten til overgangsstønad etter å ha vært samboere i 12 av de siste 18 månedene. Disse regler gjelder samboere med særkullsbarn.
- Utvalgets flertall foreslår ingen endringer i disse reglene. Utvalgets mindretall foreslår imidlertid at folketrygdens stønader til enslige forsørgere skal falle bort først etter to år, men foreslår ingen endring i retten til utvidet barnetrygd.

2.5.2 Sosialhjelp

Sosialhjelp er en subsidiær ytelse som bare skal gis når alle andre muligheter er prøvd. Tildeling og utmåling av sosialhjelp skal bygge på skjønn i kommunene, og hjelpen skal ta utgangspunkt i den faktiske økonomiske situasjonen.

Økonomisk stønad

- Utvalget foreslår at utgangspunktet for skjønnet ved tildeling og utmåling av økonomisk stønad til samboere skal være at de behandles på samme måte som ektefeller. Det foreslås ingen krav til varighet av samboerskapet. Hvert tilfelle må vurderes konkret.

Vederlag for sosiale tjenester

- Utvalget forslår at en definisjon av samboere bør tas inn i forskriftene for beregning av vederlag, og at kravet bør være felles barn eller minst to års samliv.

2.5.3 Skatt

Siden de fleste gifte i dag skattlegges særskilt, er det ikke store forskjeller i skattebehandlingen av ektepar og samboere. Det er heller ikke store forskjeller for pensjonister, ettersom det allerede er gjort enkelte tilpasninger i beskatningen av de samboende pensjonistene som er likestilt med ektepar ved pensjonsutmålingen.

Inntekts- og formuesskatten

- Utvalgets flertall foreslår at samboere som har felles barn eller som har

levd sammen i minst to år, skal kunne skattlegges felles i skatte-klasse2.
- Utvalgets flertall foreslår at samboere med felles barn eller som har levd sammen i minst to år, kan fordele kapitalinntekter og fradrag seg imellom.
- Utvalgets flertall foreslår at samboere som har felles barn eller som har levd sammen i minst to år, skal lignes sammen for felles formue. I tillegg foreslår flertallet at formue til felles barn skal skattlegges sammen med foreldrenes felles formue.

Utvalgets mindretall foreslår ingen endringer i beskatningen av samboere.

Enslige forsørgere
- Utvalget forslår at skatteklasse to skal falle bort for samboende eneforsørgere. Flertallet mener dette bør skje etter to års samboerskap eller hvis samboerne får felles barn. Mindretallet mener det bør skje etter ett år.

Særlig regler for pensjonister
- Utvalget foreslår ingen endringer i dagens regelverk om at samboende pensjonister som er likestilt med ektefeller i trygden, skattlegges på samme måte som ektepar.

Skattefritak ved salg av bolig
- Utvalgets flertall foreslår at en samboer identifiseres med tidligere samboers botid når tidligere felles bolig realiseres etter brudd der samboerforholdet før bruddet har vart i minimum to år eller der partene har felles barn. Mindretallet foreslår at dette skal gjelde bare der samboerne har felles barn.

Arveavgift
- Utvalgets flertall foreslår at samboere gis fritak for arveavgift og gaveavgift på linje med ektepar når samboerskapet har vart i minst to år før førstavdødes bortgang eller når gjenlevende har felles barn med avdøde.

Dokumentavgift
- Utvalgets flertall foreslår at samboere som har felles barn eller som har levd sammen i minst to år, fritas for dokumentavgift for bolig og fritidseiendom på linje med ektefeller.

2.6 Andre områder

2.6.1 Forsikring og pensjonsordninger utenom folketrygden

- Utvalget foreslår at det blir definert nærmere når det foreligger et fast etablert forhold etter reglene i forsikringsavtaleloven. Det foreslås at samboere som har felles barn eller som har levd sammen i minst to år faller inn under begrepet.
- Utvalget foreslår ingen endringer i de krav som gjelder for å bli regnet som samboere i kollektive livsforsikringer og yrkesskadeforsikring.

2.6.2 Hvem skal gis rettigheter som pårørende/nærstående

- Utvalget foreslår at reglene i gravferdsloven om hvem som har rett til å besørge gravferden, endres slik at samboere som har felles barn eller som tidligere har levd sammen i minst to år, skal regnes som avdødes nærmeste etterlatte på linje med ektefeller.
- Utvalget foreslår at det blir presisert nærmere i forskriftene til sosialtjenesteloven, lov om pasientrettigheter og psykiatriloven når det foreligger et samboerforhold som tilfredsstiller kravet om «ekteskapliknende» i disse reglene. Etter utvalgets vurdering bør hovedregelen om at samboerne enten skal ha felles barn eller ha levd sammen i minst to år, legges til grunn.

2.6.3 Rett til å anke etter at siktede er død

Etter straffeprosessloven § 308 har gjenlevende ektefelle rett til å anke en dom etter at siktede er død. Gjenlevende samboer har ikke rett til å anke etter denne bestemmelsen.

- Utvalget foreslår at straffeprosessloven § 308 endres, slik at gjenlevende samboer som har felles barn med avdøde eller som har levd sammen med avdøde i minst to år, har rett til å anke.

2.7 Behov for opplysning og kunnskapsutvikling

2.7.1 Informasjon til samboere

Utvalget mener det er behov for mer opplysningsvirksomhet overfor samboere. Det er behov for informasjon om de rettslige forskjellene mellom ekteskap og samboerskap. Målgruppen for informasjonen bør særlig være unge mennesker i alderen da det er vanlig å etablere samliv, og eldre som trenger opplysninger vedrørende spørsmål som aktualiseres ved dødsfall.

- Utvalget foreslår at det utarbeides et standardformular for testament mellom samboere.
- Utvalget foreslår at en kort orientering om forskjellene mellom samboerskap og ekteskap med skjema for samboerkontrakt kan deles ut gratis på offentlige kontorer.

2.7.2 Forskning

Utvalget påpeker at det er utilstrekkelig kunnskap om de store og raske endringene som i de senere årene har skjedd med familie og samliv i Norge. Utvalget mener det er behov for mer forskning på dette området, både av sosiologisk og demografisk karakter, i tillegg til historiske bidrag og refleksjoner over etiske, filosofiske og teologiske/religionsvitenskapelige problemstillinger. Utvalget mener undersøkelser om hvorfor folk velger samboerskap og konsekvensene av hvilke samlivsformer som velges, bør stå sentralt i fremtidig familieforskning.

Kapittel 3

Om samboere

Det finnes ingen rådende, entydig definisjon av samboerskap. Mens det i dagligtalen er nokså klart hva folk tenker på når de snakker om samboere, er det svært vanskelig å foreta en presis avgrensning av gruppen. Det er vanlig å regne som samboere par som lever sammen i ekteskapslignende forhold, men det er ikke opplagt hva som skal legges i «ekteskapslignende». Ekteskap kan være ulike når det gjelder grad av nærhet mellom partene, om de har felles økonomi, felles bolig, planer for fremtiden og lignende. Slike variasjoner finnes i enda større grad i samboerforhold. Bruker man en for snever definisjon av samboerskap, kan par som selv oppfatter seg som samboere, falle utenfor. Bruker man en for vid definisjon, kan det være vanskelig å skjelne mellom samboere og for eksempel to studenter i bofellesskap.

Det er også vanskelig å definere når et samboerskap blir etablert og når det blir oppløst.

Ektepar har offentlig tilkjennegitt at de er enige om å leve sammen i ekteskap. Noe tilsvarende foreligger ikke for samboere. Det finnes ikke noen entydige kriterier å følge om man vil konstatere om et par er blitt samboere. Ektepar kan ta ut skilsmisse per en bestemt dato. Et brudd mellom samboere kan ikke like enkelt tidfestes.

I faglitteraturen finnes flere definisjoner av samboerskap som kan variere noe med hvilke kjennetegn det legges vekt på. En vid definisjon av samboere er to personer av ulikt kjønn som lever sammen uten å være gift. I noen definisjoner legges vekt på at partene har et følelsesmessig forhold eller at de er seksualpartnere. I noen definisjoner legges vekt på felles husholdning eller felles økonomi.

En annen måte å definere samboere på, kan ta utgangspunkt i hvordan partene selv oppfatter forholdet sitt. Det er ikke nødvendig at partene har noen skriftlig avtale om at de er samboere. Det legges vekt på om samboerne regner seg – og fremstår – som et par, med andre ord at det foreligger et parforhold. Par som bor sammen, vet som regel selv om de regner seg som samboere eller ikke. Det kan likevel hende at de to partene har ulik oppfatning om dette, for eksempel hvis den ene har større forventninger til forholdet enn den andre. Slik uenighet kan bli særlig tydelig, og problematisk, etter et brudd.

I dette kapitlet beskrives ulike typer samboere. I kapittel 12 vil utvalget redegjøre for hvordan det vil avgrense gruppen *stabile og ekteskapslignende samboerforhold* og diskutere hvilke kriterier som skal legges til grunn ved eventuell regulering av slike samboerskap.

3.1 Hva kjennetegner samboere?

3.1.1 Felles bolig

Samboere kjennetegnes ved at de bor sammen. Det finnes ingen statistikk som kan gi fullstendige opplysninger om samboeres boligforhold, eller om hvor mange andre som bor sammen uten at de skal regnes som samboere. Det foreligger for det første ikke noe boligregister å ta utgangspunkt i for å lage slik statistikk. Det finnes heller ikke noe sentralt register over samboere. Men problemet ligger også i sakens natur; det er vanskelig å lage statistikk for sam-

boere så lenge det ikke finnes klare kriterier for å fastslå hvem som skal regnes som samboere.

I enkelte definisjoner av samboere settes det krav til hvor stor andel av tiden som tilbringes i felles bolig. Samboere kan for eksempel defineres som par som bor sammen minst fem døgn – eller netter – i uken, minst 75 prosent av tiden eller et visst antall dager over lengre tid. Hensikten er å skille samboere fra ikke-samboende par som ofte overnatter hos hverandre.

Boforhold på et bestemt tidspunkt kan likevel ikke settes opp som noe absolutt kriterium for å bli regnet som samboere. På samme måte som for ektepar kan det være flere grunner til at samboere midlertidig bor fra hverandre. Det kan hende at de studerer eller arbeider på ulike steder, at de er i ferd med å flytte, at den ene er på sykehjem eller lignende. Med økende inntekt og formue, vil en stadig større andel av befolkningen disponere flere boliger. Særlig når det gjelder samboere som har hatt tidligere samliv, kan det være grunner til at de ønsker å beholde hver sin bolig. Det er ikke opplagt hvor grensen skal gå mellom samboere og særboere, dvs. kjærestepar som bor adskilt.

3.1.2 Parforholdet

Intervjuundersøkelser kan gi noe innsikt i graden av fellesskap, forventninger om varighet og forpliktelser i samboerskapene. I statistikken som refereres her, er det personer som selv opplyser at de er samboere, som kommer med i denne kategorien.

En intervjuundersøkelse fra Statistisk sentralbyrå i 1996 hadde enkelte spørsmål til samboere der de ble bedt om å angi hvorvidt mulige grunner til ikke å gifte seg passet mer eller mindre godt til deres situasjon. Resultatene gjengitt i tabell 3.1 gjelder samboere under 42 år som ikke har tidligere ekteskap eller samboerskap bak seg (Kravdal 1997).

Tabell 3.1: Andel som er delvis eller helt enig i grunner til ikke å gifte seg. Prosent

Jeg er for ung til å gifte meg	24
Forholdet er for ferskt til at det har vært aktuelt å tenke på giftermål	23
Vi er usikre på om vi passer godt nok sammen	17
Som gift kan du ikke like lett avslutte forholdet	71
Som gift glir du lettere inn i tradisjonelle kjønnsroller	22
Som gift er det vanskelig å holde forelskelsen ved like	16
Gifte har større press fra omgivelsene om hvordan de skal leve	24
Vi mangler den materielle standarden vi gjerne vil ha som gifte	19
Å være gift gir ingen fordeler sammenlignet med å være samboende	48
Å være gift lønner seg ikke av økonomiske grunner	22
Det er mye arbeid og store kostnader forbundet med bryllup	64

Ifølge denne undersøkelsen ser det ut til at kjæresteforhold mellom unge utgjør en relativt stor del av samboerskapene. En av fire mente de var for unge til å gifte seg, en like stor andel mente at forholdet var for nytt til at det var aktuelt å tenke på ekteskap. Ganske få mente at de ikke passet bra sammen, mens et stort flertall mente at det ville være vanskeligere å bryte forholdet om de var gift enn når de var samboende. Alt dette er momenter som beskriver grad av midlertidighet eller forpliktelse i forholdet. Ikke uventet var svarene vesentlig forskjellige for par med og uten barn. Splittes materialet opp i undergrupper, viser det seg at par med felles barn hadde langt mer tro på forholdet sitt.

Samboerskap kan være innledningen til ekteskap. Men det er også i økende grad blitt en langvarig og permanent samlivsform og et alternativ til ekteskapet. I en undersøkelse i 1994 svarte 44 prosent av samboere ja, 24 prosent nei og 33 prosent vet ikke på et spørsmål om de har planer om å gifte seg i løpet av de nærmeste to årene. Det er særlig samboere i slutten av 20-årene og begynnelsen av 30-årene som planlegger å gifte seg, men selv i denne aldersgruppen er det ikke mer enn en tredjedel som har klare ekteskapsplaner.

3.1.3 Økonomisk fellesskap

Et kjennetegn ved «ekteskapslignende» forhold kan være at partene har felles økonomi. Noen spørsmål fra undersøkelsen «Familie og kjønnsroller 1994» gir et visst bilde av hvor stort økonomisk fellesskap gifte og samboere har. Undersøkelsen ble gjennomført av Norsk samfunnsvitenskapelige datatjeneste som en postundersøkelse, og 2087 personer i aldersgruppen 16–79 år svarte på intervjuskjemaet.

Tabell 3.2: Svarfordeling på spørsmålet: Hvordan disponerer du og din ektefelle/samboer den inntekt som en av dere eller begge har? (Velg det svaralternativet som passer best) Gifte og samboere etter alder. Prosent

	Under 25 år		25 – 39 år		40 år og over	
	samboer	gift	samboer	gift	samboer	gift
Vi beholder pengene hver for oss	20	0	25	5	23	7
Vi disponere en del av pengene sammen og beholder resten hver for oss	21	19	29	14	47	19
Vi disponerer alle pengene sammen og tar hver for oss ut det vi trenger	55	81	44	77	30	69
Jeg disponerer alle pengene, og gir min partner hans/ hennes del (og omvendt)	3	0	3	4	0	5
I alt	100	100	100	100	100	100
N=	94	16	159	352	57	754

Tabell 3.2 viser at uansett alder er det flere samboere enn gifte som har helt eller delvis separat økonomi. Av samboerne er det minst en av fem som sier at de beholder pengene hver for seg, blant de gifte er det nesten ingen.

Blant gifte er det et stort flertall som disponerer alle pengene sammen. Den største forskjellen finner vi mellom gifte og samboere over 40 år. Mens nesten 70 prosent av de gifte disponerer alle pengene sammen, gjelder dette bare for 30 prosent av samboerne, og 70 prosent av samboerne oppgir at de disponerer alt eller noe hver for seg. En mulig forklaring er at samboere i denne aldersgruppen ofte er skilte/etterlatte med en tidligere familie å ta hensyn til.

At den ene parten disponerer alle pengene og utporsjonerer en andel til den andre, som med husmødrenes tradisjonelle husholdningspenger, er ganske uvanlig. Vi finner det så vidt blant gifte i den eldste aldersgruppen.

Tabell 3.3: Hvem av dere er det som vanligvis holder oversikt over faste utgifter og familieøkonomien som helhet?

	under 25 år		25 – 39 år		40 år og over	
	sambo	gift	sambo	gift	sambo	gift
Alltid jeg	5	29	9	13	18	14
Vanligvis jeg	23	0	22	18	16	21
Begge omlag like mye eller sammen	53	59	50	41	49	42
Vanligvis min ektefelle/samboer	16	6	10	22	11	15
Alltid min samboer/ektefelle	1	6	4	7	2	6
Ikke aktuelt/har ikke felles økonomi/noen andre gjør det for oss	2	0	4	0	4	0
N=	87	17	158	350	55	749

Generelt er det stor oppslutning blant alle grupper om å ha felles ansvar for økonomien, og det er liten forskjell mellom gifte og samboende. For par over 25 år går forskjellen i retning av noe mer likestilt arbeidsdeling blant samboere enn blant gifte når det gjelder å holde oversikt over familieøkonomien.

Resultatene gjengitt i tabell 3.2 og 3.3 er ikke kontrollert for varighet av samlivet. Vi kan forvente at med økende varighet øker også grad av felles pengebruk og oversikt over felles økonomi. Samboerskapene har vart kortere enn ekteskapene og når samboere har mindre felles økonomi enn gifte, kan forskjellene skyldes varighet, ikke samlivsform. Undersøkelsen måler heller ikke hvordan folk faktisk disponerer pengene, men hvordan de selv oppfatter at pengene brukes. Det kan være at folk har svart mer etter idealene enn etter realitetene.

Få samboere har skriftlige avtaler som regulerer det økonomiske forholdet dem imellom, se 6.7.

3.2 Ulike typer samboere

I kapittel 6 gis en nærmere beskrivelse av aldersfordelingen for samboere, i hvilke generasjoner og i hvilke aldersgrupper samboerskap er utbredt. Samboere er ingen homogen gruppe. De varierer både etter hvor de er i livsløpet og hvilket stadium forholdet er i. Noen par ligner mest på to enslige som midlertidig og uforpliktende bor sammen, barnløse, med atskilt økonomi og uten spesifikke planer for samlivets fremtid. Andre kan ligne ektepar med et langt

felles liv bak seg, med felles barn, felles økonomi og felles forventninger, og det eneste som skiller dem fra gifte, er at de ikke har inngått ekteskap. Nedenfor er nevnt noen hovedgrupper samboere. Disse må verken oppfattes som utfyllende eller gjensidig utelukkende. Grupperingen er inspirert av Sørensen (1997).

Kjæresteforhold. Dette er svært unge personer uten barn som flytter sammen på en slags «prøve» uten tanke på om forholdet skal være av varig karakter. I denne gruppen er det meget høy bruddfrekvens. Tabell 3.1 viste at omtrent en fjerdedel av samboerne ser på forholdet som så nytt at det ikke er aktuelt å tenke på ekteskap. Denne typen samboerskap – par som bor sammen uten å ha planer om senere ekteskap – er antakelig vanligere i dag enn for noen tiår siden.

Samboerskap som forberedelse til ekteskap . Denne gruppen består også hovedsaklig av unge mennesker uten barn. Men nå inngår det en forventning om at forholdet skal vare. I 1970-årene var flesteparten av samboerskapene av denne typen –par bodde sammen allerede i forlovelsestiden. I dag flytter de færreste unge par sammen først etter vielsen, og de fleste par er innom samboerskap før de eventuelt gifter seg.

Samboerskap som alternativ til ekteskap . Dette kan gjelde par i alle aldre, gjerne med barn. For noen er det å leve som samboere et meget bevisst valg; de ønsker ikke å gifte seg, for eksempel av ideologiske eller praktiske grunner. For andre er samboerskapet resultatet av mange små skritt. De flytter sammen, etablerer seg, får barn osv, uten at det ligger noen klar preferanse for samboerskap fremfor ekteskap.

Post-ekteskapelige samboerskap . Dette er par der minst den ene har vært gift tidligere, noen har også barn fra ekteskapet med seg inn i det nye samlivet. Det kan også være middelaldrende personer med voksne barn fra tidligere ekteskap. De post-ekteskaplige samboerskapene kan enten være en forberedelse til nytt ekteskap, eller et mer eller mindre bevisst alternativ til ekteskap.

Samboerskap blant eldre personer. Også slike samboere har ofte vært gift før, de kan være enker eller enkemenn. Grunnen til at de ikke gifter seg kan være følelsesmessig eller økonomisk. Det kan for eksempel være at de vil unngå å miste en enkepensjon eller at de ikke ønsker å foreta skifte med voksne barn. I Norge er det få i de eldste aldersgruppene som er samboere i dag, men det er grunn til å tro at denne gruppen vil øke i fremtiden når generasjoner som er mer vant til samboerskap, blir eldre.

3.3 Terminologi og begrepsgjennomgang

3.3.1 Betegnelsen «samboer»

Også tidligere har par levd sammen uten å være gift. Betegnelsen «samboer» er derimot ganske ny. Tidligere kunne slike samliv omtales som *konkubinat,* og etter hvert som *papirløse forhold, samvittighetsekteskap, papirløst ekteskap* eller *avtalt samliv* . Samtidig som betegnelsene har skiftet, kan også fenomenet ha endret seg. Et papirløst forhold kunne være et tegn på opposisjon mot det bestående samfunnet, mens samboerskap i dag er sosialt akseptert. Det kan være vanskelig å skille endringer i ordbruk fra endringer i innhold.

Den offentlige ordbruken har vært varierende. Kirsti Strøm Bull skriver i 1975 om *Det papirløse ekteskap* og om *Den papirløse familie* , og i 1990 om *Ugift samliv* . I Statistisk sentralbyrås Fruktbarhetsundersøkelse fra 1977 ble beteg-

nelsen *samliv uten vigsel* brukt. NOU 1980:50 heter *Samliv uten vigsel* , med tilføyelsen *("papirløse ekteskap")* – innenfor både parentes og gåseøyne – i undertittelen. Men allerede i sammendraget før utredningens kapitel 1 omtales *de ugifte samboende* . I Norsk Gallups spørreundersøkelser fra 1977 og 1982 ble det spurt om hvordan man stilte seg til *såkalte papirløse ekteskap* , men i MMI's spørreundersøkelse fra 1985 er betegnelsen blitt *samboende* .

På slutten av 1970-tallet dukket ordet *samboer* opp for fullt, og andre betegnelser tapte terreng. Norsk Språkråd registrerte ordet *samboende* første gang i en pressemelding fra sosialministeren 2.10.75 («Likestilling» mellom personer som lever i ekteskap og de såkalte «papirløse» samboende) og *samboer* første gang i Aftenposten 12.10.1978 (Flest ugifte samboere i Sverige) (Norsk språkråd 1982). *Samboerforhold* kom senere, mens *samboerskap* vinner terreng på 1990-tallet. Tabell 3.4 viser tallet på artikler i Aftenposten etter 1984 der ordene samboer, samboerforhold og samboerskap (pluss bøyningsformer av disse ordene) er brukt.

Tabell 3.4: Tallet på artikler i Aftenposten der ordene «samboer» og lignende er brukt

År	«samboer»	«samboerforhold»	«samboerskap»
1984	129	29	1
1986	191	32	6
1988	247	27	18
1990	311	33	17
1992	322	29	26
1994	335	23	21
1996	322	32	33
1998	427	15	38

På 1990-tallet er samboere bortimot enerådende i offentlig omtale, for eksempel i Velferdsmeldingen omtales *samboere* og *samboende pensjonister* uten noen utdypende forklaring. Samboer og samboerskap har også slått igjennom i dagligtalen. Samboere selv bruker ordet for å betegne seg og sin samboer, i boligannonser averterer samboerpar etter leilighet, folk presenteres som «min samboer», osv. Slik ordbruk var uvanlig for 15 år siden. Det er verdt å legge merke til at i dag bruker unge mennesker også ordet samboer i en annen – og mer opprinnelig – betydning, nemlig om folk som bor sammen, for eksempel i bokollektiv.

Det ble altså et ord knyttet til partenes *boforhold* – heller enn ord med utspring i avtale, ekteskap, samliv, samvittighet eller papirløshet – som til slutt ble den rådende betegnelsen på ugifte samliv.

Det ser samtidig ut som om *samboerskap* er i ferd med å overta for *samboerforhold* som betegnelsen på fenomenet. *Samboerforhold* er et litt tungvint ord som ikke har økt i bruk i takt med økningen i *samboer* . *Samboerskap,* er antagelig avledet av *ekteskap,* og antyder at samboerskapet etterhvert sees som en parallell til ekteskapet.

3.3.2 Samlivsstatus kontra sivilstand

Den vanlige inndelingen av sivilstand i offentlig statistikk er *ugift, gift, skilt, separert* og *enke/enkemann.* (Fra 1993 også *registrert partner, skilt partner* og

gjenlevende partner.) Disse kategoriene har klart juridisk innhold. Ekteskapsinngåelse, separasjon, skilsmisse og død er entydige begivenheter som fanger opp overgangene fra den ene kategorien til den andre. Hele befolkningen kan kategoriseres i disse gruppene, og de er gjensidig utelukkende, det vil si at man ikke kan tilhøre mer enn en kategori. Man kan for eksempel ikke være både gift og skilt samtidig.

I statistikk blir *før gift* brukt som en samlebetegnelse for skilt og enke/enkemann. Betegnelsen *ugift* reserveres for dem som aldri har vært gift, altså *aldri gift* , i motsetning til *ikke gift.* I dagligtalen brukes *ugift* iblant også om folk som har vært gift tidligere, og i deler av lovverket, for eksempel i folketrygdloven og husstandsfellesskapsloven, brukes betegnelsen *ugift* om *ikke gift* .

I etterkrigstiden har folks sivilstand som regel vært sammenfallende med den faktiske samlivssituasjonen. Gifte bodde sammen med ektefelle og eventuelle barn. Ugifte og før gifte levde uten partner, alene eller sammen med andre, for eksempel søsken, i større husstandsfellesskap. Med samboerskapet er sammenhengen mellom sivilstand og samlivsstatus brutt.

Samboerskap er en samlivsstatus som i alt vesentlig er knyttet til partenes faktiske boforhold. Samboere bor sammen. Sivilstand er derimot knyttet til et klart *regelverk* , der ekteskapet kan sees som en lovpakke, uten at partene nødvendigvis lever sammen i felles hjem. De to variablene *sivilstand* og *samlivsstatus* kan kombineres til følgende ni, gjensidig utelukkende, grupper:

- uten samlivspartner og ugift
- uten samlivspartner og gift
- uten samlivspartner og fraskilt
- uten samlivspartner og enke/enkemann
- gift par
- samboende og ugift
- samboende og gift
- samboende og fraskilt
- samboende og enke/enkemann.

Fremdeles er det som oftest en sammenheng mellom sivilstand og samliv. De fleste ugifte og førgifte lever uten samlivspartner – alene, sammen med barn, eller i husholdsfellesskap med andre. De fleste gifte lever sammen som par. Når gifte lever adskilt, kan det for eksempel være par der den ene er på sykehjem, par som vurderer å skilles eller par som ønsker å ha adskilt husholdning av andre grunner.

Blant samboere finner vi både ugifte, skilte og enker/enkemenn. 83 prosent av alle samboere har aldri vært gift. Blant samboere over 50 år er de før gifte i flertall (Statistisk sentralbyrå 1999). Blant den store andelen samboende ugifte vil det også finnes mange med tidligere brutte samboerskap, samboernes variant av samboende og fraskilt.

Det er mulig å leve sammen med én, men samtidig være gift med en annen. For noen vil dette kunne skje i en overgangsfase: de bor sammen med ny kjæreste mens de venter på skilsmisse. For andre kan det være særskilte grunner til at de ikke ønsker å oppløse ekteskapet, som praktiske hensyn overfor ektefellen eller ønske om å utsette å måtte skifte. At en person kan være *gift og samboende* samtidig, setter kritisk lys på de bigamilignende problemer som oppstår når samboerskap eksisterer ved siden av ekteskap.

I denne utredningen vil også *familier* og *husholdninger* omtales. Selv om folk gjerne vet hva de legger i disse begrepene, finnes det ingen enerådende

definisjoner. Utvalget har heller ikke funnet det nødvendig å operere med særlig skarpe avgrensninger. Med *familie* mener vi her en gruppe personer som er knyttet til hverandre ved ekteskap (eller et ekteskapslignende samlivsforhold) eller slektskap (foreldre, barn eller søsken), som bor sammen og har et visst økonomisk fellesskap. Enslige forsørgere og par uten barn vil bli regnet som en familie, men ikke enslige.

Hushold er mer knyttet til boforhold og dagliglivets økonomi, og kan defineres som personer som bor i samme bolig og spiser minst ett måltid sammen om dagen. Begrepet hushold dekker både par som lever i samliv og andre personer som bor sammen. En mor som bor sammen med sin voksne sønn utgjør et hushold, men de er ikke samboere. Et hushold kan bestå av en person eller en eller flere familier.

Kapittel 4

Tidligere offentlige utredninger og meldinger

4.1 NOU 1980:50 Samliv uten vigsel

Ekteskapslovutvalget ble oppnevnt 25 juni 1971. Delutredningen Samliv uten vigsel (NOU 1980:50) ble avgitt i juni 1980. Utvalgets flertall, alle unntatt ett medlem, fant grunn til å legge frem en særinnstilling om samboeres rettsforhold på bakgrunn av økningen i samboerforhold i samfunnet. Flertallet viste også til at den rettspraksis som forelå, hadde avdekket et klart behov for visse lovendringer.

Utvalget viste til at samliv utenfor ekteskap omfattet så uensartede grupper at det var vanskelig å finne frem til lovregler som passet alle. Utvalget oppfattet det slik at særlig hensynet til den svakere part i forholdet og hensynet til felles barn veide tungt. Utvalgets flertall mente det lå utenfor deres mandat å vurdere lovgivningen for samboere på det offentligrettslige området, som skatte- og trygdelovgivning mv. Utvalget fremmet imidlertid konkrete lovforslag som gjaldt rettsforholdet mellom samboere på enkelte områder som lå nær opp til dette (arvelovgivning, boliglovgivning).

Ekteskapslovutvalget foreslo å innføre en lov om ugifte samboendes rett til felles bolig når samlivsforholdet er opphørt. Loven skulle gjelde både når den ene parten dør og når partene selv bryter samlivet. Det ble her foreslått at samboende på visse vilkår og med visse begrensninger skulle få de samme rettigheter til den felles bolig som ektefeller i særeieforhold. Videre ble husleieloven foreslått endret slik at samboere skulle få rett til å tre inn i en husleiekontrakt etter samme regler som gjaldt for gjenlevende og skilte/separerte ektefeller.

Det ble også foreslått endringer i lov om borettslag. Forslaget gikk ut på at det ble gitt en utvidet adgang i loven for «personer som naturlig utgjør eller vil etablere en husstand» til å tegne eller på annen måte erverve andeler, og at styret i borettslag ikke skulle kunne nekte å godkjenne en overdragelse av andel til noen som hadde felles husstand med eieren. Disse forslagene var altså knyttet til «felles husstand» og omfatter dermed også andre enn «papirløse ektefeller».

Ekteskapslovutvalget foreslo også endringer i henholdsvis ekteskapsloven og arveloven som gikk ut på at ugift samliv på samme måte som nytt ekteskap skulle medføre tap av rettigheter som var følge av tidligere ekteskap. Det gjaldt for det første at samboere skulle miste retten til underholdsbidrag for skilt eller separert ektefelle. Dessuten ble det foreslått at gjenlevende ektefelle skulle miste rett til å sitte i uskiftet bo med avdøde ektefelles arvinger hvis han eller hun gikk inn i et samboerskap.

Utvalget bemerket for øvrig at utgangspunktet for en lovgivning for ugifte samboende i de nordiske landene var såvidt forskjellig at noen ensartet lovgivning på dette feltet neppe var aktuelt.

Ett av forslagene ble fulgt opp ved en lovendring i 1981. Borettslagsloven ble endret slik at personer som i minst to år hadde hatt felles husstand, ble likestilt med ektefeller når det gjaldt overdragelse av andeler. De andre forslagene referert over ble ikke fulgt opp av noen lovendring.

4.2 St. meld. nr. 50 (1984–85) Om familiepolitikken

Bakgrunnen for Willoch-regjeringens melding om familiepolitikken, var endringen i familiens rolle i samfunnet, de synkende fødselstallene på denne tiden, og en debatt om skatte- og trygdesystemet som pågikk i forbindelse med utredningene fra Skattekommisjonen, Trygdefinansieringsutvalget og Befolkningsutvalget. Det er verdt å merke seg at mens begrepet familie i meldingen først og fremst ble brukt om foreldre med hjemmeboende barn, dekket det også enslige og par uten barn.

Meldingens kapittel 6 omhandler samboere. Samboere ble definert som «to personer som lever sammen i et ekteskapslignende forhold i en felles husholdning» (s 73). Regjeringen viste til at samboerforhold var blitt langt vanligere enn tidligere. Det skapte problemer for sosialkontorer, trygdekontorer, ligningskontorer og andre offentlige etater at det manglet klare retningslinjer for om man skulle betrakte samboere som ektepar eller som to enslige. Meldingen la ikke frem konkrete forslag til endringer, men åpnet for en bredere prinsipiell drøfting i Stortinget av hvilke rettsvirkninger et samboerforhold burde ha.

Meldingen refererer de statistiske opplysingene som fantes om samboerforhold. Det ble også redegjort for samboeres og ektefellers trygderettigheter, skatte- og avgiftsregler, samboeres privatrettslige stilling og enkelte andre regler. Seks regneeksempler ble gitt for å illustrere hvilken økonomisk betydning sivilstand kunne ha for ulike familiers trygderettigheter og beskatning. Eksemplene viste at det var vanskelig å si som generell konklusjon at den ene samlivsformen var mer økonomisk lønnsom enn den andre. Det var avhengig av mange andre faktorer i familienes faktiske situasjon. For samboere kom ulempene ofte til syne i krisesituasjoner, for eksempel om den ene parten døde.

I meldingen ble det presentert fire mulige modeller for lovregulering av samboerforhold. Den ene var at samboere ble stilt likt med ektefeller både offentligrettslig og privatrettslig. Dette ble avvist av flere grunner. Modellen forutsatte en mer omfattende lovregulering enn det man anså at det var faktisk behov for, og det ble vist til Ekteskapslovutvalgets oppfatning om at partenes innbyrdes forhold under samlivet ikke burde gjøres til gjenstand for omfattende lovregulering. Fullstendig likestilling med ekteskap ville innebære å gi samboere gjensidig underholdsplikt og frata partene en valgmulighet, samtidig som det heller ikke ville styrke ekteskapet som institusjon. Fullstendig juridisk likestilling mellom samlivsformene ville heller ikke være i samsvar med regjeringspartienes felles innstilling til langtidsprogrammet 1982–1985, der ekteskapet som samlivsform var fremhevet og prioritert.

I den andre modellen tenkte man seg en offentligrettslig likestilling eller endringer i enkelte skatte- og trygderegler, mens privatrettslige regler forble som de var.

Som en tredje modell diskuterte meldingen enkeltendringer bare på de områdene der gjeldende regler virket mest urimelige, uten at man gikk til noen gjennomgripende reform.

Den fjerde modellen var å foreta generelle endringer i skatte- og trygdelovgivningen i retning av individbeskatning og individuell pensjonsberegning. Dermed ville reglene gjøres uavhengig av samlivsform. En slik endring ville fjerne ulikheter mellom ektepar og samboere, men ville bringe opp en diskusjon om rimeligheten i de eksisterende reglene for ektepar sett i forhold til reglene for enslige. Denne debatten ble ikke tatt opp i familiemeldingen.

Meldingen diskuterte også hvilke kriterier som skulle brukes for å avgrense gruppen samboere. Ulike registreringsformer ble vurdert, og det ble påpekt at registrering måtte sees i sammenheng med hvilke kontrollrutiner man kunne godta. «Det er vanskelig å tenke seg en effektiv kontroll av opplysninger om samboerforhold som ikke vil bli svært nærgående i forhold til den enkeltes privatliv» (s 86). Det ble vist til at en måte å unngå «dyneløfting» på, var å basere seg på et egenmeldingssystem, men at problemet med dette var at den ærlige kunne bli «straffet» og den uærlige belønnet. En registrering som ikke fanget inn alle, ville samtidig føre til en ny gruppe: ikke-registrerte samboere.

Familiemeldingen diskuterte også om det skulle stilles noen krav til varighet eller at paret hadde barn sammen. Et krav om at forholdet hadde vart lenge ville utelukke samboere som var inne i en «prøveperiode» og i større grad fange opp par med høyere grad av felles økonomi og hushold. Det ble vist til at de få undersøkelsene som fantes om varighet av samboerskap, viste at de fleste samboerforhold var oppløst innen to år, enten ved brudd eller ved at partene inngikk ekteskap.

Aktuelle lovendringer ble angitt å være dels slike som tok vekk økonomiske fordeler ved å leve i samboerskap fremfor ekteskap, dels slike som ga den svake part i samboerforholdet større trygghet.

4.3 NOU 1988:12 Husstandsfellesskap

Husstandsfellesskapsutvalget ble oppnevnt i oktober 1985 og fikk som mandat å vurdere nærmere enkeltspørsmål vedrørende rettssikkerhet og sosial trygghet for husstandsfellesskap mellom voksne. Videre skulle utvalget komme med forslag til eventuelle endringer i regelverket der partene i et slikt husstandsfellesskap kunne komme urimelig ut. Utvalget avga sin innstilling i april 1988 (NOU 1988:12). Det er verdt å merke seg at lovforslagene fra utvalget skulle omfatte alle typer husstandsfellesskap i tillegg til samboende. Reglene skulle gjelde for ugifte personer over 18 år som hadde bodd sammen i husstandsfellesskap i minst 2 år eller hadde, hadde hatt eller ventet barn sammen.

Utvalget foreslo at det skulle lages en ny lov om retten til felles bolig og innbo når husstandsfellesskap opphørte. Forslaget tok utgangspunkt i Ekteskapslovutvalgets forslag, referert under 4.1. Lovforslaget gikk ut på at personer i husstandsfellesskap skulle behandles på samme måte som gifte med særeie i forhold til boligen. Hvis en av partene dør, skulle de(n) gjenlevende – hvis særlige grunner talte for det – kunne få fortrinnsrett foran avdødes arvinger til å overta boligen. Det lå også inne et forslag i husleieloven slik at husstandsmedlemmer skulle kunne gå inn i leieforhold i den avdødes sted ved dødsfall. Hvis partene flyttet fra hverandre, kunne en av dem – når særskilte grunner talte for det – få rett til å overta den tidligere felles boligen.

Husstandsfellesskapsutvalget foreslo ikke noen regel om sameie til verdier som var anskaffet i fellesskap av partene i husstandsfellesskap. Utvalget viste til at partene i henhold til rettspraksis kunne få statuert sameie, og at det derfor ikke var nødvendig med en egen lovbestemmelse.

Utvalget drøftet behovet for endringer i reglene for arv og arveavgift. Det ble ikke foreslått endringer i arveloven, fordi partene gjennom testament kan sikre hverandre arv på en måte som i praksis ikke er mer ufordelaktig enn ved ektefellers arverett etter loven.

Utvalget foreslo endringer i arveavgiften. Arv til ikke-slektninger blir belagt med høyere satser enn arv til slektninger, og det å arve en boligeiendom kan kreve store økonomiske uttellinger og gjøre det vanskelig for gjenlevende part i et husstandsfellesskap å overta den tidligere felles boligen. Utvalget foreslo derfor at etterlatte husstandsmedlemmer skulle svare arveavgift etter den satsen som gjelder for barn.

Utvalget mente at det ikke var aktuelt å foreslå at adgangen til å sitte i uskiftet bo skulle utvides til å gjelde etterlatte i husstandsfellesskap. Dette ble begrunnet med at boet til to parter, enten de hadde sameie eller hver eide det de hadde brakt inn i forholdet, ikke ble sett som et integrert økonomisk fellesskap. Det er bare i ekteskap med felleseie at man hadde formalisert felles eiendom mellom partene.

Utvalget var i tvil om retten til uskifte skulle falle bort for gjenlevende som gikk inn i samboerskap, slik det var blitt foreslått av Ekteskapslovutvalget. Det ble hevdet at det ikke er sikkert at det fører til sammenblanding av økonomien når to parter flytter sammen i ugift samliv. Utvalget pekte på at arvingene allerede hadde rett til å kreve skifte hvis det var fare for at arven skulle forspilles, og at denne regelen antakelig beskyttet arvingenes interesser tilstrekkelig.

Utvalget viste til Familiemeldingen når det gjaldt trygd, sosiale ytelser og skatt. Når det gjaldt trygd, mente utvalget at samboende par med barn burde likestilles fullt ut med ektepar, også når det gjaldt rettigheter, og ikke bare der det var til ugunst for dem.

Når det gjaldt skattlegging mente utvalget at samboere *med felles barn* skulle kunne lignes i skatteklasse to. De foreslo også at for slike familier skulle foreldrefradrag gis etter samme regler som for gifte. Ellers påpekte utvalget at særfradrag for forsørgelse – som gis etter skjønn – etter gjeldende regler kunne brukes for folk som forsørger en samboer uten egen inntekt. Dette er aktuelt når paret har en inntekt, men ikke har barn.

Utvalget sluttet seg for øvrig til en merknad fra Høyre, Kristelig folkeparti og Senterpartiet i finanskomitéen om skattemeldingen, der det ble lagt vekt på at skattereglene ikke burde inneholde slik forskjellsbehandling av ulike samlivsformer at det kunne ramme barns trygghet og levekår.

4.4 St. meld. nr. 2 (1992–93) Revidert nasjonalbudsjett 1993

I Revidert nasjonalbudsjett for 1993, fremmet av Harlem Brundtland-regjeringen, ble det gitt en utførlig diskusjon av trygde- og skattemessig likebehandling av pensjonistektepar og samboende pensjonistpar. Meldingen viste til at det er en konflikt mellom det å ta hensyn til at enslige har relative merkostnader i husholdet og et prinsipp om at individet skal være den økonomiske enheten i trygdesystemet.

I meldingen ble det trukket inn et livsløpsperspektiv; man bør ikke bare fokusere på grunnytelsene til samboere, men også trekke inn trygderettigheter til ektepar og se grunnpensjon, forsørgingstillegg og etterlatteytelser i sammenheng. Samlet sett over livsløpet kan det vise seg økonomisk gunstigst å være gift for noen, å være samboere for andre.

4.4.1 Modeller for tilnærmingsmåter for likebehandling av gifte og samboende pensjonister

I meldingen ble det skilt mellom to hovedprinsipper: *direkte likebehandling* der samboere behandles som ektepar, og *individbasering* der pensjonistektepar behandles i større grad som enslige.

Ved direkte likebehandling skal samboende pensjonister behandles som ektepar etter samme regelverk for pensjon og skatt. Meldingen satte opp tre varianter av en slik modell. Et alternativ var *komplett likebehandling* på alle områder av alle samboere etter en viss varighet av samboerskapet. Registrerings- og kontrollproblemene ble fremhevet som et avgjørende problem ved denne modellen. Ved *minmumsmodellen* skulle likebehandlingen bare gjelde pensjonistsamboere som tidligere hadde vært gift med hverandre. En slik modell kunne forhindre at ektepar skiller seg for å oppnå høyere pensjon.

Den tredje modellen for direkte likebehandling var den *svenske modellen* . Det ble vist til at i Sverige har visse grupper samboere vært likestilt med ektepar siden 1960 – både når det gjelder pensjon og skatt. Gruppen samboere er avgrenset etter klare kjennetegn i det modellen gjaldt de som har eller har hatt felles barn eller som har vært gifte med hverandre tidligere. En begrunnelse for en slik avgrensning var at disse samboerne er lette å identifisere, og det ble vist til at denne avgrensningen hadde forenklet kontrollrutinene betydelig (s 159). Dessuten ble det vist til at bofellesskap med felles barn ofte avspeilte et særlig sterkt økonomisk fellesskap, og at skilsmisse ellers kunne gi grunnlag for trygdemessige tilpasninger.

Ved individbaserte modeller vil skatte- og trygdeforhold fastsettes etter regler som ikke tar hensyn til individets sivilstatus eller forsørgelsesbyrde. Ytelser som er avledet av andre personers rettigheter, tas bort. I meldingen ble flere varianter av individbasering omtalt. De ville alle innebære en vesentlig omlegging av trygdesystemet.

Meldingen konkluderte med at regjeringen etter samlet vurdering anså at den beste løsningen var å opprettholde hovedmønsteret i dagens regelverk. Det var ikke mulig å finne frem til en modell som ivaretok hovedhensynene til trygdeordningene samtidig som den lot seg gjennomføre på en forsvarlig måte på bakgrunn av kontroll- og registreringsproblemer. Men regjeringen ville vurdere nærmere å likebehandle samboere med ektepar etter den svenske modellen. Det måtte i tilfelle gjøres gjeldende bare for nye pensjonstilfeller. Det ble vist til at ved en slik «supplering av dagens ordning» kunne man fjerne noen utilsiktede virkninger av regelverket. Man kunne forhindre at ektepar skiftet over til samboerstatus så snart de ble pensjonister. Dessuten ville en slik ordning ikke gi barneforeldre blant pensjonistene noe incitament til å unngå ekteskap (s165).

4.5 St. prp. nr. 1 (1993–94) Statsbudsjettet 1994

I statsbudsjettet for 1994 foreslo regjeringen Brundtland at utvidet barnetrygd til enslige forsørgere med særkullsbarn skulle falle bort ved stabilt samboerskap. Begrunnelsen for forslaget var at når den enslige forsørgeren etablerer samboerskap av varig karakter, må en anta at husholdningens samlede økonomiske situasjon har store likhetstrekk med kjernefamiliens. Stabilt forhold ble definert som samliv av minst ett års varighet. Forslaget innebar også avvikling av utvidet barnetrygd til særkullsbarn når samboerne fikk fellesbarn. Forslaget ble vedtatt av Stortinget og fikk virkning fra 1994.

4.6 St. meld. nr. 35 (1994–95) Velferdsmeldingen

Velferdsmeldingen, lagt frem av Harlem Brundland-regjeringen, ga en gjennomgang av velferdspolitikken og diskuterte hvilke utfordringer den står overfor. Det var særlig fordelingen av levekår, utsiktene for norsk økonomi, sysselsettingsutviklingen og folketrygdens økonomiske evne til å møte fremtidens behov som sto sentralt. Meldingen gikk lite inn på familiens rolle i velferdspolitikken, men det ble vist at endringene i familie- og samlivsmønsteret ga velferdssystemet nye utfordringer, særlig der stønadsordningene er knyttet til forsørgingsbyrde og sivilstand.

I meldingens omtale av trygdeytelser til ulike grupper samboere, ble det ikke gitt noen konklusjoner. Derimot ble det konstatert at det var behov for en bredere utredning av offentlige og sivilrettslige spørsmål vedrørende samboerskap. Regjeringen uttalte at den ville nedsette et bredt offentlig utvalg for å utrede de problemene samboerskap reiser med hensyn til rettigheter, ytelser og forpliktelser.

4.6.1 Folketrygdens pensjoner

I meldingen ble det vist til at samboere med felles barn eller som tidligere hadde vært gift med hverandre, var trygdemessig likestilt med gifte fra 1994.

De viktigste forskjellene mellom samboere og ektepar som gjensto var ektefelletillegg til pensjonist som forsørget ektefelle, rettigheter for gjenlevende ektefelle i form av etterlattepensjon og tilleggspensjon basert på avdødes opptjening, og at grunnpensjonen for enslige fortsatt var høyere enn for gifte pensjonister. Det ble antatt at samboerskap etter hvert ville bli mer vanlig også blant pensjonister, og at dette kunne gjøre det ønskelig å likestille langvarige samboerskap med ekteskap i større grad når det gjaldt trygde- og skattereglene m.v.

Velferdsmeldingen la til grunn at folketrygden fortsatt skulle være basert på at det enkelte individ har selvstendig rett til trygd. Samtidig var det behov for familiebaserte ytelser i pensjonssystemet, som etterlattepensjoner og forsørgingstillegg. Det ble vist til at personer som bor alene har høyere levekostnader per person enn de som bor i topersonhushold, og at forskjellen i pensjonsnivå mellom enslige og ektepar derfor burde opprettholdes. Det ble vist til at individbaserte ytelser ville innebære full likebehandling av samboere og gifte uten kontroll- og registreringsproblemer. Familiebaserte ytelser forutsatte en forsørgingsplikt mellom partene som ikke finnes mellom samboere, og medførte problemer med registrering og kontroll. Det ble påpekt at mangfoldet av samboerskap (med ulik grad av felles økonomi, varighet, m.v.) gjorde det vanskelig å utforme noe felles regelverk for samboere og gifte.

4.6.2 Stønader til enslige forsørgere

Velferdsmeldingen la vekt på den såkalte «arbeidslinja», en målsetting om at flest mulig skulle hjelpes til å skaffe seg inntekt av eget arbeid fremfor å leve av trygd. Enslige forsørgere ble fremhevet som en gruppe der det var betydelig behov for å stimulere til økt yrkesdeltakelse, og i meldingen ble det blant annet lansert en innskrenkning av tiden enslige forsørgere kunne motta overgangsstønad.

Når det gjaldt samboerforhold, ble det hevdet at mange samboende par i realiteten var å betrakte som ektepar (s127). Samboende med fellesbarn fikk

ikke ytelser som enslige forsørgere. Derimot kunne samboere uten fellesbarn få slike ytelser, og dette kunne undergrave begrunnelsen for ordningene. Det ble påpekt at samboere ikke hadde forsørgingsplikt for hverandre eller hverandres barn, men at en enslig forsørger som er samboere likevel hadde fordeler av reduserte utgifter og større muligheter til å ta arbeid eller utdannelse enn en som bodde alene med barna.

I tillegg ble det vist til at utvidet barnetrygd var tatt bort for samboere. Bortfall av overgansstønaden og øvrige stønader fra folketrygden til enslige forsørgere ble angitt å være et langt mer alvorlig tiltak, som regjeringen ønsket å vurdere nærmere. I meldingen ble det ikke foreslått noen endringer, men anført at dersom disse ytelsene skulle falle bort for samboere, burde dette inntre først når samboerskapet hadde fått en viss fasthet.

Del II Om samboere og samboerskap

Kapittel 5

Samboernes rettsstilling

Det var først på begynnelsen av 1970-tallet at myndighetene for alvor tok konsekvensen av at samliv utenfor ekteskap var etablert som en samlivsform som det burde gis lovregler for. I 1971 ble det nedsatt et utvalg som skulle vurdere endringer i ekteskapslovgivningen, men utvalget fikk også i mandat å vurdere om det burde gis lovregler for mer varige samlivsforhold utenfor ekteskap, se 4.1.

På 1970-tallet fikk vi et par endringer i lovgivningen av særlig interesse og betydning for samboere. Den såkalte konkubinatparagrafen, straffeloven § 379, ble opphevet i 1972 (se nærmere om dette i 8.3.1). Samme år kom de første særreglene om samboere i folketrygdloven. Ugifte mødre mistet retten til stønad fra folketrygden hvis de levde sammen med barnefaren. 1980-tallet var preget av at spørsmålet om samboeres rettsstilling var på den politiske dagsorden, uten at dette førte til store endringer. Gjennombrudd i lovgivningen av betydning for samboere kom først på 1990-tallet. Lov om husstandsfellesskap, en av de viktigste lovene for samboere på det privatrettslige området, ble vedtatt i 1991. Utover på 1990-tallet fikk vi ellers viktige endringer i trygde- og skattelovgivningen. Et hovedtrekk ved disse endringene var at formell ekteskapelig status ikke lenger skulle være avgjørende, det skulle i stedet legges vekt på faktisk samlivsstatus. Utviklingen på det offentligrettslige området har gått i retning av å likestille samboere med ektefeller, særlig hvis samboerne har felles barn.

I dette kapitlet blir det gitt en framstilling av hovedtrekkene i dagens rettsstilling for samboere. Det blir også gitt en oversikt over utviklingen i samboernes rettsstilling. I kapittel 8 er det redegjort for holdningene som ligger bak rettsutviklingen. Rettslige konsekvenser for barn av foreldrenes samlivsform blir behandlet i kapittel 10. Aktuelle reformer i lovgivningen blir vurdert i kapittel 12, der det også blir foreslått konkrete tilpasninger på forskjellige områder. For en mer detaljert framstilling av samboernes rettsstilling på de forskjellige områdene, sammenlignet med rettsstillingen for ektefeller, vises til vedlegg 1.

5.1 Generelt

Utgangspunktet i norsk rett er at samboere skal behandles som enslige hvis ikke annet er bestemt. På det offentligrettslige området har vi stadig fått flere regler der samboere er likestilt med ektefeller. Denne likestillingen gjelder både til gunst og ugunst for samboerne, sammenlignet med rettsstillingen for enslige.

Etablering og oppløsning av samboerskap skjer uformelt. Vi har ingen lov som setter vilkår for etablering eller oppløsning av samboerskap, eller regler om hvordan et samboerskap skal etableres eller oppløses. Derimot har vi en lov om husstandsfellesskap, som regulerer retten til felles bolig og innbo når husstandsfellesskap opphører. Husstandsfellesskapsloven gjelder ikke bare for samboere, men for alle voksne personer som har bodd sammen uten å være gift.

Det fins ingen generelle overordnede prinsipper i den lovgivningen som i dag gjelder for samboere. Rettsstillingen er dels regulert ved alminnelige

regler hvor sivilstand og samlivsstatus er uten betydning, og dels ved særlige regler i forskjellige lover og forskrifter. Regelverket på de forskjellige områdene kan karakteriseres som et lappeteppe med mange små biter, uten fokus på helheten.

Hva som menes med samboere, varierer i de ulike reglene. Ofte er det stilt krav om at samboerne må ha levd sammen en viss tid for at reglene skal komme til anvendelse. I de tilfellene hvor samboere med felles barn er likestilt med ektefeller, er det som regel ikke stilt krav til samboerskapets varighet.

5.2 Nærmere om rettsutviklingen

Fram til 1970-tallet var rettsstillingen for samboere stort sett den samme som for to enslige, både på det offentligrettslige og det privatrettslige området.

På det offentligrettslige området fikk vi de første særreglene om samboere i folketrygdloven i 1972. Da ble det foretatt en innstramming i reglene om ytelser til ugifte mødre, slik at disse mistet retten til stønad hvis de levde sammen med barnefaren. For enslige mødre ble dermed den faktiske og ikke lenger formell samlivsstatus avgjørende for retten til stønad. For andre trygdemottakere var ekteskapelig status fortsatt avgjørende for retten til ytelser. Det hadde ingen betydning om stønadsmottakerne faktisk levde i samliv. I noen tilfeller var dette til gunst for samboere sammenlignet med ektefeller, i andre tilfeller til ugunst. Hvis for eksempel bare en av samboerne hadde rett til alders- eller uførepensjon, fikk ikke vedkommende ektefelletillegg. Hvis begge samboerne var stønadsberettiget, kom de derimot bedre ut enn ektefeller i samme situasjon. Begge samboerne fikk samme pensjon som enslige, mens det for ektefeller gjaldt regler om at pensjonen skulle være lavere enn for to enslige på grunn av stordriftsfordeler ved å leve sammen.

På forsikringsområdet fikk vi på 1970-tallet to viktige høyesterettsavgjørelser som dreide seg om samboerforhold. Lov om forsikringsavtaler av 1930 hadde en bestemmelse om at krav på erstatning kunne falle bort eller reduseres hvis forsikringstakeren selv eller ektefellen hadde framkalt forsikringstilfellet. I en Høyesterettsdom fra 1975 (jf Retstidende 1975 side 50) var saksforholdet at kvinnens hus, som var partenes felles bolig, hadde brent ned til grunnen fordi mannen hadde brukt brannfarlig lakk i nærheten av åpen ild. Partene hadde levd sammen i 20 år og hadde tre barn sammen. Høyesterett uttalte at samlivet mellom partene hadde vært av en slik varighet og fasthet at det i alt vesentlig innebar et like nært interessefellesskap som man vanligvis finner mellom ektefeller. Etter dette ble det enstemmig lagt til grunn at forsikringsutbetalingen skulle reduseres med 50 %.

I en dom fra 1977 (Retstidende 1977 side 278) hadde partene vært ringforlovet og bodd sammen i ca 2 år, da mannen satte fyr på huset for å utløse et forsikringsoppgjør. Partene hadde ikke barn. Her ble kvinnen tilkjent full erstatning. Høyesteretts flertall la til grunn at partene ikke hadde etablert et samliv som de anså for å være like fast og varig som det man vanligvis forbinder med ekteskapelig samliv. Det ble vist til at partene befant seg på et reelt ment forlovelsesstadium, og at de hadde og mente å ville ha, frihet til å flytte fra hverandre uten formaliteter. Mindretallet la på sin side til grunn at partenes samliv også i denne saken hadde vart så lenge og hatt en slik fasthet at de samme reglene som gjaldt for ektefeller, kom til anvendelse.

Under henvisning til disse dommene ble det gjort en endring i den nye loven om forsikringsavtaler av 1989. Det ble presisert at de aktuelle reglene i

tillegg til forsikringstakerens ektefelle også skal gjelde for personer som sikrede lever sammen med i et fast etablert forhold.

På 1980-tallet fikk vi ellers enkelte spredte justeringer og endringer i lovgivningen på det offentligrettslige området. Det ble vedtatt flere lovregler som var tilpasset folks faktiske samlivsmønster, for eksempel i lov om fri rettshjelp og lov om utdanningsstøtte til elever og studenter, men det skjedde ikke store endringer av betydning for samboere i dette tiåret. De viktigste endringene i lovgivningen for samboere kom på 1990-tallet.

Lov om rett til felles bolig og innbo når husstandsfellesskap opphører, ble vedtatt i 1991. Dette er den første loven som direkte regulerer privatrettslige forhold mellom samboere. Loven gjelder som nevnt ikke bare for samboere, men også for andre voksne personer som har bodd sammen uten å være gift. Den er nærmere omtalt i 5.4.2

I desember 1993 ble det vedtatt viktige endringer av betydning for samboere både i barnetrygdloven, folketrygdloven og skatteloven. I barnetrygdloven ble det foretatt en innstramming, slik at retten til utvidet barnetrygd ikke bare skal falle bort hvis den enslige forsørgeren gifter seg, men også ved stabile ekteskapslignende forhold. Dette ble avgrenset til å gjelde tilfeller hvor stønadsmottakeren lever i ekteskapslignende forhold i en felles husholdning og har levd slik i minst ett år (12 av de siste 18 månedene) eller har felles barn med samboeren.

Endringene i trygdeloven og skatteloven i 1993 skjedde for å oppnå likebehandling av samboende pensjonister og pensjonistektepar. Denne ordningen gjelder samboere med felles barn og samboere som tidligere har vært gift med hverandre. Disse ble trygde- og skattemessig likestilt med ektefeller, både til gunst og til ugunst.

Med virkning fra 1998 fikk vi en endring i folketrygdloven som er avgrenset til samboere som har levd sammen i ett år (12 av de siste 18 månedene). Endringen gikk ut på disse samboerne skal ha samme grunnpensjon som ektefeller og gjaldt således bare til ugunst for de som omfattes.

Vi har også fått en endring i folketrygdloven som skal tre i kraft 1. juli 1999. Denne endringen går ut på at retten til stønad som enslig forsørger skal falle bort for personer med særkullsbarn som har levd i et samboerforhold i minst 12 av de siste 18 månedene.

5.3 Variasjonene i regelverkets definisjon av samboere

I forskjellige lover og forskrifter er det stilt ulike krav for hvem som skal regnes som samboere. Kravene varierer ut fra hva slags rettigheter det dreier seg om og formålet med reglene. Det har særlig betydning om det gjelder regler som gir rettigheter, eller regler som fratar rettigheter eller fordeler som allerede er etablert. Enkelte hovedtrekk skiller seg ut, men alt i alt gir de forskjellige definisjonene et bilde av et lite harmonisert regelverk.

Et gjennomgående trekk på det offentligrettslige området er at samboere med felles barn er likestilt med ektefeller. Dette gjelder for trygde- og skattelovgivningen, ytelser fra Statens lånekasse for utdanning, forskjellige regulativ for offentlige tjenestemenn, regulativ for vernepliktige m m. Husstandsfellesskapsloven, en av de viktigste lovene for samboere på det privatrettslige området, har også skilt ut samboere med felles barn (eller som venter barn sammen) som en egen gruppe som omfattes av loven. I tillegg er samboere

med felles barn i visse sammenhenger likestilt med ektefeller på forsikringsområdet og i forhold til forskjellige pensjonsordninger utenom folketrygden.

I de tilfellene hvor det gjelder særlige regler for samboere med felles barn, er det ikke stilt krav til samboerskapets varighet. Det samme gjelder for samboere som tidligere har vært gift med hverandre. I trygde- og skattelovgivningen er også denne gruppen samboere likestilt med ektefeller. Disse samboergruppene er lette å identifisere, kriteriene er enkle å praktisere og kontrollere.

For samboere uten felles barn er det som oftest stilt krav til samboerskapets varighet for at reglene på de forskjellige områdene skal komme til anvendelse. I regulativ for offentlige tjenestemenn om flyttegodtgjørelse m m er det stilt krav om at samboere må ha hatt felles bolig i minst 9 måneder for at de skal få forsørgertillegg. Det vanligste er imidlertid at det er stilt krav om at samboerskapet må ha vart i minst 2 år for at samboere uten felles barn skal få rettigheter eller ytelser fra det offentlige. Et slikt krav er for eksempel stilt i forskriften som regulerer arbeids- og oppholdstillatelse etter utlendingsloven, i hovedtariffavtalen for statsansatte og i forskrift om yrkesskadeforsikring. Det er også svært vanlig å finne et slik krav i avtalevilkårene for gruppelivsforsikring. Tilsvarende er det i husstandsfellesskapsloven stilt krav om at husstandsmedlemmene må ha bodd sammen i minst to år for å få rettigheter etter denne loven, hvis de ikke har, har hatt eller venter barn sammen.

Særlig strenge krav til samboerskapets varighet er stilt for at samboere kan omfattes av pensjonsordninger som nyter godt av gunstige skatteregler. Ifølge forskrift om individuelle pensjonsavtaler etter skatteloven har gjenlevende samboer – i likhet med gjenlevende ektefelle – rett til etterlattepensjon som begunstiget. Forskriften har en egen definisjon av samboer, hvor ett av kravene er at samboerskapet har bestått uavbrutt i de fem siste årene før pensjonsavtalen ble inngått. Etter gjeldende regler er det ikke adgang til å inkludere samboer i skattefavoriserte private tjenestepensjonsordninger, men her har et offentlig utvalg foreslått nye regler, jf NOU 1998: 1 Utkast til lov om foretakspensjon. Dette utkastet har særlige regler om samboerpensjon, hvor det er stilt krav om at samboerforholdet må ha vart uavbrutt de siste fem årene før dødsfallet.

Et annet hovedtrekk er at det er tilstrekkelig at samboerskapet har vart i ett år for at rettigheter eller ytelser fra det offentlige skal falle bort eller bli redusert. Enslige forsørgere mister retten til utvidet barnetrygd og forskjellige ytelser etter folketrygdloven etter ett års samboerskap (12 av de siste 18 månedene). Etter folketrygdloven skal også grunnpensjonen reduseres til samme nivå som gjelder for ektefeller hvis et samboerskap har vart i ett år (12 av de siste 18 månedene).

På mange områder er det stilt krav om at partene må ha levd sammen i ekteskapsliknende forhold for at de skal bli behandlet på samme måte som ektefeller. Et slikt krav er stilt i barnetrygdloven, i Hovedtariffavtalen i staten, forskrift om yrkesskadeforsikring og enkelte bestemmelser i tvangsfullbyrdelsesloven (§ 7–13) og aksjeloven (§§ 2–9a og 8–6). I tillegg er det stilt et slikt krav i regler som gjelder fritak for vitneplikt (tvistemålsloven § 207 og straffeprosessloven § 122) og i forslag til ny lov om pasientrettigheter. I enkelte tilfeller er det også presisert at det ikke må foreligge forhold som er til hinder for at lovlig ekteskap kan inngås. Et slikt krav er for eksempel stilt i forskrift om yrkesskadeforsikring og forskrift om individuelle pensjonsavtaler etter skatteloven og gjelder som hovedregel etter utlendingsforskriften.

Et særlig spørsmål er om, og eventuelt hvordan, samboerskapet og de kriteriene som er stilt, skal dokumenteres. På noen områder gjelder det krav om

at samboerskapet må dokumenteres ved at partene er registrert med samme adresse i folkeregisteret. Dette gjelder særlig hvis det dreier seg om krav på ytelser, eller regler hvor det er en fordel å bli behandlet som samboer i stedet for enslig. Et slikt krav gjelder etter hovedtariffavtalen og er ofte tatt inn i avtalevilkårene for forskjellige forsikringer. I forarbeidene til husstandsfellesskapsloven er det derimot presisert at det ikke kreves særskilt dokumentasjon, for eksempel i form av adressemelding til folkeregisteret, for å godtgjøre at det foreligger et husstandsfellesskap, og at det heller ikke kreves særlig registrering av husstandsfellesskapet for å oppnå rettsvirkninger etter loven. Samtidig er det presisert at dersom det er tvil om kravet til to års botid er oppfylt, vil en adressemelding til folkeregisteret være ett av flere momenter i en konkret bevisvurdering. Dette siste må også gjelde generelt i forhold til andre områder hvor det er stilt krav til samboerskapets varighet, uten at det er stilt særlig krav om at partene må være registrert med samme adresse i folkeregisteret.

Hvis det dreier seg om regler som fratar rettigheter eller fordeler som allerede er oppnådd, er det som regel tilstrekkelig at samboerskapet bekreftes ved egenerklæring. For mottakere av stønad som enslig forsørger etter folketrygdloven og mottakere av utvidet barnetrygd er det etablert årlige rutiner som går ut på at stønadsmottakerne må fylle ut egenerklæring om samlivsstatus.

5.4 Det økonomiske forholdet mellom samboere

5.4.1 Under samboerskapet

Det økonomiske forholdet mellom ektefeller er inngående regulert i ekteskapsloven, og det fins også regler i annen lovgivning. Det økonomiske forholdet mellom samboere er derimot som hovedregel ikke lovregulert. Samboere er derfor i langt større grad enn ektefeller avhengig av å inngå avtaler for å klargjøre det økonomiske forholdet seg imellom.

Ektefeller har i utgangspunktet felleseie. Særeie krever særskilt rettsgrunnlag. Samboere har ikke slikt felleseie. Hver av samboerne blir eier av det han eller hun erverver under samboerskapet og råder som han eller hun vil over dette. Hver enkelt samboer er også eneansvarlig for gjeld vedkommende tar opp under samboerskapet.

Men samboere kan bli sameiere i gjenstander de erverver sammen under samboerskapet dersom begge bidrar til anskaffelsen. Sameie reguleres av reglene i sameieloven. Tar samboerne opp gjeld sammen, blir begge ansvarlige for denne gjelden.

I ekteskapsloven § 31 er det slått fast at ved vurderingen av hvem som har ervervet eiendeler som har tjent til ektefellenes felles personlige bruk, som felles bolig og vanlig innbo, skal det legges vekt på en ektefelles arbeid i hjemmet. Tilsvarende prinsipp gjelder i følge rettspraksis for samboere.

Samboere har ingen økonomisk *underholdsplikt* for hverandre, og de har ingen rett til innsyn i hverandres økonomi.

Når det gjelder bolig, har borettslagsloven § 13 en regel om at ektefeller og andre som «i minst to år naturlig har utgjort en husstand» har rett til å eie en andel sammen. Styret i borettslag kan ikke nekte godkjenning av overdragelse av andel til andelseierens ektefelle eller slikt husstandsmedlem. Andre andelseiere kan ikke gjøre gjeldende forkjøpsrett ved slikt salg.

5.4.2 Ved brudd i samboerskapet

Det økonomiske oppgjøret ved brudd i samboerskap er i hovedsak ikke lovregulert. Dette står i skarp kontrast til det økonomiske oppgjøret ved separasjon og skilsmisse, som er inngående regulert i ekteskapsloven.

Ved brudd i samboerskap beholder hver av samboerne sine eiendeler og er fremdeles ansvarlig for sin gjeld. Et brudd innebærer derfor for så vidt ingen endring i det økonomiske forholdet mellom partene. Til sammenligning skal ektefellers felleseie som hovedregel likedeles ved separasjon og skilsmisse, og dette kan innebære en betydelig formuesoverføring mellom partene.

Ved brudd i samboerskap kan det likevel bli kompliserte økonomiske oppgjør Dette skyldes at det kan være vanskelig å finne ut hvem av samboerne som eier hva, og som dermed har rett til å beholde dette. Videre må det tas stilling til hvilke eiendeler som kan være sameie mellom samboerne, og hvor stor andel den enkelte eier. Disse vurderingene må gjøres helt konkret i den enkelte saken ved å vurdere hvem av partene som har ervervet hva, eventuelt hvor mye hver av partene har bidratt med ved ervervet (herunder ved arbeidsinnsats i hjemmet).

Husstandsfellesskapsloven har regler om at en samboer i spesielle tilfeller kan få rett til å overta felles bolig og innbo som helt eller delvis tilhørte den andre. Ved brudd i samboerskap kan en samboer få rett til å overta slike eiendeler når «sterke grunner» taler for det. Kravet er det samme som for en ektefelles rett til å overta slike gjenstander som er den andre ektefellens særeie. Husstandsfellesskapsloven gjelder bare rett til å overta eiendeler og regulerer ikke overføring av økonomiske verdier. Den som får rett til overta en eiendel, må som utgangspunkt betale markedsverdi for den. Som et alternativ til å overta boligen kan en samboer gis bruksrett til den annen ektefelles bolig. I så fall skal det betales markedsleie for boligen. En slik bruksrett til bolig kan være praktisk dersom en samboer skal ha daglig omsorg for samboernes barn, og det er ønskelig at barna blir boende i familiens hjem som er den andre samboerens eiendom.

Ekteskapsloven §§ 63 og 73 har regler om at en ektefelle i særlige tilfeller kan tilkjennes *vederlag* fra den andre ektefellen. Dette gjelder blant annet dersom en ektefelle har bidratt til å øke midler som er den andre ektefelles særeie, eller den andre ektefellen har brakt felleseiemidler til å øke verdien av midler som er vedkommendes særeie. For samboere er det ikke lovbestemte regler om vederlag ved deling av formuen. Men Høyesterett har åpnet for at vederlag kan tilkjennes også ved oppløsning av samboerforhold, jf. Retstidende 1984 side 497. Dette er gjort ut fra alminnelige berikelses- og restitusjonsprinsipper og rimelighetsbetraktninger, og uten at ekteskapslovens regler er brukt tilsvarende for samboere.

En tidligere samboer har ikke noe krav på *underholdsbidrag* fra den andre samboeren. For ekteskap er hovedregelen at underholdsplikten opphører ved separasjon eller skilsmisse, men en tidligere ektefelle kan tilkjennes bidrag dersom vedkommendes mulighet til å forsørge seg selv er blitt dårligere som følge av omsorgen for felles barn eller fordelingen av felles oppgaver under samlivet.

5.4.3 Ved den ene samboerens død

Når den ene samboeren dør, har gjenlevende samboer ingen lovbestemt arverett etter avdøde og heller ingen rett til å sitte i uskiftet bo. Gjenlevendes arv-

erett er helt ut avhengig av om avdøde har skrevet testament til fordel for samboeren. Ektefeller har derimot lovbestemt arverett, herunder krav på en minstearv på 4 ganger grunnbeløpet i folketrygden, som går foran all annen arv. En ektefelle har dessuten rett til å sitte i uskiftet bo. Retten til å sitte i uskiftet bo er en svært viktig rettighet for gjenlevende, den betyr at skiftet utsettes, og at gjenlevende kan fortsette å bo i hjemmet med det innboet som var der mens avdøde levde.

Når en samboer dør, må det derfor foretas et økonomisk oppgjør for å finne ut hva gjenlevende eier, og som vedkommende derfor skal beholde, og hva avdøde eide og som skal fordeles mellom vedkommendes arvinger. For fordeling av eiendeler som var sameie, gjelder sameielovens regler.

Gjenlevendes rettigheter ved skiftet avhenger av avdødes testament. Dersom avdøde samboer har livsarvinger, har disse krav på to tredjedeler av avdødes formue som pliktdelsarv.

Dersom samboere ønsker å tilgodese hverandre uavhengig av hvem som dør først, kan de opprette et felles *gjensidig testament.* I et slikt testament kan det også fastsettes hva som skal skje med formuen når lengstlevende dør. Arveloven har enkelte særregler om tolking av ektefellers gjensidige testamenter, men det er antatt at disse ikke gjelder tilsvarende for samboere.

Gjenlevende samboer må betale arveavgift av arven fra førsteavdøde. Slik avgift beregnes etter de høyeste satsene. Gjenlevende ektefelle må derimot ikke betale avgift på arven etter førstavdøde ektefelle, se 5.12.2.

Også når samboerforholdet oppløses ved at en av samboerne dør, har husstandsfellesskapsloven særregler om fordeling av felles bolig og innbo som helt eller delvis tilhørte avdøde. I slike tilfeller er det tilstrekkelig at det foreligger «særlige grunner» for at gjenlevende skal få overta eiendelene. Dersom en samboer overtar bolig eller innbo, må vedkommende betale markedsverdi for dette.

En gjenlevende samboer kan ha rett til *vederlag* etter samme prinsipper som ved oppløsning av samboerskapet ved brudd. Slike vederlag er ikke lovfestet, i motsetning til hva som gjelder for ektefeller.

5.5 Det økonomiske forholdet til utenforstående

5.5.1 Rettsvern overfor godtroende tredjemann

Såkalte tredjemannskonflikter går som regel ut på at to personer har kolliderende rettigheter til en gjenstand. En gjenstand er for eksempel solgt til to personer eller av en som ikke er rette eier. Rettsvern overfor godtroende tredjemann stiftes på samme måte for samboere som for andre parter. Rettigheter i fast eiendom sikres ved tinglysing. For realregistrert løsøre sikres rettigheter ved registrering i vedkommende register. For annet løsøre sikres rettsvern ved overlevering.

Ved tinglysing må det betales tinglysingsavgift, og ved overføring av rettighet til fast eiendom også dokumentavgift. Dersom en samboer kjøper seg inn i den annens faste eiendom, og ønsker rettsvern for sin eiendomsrett, kan dette medføre betydelige kostnader til slike avgifter. Både ektefeller og samboere må betale tinglysingsavgift, men ektefeller er fritatt for dokumentavgift ved overføring av rettighet over fast eiendom, se 5.12.3.

5.5.2 Eierforhold ved kreditorforfølgning

Ved kreditorforfølgning kan kreditorene ta dekning i det debitor eier. En samboers kreditor kan dermed ikke ta utlegg i eiendeler som den andre samboeren eier.

I en del tilfeller kan det være tvilsomt hvem som eier ulike eiendeler. Loven har derfor regler om eiendeler som befinner seg hos skyldneren, men som påstås å tilhøre en annen. Særlig viktig er regelen i tvangsfullbyrdelsesloven § 7–13 tredje ledd som gjelder felles bolig når skyldneren er gift eller «lever i ekteskapslignende forhold». Det kan tas utlegg i en ideell halvpart av felles bolig hvis den er ervervet under samlivet og et annet eierforhold ikke blir sannsynliggjort. Det at én av partene alene er registrert eller meldt som eier, er ikke i seg selv tilstrekkelig til å sannsynliggjøre partens enerett. I praksis er det lagt til grunn at et samboerforhold må være stabilt, og at samlivet må ha vart i to år før reglene i tvangsfullbyrdelsesloven § 7–13 tredje ledd kommer til anvendelse. Regelen sier intet om det reelle underliggende eiendomsforhold. Både kreditor og debitor kan få prøvet det underliggende forhold.

5.5.3 Omstøtelse av gaver m.m.

Ved kreditorforfølgning har kreditorene en viss rett til å omstøte gaver som debitor har gitt. At gaven blir omstøtt, innebærer at den kan kreves tilbakeført. Hovedregelen er at gaver gitt det siste året før konkurs eller tvangsakkord, kan omstøtes. Men det er strengere regler for gaver gitt til «skyldnerens ektefelle, ugift samboende eller forlovede». I slike tilfeller kan gaver som er gitt de siste to årene, omstøtes, og for større gaver gjelder en femårs regel, jf. dekningsloven § 5–2.

Tilsvarende regler gjelder for ekstraordinær betaling og sikkerhetsstillelse for eldre gjeld. Hvis handlingen er foretatt til fordel for skyldnerens ektefelle, samboer eller forlovede kan den omstøtes hvis den er gjennomført eller rettsvernet er brakt i orden i løpet av de siste to årene.

5.6 Forsikring

Lov om forsikringsavtaler skiller mellom to hovedtyper forsikring, skadeforsikring og personforsikring. Skadeforsikring gjelder materielle verdier, mens personforsikring er knyttet til en persons liv og helse.

Den klassiske forsikringsformen er individuell forsikring, som tegnes av en enkeltperson for vedkommende selv eller for en mindre krets av personer. Den sentrale forsikringsformen i dag er den kollektive. Denne kjennetegnes ved et trekantforhold der en forsikringstaker – gjerne en arbeidsgiver – tegner forsikring på vegne av andre, for eksempel arbeidstakerne.

5.6.1 Skadeforsikring

Ett av de spørsmålene som reiser seg i forhold til samboere og skadeforsikring er om en samboer anses som medforsikret. Etter forsikringsavtaleloven § 7–1 gjelder en forsikring til fordel for forsikringstakeren, ektefellen og «andre som er medlem av den faste husstand», hvis forsikringen ikke er tilknyttet næringsvirksomhet. I et etablert samboerforhold regnes samboeren som medlem av den faste husstand, men hvis vedkommende bare oppholder seg midlertidig i husstanden, er ikke kravet oppfylt. Loven stiller

ikke bestemte krav til varighet, felles adresse eller annet for at en samboer skal anses som medforsikret, men det enkelte selskap kan stille slike krav i forsikringsavtalen. I forsikringsvilkårene blir det ofte bestemt at bare de som er registrert med samme adresse som forsikringstakeren, skal regnes som medlem av den faste husstand.

Et annet spørsmål er om en samboers handlinger eller unnlatelser kan få innvirkning på den andres rett til skadeserstatning, såkalt identifikasjon. Lovens kapittel 4 har regler som gir et selskap adgang til å sette ned erstatningen eller la erstatningen falle helt bort ved brudd på forutsetningene for selskapets ansvar. Dette kan for eksempel være aktuelt hvis forsikringstakeren holder opplysninger tilbake eller gir uriktige opplysninger. Lovens § 4–11 har en egen bestemmelse som regulerer spørsmålet om handlinger og unnlatelser fra «sikredes slektninger, hjelpere og andre lignende personer» kan få innvirkning på selskapets ansvar. Dette kalles identifikasjon. Spørsmålet om identifikasjon er særlig aktuelt i forhold til skade på bolig, privat fritidssted og innbo. Selskapet kan ved slike skader påberope seg identifikasjon når ektefeller som bor sammen, eller når en person som sikrede «lever sammen med i et fast etablert forhold», har handlet eller unnlatt å handle med den følge at det oppstår en skade som sikrede krever erstatning for. I forarbeidene til bestemmelsen er det pekt på at formuleringen ikke uten videre gir noen klar avgrensning av hvilke samboerforhold som omfattes, men at praksis etter den tidligere forsikringsavtaleloven skal være veiledende, jf de to høyesterettsdommene som er referert ovenfor i 5.2.

5.6.2 Livsforsikring

For samboere kan det særlig være aktuelt å sikre hverandre ved livsforsikring. Avtaler om livsforsikring kan i stor grad tilpasses individuelle behov. En forsikringstaker som har tegnet en livsforsikring på eget liv, bestemmer selv hvem som skal være begunstiget. Hvis forsikringstakeren ikke har satt inn noen som begunstiget, skal forsikringssummen tilfalle forsikringstakerens ektefelle, jf forsikringsavtaleloven § 15–1. Hvis avdøde ikke etterlater seg ektefelle, skal beløpet tilfalle avdødes arvinger etter lov eller testament. Av forarbeidene til bestemmelsen framgår det at lovgiveren vurderte om samboere skulle likestilles med ektefeller. Begrunnelsen for at dette ikke ble gjort, var et ønske om parallellitet til reglene om arverett.

Særlige spørsmål reiser seg hvis forsikringstakeren etterlater seg livsarvinger. Etter arvelovens bestemmelser har livsarvingene krav på å overta 2/3 av det forsikringstakeren etterlater seg. Forsikringstakeren kan gjennom oppnevnelse av begunstiget komme utenom pliktdelsreglene. Hvis forsikringstakeren ønsker at en samboer skal få utbetalt hele forsikringssummen, kan samboeren oppnevnes som begunstiget enten ved tegning av forsikringen eller senere ved skriftlig melding til selskapet. Det samme kan oppnås ved å oppnevne samboeren som begunstiget ved testament.

Etter lov om avgift på arv og visse gaver skal det betales avgift av utbetalinger etter dødsfall fra forsikringsselskap. Dette gjelder også samboere, uavhengig av om vedkommende mottar forsikringsbeløpet som begunstiget eller som arving etter et testament. En ektefelle er etter loven fritatt fra å betale arveavgift, jf nedenfor i pkt 5.12.

En samboer kan også tegne forsikring på den andre samboers liv, eventuelt kan begge tegne hver sin forsikring på den andres liv. Hvis ikke annet er avtalt, vil gjenlevende samboer ha krav på forsikringsbeløpet når den andre

samboeren dør. I disse tilfellene skal det ikke betales arveavgift fordi gjenlevende samboer har krav på forsikringsbeløpet som forsikringstaker og ikke som begunstiget.

Et annet alternativ er at samboerne sikrer hverandre ved å tegne en livsforsikring som er knyttet til begges liv som en individuell forsikring på to liv. Hvis ikke annet er avtalt, skal forsikringsbeløpet også i slike tilfeller utbetales gjenlevende ved førstavdødes bortgang. Gjenlevende skal da bare betale arveavgift av halvparten av forsikringsutbetalingen. Finansdepartementet har lagt til grunn at halvparten av forsikringsutbetalingen stammer fra gjenlevendes innbetalinger og dermed skal anses som utbetaling av lengstlevendes andel av forsikringen.

Kollektive livsforsikringer

Forsikringsavtaleloven har særlige regler om kollektive forsikringer. Et stort antall arbeidstakere er forsikret ved gruppelivsforsikringer, som er en betegnelse som blir brukt om kollektive forsikringer med forsørgelsesformål.

Hvis arbeidsgiveren har tegnet en gruppelivsforsikring, kan det avtales mellom arbeidsgiver og de ansatte eller deres organisasjoner hvem som skal ha rett til forsikringssummen ved arbeidstakerens død.

I Hovedtariffavtalen i staten er det i fellesbestemmelsene (§ 2 nr 9) tatt inn en definisjon av samboer. Her er det stilt krav om at partene enten har levd sammen i ekteskapslignende forhold, og at det framgår av folkeregisteret at de har hatt samme bolig de to siste årene, eller at de har felles barn og felles bolig. Denne definisjonen er svært vanlig å finne i avtalevilkårene for gruppelivsforsikringer.

5.6.3 Yrkesskadeforsikring

Lov om yrkesskadeforsikring gjelder ved skader og sykdommer som påføres arbeidstakere i arbeid på arbeidsstedet i arbeidstiden. Ytelsene etter denne loven supplerer folketrygdens ytelser. En arbeidsgiver har som utgangspunkt plikt til å tegne yrkesskadeforsikring. Etter forskriften som regulerer den standardiserte erstatningen, er ektefelle og samboer blant dem som har krav på erstatning ved dødsfall. Det er stilt flere krav for å bli regnet som samboer etter denne forskriften. For det første må vedkommende ha levd sammen med avdøde i ekteskapslignende forhold. I tillegg er det stilt krav om at de to enten hadde felles barn og felles bolig, eller at det av folkeregisterert framgår at de hadde hatt felles bolig de to siste årene.

Det er ikke noe krav for å få erstatning for tap av forsørger at avdøde faktisk forsørget samboer eller ektefellen, eller at disse i nær fremtid kunne regne med å bli forsørget. Erstatningens størrelse er den samme enten det er en ektefelle eller en gjenlevende samboer som har krav på erstatning.

5.7 Pensjonsordninger utenom folketrygden

Folketrygden er den viktigste pensjons- og trygdeordningen i Norge. I tillegg til folketrygden har vi offentlige tjenestepensjonsordninger og forskjellige private pensjonsordninger. De fleste supplerende pensjonsordningene gir rett til samme type pensjonsytelser som folketrygden; alderspensjon, etterlattepensjon, uførepensjon og barnepensjon.

Gjenlevende samboer har i motsetning til gjenlevende ektefelle ikke rett til etterlattepensjon etter de offentlige tjenestepensjonsordningene. Dette gjelder både i forhold til den ordningen Statens Pensjonskasse administrerer, og i forhold til pensjonsordninger for kommunalt eller fylkeskommunalt ansatte.

Når det gjelder de private pensjonsordningene, er det som utgangspunkt kontraktsfrihet. Skatteloven har imidlertid regler som gir gunstig skattemessig behandling, forutsatt at pensjonsordningene fyller nærmere bestemte krav. Skattereglene har en styrende effekt, slik at de private pensjonsordningene i praksis tilpasses de kravene som er fastsatt for å få skattefordeler.

Individuelle pensjonsavtaler etter skatteloven

Skattelovens § 44 annet ledd nr 1 gir rett til fradrag i inntekten for premier som er innbetalt til individuelle pensjonsavtaler. Nærmere regler er gitt i forskrift av 25. september 1997. Etter denne forskriften har gjenlevende samboer – i likhet med gjenlevende ektefelle – krav på etterlattepensjon som begunstiget. Forskriften har en egen definisjon av samboer. Definisjonen omfatter for det første samboere med felles barn. For andre samboere gjelder det krav om at de må ha levd sammen i ekteskapslignende eller partnerskapslignende forhold, og det må godtgjøres at forholdet har bestått uavbrutt i de fem siste årene før inngåelsen av pensjonsavtalen. I tillegg er det stilt krav om at det ikke må foreligge forhold som er til hinder for at lovlig ekteskap eller registrert partnerskap kan inngås.

Private tjenestepensjoner etter skatteloven

Vi har også en forskrift om private tjenestepensjonsordninger etter skatteloven, fastsatt 28. juni 1968. Etter denne forskriften kan det ikke ytes pensjon til gjenlevende samboer. Et offentlig oppnevnt utvalg har imidlertid foreslått nye regler for private tjenestepensjonsordninger, jf NOU 1998: 1 Utkast til lov om foretakspensjon. Her er det foreslått at pensjonsordningen kan omfatte «samboerpensjon». I lovutkastet er det gitt en definisjon av samboer som i hovedsak tilsvarer den som er gitt i forskriften om individuelle pensjonsavtaler etter skatteloven. Kravet om at samboerskapet må ha vart i fem år gjelder imidlertid her tiden før dødsfallet.

5.8 Trygderettigheter

Trygdelovgivningen inneholder mange særregler for samboere. For å lette oversikten, kan vi skille mellom tre hovedkategorier.

Gruppe a: Samboere som har felles barn eller som tidligere har vært gift med hverandre. De behandles fullt ut som ektepar.

Gruppe b: Samboere som har bodd sammen ett år (12 av de siste 18 måneder). De kan være barnløse eller de kan ha særkullsbarn. Etter et års samboerskap får disse redusert retten til barnetrygd og grunnpensjon til det samme nivået som gjelder for ektepar. De mister også folketrygdens særlige ytelser til enslige forsørgere. For andre ytelser behandles de som enslige.

Gruppe c : Andre samboere behandles fullt ut som enslige i trygdelovgivningen. Det gjelder samboere som har bodd sammen mindre enn ett år og som dessuten ikke har barn sammen eller tidligere har vært gift med hverandre. Det gjelder også samboende pensjonister som hadde fått fastsatt sin pen-

sjon før 1.1.1994. På grunn av en overgangsordning, ble disse ikke inkludert i gruppe a.

Når det skal avgrenses nærmere hvem som skal regnes som samboere, legger folketrygdloven avgjørende vekt på boforholdene. Dette følger av folketrygdloven § 1–5, som formelt bare gjelder avgrensning av gruppe a, men som må tillegges stor vekt også ved avgrensning av de andre gruppene. Her heter det at to personer som bor i samme hus, regnes som samboerpar selv om de bor i hver sin del av huset. Det kan imidlertid gjøres unntak «for personer som bor i hver sin boenhet i et hus med mer enn fire selvstendige og klart adskilte boenheter». Det går også fram av denne bestemmelsen at to personer som vanligvis har felles bolig, regnes som samboerpar selv om de midlertidig bor adskilt. Det kan gjelde for dem som avtjener verneplikt eller for personer som i perioder bor et annet sted på grunn av arbeid eller utdanning.

Alders- og uførepensjon

Alders- og uførepensjon består av flere elementer. Grunnpensjon ytes alle pensjonister og utmåles uten hensyn til tidligere inntekt. Tilleggspensjonen beregnes på grunnlag av inntekten som yrkesaktiv. Den som har tjent opp liten eller ingen tilleggspensjon, har rett til særtillegg. Grunnpensjon og særtillegg utgjør til sammen minstepensjonen.

Når alders- og uførepensjon skal utmåles, legges det i utgangspunktet vekt på mottakerens sivilstand. Begrunnelsen ligger i at når to personer har felles hushold, trenger de ikke dobbelt så stor inntekt som en person for å oppnå samme levestandard. Derfor har grunnpensjonen i folketrygden alltid vært lavere for ektepar enn for to enslige.

Grunnpensjonen for enslige er kr 45.370, mens den for pensjonistektepar utgjør 75 % av dette beløpet for hver. Særtillegget for enslige og for gifte pensjonister med minstepensjon, er kr 35.990. Etter satsene ved inngangen til 1999 innebærer dette at minstepensjonen til en enslig er kr 81.360, mens den for pensjonistektepar der begge er minstepensjonister er kr 70.020 for hver. Har den ene pensjonisten høyere pensjon fra folketrygden enn dette, reduseres den andre pensjonistens særtillegg slik at minstepensjonen da blir kr 67.608.

Samboere i gruppe a ble likestilt med gifte pensjonister fra 1994 og samboere i gruppe b fra 1998. I praksis er det derfor bare pensjonister som har vært samboere mindre enn ett år som har mer fordelaktig beregning av grunnytelsene i folketrygden enn ektepar.

Tilleggspensjon til alders- og uførepensjonister beregnes som hovedregel på grunnlag av den enkelte pensjonists egen arbeidsinntekt, og slik pensjon påvirkes ikke av sivilstatus. Men for alders- og uførepensjonister som har mistet sin ektefelle, gjelder en særregel. De kan få tilleggspensjon som tilsvarer 55 % av summen av egen tilleggspensjon og ektefellens tilleggspensjon. En enke som har vært hjemmearbeidende hele livet, vil således få rett til 55 % av ektefellens tilleggspensjon. Denne «etterlattefordelen» vil også gjelde for samboere i gruppe a, men ikke for andre samboere.

En pensjonist som forsørger ektefelle, har på visse vilkår rett til *ektefelletillegg* på 50 % av grunnpensjonen. Slikt tillegg ytes også til samboere i gruppe a, men ikke til andre samboere.

Etterlattepensjon

Pensjon til gjenlevende ektefelle består av de samme elementene som alderspensjon, og full minstepensjon til en etterlatt er den samme som minstepensjon til en enslig alderspensjonist. Tilleggspensjonen tilsvarer 55 % av den tilleggspensjon ektefellen får eller ville fått som pensjonist. Etterlattepensjonen er inntektsprøvd slik at den blir redusert hvis den etterlatte har, eller kan forventes å få, arbeidsinntekt.

Rett til etterlattepensjon har samboere i gruppe a på samme måte som gifte. Andre samboere har ikke slik rett.

Etterlattepensjonen faller bort hvis den etterlatte inngår nytt ekteskap eller blir samboer i gruppe a. Det kan ha en viss praktisk betydning at yngre etterlatte får barn med sin nye samboer, men de fleste er over den alderen da dette er aktuelt. Og at enker eller enkemenn etter dødsfallet blir samboer med en de tidligere har vært gift med, hører til de rene unntakstilfelle. Samboere i gruppe b beholder sin etterlattepensjon. Den dominerende regel er derfor at etterlattepensjonister mister pensjonen hvis de gifter seg, men beholder den hvis de velger samboerskap. Men fra 1999 er det innført en ny regel som innebærer at grunnpensjonen blir redusert til 75 % når de har vært samboere med en annen pensjonist ett år. Her utmåles altså grunnpensjonen på samme måte for disse parene som for alderspensjonister og uførepensjonister som bor sammen. Tilleggspensjonen berøres ikke.

Enslige forsørgere

Ugifte, skilte og separerte foreldre har på visse vilkår rett til stønad fra folketrygden til eget livsopphold (overgangsstønad) og til barnetilsyn. Full overgangsstønad utgjør kr 83.935 per år. Den reduseres dersom mottakeren har arbeidsinntekter over et visst nivå.

Overgangsstønad kan som hovedregel gis i til sammen tre år. Dersom forsørgeren er under «nødvendig utdanning», kan stønadsperioden utvides til fem år. Disse årene må tas ut før barnet fyller åtte år.

Det er et vilkår for retten til slik stønad at mottakeren skal være alene om den daglige omsorgen for barnet. Det innebærer at stønadsmottakeren skal ha klart mer av omsorgen for barnet enn den andre av foreldrene.

I tillegg er det et vilkår at den som mottar stønad ikke er samboer i gruppe a. Samboere med felles barn behandles altså også her som gifte.

Tidligere har det vært slik at en enslig forsørger som flytter sammen med en de ikke har barn med, beholder retten til overgangsstønad m.v. fra folketrygden. Denne regelen endret Stortinget under budsjettbehandlingen høsten 1998. Fra 1. juli 1999 behandles de som samboere i gruppe b. Det innebærer at de mister stønaden når de har bodd sammen ett år.

Barnetrygd

Forsørgere med barn under 16 år har rett til barnetrygd. Denne ytelsen graderes etter antall barn, barnets alder (småbarnstillegg) og bosted («finnmarkstillegg»). Den som er alene om omsorgen for barn, har rett til trygd for ett barn mer enn det faktiske barnetallet. Den som har ett barn, får etter grunnsatsen en barnetrygd på kr 11.112 i 1999, men hvis vedkommende er enslig forsørger, gis et tillegg som for et ekstra barn. Retten til utvidet barnetrygd faller bort dersom forsørgeren inngår ekteskap eller blir samboer i gruppe a

eller b. En enslig mor som blir samboer med en mann hun ikke har barn med, får altså stoppet tillegget til barnetrygden etter ett år.

Oppsummering

Trygdelovgivningen er gradvis blitt endret fra ensidig å bygge på formell ekteskapelig status til også å bygge på faktiske samlivsforhold. Det har skjedd ved at samboere i økende grad behandles som om de var gifte og i mindre grad som enslige. Ulike kategorier samboere har imidlertid forskjellige rettigheter. Samboere som har felles barn, eller som tidligere har vært gift med hverandre, behandles som ektepar både i de situasjoner der dette gir økonomiske fordeler og der de taper på det økonomisk. Samboere som har bodd sammen ett år, er nå underlagt de samme begrensninger i retten til barnetrygd, stønad til enslige forsørgere og grunnpensjon som ektepar. Men de har ikke rett til de samme trygdeytelsene som ektepar der disse kommer bedre ut enn enslige. Samboere som ikke har felles barn, og som har bodd sammen mindre enn ett år, behandles fullt ut som enslige i trygdelovgivningen.

5.9 Sosialhjelp

5.9.1 Økonomisk stønad

Etter lov om sosiale tjenester § 5–1 skal økonomisk stønad gis til dem som ikke kan sørge for sitt livsopphold ved arbeid eller ved å gjøre gjeldende økonomiske rettigheter. Behovet for hjelp skal vurderes konkret i hvert enkelt tilfelle. Loven har ikke egne bestemmelser om hvordan samboere skal behandles, men dette er kommentert i forarbeidene til loven og i rundskriv fra Sosial- og helsedepartementet.

Utgangspunktet er at samboere har en selvstendig rett til økonomisk sosialhjelp og skal vurderes hver for seg når de søker om dette, mens ektefeller skal vurderes samlet. I lovens forarbeider og i rundskriv fra departementet er det påpekt at samboere ikke har rettslig underholdsplikt overfor hverandre, og at en søknad fra den ene ikke kan avslås med den begrunnelse at den andre bør underholde vedkommende.

Når stønaden utmåles, blir det normalt lagt til grunn at hver av samboerne skal dekke sin del av fellesutgiftene. Det skal tas hensyn til faktiske økonomiske fordeler ved felles husholdning, for eksempel reduserte utgifter til husleie, strøm, telefon mm. Stønaden skal også reduseres i den utstrekning søkeren faktisk blir underholdt av samboeren, forutsatt at underholdet skjer frivillig. I departementets retningslinjer er det uttalt at dersom samboerne søker om sosialhjelp i fellesskap, og ingen av dem har fast inntekt, kan det legges til grunn at det foreligger et faktisk økonomisk fellesskap, og hjelpen kan utmåles som for ektepar.

Undersøkelser har påvist stor variasjon i kommunenes praksis både ved tildeling og utmåling av økonomisk stønad.

5.9.2 Sosiale tjenester

De som ikke kan ta omsorg for seg selv, eller som er helt avhengig av praktisk eller personlig hjelp for å greie dagliglivets gjøremål, har krav på hjelp fra kommunen etter bestemmelser i sosialtjenesteloven kapittel 4. Også her skal behovet for hjelp vurderes konkret i hvert enkelt tilfelle. Verken samboere

eller ektefeller har noen omsorgsplikt for hverandre etter loven. Dette innebærer at samboere og ektefeller som utgangspunkt har samme krav på sosiale tjenester som enslige. Sosialtjenesten kan imidlertid innen rimelige grenser velge hjelpeformen i det enkelte tilfellet.

5.9.3 Vederlag for sosiale tjenester, hjemmesykepleie og opphold i institusjon m v

Med hjemmel i sosialtjenesteloven og kommunehelsetjenesteloven er det gitt en forskrift om vederlag for sosiale tjenester, hjemmesykepleie og opphold i institusjon. Stortinget har bestemt at det ikke skal kreves vederlag for hjemmesykepleie etter kommunehelsetjenesteloven og for praktisk bistand og opplæring til «personlig stell og egenomsorg» etter sosialtjenesteloven.

Inntektsgrunnlaget er husstandens samlede inntekt før særfradrag. Samboere som lever sammen i ekteskapslignende forhold, er likestilt med ektefeller. Det vil si at en samboers inntekt skal tas med når egenbetalingen blir fastsatt.

Det er gitt en egen forskrift om vederlag for opphold i aldershjem og sykehjem. Samboere er ikke nevnt i forskriften, men Helsetilsynet har uttalt at samboere som er likestilt med ektefeller etter folketrygdloven bør behandles likt med ektefeller i forhold til denne forskriften.

5.10 Offentlige låne- og tilskuddsordninger

5.10.1 Støtte fra Statens lånekasse for utdanning

Utdanningsstøtte fra Statens lånekasse kan gis både som stipend og lån. Ved tildeling av støtte tas det hensyn til søkerens og ektefellens inntekt og formue. Samboere som har felles barn, behandles på samme måte som gifte fra og med det semesteret de får barn. Samboere uten felles barn behandles alltid som enslige.

Forsørgertillegg og fradrag for formue

Det kan gis forsørgertillegg for barn, for ektefellen og for en likestilt samboer. Det gis ikke forsørgertillegg for samboeren når paret ikke har fellesbarn. Satsene for forsørgertillegg for barn er de samme for gifte og enslige. Det vil si at det er uten betydning for dette forsørgertillegget om samboere har fellesbarn eller særkullsbarn. Forsørgertillegget avkortes når ektefellen eller en likestilt samboer har en bruttoinntekt over et visst nivå. Samboere uten felles barn er i denne sammenheng bedre stilt.

Formue kan føre til at støttebeløpet blir redusert. For ektefeller og likestilte samboere gjelder det et fribeløp for formue som er nesten dobbelt så høyt som for enslige, og fradraget for overskytende formue er halvparten så stort som for enslige. Siden det stort sett er yngre mennesker med liten eller ingen formue som får støtte til utdanning, er det grunn til å tro at disse reglene har liten betydning. Dersom paret har formue, er ikke ektefeller og likestilte samboere nødvendigvis bedre stilt enn samboere uten felles barn. Dette avhenger av hvordan formuen er fordelt.

Renter og tilbakebetaling av lån

Låntakere kan få rentefritak når brutto månedsinntekt er under et visst nivå. I noen tilfeller blir det tatt hensyn til ektefellens eller en likestilt samboers inntekt. Nivået blir da hevet til det dobbelte. Samboere uten felles barn er ikke her nødvendigvis dårligere stilt enn samboere med felles barn. Dette avhenger av den andre samboerens inntekt.

En låntaker kan få betalingsutsettelse av sosiale og økonomiske grunner dersom brutto månedsinntekt er under et visst nivå. Betalingsutsettelse kan blant annet gis ved sykdom, arbeidsledighet, og når låntakeren er enslig forsørger med barn under ti år eller forsørger ektefelle eller likestilt samboer i tillegg til barn under ti år.

5.10.2 Husbankens ordninger

Husbanken administrerer flere låne- og tilskuddsordninger.

Det tradisjonelle «Husbanklånet» er kjernen i Husbankens tilbud. Denne ordningen gjelder lån til oppføring av nye boliger. Her er sivilstand og familietilknytning uten betydning.

Til dekning av boutgifter for eldre, trygdede og barnefamilier med lave inntekter gir Husbanken bostøtte. Forholdet mellom boutgiftene og husstandens samlede inntekter og formue avgjør om det skal ytes bostøtte. Som husstand regnes enslige i selvstendig bolig og enhver gruppe personer som er bosatt og som ifølge folkeregisteret bor i samme bolig. Sivilstand og familietilknytning er uten betydning.

Toppfinansiering gjennom Husbanken kan gis ved etableringslån og boligtilskudd. Dessuten kan det gis lån til kjøp av brukt bolig og lån til utbedring.

I likhet med det som gjelder for bostøtteordningen, er det husstandens samlede inntekt som skal legges til grunn ved vurderingen av behovet for lån eller tilskudd. Sivilstand og familietilknytning er uten betydning.

Dette innebærer at spørsmålet om å likestille samboere og gifte er uaktuelt for husbankens låne- og tilskuddsordninger.

5.11 Fri rettshjelp

Fri rettshjelp kan gis til dem som har inntekt og formue under bestemte grenser, og egenandelen avhenger av inntekt og formuesforhold. I lov om fri rettshjelp er det bestemt at samlet inntekt og formue skal legges til grunn for ektefeller og andre som lever sammen med felles økonomi. I rundskriv fra Justisdepartementet (G-7396) er dette begrunnet med at personer som lever sammen, ofte har felles interesse i utfallet av saken eller rettsrådet, og at de er i en bedre økonomisk situasjon enn om bare ett av husstandsmedlemmene hadde hatt inntekt eller formue. Inntektsgrensene er også gradert etter forsørgelsesbyrde. Ektefeller og samboere behandles her likt.

Det gjelder imidlertid et viktig unntak fra hovedregelen om å legge samlet inntekt til grunn. I loven er det bestemt at «Dersom tvisten gjelder disse personer innbyrdes, eller det i andre særlige tilfeller er rimelig, kan den enkeltes økonomi vurderes isolert.» Dette kan særlig være aktuelt ved samlivsbrudd eller i andre tilfeller der partene har motstridende interesser. Det kan også være aktuelt i andre saker som er av personlig karakter for rettshjelpssøkeren.

Konflikten mellom individuelle og felles interesser belyses i Justisdepartementets rundskriv. Her framgår det at hvis saken springer ut av den ene ektefelle eller samboers tidligere ekteskap eller samboerforhold, saker om skilsmisse, tvist om barnefordeling, spørsmål om bidrag o l, skal det normalt bare tas hensyn til søkerens egen inntekt. Hvis saken gjelder selve skiftet, skal derimot hovedregelen om samlet inntekt og formue gjelde, slik at det skal finne sted en samlet vurdering av søkers og ny ektefelle/samboers inntekt. Heller ikke i denne typen saker skilles det mellom samboere og gifte.

I rundskrivet er det påpekt at tvistespørsmål ved oppløsning av samboerforhold kan ha sterke paralleller til ekteskaps-/skiftesaker. Her er det gitt følgende veiledning for når det er aktuelt å gi samboere fri rettshjelp:

> «Det må foretas en konkret vurdering der samlivets varighet og om det er barn i forholdet bør tillegges vekt. (...) Etter omstendighetene må det kunne legges vekt på at partene ikke har opprettet avtale. På den annen side må det kunne tas hensyn til partenes personlige og økonomiske ressurser, om det er en sterkere eller svakere part i forholdet etc.»

5.12 Skatt og avgifter

5.12.1 Inntekts- og formuesbeskatning

Ektefeller skattlegges som hovedregel for parets samlede inntekt og formue. Når begge har inntekt, kan de imidlertid skattlegges særskilt for hver sin del av inntekten der dette gir mindre skatt enn felles ligning. De fleste ektepar har i dag to inntekter og skattlegges særskilt. Enslige og ektefeller som lignes særskilt, får skatten beregnet etter skatteklasse en. Enslige forsørgere og ektepar med felles ligning, får skatteklasse to, som gir en skattelette på 7000 – 13 500 kroner i året, avhengig av inntektsnivået. Formuesskattleggingen er imidlertid fremdeles felles. Ektepar lignes i skatteklasse to for samlet formue.

Samboere skattlegges i store trekk som enslige. For par med to inntekter, blir skatten den samme for samboere som for særskilt lignede ektefeller.

Det er likevel noen forskjeller mellom ektepar og samboere. En viktig forskjell finner vi der den ene parten har ingen, eller så lav, inntekt at det lønner seg med felles ligning i skatteklasse to. I slike tilfeller får bare ektepar, men ikke samboere den skattefordelen klasse to innebærer. I praksis har det imidlertid skjedd at ligningskontorer har innrømmet skattytere som forsørger en samboer uten egen inntekt, fordelen av skatteklasse to.

Ektefeller har muligheter til å fordele enkelte skattemessige fradrag, som gjeldsrenter, seg i mellom der det er gunstig for dem. Samboere kan bare trekke fra renter på egen gjeld. Dette vil gi forskjell i samlet skatt mellom samboerpar og ektepar bare der hvor den ene har så lav inntekt at fradraget ikke utnyttes fullt ut. Skatten kan imidlertid bli fordelt ulikt mellom de to partene.

Det vil også være forskjell mellom ektepar og samboere der en eller begge parter har formue. Der den ene har formue, betaler ektepar mindre formuesskatt enn samboere fordi de får skatten beregnet i skatteklasse to. Der begge har formue av noe størrelse, kan samboere få mindre skatt fordi den skattlegges på to hender og dermed ikke så fort kommer opp i høye marginalskattesatser.

Ektefeller har fordeler i forhold til samboere ved gevinstbeskatning ved salg av bolig. Skattefritak for slik gevinst er avhengig av at eiertid og botid er mer enn ett år før boligen selges. Hver av samboerne må oppfylle kravet om

botid for å få skattefrihet for sin del. For ektefeller derimot, gjelder den enes eiertid og botid også for den andre.

Enslige forsørgere skattlegges i klasse to. Klassefordelen i forhold til enslige skal kompensere for at den enslige forsørgeren forsørger barn. Om den enslige forsørgeren har en samboer, får ingen betydning for skatten. Samboere med felles barn, derimot, regnes ikke som enslige forsørgere og får ikke skatteklasse to.

Pensjonister skattlegges etter egne regler. En egen skattebegrensningsregel skal sikre dem som ikke har stort mer enn minstepensjonen å leve av, full skattefrihet. Grensene for skattefri inntekt fastsettes for henholdsvis enslige pensjonister og pensjonistektepar, knyttet til størrelsen på minstepensjonen for disse to gruppene. Samboende pensjonister med lave inntekter får lavere skatt enn ektefeller, fordi den skattefrie inntekten for ektepar fastsettes lavere enn skattefri inntekt for to enslige.

En gruppe samboende pensjonister – de som har (hatt) felles barn eller har vært gift med hverandre – får pensjon beregnet som for ektepar og har rett til etterlattepensjon på linje med gifte, se 5.8. Denne gruppen pensjonister blir også skattlagt fullt ut som ektefeller.

Oppsummering

Inntektsbeskatningen i Norge er for en stor del individbasert. For skattytere som har vanlig inntektsnivå og er uten vesentlig formue, blir derfor skatten omtrent like stor om de er enslige, samboere eller gifte. Der hvor det finnes forskjeller, er disse ikke entydig til gunst eller ugunst for samboere; det avhenger av størrelsen på og fordelingen av inntekt og formue mellom de to. Der en av partene har liten eller ingen inntekt eller formue, har ektepar en skattefordel gjennom skatteklasse to. Der begge har store formuer, har samboere en fordel ved særskilt ligning.

5.12.2 Avgift på arv og gaver

Etter lov om avgift på arv og visse gaver er hovedregelen at det skal betales avgift av all arv og av gaver mellom personer som senere skal arve hverandre. Arv eller gave som noen mottar fra ektefellen, er fritatt fra avgiftsplikt. Tilsvarende fritak gjelder ikke for samboere.

Stortinget treffer hvert år vedtak om nærmere regler om avgift på arv og gaver. Satsene er forskjellige for ulike grupper avgiftspliktige. Gjenlevende samboer må betale avgift etter de høyeste satsene.

Arveavgiftsloven § 46 bestemmer at arveavgiften kan reduseres eller falle bort hvis det vil være urimelig å opprettholde avgiften. Skattedirektoratet har uttalt at langvarig samboerskap ikke skal tillegges betydning ved vurderingen av om avgiften skal reduseres eller falle bort.

5.12.3 Dokumentavgift

Etter lov om dokumentavgift skal det betales avgift ved tinglysing av dokumenter som gjelder rettigheter i fast eiendom. I denne loven er det bestemt at dokument som i nærmere bestemte tilfeller overfører hjemmel som eier eller bruker til fast eiendom til ektefelle, er fritatt for avgift.

I likhet med det som gjelder for avgift på arv og gaver, treffer Stortinget hvert år vedtak om nærmere regler om dokumentavgift for den enkelte buds-

jettermin. Her er det tatt inn en generell regel om at overføring av hjemmel til fast eiendom mellom ektefeller er fritatt for avgift uansett om grunnlaget for overdragelsen er avtale, gave, arv etter loven eller testament. Arvinger betaler heller ikke avgift for fast eiendom som arves med bakgrunn i den lovbestemte arverett.

Det gjelder ikke noe fritak for dokumentavgift for samboere. Etter gjeldende budsjettvedtak er avgiftssatsen 2,5 % av verdien av den faste eiendom.

5.13 Enkelte strafferettslige spørsmål

Særlige påtaleregler ved familievold

Ved legemsfornærmelser er utgangspunktet at fornærmede må levere en anmeldelse for å sette i gang en straffesak. Det gjelder flere unntak, særlig tatt i betraktning hvor grov forbrytelsen er. I straffeloven er dette formulert slik at offentlig påtale ikke finner sted uten fornærmedes begjæring, med unntak for nærmere bestemte tilfeller. Ved en lovendring i 1998 fikk vi særlige regler om påtale ved familievold, hvor samboere og ektefeller er likestilt, jf straffeloven § 228 fjerde ledd. Lovendringen var uttrykk for et ønske om skjerpet holdning overfor vold i familien. Reglene går ut på at påtalen er ubetinget offentlig (uavhengig av fornærmedes begjæring) ved legemsfornærmelse mot tidligere og nåværende ektefelle og samboer, barn eller slektning i rett oppstigende linje. I forarbeidene til bestemmelsen er det uttalt at med samboer menes to personer som lever sammen i et parforhold i felles bolig, og at det ikke er grunn til å stille særlig strenge krav til fastheten og varigheten av samlivet. Sammenlignet med hva som gjelder på andre områder, er det her lempet på krav til fasthet og varighet for at samboerskap skal likestilles med ekteskap.

Voldtekt og utuktig omgang med barn

Samboere står også i samme stilling som ektefeller når det gjelder bestemmelsen om voldtekt i straffeloven § 192. Bestemmelsen gjør ikke unntak for overgrep mot ektefelle eller samboer. I rettspraksis er det i formildende retning ved straffutmålingen lagt vekt på at gjerningsmannen og offeret har levd sammen enten i ekteskap eller samboerskap. Også i forhold til reglene i straffeloven § 209 om utuktig omgang med barn, er samboere likestilt med ektefeller. Reglene gjelder både når offeret er stebarn og når det «står under den skyldiges omsorg». Det er i forarbeidene nevnt spesielt at overgrep mot samboeres særkullsbarn rammes.

Ekteskap som straffopphørsgrunn ved enkelte sedelighetsforbrytelser

Av straffeloven § 214 framgår det at straffansvar i visse tilfeller kan falle bort, og at avsagt straffedom kan tape sin virkning hvis den skyldige og offeret gifter seg med hverandre etter at den straffbare handlingen fant sted. Begrunnelsen for regelen er at den krenkedes interesse i at det ikke skal rippes opp i forholdet, bør gå foran det offentliges interesse i å håndheve de aktuelle straffebestemmelsene. Anvendelsesområdet er begrenset til bestemte sedelighetsforbrytelser, som ikke anses som så graverende at straff ikke bør falle bort. Regelen gjelder ikke tilsvarende hvis den skyldige og offeret inngår samboerskap etter at den straffbare handlingen fant sted.

5.14 Andre områder

5.14.1 Hvem skal regnes som pårørende/den nærmeste

Lovverket har forskjellige regler hvor pårørende er gitt rettigheter. Dette gjelder særlig helse- og sosiallovgivningen. Rettighetene gjelder informasjon, journalinnsyn, klagerett, rett til å begjære tvungent psykisk helsevern m. m.

På helserettens område er det foreslått at «person som lever i et ekteskapsliknende ellers partnerskapsliknende samboerskap med pasienten» skal anses som pasientens pårørende på linje med ektefelle eller partner, jf utkast til ny lov om pasientrettigheter og lov om etablering og gjennomføring av psykisk helsevern (Ot prp nr 12 1998/99 og Ot prp nr 11 1998/99). I tillegg skal myndige barn, foreldre eller den som har foreldreansvar, myndige søsken, besteforeldre eller verge regnes som pårørende. Pasienten kan selv bestemme hvem av disse som er den nærmeste. Hvis ikke pasienten bestemmer dette, er den nærmeste den av de pårørende som i størst utstrekning har varig og løpende kontakt med pasienten, likevel slik at det skal tas utgangspunkt i den rekkefølgen som er angitt i bestemmelsene. Unntak gjelder for saker om tvungent psykisk helsevern.

I forskrift til sosialtjenesteloven er det bestemt hvem som skal regnes som pårørende i forhold til lovens kapittel 6 A (bestemmelser om rettigheter for og begrensning og kontroll med bruk av tvang og makt overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming). Samboerforhold av «ekteskapsliknende karakter» er her likestilt med ekteskap. Det er også bestemt hvilke andre personer som skal regnes som pårørende, men hvis vedkommende har ektefelle eller samboer som tilfredsstiller kravet for å bli likestilt med ektefelle, er det som hovedregel bare denne som skal regnes som pårørende.

I gravferdsloven er derimot ikke samboer tatt med som avdødes nærmeste etterlatte, som har rett til å ta alle avgjørelser som gjelder begravelsen, jf § 9. I innstillingen fra kirke-, utdannings- og forskningskomitéen er det imidlertid forutsatt en viss likestilling av samboere med ektefeller i forhold til denne bestemmelsen.

5.14.2 Fritak fra vitneplikt

Tvistemålsloven (lov om rettergangsmåten for tvistemål) § 207 og straffeprosessloven (lov om rettergangsmåten i straffesaker) § 122 har regler om at en parts ektefelle, slektning i rett opp- eller nedstigende linje og søsken kan nekte å avgi forklaring for retten. «Personer som lever i ekteskapslignende forhold» er i begge bestemmelsene likestilt med ektefeller og fraskilte. I forarbeidene til disse bestemmelsene er det uttalt at det i alminnelighet må kreves at samboerforholdet har vært forholdsvis stabilt i en viss periode for at vitnet skal kunne påberope seg reglene, og at hvert tilfelle må vurderes individuelt. I teorien er det vist til at ikke bare den tiden partene har bodd sammen, men også andre momenter som viser stabiliteten i forholdet, vil være av betydning. Høyesterett har i en dom fra 1996 lagt til grunn at reglene i straffeprosessloven § 122 også gjelder hvis samboerskapet var oppløst før den straffbare handling ble begått og heller ikke var gjenopptatt senere. Dette innebærer at samboerbegrepet på dette området favner relativt vidt.

5.14.3 Rett til å anke etter at siktede er død

Straffeprosessloven § 308 gir visse slektninger og arvinger rett til å anke etter at siktede er død. Her er det bestemt at hvis siktede er død, kan hans «ektefelle, slektninger i rett opp- eller nedstigende linje, søsken og arvinger anke i hans sted». I juridisk litteratur er det uttalt at med ektefelle må forstås den person siktede var gift med på dødsfallstidspunktet og den som levde med siktede i registrert partnerskap, «men neppe den person som levde sammen med siktede i ekteskapslignende forhold» (Berke og Keiserud, 1996). Gjenlevende samboer kan imidlertid anke i egenskap av arving, dersom vedkommende er tilgodesett i testament fra avdøde.

5.14.4 Arbeids- og oppholdstillatelse for utlendinger

I utlendingsforskriften er det bestemt hvem som skal regnes som nærmeste familiemedlemmer, slik at de kan gis arbeids- og oppholdstillatelse etter nærmere regler i utlendingsloven § 9. Ektefeller og samboere regnes som nærmeste familiemedlemmer etter forskriftens § 23. For samboere er det stilt krav om at de må være «over 18 år, ha bodd sammen i minst to år og akte å fortsette samlivet». I tillegg er det stilt krav om at ingen av partene er gift.

Etter utlendingsloven § 8 annet ledd kan det gis oppholds- eller arbeidstillatelse selv om lovens øvrige vilkår ikke er oppfylt, hvis sterke menneskelige hensyn taler for det, eller hvis utlendingen har særlig tilknytning til riket. Utlendingsforskriftens § 24 har regler om når en utlending skal anses å ha særlig tilknytning til riket. Her er det gitt to særregler for samboere. Den ene gjelder hvis samboerne har eller venter barn sammen, eller hvis de skal gifte seg etter innreisen, og det er fremlagt nødvendig dokumentasjon for at det ikke foreligger hindringer for å inngå ekteskap. I disse tilfellene kreves det ikke at partene har bodd sammen i to år. For de tilfellene hvor partene har eller venter barn sammen, er det heller ikke stilt krav om at ingen av dem skal være gift. Den andre regelen gjør unntak fra kravet om at samboerne ikke må være gift i de tilfellene hvor bostedslandets lovgivning er til hinder for skilsmisse.

5.14.5 Ansettelse og oppsigelse i arbeidsforhold

Arbeidsmiljøloven (lov om arbeidervern og arbeidsmiljø m.v.) har i § 55 A regler om ansettelse og i lovens § 60 om usaklig oppsigelse. Det vil i hovedsak være for stillinger knyttet til religiøse trossamfunn at det kan være aktuelt for en arbeidsgiver å tillegge samboerskap betydning. Emnet er nærmere behandlet i vedlegg 1 pkt. 14.5.

5.14.6 Aktuelle bestemmelser i regulativ for offentlige tjenestemenn og regulativ for vernepliktige

I forskjellige regulativ som gjelder for offentlige tjenestemenn er det stilt nærmere krav for at samboere skal omfattes. Bestemmelsene er etablert ved forhandlinger mellom staten v/AAD og tjenestemennenes hovedsammenslutninger/Norsk Lærerlag. De kravene som er stilt til samboerskapets varighet, er «milde» i forhold til hva som gjelder på andre områder. I regulativene som gjelder økonomiske vilkår ved endret tjenestested og offentlige tjenestemenns flyttegodtgjørelse, er det stilt krav om at det har vært registrert felles bopel i minst 9 måneder, eller at samboerne har felles barn. I fredsregulativet

for vernepliktige er kravet at samboerne må ha felles barn for å bli likestilt med ektefeller.

Kapittel 6

Utvikling av samboerskap i Norge

6.1 Ugift samliv er ikke noe nytt fenomen

Samboerskap er langt fra et nytt fenomen i historisk sammenheng. Eilert Sundt berettet om ugift samliv i de ubemidlede klasser rundt midten av forrige århundre. Det kunne være par som både bodde sammen og hadde felles barn, men som ennå ikke hadde fått spart sammen til å holde et standsmessig bryllup. Gjennom det siste århundret er det også eksempler på ugift samliv i radikale bohemkretser. Andre tilfeller av ugift samliv finnes i beretninger om tjenesteforhold for eksempel mellom enken og gårdsdrengen, eller ungkaren og tjenestejenta, som gradvis ble for ekteskap å regne. Slike eksempler på ugift samliv er ikke noe særegent norsk eller nordisk fenomen. Tilsvarende historiske eksempler finnes fra en rekke europeiske land (Noack 1997).

De forskjellige formene for ugift samliv som fantes i nyere historisk tid, ser ut til å ha et fellestrekk. Det dreide seg så godt som alltid om samliv som bare ble praktisert i visse deler av befolkningen, ofte begrenset til regionale, kulturelle eller sosioøkonomiske undergrupper. Det allment utbredte samboerskapet slik vi kjenner det fra de siste 20–30 årene, er et nytt fenomen.

6.2 Mønstre i familiedanningen i Norge etter krigen

Etter annen verdenskrig har familiemønsteret i Norge gjennomgått store endringer. De første tiårene var preget av at ekteskapet hadde en helt dominerende stilling. Andelen av fødselskullene som giftet seg, var det høyeste som noen gang er observert. Svingninger i tallet på ekteskapsinngåelser var for det meste påvirket av endringer i antall personer i gifteferdig alder. Det var få skilsmisser, og nesten alle barn ble født av gifte mødre. Utover på 1970-tallet ble imidlertid ekteskapets posisjon svekket. Det var færre som giftet seg, stadig flere som skilte seg, og det ble født flere barn utenfor ekteskap (se figur 6.1).

Samtidig med disse endringene ble det vanligere å starte samliv uten å gifte seg. Til å begynne med var slike samliv for de fleste en slags forlovelsestid som forholdsvis raskt ble fulgt av giftermål, i alle fall hvis det kom barn. Etter hvert ble samboerskapene mer langvarige, og stadig oftere fikk samboerne også barn sammen. Det er blant annet disse endringene som legges til grunn, når det som skjedde beskrives som overgangen fra et *tradisjonelt* til et *moderne* familiedanningsmønster (Blom, Noack og Østby 1993).

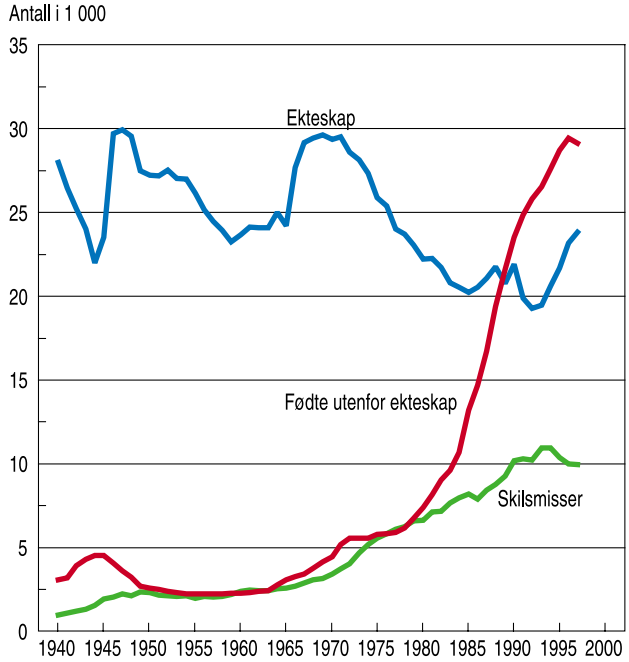

Figur 6.1 Antall inngåtte ekteskap, skilsmisser og fødte utenfor ekteskap. 1940–1997
Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå

6.2.1 Det tradisjonelle familiemønsteret

De som stiftet familie i de første tiårene etter krigen, var i første rekke personer født på 1930- og 1940-tallet. De giftet seg og fikk barn i ung alder. Familiebegivenhetene kom også i fast rekkefølge, og ganske tett. Giftermålet ble vanligvis raskt fulgt av første barn.

For yngre kvinner og menn – de under 30 år – økte giftermålsraten (antall giftermål i løpet av et år per 1 000 ugifte personer) helt frem til siste halvdel av 1960-tallet. I samme periode sank den gjennomsnittlige giftermålsalderen. I første halvdel av 1950-tallet var kvinnene i gjennomsnitt 25,5 år ved førstegangs ekteskap og mennene var 28,5 år. 15 år senere var ekteskapsalderen sunket til henholdsvis 22,8 og 25,3 år (Statistisk sentralbyrå 1994).

Ekteskapets sentrale plass i denne perioden viser seg også ved at nesten 2 av 3 personer i den voksne befolkningen var gifte i 1960 og 1970. Til sammenlikning gjaldt dette under halvparten i de første tiårene i dette århundret.

Et annet tegn på at ekteskapet var den dominerende familieinstitusjonen i de vel 20 første årene etter annen verdenskrig, er at over 95 prosent av alle barn ble født i ekteskap. Ekteskap og reproduksjon var med andre ord tett knyttet sammen i denne perioden. Å få barn utenfor ekteskap var ingen uproblematisk hendelse. På begynnelsen av 1950-tallet adopterte en av tre ugifte mødre i Oslo bort barnet sitt, og de som beholdt det, giftet seg som oftest raskt enten med barnefaren eller en med annen mann (Øyen 1966). Selv om det store flertallet av barna ble født innenfor ekteskap, viser avstanden mellom vielse og første fødsel at en betydelig andel av de førstefødte barna var unnfanget utenfor ekteskap. Nesten halvparten av brudene i perioden 1946–50 var gravide ved ekteskapsinngåelsen (Lettenstrøm 1965). For noen kan graviditeten ha forårsaket et ekteskap som ellers ikke ville blitt inngått. For andre var

det kan hende ikke så viktig å unngå graviditet når de først hadde bestemt seg for å gifte seg.

Ekteskapene varte som regel livet ut. Skilsmisser var relativt sjeldne. Av ekteskap som ble oppløst i begynnelsen av 1960-årene, skjedde ca 15 prosent ved skilsmisse, de øvrige ved død. Av dem som giftet seg midt på 1950-tallet, var 5 prosent skilt etter 10 år og 14 prosent etter 40 år.

6.2.2 Mot et nytt familiemønster

Rundt 1970 begynte det å skje endringer i familiemønsteret. Spesielt tre trekk kjennetegner denne utviklingen. For det første ble ekteskapets posisjon svekket ved at stadig færre giftet seg. Giftermålsratene sank for alle aldersgrupper frem til og med 1993, og nedgangen var særlig kraftig for kvinner under 25 år (se figur 6.2). Sist på 1960-tallet giftet mer enn en av fem ugifte kvinner i aldersgruppen 20–24 år seg i løpet av et år, mot bare 3 prosent i den samme aldersgruppen i 1997. I 1997 var det kvinner 25–29 år som hadde den høyeste giftermålsraten med 74 førstegangsvigde per 1 000 (ikke tidligere gifte). Giftermålsratene for menn viste en tilsvarende utvikling, men var noe forskjøvet mot høyere aldersgrupper siden menn gjennomgående var 2–3 år eldre ved ekteskapsinngåelsen.

Videre ble stadig flere barn født utenfor ekteskap. Etter en moderat økning fra siste halvdel av 1960-tallet, da de utenomekteskapelige fødslene utgjorde i overkant av 5 prosent av alle fødsler, ble det en sterk vekst mot slutten av 1970-tallet. Utviklingen ble ytterligere forsterket utover på 1980-tallet, for så å avta noe ved inngangen til 1990-tallet. I 1997 ble 29 133 barn født utenfor ekteskap, det tilsvarte 49 prosent av alle fødte. Økningen i andelen barn født utenfor ekteskap kan forklares både med nedgangen i andelen som giftet seg, slik at det ble flere ugifte kvinner i fruktbar alder, og med at de ugifte i økende grad fikk barn. Det å få barn var ikke så sterkt knyttet til ekteskap som tidligere, og det ble raskt ganske vanlig å være samboende ved første barns fødsel.

Som et tredje moment ble ekteskapet svekket ved at det ble stadig flere skilsmisser fra slutten av 1960-tallet. Fra 1970 og frem til 1994 ble antallet personer som skilte seg, mer enn tredoblet. Stadig færre ekteskap kom til å vare livet ut. I slutten av 1980-årene sto skilsmisser for mer enn 30 prosent av ekteskapsoppløsningene. Av kvinner som giftet seg i 1985, var 22 prosent skilt etter 10 år. Om skilsmissemønsteret fra 1995 legges til grunn, vil det samme ekteskapskullet ha dobbelt så mange skilte 40 år etter at de giftet seg.

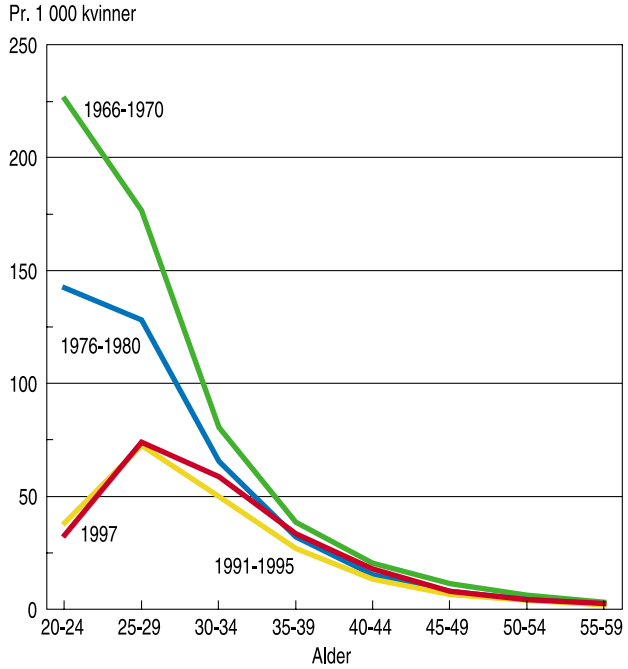

Figur 6.2 Giftermålsrater for ugifte kvinner i ulike aldersgrupper. 1966–70, 1976–80, 1991–95 og 1997

Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå

6.3 Det moderne samboerskapet

I 1998 var det anslagsvis 250.000 samboerpar i Norge, mot 850 000 ektepar. Ekteskap er således den klart mest utbredte samlivsformen. Samboerskap er i første rekke en samlivsform blant yngre personer (se figur 6. 3). Av kvinner i 20-årene lever vel en tredjedel som samboere, mens tilsvarende tall for menn er noe lavere. Av personer i 30-årene viser intervjuundersøkelser at rundt en fjerdedel er samboere. Samboerandelene i de øvrige aldersgruppene er langt lavere, og i pensjonsalder er innslaget av samboere ytterst beskjedent (2 prosent for kvinner og 4 prosent for menn). Uansett innslaget av samboere er det i alle aldersgrupper 30 år og over vanligere å leve i ekteskap enn i samboerskap.

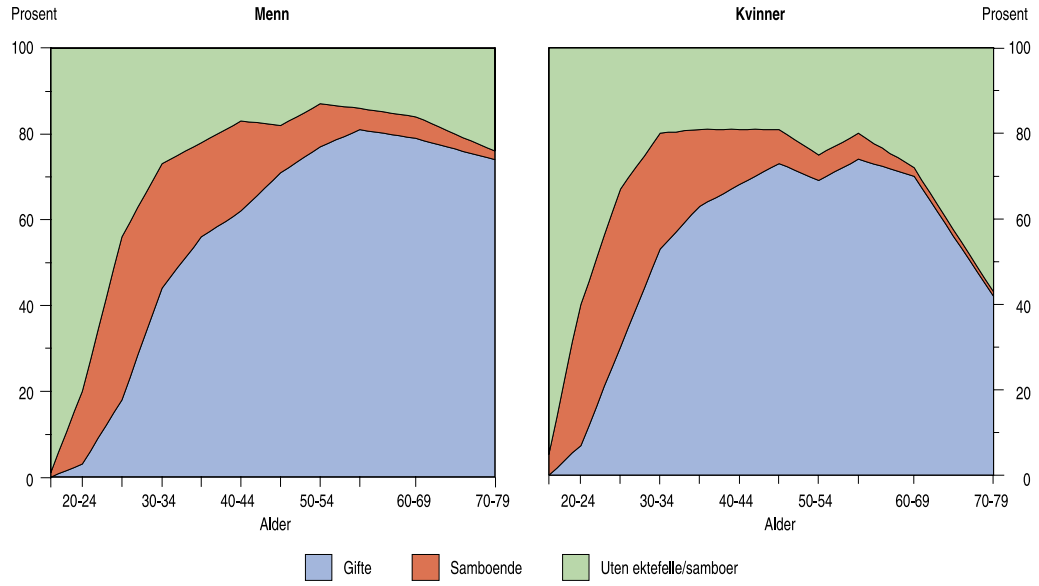

Figur 6.3 Gifte, samboende og personer uten ektefelle/samboer i ulike aldersgrupper. Kvinner og menn. 1998. Prosent

Kilde: Omnibusundersøkelsen 1998. Statistisk sentralbyrå

Som det fremgår av figur 6.3, er det til dels betydelige forskjeller i samlivsstatus mellom jevngamle kvinner og menn. Når flere kvinner enn menn lever i samliv (ekteskap eller samboerskap) i 20-årene, skyldes det for det meste at kvinner gjennomgående er tidligere ute med sin samlivsstart. Blant personer i pensjonsalder er det derimot langt større andel menn enn kvinner som lever i samliv. For disse aldersgruppene er det dødelighetsforskjellene mellom kvinner og menn som gjør seg gjeldende. Siden menn i gjennomsnitt har lavere levealder enn kvinner, vil langt flere kvinner enn menn oppleve å bli alene. Dødelighetsforskjellene får en forsterket effekt når det gjelder samliv fordi menn gjennomgående er 2–3 år eldre enn sine kvinnelige partnere. Når flere menn enn kvinner lever i samliv på sine eldre dager, skyldes det også at menn noe oftere inngår nye samliv dersom de blir skilt eller ektefellen faller fra, og gjennomgående med en enda yngre kvinne enn den første.

6.3.1 Samboerskap i ulike aldersgrupper sett over tid

Den tidlige fasen av samboerskapets fremvekst er dårlig fanget opp i offentlig statistikk. I Statistisk sentralbyrås intervjuundersøkelse fra 1977 (Fruktbarhetsundersøkelsen) ble det for første gang hentet inn opplysninger om tidligere og nåværende samboerskap. En tilsvarende undersøkelse i 1988 (Familie- og yrkesundersøkelsen) har sammenlignbare data. Fra 1992 er det publisert årlige samboertall basert på Statistisk sentralbyrås omnibusundersøkelser. Undersøkelsene har mer fullstendige data for kvinner enn for menn, og nedenfor vil det bli referert mest til samboerskap blant kvinner. Utviklingen for menn er, naturlig nok, nokså parallell. Statistikken må sees i lys av at begrepsinnhold og rapporteringsvilje kan ha endret seg over tid. Med bakgrunn i opplysninger fra disse intervjuundersøkelsene har vi rimelig god oversikt over hvor mange som lever i samboerskap i dag, og vi vet noe om i

hvilke befolkningsgrupper vi finner dem. Hvor mange samboerforhold som årlig inngås og oppløses, er imidlertid ikke kjent.

I 1977-undersøkelsen svarte 5 prosent av alle kvinner i alderen 20 til 44 år at de var samboende med en mann uten å være formelt gift. I 1988 hadde andelen steget til 18 prosent, og i 1998 var den 25 prosent. For perioden 1977–1998 har altså andelen samboende kvinner i denne aldersgruppen blitt femdoblet.

Selv om andelen samboere har økt sterkt, kompenserer det ikke den parallelle nedgangen i gifte personer. Det er følgelig blitt flere som ikke lever fast sammen med en partner. Dette illustreres i figur 6.4, som fra 1977 til 1998 viser en klar økning i andelen kvinner som verken var gifte eller samboende. Totalt for kvinner 20–44 år var det i 1977 nærmere 20 prosent som tilhørte denne gruppen, mot i underkant av 32 prosent i 1998. At så mange lever alene, er blant annet et resultat av at samlivsbrudd er blitt vanligere. Det er ikke færre som inngår samliv, men fordi samlivene oftere enn tidligere ender med brudd, bor nå en større andel alene i perioder av livet (Noack og Keilman 1993).

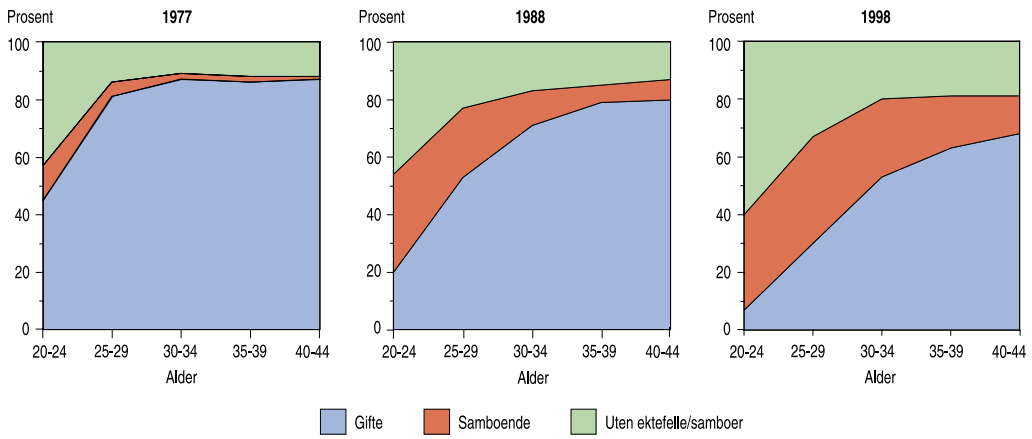

Figur 6.4 Gifte, samboende og kvinner uten ektefelle/samboer i ulike aldersgrupper. 1977, 1988 og 1998. Prosent

Kilde: Fruktbarhetsundersøkelsen 1977, Familie- og yrkesundersøkelsen 1988 og Omnibusundersøkelsen 1998, Statistisk sentralbyrå

Samlivsformen varierer etter partenes alder, men også dette har endret seg i løpet av de siste tiårene. Av figur 6.4 kan vi se at samboerskap først ble vanlig blant unge kvinner i 1970-årene, for senere å spre seg til eldre aldersgrupper. I begynnelsen var det bare blant de yngste kvinnene (20–24 år) at innslaget av samboere var godt merkbart. I 1977 oppga 12 prosent av de yngste kvinnene at de var samboere. I 1988 hadde denne andelen steget til 34 prosent, og i de etterfølgende årene har andelen samboere i denne aldersgruppen ligget på omtrent dette nivået.

Blant kvinner 25 til 29 år var det mot slutten av 1970-tallet fremdeles få samboere, men i løpet av neste tiår økte andelen fra 5 til 24 prosent. I de senere årene er det denne aldersgruppen som har hatt forholdsvis flest samboere, rundt 37 prosent.

Samboerskapets fremmarsj på 1990-tallet er det særlig de noe eldre kvinnene som har stått for. Dette skyldes antakelig både at de unge samboerne fra

1970-årene er blitt eldre, og at det generelt er blitt mer vanlig å være samboer, uansett alder. Ved inngangen til 1990-tallet er det ikke lenger dekkende å omtale samboerskap som en samlivsform bare for de unge. Samboerskap er nå også blitt en utbredt samlivsform i den fasen av livet hvor de fleste lever med mann og barn. Men selv om samboerskapene viser en tydelig oppgang, er ekteskapet fortsatt den vanligste samlivsformen. 58 prosent av kvinnene i 30-årene og 71 prosent av kvinnene i 40-årene var gifte i 1998.

Utviklingen i samboerskap kan også illustreres ved å sammenlikne ulike kvinnekull for å se når i livet de har blitt samboere, og hvor mange av dem som totalt har vært samboere. I figur 6.5 er dette vist ved å se på når første samliv inntraff forutsatt at det var et samboerskap. De som startet med å gifte seg, er altså her holdt utenfor.

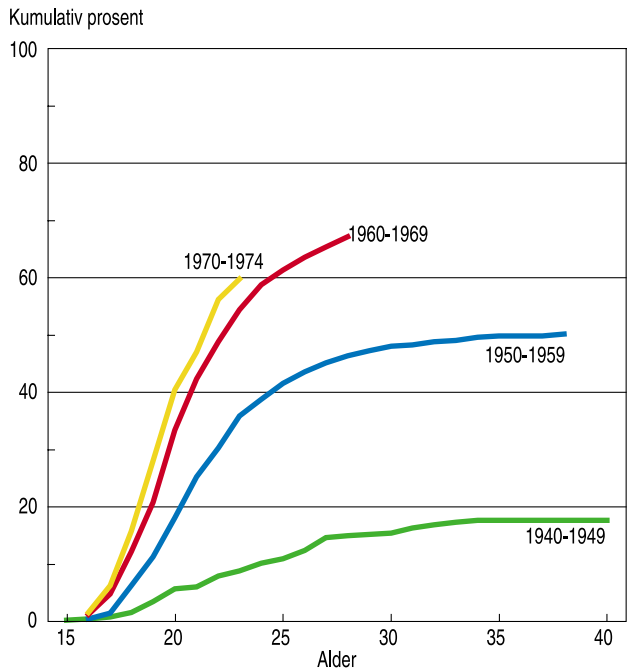

Figur 6.5 Andel med samboerskap som første samlivserfaring ved ulike aldre. Kvinner født 1940–1974. Kumulative prosenter
Kilde: Befolkningsstatistikk, Statistisk sentralbyrå

Jo senere fødselskull kvinnene tilhører, desto flere av dem valgte samboerskap første gang de flyttet sammen med en mann. Av kvinner født på 1940-tallet har mindre enn hver femte samboerskap som sin første samlivserfaring, mot to av tre av 1960-kullene. Kvinner født tidlig på 1970-tallet ligger foreløpig noe under dette, men de er bare observert til og med 23-års alder. Det vil si at en god del av dem fortsatt må forventes å ha første samliv til gode.

Det økte innslaget av samboerskap har ikke medført at selve samlivsstarten har skjedd merkbart tidligere for kullene født fra 1940 og utover. Medianalderen for første samliv, det vil si den alderen hvor halvparten av et fødselskull har ekteskaps- eller samboererfaring og den andre halvparten ikke har slik erfaring, har ikke endret seg nevneverdig for disse fødselskullene (se

figur 4.1 i vedlegg 3). Før 21–22 årsalder har halvparten av kvinnene påbegynt sitt første samliv uansett hvilket fødselskull de tilhører. Det har heller ikke vært vesentlige endringer i kvartilaldrene, det vil si alderen hvor en fjerdedel eller tre fjerdedeler av fødselskullene har samlivserfaring. Samboerskapene har ikke medført at den fjerdedelen som er tidligst ute med samlivsstarten, er blitt klart yngre. Det som har endret seg er samlivsformen; tidlige ekteskap er langt på vei erstattet av samboerskap.

6.3.2 Geografiske forskjeller i utbredelse av samboerskap

Det varierer fra landsdel til landsdel hvor vanlig det er å leve i samboerskap fremfor ekteskap. I Nord-Norge var 67 prosent av personer under 35 år som levde i parforhold, samboere i 1998. I Agder og Rogaland var det vanligst å være gift; der utgjorde samboerne bare 31 prosent av dem som levde i samliv. Østlandet var i en mellomposisjon; her var omtrent halvparten av samlivene samboerskap.

Tendensen med en større andel samboere i Nord-Norge er også vist tidligere, og samboerskap synes å være en tradisjon som har stått sterkere der enn i resten av landet. I 1980 var samboerandelen beregnet av dem som levde i samliv, hele tre ganger så høy i Nord-Norge som på Sør- og Vestlandet (Østby og Bull 1986). Det ser altså ut til at det har skjedd en viss utjevning av de regionale ulikhetene.

Det er imidlertid fortsatt en klar sammenheng mellom hvor en bor og valget mellom ekteskap og samboerskap når en inngår sitt første samliv. Om vi tar Østlandet som referansegruppe, har kvinner som bor på Sør- og Vestlandet høyere tilbøyelighet til å gifte seg, mens de som bor i Trøndelag og Nord-Norge oftere velger samboerskap (se vedlegg 3, tabell 4.1). I disse beregningene er det blant annet tatt hensyn til at andel religiøst aktive personer og bosetting i byer kontra mer spredtbygde strøk er forskjellig i de ulike landsdelene. Det er også vist at samboerne i Nord-Norge og Trøndelag gifter seg sjeldnere enn samboerne i andre landsdeler.

6.3.3 Samboerskap i forhold til sosial bakgrunn, utdanning og religiøs aktivitet

En analyse av personer født i 1945 og 1960 viste verken for kvinner eller menn noen tydelig sammenheng mellom sosial bakgrunn og tendensen til å velge samboerskap som første samlivsform (Blom 1994).

Det var heller ikke en entydig sammenheng mellom egen utdanning og sannsynligheten for å velge samboerskap første gang en startet et samliv. For menn født i 1945 økte sannsynligheten for å velge samboerskap med økende utdanning. For menn født i 1960 var det derimot ingen særlig forskjell i sannsynligheten for samboerskap, enten de hadde avsluttet utdanning på høyskolenivå, på mellomnivå, eller på grunnskolenivå. Blant kvinner født i 1945 og 1960 hadde både de på det høyeste og de på det laveste utdanningsnivået oftere valgt samboerskap enn kvinnene med midlere utdanning. Denne tendensen var imidlertid sterkest for kvinnene født i 1945.

Analysen konkluderte med at det moderne samboerskapet ser ut til å ha hatt to ulike kilder: arbeiderklassen og en ukonvensjonell del av den intellektuelle elite (Blom 1994). Fra disse sosiale grupperingene har så samboerskapet spredt seg til befolkningen generelt. For dem som var født i 1960 og rep-

resenterer det moderne familiedanningsmønsteret, er det ikke lenger tydelige sosiale skiller i tendensen til å velge samboerskap som første samlivsform.

Som ventet har folks religiøse tilknytning stor betydning for valg av samlivsform. I SSBs omnibusundersøkelse fra 1998 oppga 8 prosent av den voksne befolkningen at de var medlem av en kristelig/religiøs forening. Innslaget av samboere var betydelig lavere blant medlemmer enn blant ikke-medlemmer. Blant yngre religiøst aktive var 9 prosent av alle samboerpar og 91 prosent ektepar. Blant dem som ikke deltok i noen kristelig/religiøs forening, var derimot samboerskap den vanligste samlivsformen; 55 prosent var samboere mot 45 prosent gifte. Tallene gjelder for personer 20–34 år. En betydelig forskjell mellom de to gruppene går imidlertid igjen i alle aldersgrupper.

Av de kjennemerkene som inngikk i utvalgets egen undersøkelse, var å være religiøst aktiv det som hadde størst forklaringskraft for om man var samboer eller gift (se vedlegg 3). De religiøst aktive valgte dessuten oftere å gifte seg direkte, det vil si uten å gå veien om samboerskap. Og dersom religiøst aktive først var samboere, var det en større andel som giftet seg og en mindre andel med samboerbrudd enn blant dem som ikke var religiøst aktive. Disse forskjellene var imidlertid ikke statistisk signifikante.

6.3.4 Barn i samboerskap

I det tradisjonelle familiedanningsmønsteret var det å få barn tett knyttet til ekteskapet. Samboerutvalgets intervjuundersøkelse fra 1997, viste at det store flertall av kvinner født på 1940-tallet var gift da de fikk sitt første barn. Av førstegangsfødende fra disse årskullene var 96 prosent gifte og 4 prosent samboende. Her er vel å merke bare de som fikk sitt første barn i første samliv regnet med. En snau generasjon senere, kvinner født i 1960-årene, er de gifte førstegangsmødrene fortsatt i flertall, men forskjellen mellom gifte og samboende har skrumpet betydelig inn. 57 prosent var gifte og 43 prosent samboende. Samtidig har andelen som ikke ble mødre i første samliv, økt (se tabell 3.2 vedlegg 3).

Godt og vel hvert tredje samboerpar har felles barn. Andelen samboerpar med to eller flere barn, har økt de siste årene. Barnas situasjon er omtalt nærmere i kapittel 10.

6.4 Samlivsstart og giftermåls- tilbøyelighet blant samboere

Det har etter hvert blitt like uvanlig å starte et samliv med å gifte seg som det tidligere var å innlede med et samboerforhold. Første gang de flyttet sammen med en partner, valgte bare en av ti av kvinnene født rundt 1970 å gifte seg, mens de resterende satset på samboerskap. Forrige kvinnegenerasjon gjorde det stikk motsatt. Av kvinner født rundt 1940 valgte ni av ti å gifte seg, og bare en av ti inngikk samboerskap (se figur 6.6). Tidligere minoritetsatferd er blitt majoritetens valg og vice versa.

Av kvinnene født på 1940- og 1950-tallet som hadde startet første samliv som samboere, var det bare 10 prosent som var samboende med samme mann da de ble intervjuet i 1997. Tilsvarende tall for kvinner født på 1960-tallet var 22 prosent. De yngste av disse kvinnene var bare 28 år på intervjutidspunktet, så mye kan fortsatt endre seg i denne gruppen. Av samboerskapene som fortsatt bestod i denne yngste gruppen, var det imidlertid mange med relativt lang varighet, 6 av 10 hadde vart i minst syv år.

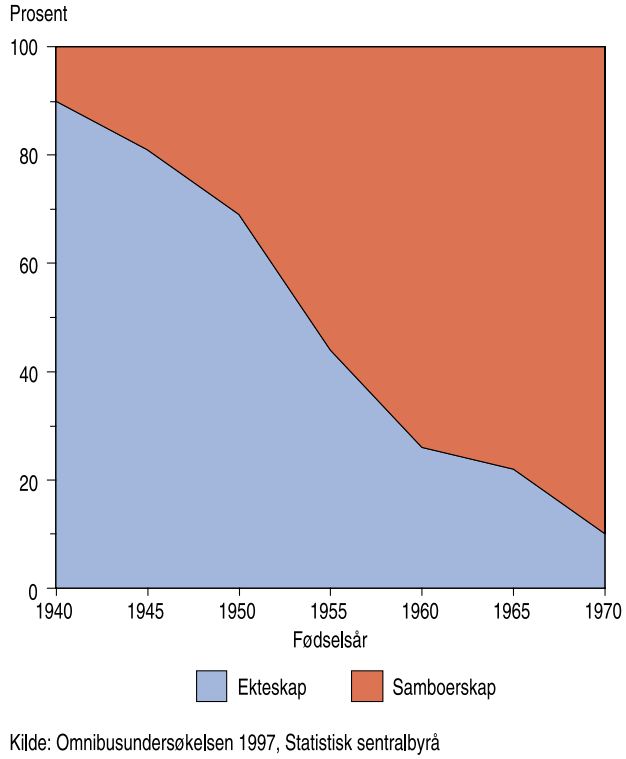

Figur 6.6 Ekteskap eller samboerskap som første samliv. Kvinner etter fødselsår. Prosent
Kilde: Omnibusundersøkelsen 1997, Statistisk sentralbyrå

Å gifte seg etter en relativt kort samboerperiode (maksimalt ett år) er blitt mindre vanlig enn det var for de eldste kullene. Av dem som har giftet seg, hadde nærmere halvparten av 1940-kullet vært samboer i ett år eller mindre, mens bare en tredjedel av 1950-kullene nøyde seg med en så kort periode som samboere.

Andelen av samboerparene som har giftet seg, har dessuten sunket sterkt over tid. Fra 1945- kullet til 1960-kullet sank giftermålstilbøyeligheten blant samboere til godt og vel det halve. For samboere fra 1970-kullet er giftermål-stilbøyeligheten bare en femtedel av hva den var for 1945-kullet. At giftermål-stilbøyeligheten blant samboere faller, kan skyldes to forhold – at færre av dem gifter seg eller at tiden i samboerskap blir lengre før ekteskap inngås. Begge deler har skjedd de siste 20 årene.

6.5 Brudd i samboerskap

6.5.1 Oftere brudd blant samboere enn blant ektepar

At samboerskap var langt mindre stabile enn ekteskap ble fastslått allerede i den første norske fruktbarhetsundersøkelsen (Noack og Østby 1981) og ble ytterligere bekreftet i neste undersøkelse vel ti år senere. Tilsvarende funn er gjort i flere land, men hvor mye mer ustabile samboerforholdene er, varierer en del fra land til land. Forskjellene i bruddfrekvens vil antakelig variere med

om samboerskap er minoritetsatferd eller en samlivsform som de fleste er innom.

Vår kjennskap til bruddfrekvensen i samboerskap i Norge har så langt vært basert på intervjudata fra så langt tilbake som 1977 og 1988. Disse undersøkelsene kan bare vise hvordan det gikk med samboerskapene som utgjorde den tidligste bølgen av det vi kaller den moderne formen for samboerskap, det vil si de som ble inngått på 1970- og tidlig på 1980-tallet. Dette var en periode da samboerskap fortsatt var sterkt konsentrert til personer i 20-årene, og da en stor andel av samboerskapene ganske raskt gikk over til ekteskap. For utvalget har det vært viktig også å kunne si noe om utviklingen i samboerskapene som er inngått siste tiår. Man ønsket dessuten å få mer kunnskap om hvor ofte de mer langvarige samboerskapene brytes sett i forhold til ekteskap av tilsvarende varighet. Utvalget besluttet derfor å iverksette en egen undersøkelse som kunne kaste lys over dette. Undersøkelsen ble gjennomført av Statistisk sentralbyrå som en del av de faste omnibusundersøkelsene, og refereres her som omnibusundersøkelsen 1997. Opplegget for og analysen av undersøkelsen er presentert i vedlegg 3. Intervjuundersøkelsen omfatter få personer i en del av de gruppene det er aktuelt å studere. Det er derfor vanskelig å trekke bastante konklusjoner på grunnlag av datamaterialet.

Undersøkelsen bekrefter imidlertid nok en gang at risikoen for brudd er langt større i et samboerskap enn i et ekteskap, se vedlegg 3. Forskjellen i bruddrisiko avhenger av hvor lenge samlivet har vart og hvilke fødselskull vi ser på. Figur 6.7 viser antall brudd per 1 000 personer per år for gifte og samboende. For gifte varierer bruddfrekvensen lite med varigheten, bortsett fra at den er særlig lav de første årene. Samboerskap har betydelig høyere bruddfrekvens enn ekteskap, og bruddfrekvensen er særlig høy de første årene av samlivet. For eksempel var det 80 brudd per 1 000 samboerskap per år ved 1–2 års varighet, mens det tilsvarende tallet for ekteskap bare var 6. Når samboerskap har vart nærmere ti år, har stabiliteten blant samboere økt, men er stadig langt mindre enn for gifte.

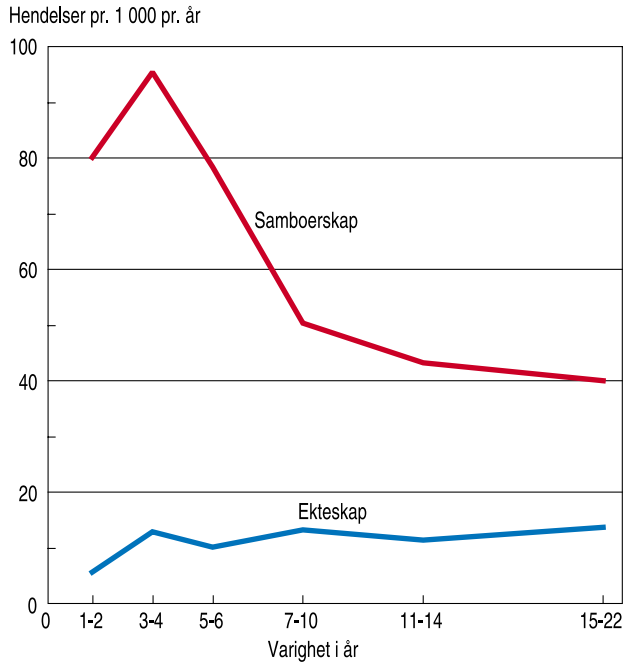

Figur 6.7 Oppløsningsintensitet etter samlivets varighet. Samboerskap og ekteskap. Antall hendelser per 1 000 personer

Kilde: Omnibusundersøkelsen 1997, Statistisk sentralbyrå

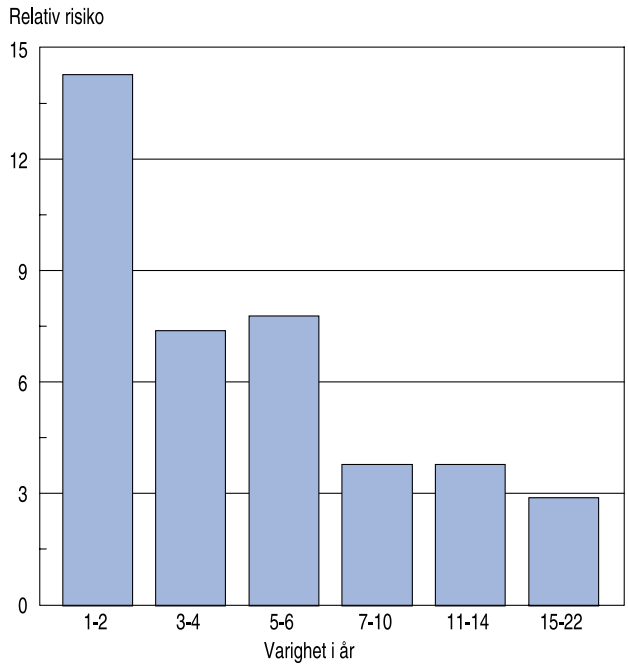

Figur 6.8 Relativ risiko for brudd etter samlivets varighet. Samboerskap i forhold til ekteskap

Kilde: Omnibusundersøkelsen 1997, Statistisk sentralbyrå

Figur 6.8 viser hyppigheten av brudd for samboere sammenlignet med ektepar, det vil si forholdstallet mellom oppløsningsintensitetene for de to gruppene vist i tabell 6.7. For de korteste samlivene er sannsynligheten for brudd omtrent 14 ganger så stor for samboere som for gifte. De kortvarige samboerskapene skiller seg altså sterkt fra ekteskapene. Men også når forholdet har vart i over 15 år, er det tre ganger så hyppig med brudd blant samboere som blant gifte.

Sammenligningene av samboerskap og ekteskap i figur 6.7 er gjort ved å holde varigheten av samlivet konstant. I vedlegg 3 er det også kontrollert for en rekke andre variable, blant annet utdanning, landsdel, alder ved samlivsstart og religiøs aktivitet. Fortsatt har samboerskapene vesentlig større risiko for brudd enn hva ekteskapene har, nærmere bestemt fire ganger så stor sannsynlighet.

At samboerskapene viser seg å være langt mindre stabile enn ekteskapene er søkt forklart på ulike måter. Litt forenklet kan vi snakke om to hypoteser. Den ene vektlegger ekteskapets institusjonelle rammer, og antar at slike rammer i seg selv vil ha en viss stabiliserende effekt på samlivet. Den andre hypotesen understreker at samboere og gifte i sterkere grad må betraktes som to separate grupperinger som kan tenkes å være ulike på en rekke områder som i seg selv fremmer eller hemmer stabile samliv. Det er også rimelig å anta at de som tilhører de respektive gruppene, kan ha ganske ulike intensjoner med sine samliv. Vi kjenner ikke til analyser som systematisk har testet ut de ulike forklaringsmodellene, men biter av kunnskap gir mulighet for å utdype modellene.

Den førstnevnte forklaringen bygger på en hypotese om at ekteskapet med sin mer tydelige og formelle avgjørelse om å leve sammen, vil ha en disiplinerende virkning. Ved å gifte seg skaper man større forventinger om et varig forhold både overfor hverandre, venner og familie. Et ekteskap gir også i større grad enn samboerskap retningslinjer for den individuelle atferd (Ringen 1998). En kan heller ikke se bort fra at formalitetene knyttet til en skilsmisse har en viss effekt. Prosessen forsinkes i forhold til samboerne som "bare" kan flytte fra hverandre, mens beslutningen om separasjon og skilsmisse må formelt bekreftes.

Det ser ut til at samboere ikke oppfatter seg selv som en enhet i samme grad som gifte. De har en mer individualistisk holdning til samlivet, kjenner seg mindre forpliktet av familieinstitusjonen og ser på parforholdet som mer usikkert og risikabelt (Thompson og Collela 1992). Muligens kan en snakke om en samboereffekt, hvor «døren står på gløtt», der åpning for brudd foreligger allerede fra starten av samlivet. På en måte kan samboerskap oppfattes som «den permanente midlertidighet». I det hele tatt synes spørsmålet om partenes forventninger til forholdet å spille en viktig rolle for spørsmålet om stabilitet og varighet i samlivet. Ved å inngå ekteskap signaliserer man for omverdenen en sterkere forventning og forpliktelse til å holde sammen. Dette understrekes av data fra Sverige som viser at en viktig grunn til at samboere gifter seg, er at de ønsker å vise omverdenen at de nå «mener alvor» (Felding 1998).

Erfaringer fra familierådgivning tyder på at «oppløsningsviljen» melder seg raskere hos samboerpar enn hos gifte. Erfaringen viser også at det er mye større rom for konflikter ved oppløsning av lange samboerforhold med barn enn ved tilsvarende situasjon for et ektepar, noe som antagelig har sammenheng med at den tidligere uklart definerte samboersituasjonen gjør at det blir mange flere spørsmål det må forhandles og reforhandles om.

Mer individualistiske holdninger hos samboere enn hos ektepar kan tolkes både som en effekt av selve samlivsformen og som en seleksjoneffekt. Vektlegges seleksjon er vi over i den andre typen forklaringer på hvorfor samboerskap brytes langt oftere enn ekteskap. Her tenker man seg at det foregår en seleksjon til samboerskap, der samboerne også på andre områder er forskjellige fra dem som har giftet seg. Når samboerskap inngås, er det ofte ledd i en prøve og feile periode på veien mot et stabilt samliv. Det foregår en utsilingseffekt der de mest stabile samboerskapene ender med ekteskap, mens mange av de andre oppløses. Par som er usikre på hvor alvorlig og varig forholdet deres er, vil antakelig oftere velge samboerskap enn dem som er sikre på, og vil satse sterkere på at samlivet skal vare. Dette underbygges av en intervjuundersøkelse gjengitt i Kravdal (1997), referert i 3.2.2. I denne undersøkelsen ble samboerne bedt om å ta stilling til hvorvidt en del utsagn om samboerskap passet mer eller mindre godt til deres situasjon. En rekke momenter som beskrev grad av midlertidighet eller forpliktelse i forholdet kom til uttrykk.

Et annet spørsmål er hvor bestandige slike seleksjonseffekter vil være. Langt på vei synes det rimelig å knytte dem til en prosess hvor et forhold trenger en viss modningstid, og at samboerne sett under ett vil omfatte mange som ikke har kommet så langt i denne prosessen. Men det kan også tenkes at samboergruppen har et større eller mindre innslag av personer som i utgangspunktet er mer forskjellige fra dem som senere gifter seg.

6.5.2 Oppløsning av samboerskap blant par med barn

Samboerskap er en fellesbetegnelse på samliv av svært ulik karakter. At unge menneskers uforpliktende utprøving av forhold lettere oppløses enn ekteskap, er å forvente. Men hvordan er det med brudd blant samboere med barn?

Analyser av intervjuundersøkelser finner at samboerskap med barn er mer stabile enn samboerskap uten barn. Men også for par med barn er det langt vanligere med brudd blant samboere enn blant gifte. Samboere med barn har over tre ganger så stor tilbøyelighet til å flytte fra hverandre som gifte med barn (se tabell 6.3 i vedlegg 3).

Forskjellen mellom samboere med barn og ektefeller med barn var om lag den samme i Samboerutvalgets undersøkelse i 1997 som det som ble påvist i 1988. Også i Sverige har en sett at bruddfrekvensen for par med barn varierer med om paret er samboere eller gifte, men forskjellene i det svenske materialet er noe mindre enn det de norske undersøkelsene viser. Uansett er det viktig å huske på at resultatene fra slike undersøkelser bare er kontrollert for et begrenset antall bakgrunnsvariable. Det kan være betydelige variasjoner innen de to gruppene som slike undersøkelser ikke fanger opp. Det vil si at visse grupper av samboerpar med barn kan tenkes å være vel så stabile som ektepar, mens andre kan ha enda større forskjell i bruddfrekvens enn det som ble observert i de nevnte undersøkelsene. Samlivsbrudd blant samboere og barns forhold etter foreldrenes samlivsbrudd er omtalt nærmere i kapitel 10.

6.6 Samboeres holdninger til familie, likestilling og samfunnsverdier

Intervjuundersøkelser om verdier og holdninger i den norske befolkningen kan gi noen indikasjoner på likheter og ulikheter mellom ektepar og samboerpar. Tallene for holdninger til barnetall, likestilling og noen verdiutsagn om

samfunnet er hentet fra Markeds- og mediainstituttets (MMI) undersøkelser fra 1995–1997. Totalt dreier det seg om svar fra ca 10 000 personer.

Samboere mellom 25 og 50 år avvek ikke særlig fra gifte i samme aldersgruppe når det gjaldt holdninger til familie og likestilling. Blant de aller yngste, derimot, var det forskjeller. Gifte under 25 år var en spesiell gruppe med sterke preferanser for familie. Også blant de aller eldste fant vi klare forskjeller mellom de to gruppene. Blant samboere i denne aldersgruppen finner vi avantgardistene når det gjelder samboerskap, antagelig med mer idealistisk holdning til sin samlivsform. Blant de eldre er det også noen som har inngått samboerskap på sine gamle dager, og disse skiller seg også ut fra det som er vanlig blant sine jevnaldrende.

Et spørsmål lød: *Hva synes du er det ideelle antall barn for en familie i Norge* ? Forskjellen mellom samboere og gifte varierer med alder, se tabell 6.1. I gruppen 35–49 år er det liten forskjell mellom gifte og samboere, og de fleste i denne aldersgruppen ser to barn som det mest ideelle. Blant de aller yngste var det ganske stor forskjell mellom gifte og samboere; 63 prosent av de gifte mot 41 prosent av de samboende så minst tre barn som det ideelle. Forskjellen er vel så stor blant de aller eldste, og også her er det de gifte som oftest ser minst tre barn som det ideelle for en familie i Norge. Undersøkelsen omfatter imidlertid ganske få samboere 65 år og eldre, totalt bare 30 personer.

Tabell 6.1: Ideelt barnetall for en familie i Norge. Gifte og samboere etter alder. Prosent

	15 – 24 år	25 – 34 år	35 – 49 år	50 – 64 år	65 år og eldre
Gifte					
– 0 barn	0	0	0	0	0
– 1 barn	2	1	2	3	4
– 2 barn	36	48	51	49	43
– 3 eller mer	62	51	47	49	53
Gifte i alt	100	100	100	100	100
Samboere					
– 0 barn	1	1	1	0	0
– 1 barn	2	3	5	4	3
– 2 barn	55	60	54	63	70
– 3 eller mer	42	37	41	33	27
Samboere i alt	100	100	100	100	100

Kilde: MMI Norsk Monitor

Det var små forskjeller mellom gifte og samboere på et spørsmål som gjaldt oppfatninger om arbeidsfordeling mellom menn og kvinner. Svar på spørsmålet om hva slags familie de så som best, a) *der begge har like krevende jobber og deler husarbeid og barnepass likt,* b) *der kvinnen har en mindre krevende jobb enn mannen, og hun har hovedansvaret for hus og barn,* c) *der bare mannen har jobb, og det er kvinnen som tar seg av hus og barn* , varierte noe med alder, men lite med samlivsform. Forskjellen mellom gifte og samboere var aller minst for gruppen 35–49 år. De yngste gifte skilte seg noe ut, her var andelen som ønsker full likestilling lavest av alle gruppene under 65 år.

Et siste spørsmål kan si noe om hvorvidt samboere har andre samfunnsverdier enn gifte. De som ble intervjuet, fikk velge mellom fire typer samfunn: *«størst mulig frihet når det gjelder hvordan en kan tjene og bruke penger»* (frihet), *«bygd på moralske verdier og respekt for tradisjoner»* (tradisjoner), *«utvikling av den enkeltes skapende evner og individuelle særtrekk»* (skaperevne) eller et samfunn *«preget av trygghet og samhold, og der ingen skiller seg ut»* (trygghet). Flertallet av de eldste foretrakk et samfunn som vektla moralske verdier og tradisjoner med trygghet og samhold som det nest vanligste svaret. Også blant de yngste valgte mange alternativet moralske verdier og tradisjoner, men alternativet et samfunn som vektlegger skaperevne og individuelle særtrekk, var det de fleste foretrakk. Generelt var det små forskjeller mellom samboere og gifte. Samboerne under 65 år valgte imidlertid noe sjeldnere enn gifte alternativet som vektla moralske verdier og respekt for tradisjoner (se tabell 6.2).

Tabell 6.2: Andel som foretrekker ulike samfunnstyper. Gifte og samboere etter alder. Prosent

	15 – 24 år	25 – 34 år	35 – 49 år	50 – 64 år	65 år og eldre
Gifte					
– frihet	16	13	12	10	11
– tradisjoner	31	37	38	43	43
– skaperevne	43	35	34	23	18
– trygghet	10	16	16	24	27
Gifte i alt	100	100	100	100	100
Samboere					
– frihet	17	15	14	15	13
– tradisjoner	24	31	29	31	46
–skaperevne	41	37	36	29	21
– trygghet	19	17	21	25	21
Samboere i alt	100	100	100	100	100

Kilde: MMI Norsk Monitor

6.7 Avtaler mellom samboere

Ekteskaplovgivningen kan virke som en standardkontrakt som regulerer det økonomiske forholdet mellom ektefeller. Samboere må i større grad opprette egne avtaler om de vil oppnå det samme. Det er ikke å forvente at mange samboere går til et slikt skritt. Det er mange som ikke vet, eller tenker over, hvilke behov de har for en avtale. Dessuten vil mange – mens forholdet er godt – føle det som unødvendig eller ubehagelig å tenke på eller snakke om hva som ville skje ved død eller samlivsbrudd.

Hvorvidt samboere sikrer seg gjennom å inngå egne avtaler om hva som skal skje i tilfelle samlivet opphører, er lite kjent. I Statistisk sentralbyrås Familie- og yrkesundersøkelsen fra 1988 ble det imidlertid stilt et enkelt spørsmål: «Har du og din samboer noen form for skriftlig avtale dere i mellom i fall dere skulle komme til å gå fra hverandre eller en av dere skulle falle fra?» Det var

knapt en av ti som svarte bekreftende på dette spørsmålet. Andelen økte noe med samboerforholdets varighet, men ikke mye.

At så få hadde gått til det skritt å inngå skriftlig avtale, ble den gangen tolket som et tegn på at mange så samboerskapet som en kortvarig overgangsfase før et ekteskap hvor slike ting automatisk ville bli ordnet. En annen forklaring var at samboerne i overveiende grad var unge og derfor ikke hadde ervervet seg så mye som det kunne være aktuelt å dele på.

Det samme spørsmålet om avtale ble gjentatt i Samboerutvalgets undersøkelse i 1997, se figur 6.9. Andelen med avtale har økt siden 1988, men fortsatt gjelder det relativt få, knapt to av ti. Nå er det de eldste samboerne som langt oftere har inngått avtaler enn de yngre samboerne. I aldersgruppen 20–34 år var det 13 prosent som hadde avtale seg imellom, mot 24 prosent av samboerne 35–49 år og 38 prosent av dem som var enda eldre. Det ser altså ut til at de som må antas å ha størst behov for en avtalefesting, er de som oftest har inngått avtaler.

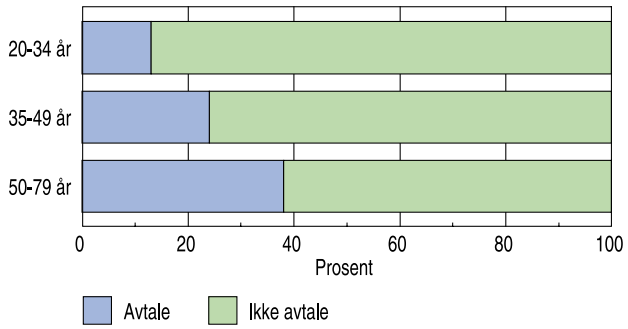

Figur 6.9 Samboerpar med skriftlig avtale etter alder. 1997
Kilde: Omnibusundersøkelsen 1997, Statistisk sentralbyrå

Slik spørsmålet er stilt, er det ikke stilt andre krav til avtalen enn at den skal være skriftlig. Innholdet i avtalene vet vi ikke noe om. Hvor godt samboerne i praksis har sikret seg dersom forholdet går i stykker eller den ene faller fra, er derfor vanskelig å si.

Kapittel 7

Samboerskap i andre land

Tretti år etter at den moderne formen for samboerskap fikk fotfeste i Sverige og Danmark, er samlivsformen velkjent i de aller fleste industrialiserte land. Det er imidlertid store forskjeller i utbredelsen. Blant dem som lever i samliv, er eksempelvis fire av fem unge danske kvinner samboende og bare én av fem gift, mens det for jevngamle spanske kvinner omvendt, der er fire av fem gifte og én av fem lever i samboerskap.

Kvantitative opplysninger om samboerskap er ikke i noe land tilnærmelsesvis så gode som ekteskapsstatistikken. Det er derfor problematisk å foreta løpende sammenlikninger landene i mellom. Manglene er så pass store at det kan være nyttig først å se på hva som finnes av tall om samboere, og hvor pålitelige de ulike kildene er.

7.1 Mange hull og mangler i samboertallene

Uten obligatorisk registrering av samboerskap lar det seg ikke gjøre å bygge opp løpende statistikk over hvor mange samboere det finnes, hvor gamle de er, hvor lenge de bor sammen m.m. Samboere lar seg imidlertid fange opp gjennom *representative intervjuundersøkelser, folketellinger* og *indirekte bruk av registerdata* .

Intervjuundersøkelser er den vanligste kilden for å fastlegge omfanget av samboerskap, og slike undersøkelser finnes nå i mange land. Flere og fremfor alt mer standardiserte intervjuopplegg har etterhvert gjort det noe lettere å sammenligne situasjonen i ulike land, men fortsatt mangler det mye.

En del land har tatt i bruk de ordinære folketellingene for å få flere opplysninger om samboerskap. Ettersom det som regel er minst ti år mellom hver telling, er det vanskelig å få en tilstrekkelig oppdatert statistikk. Kriteriene for samboerskap er vanligvis strengere i folketellinger enn i intervjuundersøkelser. Det betyr at intervju- og folketellingsdata ikke uten videre kan brukes om hverandre.

Mangelen på samtidige data ser ut til å være det største problemet for internasjonale sammenlikninger enten de baserer seg på intervju- eller folketellingsdata. Om en for eksempel sammenholder samboerdata fra et land med tre til fire år eldre data fra et annet land, er det ikke godt å si om mulige forskjeller landene imellom avspeiler reelle ulikheter i samboerskap, eller bare det faktum at målingene er foretatt på forskjellige tidspunkter. Så raskt som utviklingen har gått, vil selv noen få års tidsdifferanse kunne skape problemer.

Noen ganske få land, som Danmark og Finland, har så detaljerte boligregistre at de kan brukes til å beskrive og analysere utviklingen av samboerskap. I Sverige og Norge er lignende registre utredet, men det foreligger ikke noe vedtak om å opprette boligregistre.

I de danske og finske boligregistrene er det mulig å få oversikt over alle personer av motsatt kjønn som bor i samme boenhet. Det gis imidlertid ikke direkte opplysninger om de også er samboere. For å få anslag over samboerpar ekskluderer man derfor alle som er i slekt med hverandre, og definerer det heller ikke som et par dersom aldersforskjellen mellom to som bor sammen, er mer enn 15 år (i Finland 16 år). Den siste betingelsen vil i noen tilfelle utelukke reelle samboerpar, men er i praksis neppe noe stort problem. Bruk av

slike boligregistre forutsetter at samboerne har meldt flytting. Her ligger selvsagt en fare for underrapportering sammenliknet med intervjuundersøkelser der det ikke er nødvendig å operere med en slik betingelse. Man unnlater også å definere samboerpar dersom det er mer enn to voksne personer av motsatt kjønn i boenheten. Dette er hovedgrunnen til at man i Danmark regner med at registertallene ligger noe under det faktiske antallet samboere.

7.2 Utviklingen i Norden

Samboerskap har ekstra sterk forankring i de nordiske landene. Det var her den moderne formen for samboerskap først fikk fotfeste, og fortsatt er samboerskap mer vanlig i Norden enn ellers i Europa. Sverige og Danmark var de førende landene. På slutten av 1960-tallet hadde godt og vel hver tredje 20-årige svenske kvinne erfaring med samboerskap. I Norge var det mindre enn én av ti som enten var eller hadde vært samboer på den tiden.

Rundt midten av 1970-tallet var det fortsatt store forskjeller mellom de nordiske landene. Alle landene rapporterte om flest samboere blant de unge, men mens tre av ti svenske og danske kvinner i alder 20–24 år oppga å være samboere, var det bare én av ti i Norge. I disse tallene er bare de som var samboende på intervjutidspunktet, regnet med.

Situasjonen i Finland ser ut til å ha vært omtrent som i Norge. Informasjonen om Island er sparsom. Island er antagelig det første landet hvor samboerskap ble allment utbredt. Allerede så tidlig som på 1940-tallet ble hvert fjerde islandske barn født utenfor ekteskap. En studie fra en mindre by viser at i siste halvdel av 1950-tallet var mer enn halvparten av barna født utenfor ekteskap samboende foreldre, godt og vel ett av ti barn var blitt døpt samtidig med at foreldrene giftet seg, og ytterligere noen var barn av forlovede par (Björnsson 1971). Det er imidlertid ikke noe som tyder på at de islandske skikkene influerte nevneverdig på det som senere kom til å skje i de andre nordiske landene.

I Norge ser det ut til å ha vært en spesielt sterk økning i samboerforhold på 1980-tallet. I Familie- og yrkesundersøkelsen 1988 ble det registrert rundt fem ganger så mange samboere som ved en tilsvarende undersøkelse i 1977. Til tross for den kraftige økningen var andelen samboere fortsatt lavere enn i Danmark og Sverige. I den europeiske utviklingen har Norge snarere tilhørt neste gruppe, sammen med Finland og flere sentrale vesteuropeiske land som Frankrike, Nederland og Storbritannia.

I dag er situasjonen i de nordiske landene mer preget av likhet (se figur 7.1 og 7.2). Med unntak av Finland var godt og vel en tredjedel av samtlige kvinner i 20-årene samboere i 1996. Forskjellene landene imellom er noe større for litt eldre kvinner, i 30- og 40-årene. I disse aldrene, da de fleste bor sammen med mann og barn, er svenske kvinner oftere samboere enn jevngamle kvinner i de øvrige landene. Blant middelaldrende og eldre er det imidlertid ikke så store forskjeller landene i mellom. I disse aldersgruppene er det et beskjedent innslag av samboere i samtlige land.

Sammenlikningen landene imellom bygger på opplysninger fra 1996. For noen av landene finnes det også nyere tall. Andelen samboere har gjennomgående endret seg lite.

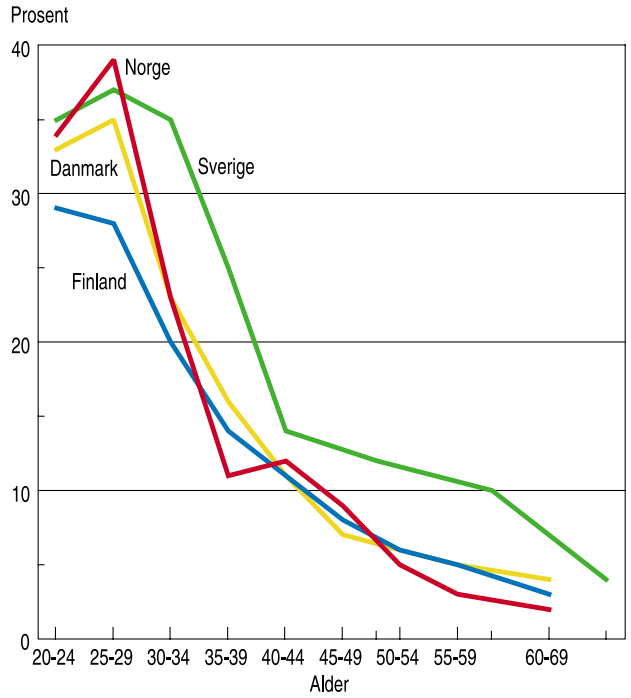

Figur 7.1 Andel samboende kvinner i ulike aldersgrupper. 1996. Prosent

Kilde: Sverige: Undersökningen om levnadsförhållande (ULF); Norge: Omnibusundersøkelser, Statistisk sentralbyrå; Danmark og Finland: Befolkningsstatistikk

Det er vanlig å beregne samboertall på to ulike måter, enten *som andelen av samtlige personer i en nærmere bestemt aldersgruppe* (slik det er gjort i figur 7.1) eller som *andelen av alle som lever i samliv*, det vil si av alle gifte og samboende (se figur 7.2). En fordel ved den sistnevnte beregningsmåten er at sammenlikningene ikke påvirkes av variasjoner i andelene som ikke lever i parforhold.

1995 er det seneste året med rimelig sammenlignbare samboertall for alle nordiske land. Av alle som bodde sammen enten som gifte eller samboere, utgjorde samboerne fra 19 til 28 prosent (figur 7.2). Forholdsvis flest samboere var det på Island og i Sverige der godt og vel hvert fjerde par var et samboerpar. I de øvrige landene var rundt hvert femte par et samboerpar. Eksakt hvor store forskjellene var mellom de enkelte landene, er imidlertid ikke mulig å fastslå siden datakildene er ulike, henholdsvis register- og intervjuopplysninger. Ifølge de nyeste tallene for Norge (1998) har samboerskapenes andel økt til 23,0 prosent av alle par.

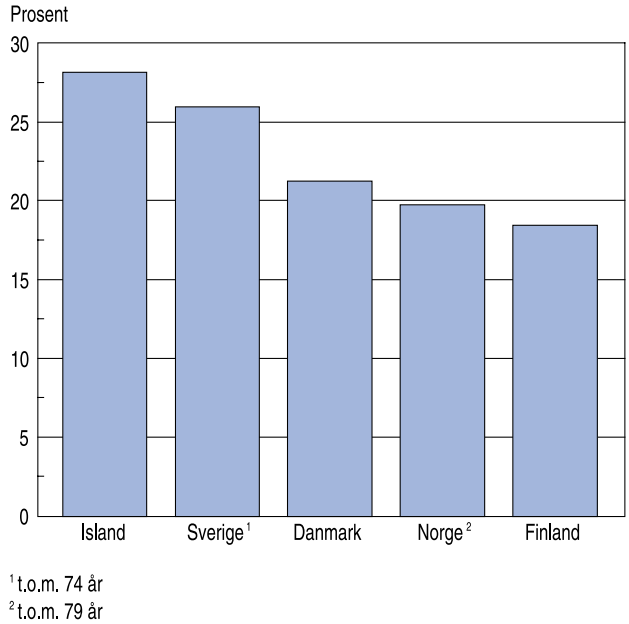

Figur 7.2 Andelen samboere av alle som lever i samliv (gifte og samboere). Kvinner og menn 16 år og over. 1995. Prosent

I alle landene har antall samboerpar vokst merkbart på bekostning av ekteparene. Bak utviklingen ligger ikke bare en tendens til at stadig flere velger samboerskap. Veksten i samboerpar må også sees i lys av at eldre generasjoner der samboerskap har vært så godt som ikke eksisterende, etterhvert faller fra og gradvis erstattes av nye generasjoner som fra yngre år har funnet det naturlig å være samboere. På denne måten får vi en generasjonseffekt, eller det demografer gjerne omtaler som en kohorteffekt.

7.3 Samboerskap er fortsatt mest utbredt i Norden

Andelen samboere varierer sterkt fra land til land, men det er et visst regionalt mønster (se figur 7.1). Relativt sett er det flest samboere i de nordiske landene, deretter følger de mellom-europeiske landene, mens de sør-europeiske landene har et svært beskjedent innslag av samboere. Bildet er imidlertid langt fra entydig. De tidligere øst-europeiske landene faller ikke naturlig inn i en slik nord-sør dimensjon, og det er også eksempler på andre land som faller utenom mønsteret. Et kart over samboerskapets stilling i Europa vil nødvendigvis ha mange blanke felter, enten fordi det ikke finnes opplysninger om samboere, eller fordi de dataene som er tilgjengelige, er for lite oppdaterte.

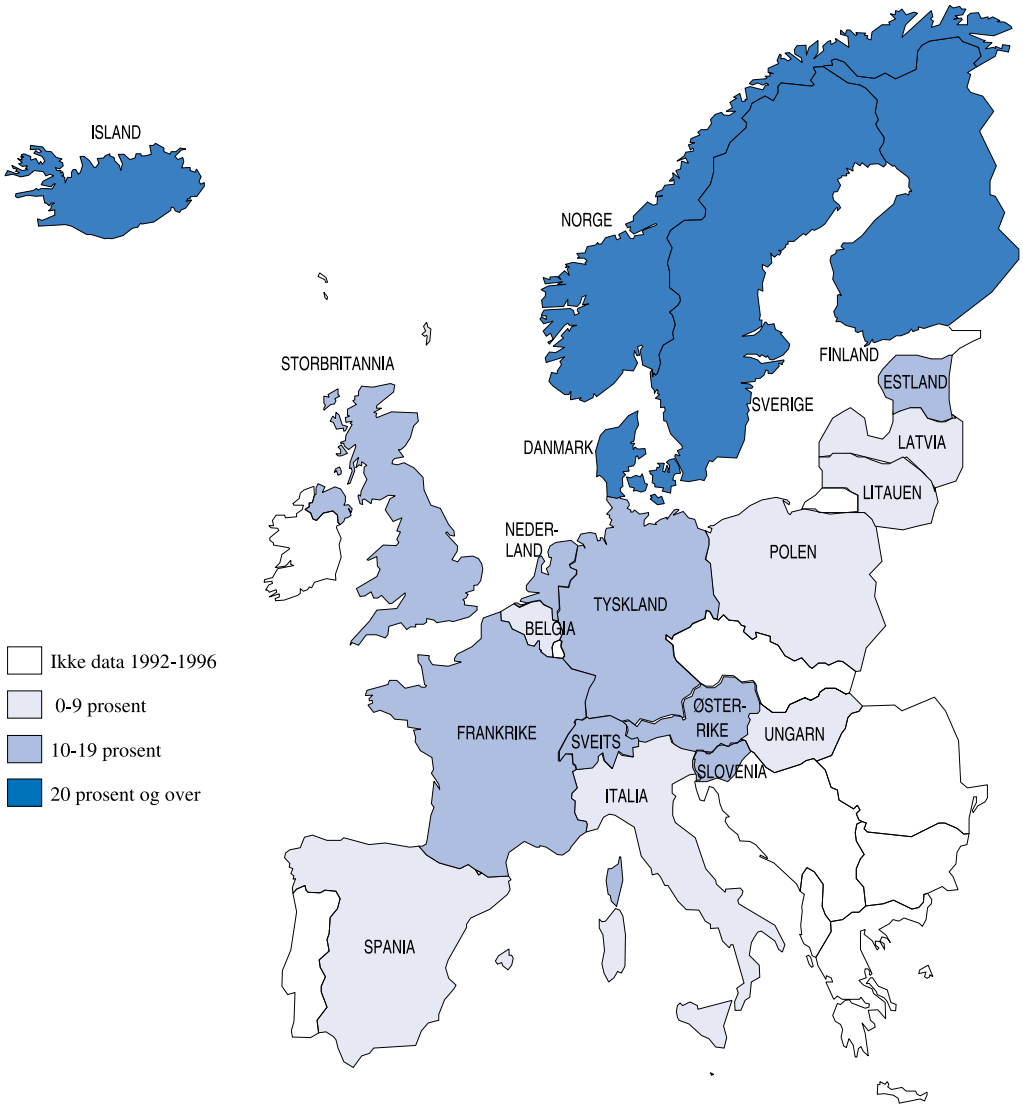

Figur 7.3 Andel samboende kvinner 20–39 år. 1992–1996. Prosent

Av nordiske kvinner 20–39 år lever mellom hver tredje og fjerde i samboerskap. Forholdsvis flest samboere har Island (ca. 35 prosent), Sverige (32 prosent) og Danmark (27 prosent). Om det er en reell forskjell mellom Sverige og Danmark, eller om differansen lar seg forklare ved at det er brukt ulike kilder (intervjuundersøkelse/register) er ikke godt å si. Det samme kan sies om forskjellen mellom Norge og Finland, hvor det er henholdsvis 26 og 22 prosent samboere i den nevnte aldersgruppen.

Med 8–18 prosent samboere blant kvinner 20–39 år er det mellomeuropeiske nivået klart lavere enn det nordiske. Belgia, Storbritannia og Tyskland har forholdsvis få samboere, mens Nederland, Frankrike, Østerrike og Sveits ligger en del prosentpoeng over. Her må en imidlertid huske på at observasjonene ikke er hentet fra ett og samme år, men varierer innen fireårsperioden 1992–1996 (figur 7.3).

I de sør-europeiske landene er samboerforhold svært sjeldne. Fra Italia rapporteres det om så lite som to prosent samboere, mens det er nærmere fem

prosent i Spania. I disse landene kommer selv ikke samboerandelene blant helt unge kvinner over fem prosent. Hellas og Portugal har ifølge andre kilder like lave samboertall.

Unntak fra det geografiske mønsteret er Irland, Polen og Litauen hvor samboerskap er like sjeldent som i de sør-europeiske landene. Disse landene har imidlertid en annen fellesnevner, de er alle land hvor katolisismen står sterkt.

Når det gjelder de tidligere øst-europeiske landene er datamangelen enda mer påtakelig. Selv for de landene der en vet noe om hyppigheten av samboerforhold, er det vanskelig å peke på noe allment mønster.

Av oversjøiske land som det er naturlig å sammenligne oss med, er forekomsten på New Zealand omtrent som i mellom-Europa. New Zealand er ellers ett av flere land som rapporterer om et betydelig innslag av samboere i etniske undergrupper. Blant maoriene er det således lang tradisjon for ugift samliv, en skikk som helt opp til nyere tid har vært innarbeidet i lovverket slik at denne type ugift samliv i mange henseender er blitt likestilt med ekteskap. Det er imidlertid blant den delen av befolkningen som tradisjonelt ikke praktiserte ugift samliv, at samboerskapene har økt mest i de senere tiår.

Samboerskap er også velkjent i Australia, Canada og USA. Canada ser ut til å ligge rundt det mellom-europeiske nivået, mens Australia og USA i det minste på begynnelsen av 1990-tallet lå klart under dette nivået. Det er imidlertid rapportert om fortsatt økning i USA uten at tallene som gis er helt sammenliknbare med det vi ellers har sett på. I 1995 svarte halvparten av alle amerikanske kvinner i 30-årene at de enten var eller hadde vært samboere. I de senere år er det særlig andelen som har vært samboere med en annen enn den de senere giftet seg med, som har økt. I USA blir omlag hvert tredje barn født utenfor ekteskap, og de senere års vekst i fødsler utenfor ekteskap tilskrives så godt som bare samboere. Det rapporteres også om en nedgang i andelen samboere med barn som gifter seg etter at barnet er født.

7.4 Ulike former for samboerskap i forskjellige land

I alle land der samboerskap er blitt relativt vanlig, er det de unge, det vil si de som tradisjonelt skulle være i gifteferdig alder, som oftest er samboere. Til nå ser det imidlertid ut til at størsteparten gifter seg før eller siden, om ikke nødvendigvis med den de først bodde sammen med. Dette er også tilfelle i land der samboerskap må sies å være en akseptert og etablert samlivsform for par med barn. Eksempelvis har seks av ti svenske kvinner født i 1960, ekteskapserfaring. Tilsvarende tall for jevngamle norske og danske kvinner er åtte av ti.

I land der en vesentlig andel av fødslene skjer utenfor ekteskap, vil mange samboerskap være ekteskapslike i den forstand at samboere ofte er par med barn. Dette mønsteret er karakteristisk for de nordiske landene der omlag hvert annet barn nå fødes utenfor ekteskap – de aller fleste som barn av samboende foreldre.

Generelt er samboerskap lite utbredt i land der det er uvanlig med fødsler utenfor ekteskap og omvendt. Samsvaret mellom samboerforhold og fødsler utenfor ekteskap gjelder ikke ubetinget. Eksempelvis er samboerskap relativt utbredt i Sveits, men mindre enn ett av ti sveitsiske barn fødes utenfor ekteskap. Ungarn er eksempel på det motsatte. Der er det ganske få samboere, men forholdsvis mange utenomekteskapelige fødsler.

I de søreuropeiske landene der det jevnt over er få samboere, er det ikke nevneverdig flere samboere blant de yngste kvinnene enn blant de noe eldre. I Spania er for eksempel fem prosent av kvinnene i begynnelsen av 20-årene samboere, hvilket er omtrent samme andel som blant kvinner sist i 30-årene. Det er rimelig å anta at samboerskapene blant de noe eldre i katolske land ofte fungerer som en utvei når skilsmisse og gjengifte er så godt som umulig.

Foruten en generell økning i antall samboerskap rapporteres det fra mange land om en gradvis endring i hvordan ugift samliv praktiseres. En økende andel av de unge starter som samboere, men samboerskapene går ikke like automatisk og like tidlig over i ekteskap. I denne prosessen er det store forskjeller landene i mellom.

7.5 Hvordan forklares variasjonene landene i mellom

Ved forsøk på å forklare forskjellene i utbredelsen av den moderne form for samboerskap mellom ulike land, er det to hovedmomenter som ofte trekkes frem. Den ene typen forklaring går på at landene er genuint forskjellige når det gjelder familiedannelse. Andre forklaringer ser forskjellene bare som forskyvning i tid, det vil si at fenomenet dukket først opp i noen land, og at andre land vil følge etter.

Det blir ofte påpekt at samliv uten vigsel ikke er noe nytt fenomen historisk sett. De mange eksemplene som nevnes, har ofte vært hentet fra de nordiske landene. Om dette skyldes at ugift samliv har stått spesielt sterkt i disse landene, er mer uklart. Siden det var her den moderne formen for samboerskap først dukket opp, var det også mest aktuelt å lete etter historiske røtter i disse landene. Etterhvert har det også blitt hentet frem en rekke eksempler på ugift samliv fra andre europeiske land.

De historiske eksemplene danner ingen ubrutt rekke frem til våre dager. Med et lite unntak for Island viser nærmere studier at ugift samliv i tidligere tider så godt som alltid har vært avgrenset til visse geografiske områder, eller til etniske, sosiokulturelle eller sosioøkonomiske undergrupper.

Noen har ment å se et nord-sør mønster i utviklingen av samboerskap. Det vil si at de nordiske landene er å betrakte som forløpere i et endringsmønster som gradvis "siger" nedover i Europa. En spredning fra nord til sør må i så fall gå ganske tregt. Unge søreuropeere lever langt sjeldnere i samboerskap i dag enn unge svensker gjorde det for mer enn en generasjon siden. Mange har da også stilt seg tvilende til om landene som har få samboere, noen gang vil komme opp på det nordiske nivået. Utviklingen i de østeuropeiske landene er heller ikke så lett å innpasse i et slikt spredningsmønster.

Det finnes imidlertid alternative teorier som legger vekt på ulike typer samboerskap som en trinnvis utvikling. I den første fasen vil ugift samliv være et utpreget avvik, som oftest praktisert av en intellektuell elite som velger denne formen for samliv i aktiv protest mot ekteskapsinstitusjonen. Typisk for den neste fasen er samboerskap som innledning til ekteskap, ofte relativt kortvarig og uten at paret får barn. Praktisert på denne måten møter samboerskap få negative sanksjoner. I tredje fase har samboerne gjerne barn og samboerskap vil være et mer eller mindre permanent alternativ til ekteskap, et alternativ som ofte velges fordi det bedre ivaretar partenes innbyrdes uavhengighet. I fjerde og siste fase er samboerskap blitt en form for ekteskap – eller omvendt, og det blir meningsløst å analysere forskjeller mellom samboerskap og ekteskap. Teorien forutsetter videre at hver fase kan være av ulik varighet.

Når en fase er nådd, vil samboerskap som var typisk for de tidligere trinnene, eksistere side om side med den nye formen. Utviklingen fra fase til fase ansees imidlertid som uavvendelig, det er ingen vei tilbake til foregående trinn. Aldersmønsteret for utbredelsen av samboerskap antas å være en viktig indikator for hvilken fase utviklingen er i (Prinz 1995).

En slik faseinndeling kan i neste omgang brukes til innbyrdes rangering av ulike land. Teorien har ikke vært gjort til gjenstand for grundig utprøving. Selv om det i prinsippet er mulig å teste ut teorien, vil mangel på adekvate data være et problem for en rekke land.

Det høye nordiske nivået kobles gjerne sammen med en rekke sentrale samfunnsforandringer fra de senere tiår. Den nye kvinnebevegelsen som sterkere enn i mange andre land nedfelte seg i aktiv likestillingspolitikk, antas å være en viktig drivkraft. Kvinnene i de nordiske landene ser ut til å ha vært særlig raske med å gripe de nye tilbudene om utdanning og yrkesarbeid. Parallelt med dette kunne de dra nytte av en velferdspolitikk der staten overtok, eller fungerte som et sikkerhetsnett for familiens økonomiske forpliktelser. Ekteskapet ble ikke lenger hovedkilden for kvinners og barns forsørgelse. De nordiske landene utmerker seg dessuten ved at lovverket relativt tidlig og i stor grad la opp til å tilpasse seg den nye samlivsformen. Et sterkere innslag av sekularisering og relativt lite motstand fra kirkelig hold ansees også som avgjørende for at samboerskap har fått spesielt sterkt fotfeste i Norden.

Det er ingen enighet i synet på hvordan utviklingen vil bli i fremtiden. De fleste observatører venter fortsatt vekst i samboerskap, men økningen kan bli nokså ulik landene imellom. En spådom er kraftig vekst i samboerforhold i de land som i dag ligger langt tilbake, og langt mer moderat vekst i foregangslandene. Samtidig understrekes det fra flere hold at hvert enkelt lands historiske, kulturelle og økonomiske særtrekk fortsatt må forventes å sette sitt preg på utviklingen.

7.6 Samboernes rettsstilling i andre land

Utvalget har ikke hatt kapasitet til å gi en omfattende framstilling av samboernes rettsstilling i andre land. Framstillingen begrenser seg til å gjelde hovedtrekkene i samboernes rettsstilling i nordiske land og til ordningen med registrert partnerskap i Nederland.

7.6.1 Noen trekk i rettsstillingen for samboere i Norden

Det er mange likheter i de nordiske landene når det gjelder samboernes rettsstilling. Sverige står i en særstilling som det eneste landet som har en egen lov som bare gjelder for samboere.

Den svenske samboerloven regulerer samboernes felles bolig og innbo, både under samboerskapet og ved opphør av samboerskapet, se 7.6.2. Når vi ser bort fra denne loven og den norske loven om husstandsfellesskap (lov om rett til felles bolig og innbo når husstandsfellesskap opphører), er rettsstillingen mellom partene meget lik i de nordiske landene. Det er også mange likheter når det gjelder spørsmål om farskap, foreldreansvar og andre spørsmål i forhold til barna. Island skiller seg ut som det eneste landet som har innført såkalt samboer-pater est. Dessuten er Island det eneste landet i Norden der foreldre som bor sammen automatisk har felles foreldreansvar selv om de ikke er gift, se 7.6.4

Når det gjelder offentligrettslige forhold, fins det både i Sverige, Norge og Island skatte- og trygderegler hvor samboere er likestilt med gifte. Sverige og Norge har samme ordning med trygdemessig likestilling av samboere og gifte hvis samboerne har felles barn eller tidligere har vært gift med hverandre. Island har også regler på skatte- og trygderettens område som går ut på at samboere i visse sammenhenger og på nærmere bestemte vilkår skal behandles som gifte.

Fellestrekk og hovedskiller når det gjelder økonomiske forhold mellom partene

Utgangspunktet i alle de nordiske landene er at hver av samboerne fortsetter å være eier av det de eide før de flyttet sammen, og at hver av dem blir eier av det de kjøper for egne midler under samboerskapet. Likeledes er utgangspunktet at hver av partene er ansvarlig for egen gjeld.

Ingen av de nordiske landene har innført rettslig underholdsplikt mellom samboere under samboerskapet eller bidragsplikt etter at samboerskapet har opphørt. Derimot har alle landene lovfestet gjensidig underholdsplikt mellom ektefeller under ekteskapet.

Felles for Norden er også at samboere ikke har lovfestet rett til arv etter hverandre. Samboerne har imidlertid mulighet til å sikre hverandre arverett ved testament. Gjenlevende samboer har heller ikke rett til å sitte i uskiftet bo i noen av landene uten at dette er bestemt i testament.

Den svenske sambolagen gjelder bare samboernes felles bolig og innbo og har i tillegg til regler om deling av boet ved opphør av samboerskapet, regler som begrenser samboernes rett til å råde over felles bolig og innbo under samboerskapet, se nærmere om dette i 7.6.4. Den norske loven om husstandsfellesskap gjelder i likhet med den svenske sambolagen felles bolig og innbo. Denne loven gjelder ikke bare for samboere, men også for andre typer husstandsfellesskap, 5.4 og vedlegg 1 pkt 3.2 og 3.3. De andre nordiske landene har ingen særskilte regler som gjelder fordeling av eiendeler eller gjeld ved brudd i samboerskapet. Hvis ikke samboerne har avtalt noe annet, er utgangspunktet at hver av dem beholder egne eiendeler samtidig som de fortsatt er ansvarlig for egen gjeld.

Farskap

Felles for de nordiske landene er at pater est-regelen gjelder hvis et barn blir født av en gift mor. Denne regelen innebærer at ektemannen automatisk blir regnet som barnets far. Blir barnet født av ugift mor, blir ikke samboeren automatisk regnet som barnets far. Hvis moren er ugift, fastsettes farskapet ved erkjennelse eller dom. Unntak gjelder for Island, som er det eneste nordiske landet som har innført en pater est-regel også for samboere, se nærmere om dette i 7.6.4. Landene har noe ulike regler om frist for å reise farskapssak og om hvem som kan reise slik sak.

Foreldreansvar

Med unntak for Island har ugifte mødre foreldreansvaret alene hvis de ikke har avtalt noe annet. Hvis foreldrene er gift med hverandre når barnet blir født, har derimot foreldrene automatisk felles foreldreansvar i alle de nordiske landene. Ugifte foreldre kan imidlertid avtale felles foreldreansvar eller at faren skal ha foreldreansvaret alene. Det varierer mellom landene om avtaler om

foreldreansvar må godkjennes av en offentlig myndighet for å være gyldige, eller om det er tilstrekkelig at de sendes offentlig myndighet til registrering.

Hvis foreldrene ikke blir enige om foreldreansvaret, kan hver av dem bringe spørsmålet inn for domstolen eller administrativ myndighet for avgjørelse. Avgjørelsen kan gå ut på at den ene parten skal ha foreldreansvaret alene, eller at partene skal ha felles foreldreansvar. Prinsippet om at avgjørelsen skal rette seg etter hva som er best for barnet, gjelder i alle de nordiske landene.

7.6.2 Nærmere om rettsstillingen i Sverige

Sambolagen

Allerede i 1973 ble det i Sverige vedtatt en egen lov om ugifte samboeres felles bolig, «lag (1973:651) om ogifta samboendes gemensamma bostad». Denne loven ble med virkning fra 1. januar 1988 erstattet av «lagen (1987:232) om sambors gemensamma hem», kalt sambolagen. Det er presisert i loven at den gjelder for samboerforhold der en ugift kvinne og en ugift mann bor sammen under ekteskapslignende forhold. Loven inneholder regler om deling av boet ved oppløsning av samboerskapet og om en samboers rett til i visse tilfeller å overta en bolig som ikke inngår i bodelingen. I tillegg har loven regler om innskrenkninger i retten til å råde over det felles hjemmet og om rettergangen i visse tvister mellom samboere.

Når det gjelder kravet om *ekteskapslignende forhold* , er det i lovens forarbeider angitt som et utgangspunkt at kvinnen og mannen skal ha levd sammen i et ikke altfor kortvarig forhold, der det normalt inngår seksuelt samliv, felles bolig og husholdning og felles økonomi, eller i hvert fall økonomisk samarbeid. Videre er det anført at hvis samboerne har felles barn, kan man gå ut fra at samlivet er ekteskapslignende. Dessuten er det uttalt at felles adresse i folkeregisteret normalt vil være en presumsjon for ekteskapslignende samliv. I de tilfellene partene bor sammen, men er registrert i folkeregisteret med forskjellig adresse, skal det skje en helhetsvurdering, men det bør da klart framgå at partene har hatt felles bolig og husholdning i «en inte altför kort tid». Seks måneder er angitt som veiledning. Som andre momenter er i forarbeidene nevnt at partene har opprettet gjensidig testament eller inngått avtale seg imellom, eller at de har felles bankkonti. Det er også vist til at partenes uttrykkelige ønske om at deres forhold skal betraktes som et samboerforhold, bør være utslagsgivende, uansett varigheten av samlivet.

Loven gjelder bare samboernes *felles bolig og innbo* . Alle typer permanente boliger og innbo som normalt fins i hjemmet, omfattes, men ikke fritidsboliger og innbo i slike boliger. Annen eiendom som for eksempel bankinnskudd, verdipapirer, biler og båter faller utenfor anvendelsesområdet.

Utgangspunktet i Sverige som i de andre nordiske landene er at hver av samboerne under samboerskapet råder over egen eiendom og er ansvarlig for egen gjeld. Den svenske samboerloven har imidlertid regler om at en samboer *ikke uten den andre samboerens samtykke kan råde over felles bolig eller innbo* som skal inngå i bodelingen hvis bodeling skulle bli aktuelt.

Det mest inngripende ved sambolagen er reglene om *bodeling.* Disse reglene gjelder ved opphør av samboerskapet. Hvis en av samboerne krever det, skal samboernes felles bolig og innbo fordeles mellom dem etter nærmere bestemte regler. Forutsetningen er at eiendelene er ervervet til felles bruk («gemensamt begagnande»). Hvis samboerskapet opphører ved at den ene samboeren dør, kan gjenlevende kreve bodeling. Hvis ingen av samboerne

krever bodeling, beholder hver av dem sine eiendeler. Samboerne kan også inngå avtale om at reglene om bodeling ikke skal gjelde for deres forhold. Det er presisert i loven at en slik avtale må inngås skriftlig og undertegnes av begge.

Etter reglene om bodeling skal det først gjøres fradrag for gjeld. Det som gjenstår, skal så i prinsippet deles likt mellom samboerne. Den som trenger boligen eller innboet mest, har rett til å overta dette. En forutsetning for at en samboer på denne måten skal få overta eiendom som tilhører den andre samboeren, er at overtakelsen tatt i betraktning omstendighetene for øvrig kan anses rimelig («skäligt»). Den som overtar eiendom, må gjøre dette mot å erstatte verdien, enten ved å overføre eiendom som vedkommende selv skulle få overført, til den andre samboeren, eller ved å betale med penger.

Det er også bestemt i loven at det kan gjøres unntak fra likedelingsprinsippet. Dette gjelder hvis reglene om bodeling tatt i betraktning samboerskapets varighet, samboernes økonomiske forhold og omstendighetene for øvrig vil føre til et urimelig resultat. Da kan den samboeren som eier mest, også beholde mer av sin eiendom. I særlige tilfeller kan hver av partene beholde sitt. Disse unntaksreglene gjelder også ved bodeling som skjer etter den ene samboerens død.

Sambolagen har også regler om unntak fra likedelingsprinsippet som bare gjelder ved den ene samboerens død. Disse går ut på at dersom boet er tilstrekkelig, skal gjenlevende alltid beholde to ganger grunnbeløpet («basbeloppet enligt lagen (1962:381) om allmän forsäkring») av det som gjenstår etter at det er gjort fradrag for gjeld.

Det er også reguIert i loven at den samboeren som trenger boligen mest, kan få *rett til overta boligen selv om den ikke inngår i bodelingen.* Dette gjelder felles bolig som den andre samboeren eier, og som ikke er blitt anskaffet til felles bruk. Forutsetningen for denne retten er at overtakelsen også av hensyn til omstendighetene for øvrig kan anses rimelig («skäligt»). Hvis samboerne ikke har eller ikke har hatt felles barn, gjelder overtakelsesretten bare hvis særlige grunner («synnerliga skäl») taler for det. Den som skal overta boligen etter disse reglene, må gjøre dette mot å erstatte boligens verdi. Retten til å overta boligen kan ikke fravikes ved avtale.

Den svenske regjeringen besluttet 5. juni 1997 at en parlamentarisk *komité* skulle vurdere «sambolagen». Komitéen har fått frist til å avgi innstilling senest 30. juni 1999 og har et oppdrag som kan sammenfattes i tre hovedpunkter. For det første skal den vurdere om hovedintensjonen med «sambolagen» er innfridd, nemlig å gi et minimumsvern til den svakere parten ved oppløsning av samboerforholdet. Det er presisert i oppdraget at utgangspunktet skal være at lovens grunnleggende regulering skal bestå, og at dette blant annet innebærer at begrensningen med hensyn til hva slags eiendom som skal inngå i bodelingen, i hovedsak skal bestå. For det andre skal komitéen overveie om forskjellene i den rettslige behandlingen av homoseksuelle og heteroseksuelle samboere er vel begrunnet («motiverade»). Komitéen skal også klarlegge om det er behov for en utvidet rettslig beskyttelse ved andre former for husstandsfellesskap enn dem som er regulert i dag.

Forholdet til barna

Spørsmål om foreldreansvar, barnets bosted og samvær er regulert i «*föräldrabalken* ». Denne loven er endret med virkning fra 1. oktober 1998. Motivene for endringene framgår av «Regeringens proposition 1997/98: 7,

Vårdnad, boende och umgänge». Lovendringene tar sikte på å hjelpe foreldrene til i så stor grad som mulig å bli enige om hvordan de forskjellige spørsmålene skal løses og berede grunnen for økt bruk av felles foreldreansvar. Endringene innebærer blant annet at foreldre som er enige, kan regulere spørsmål om foreldreansvar, barnets bosted og samvær ved en avtale som skal godkjennes av socialnämnden. En godkjent avtale får samme virkning som en rettskraftig dom. Lovendringene innebærer også at en domstol både kan oppheve og pålegge delt foreldreansvar selv om en av foreldrene motsetter seg dette.

Spørsmålet om å innføre automatisk felles foreldreansvar for ugifte foreldre er kommentert særskilt i proposisjonen. Regjeringen har uttalt at en ordning der alle foreldre automatisk har felles foreldreansvar, vil markere barnets behov for begge foreldrene og foreldrenes felles ansvar tydeligere enn dagens ordning, hvor moren har foreldreansvaret alene hvis foreldrene ikke har avtalt noe annet. Videre er det vist til at det fins gode grunner til å overveie om det mulig å gjøre felles foreldreansvar til hovedprinsipp for ugifte foreldre, og at spørsmålet om hvordan dette kan reguleres, krever en grundig analyse. Riksdagen sluttet seg til at spørsmålet bør overveies ytterligere, og spørsmålet er for tiden under utredning (basert på utgangspunkter skissert i promemoria datert 5. juni 1998).

Enkelte offentligrettslige forhold

På det trygderettslige området har samboere som lever i ekteskapslignende forhold vært likestilt med ektefeller helt siden 1946. Dette vide samboerbegrepet var imidlertid vanskelig å administrere og praktisere, selv om det bygde på at forholdet hadde en viss varighet. I 1960 ble derfor reglene om likebehandling av ektefeller og samboere endret til bare å gjelde samboere som tidligere har vært gift med hverandre eller som har eller har hatt felles barn.

Kommunalskattelagen har siden 1960 hatt en bestemmelse om at samboere med felles barn eller som tidligere har vært gift med hverandre skal likestilles med ektefeller.

I «*lagen om bostadsbidrag*» er det bestemt at mann og kvinne som lever sammen uten å være gift, og enten har eller har hatt felles barn eller er registrert med samme adresse i folkeregisteret, skal likestilles med ektefeller hvis det ikke er grunn til annet. Bak utformingen av denne regelen ligger det et ønske om å unngå integritetskrenkende undersøkelser om samlivets karakter (Agell, 1995). Samboere uten felles barn skal aldri likestilles med ektefeller hvis de ikke er registrert med samme adresse i folkeregisteret. Det framgår ikke nærmere hva som kan gi grunn til ikke å likestille.

Etter «*socialtjänstlagen* » kan en samboers rett til sosialhjelp påvirkes av at samboeren faktisk blir forsørget av den andre samboeren til tross for at det ikke foreligger noen rettslig underholdsplikt.

7.6.3 Danmark

Privatrettslige forhold

Dansk høyesterett har i flere dommer gitt medhold i *krav på vederlag* ved oppløsning av samboerforhold. Vederlag er tilkjent hvis den ene samboeren gjennom verdiskapende innsats under samboerforholdet har beriket den andre slik at denne har oppnådd en økonomisk fordel.

I vurderingen av om vederlag skal tilstås og vederlagets størrelse er det lagt vekt på samlivets lengde, om partene under samlivet har hatt felles økonomi og fordelingen av utgiftene mellom partene, sammenholdt med den enkeltes inntekter. Den nedre grensen for samlivets lengde ligger ved ca 2,5 år. Eiendeler som er ervervet før samlivet startet, holdes som hovedregel utenfor, og utgangspunktet er at det ikke kan kreves vederlag hvis motparten er insolvent.

Når det gjelder forholdet til barna, har Danmark en egen «*lov om forældremyndighed* og *samvær*» i tillegg til «*lov om børns retsstilling* ». Erkjennelse av farskap kan skje ved en skriftlig erklæring til offentlig myndighet («statsamtet»), eventuelt ved personlig fremmøte for statsamtet. Tidligere skulle avtaler om foreldreansvar godkjennes av statsamtet, men i 1996 ble «forældremyndighedsloven» endret slik at det er tilstrekkelig at avtaler om foreldreansvar meldes til statsamtet (eventuelt domstolen hvis det er reist sak). I likhet med det som gjelder i Norge, kan ugifte foreldre inngå avtale om foreldreansvar samtidig med at farskap erkjennes ved barnets fødsel.

I november 1997 avga «Justitsministeriets Børnelovsudvalg» en «*Betænkning om Børns retsstilling* ». Dette utvalget har blant annet foreslått nye regler om farskap til gifte kvinners barn og til ugifte samboeres barn. Utvalget har også foreslått nye regler om felles foreldreansvar for ugifte samboende foreldre. Ut fra undersøkelser foretatt i 1996 har utvalget lagt til grunn at ca 41 % av alle levendefødte barn i Danmark fødes av ugifte kvinner som lever i en eller annen form for samlivsforhold. På denne bakgrunn har utvalget uttalt at det anser det for meget ønskelig at reglene om hvordan farskap fastslås og rettsvirkningene av farskap gjøres like for ugifte samboende foreldre og for gifte foreldre.

Barnelovutvalget har foreslått at loven om barns rettsstilling endres slik at ugifte samboere kan få fastsatt farskap ved å avgi en erklæring ved barnets fødsel. Denne erklæringen skal gå ut på at de lever sammen, at det er deres felles barn, og at de sammen vil ivareta omsorgen og ansvaret for barnet. Utvalget har vist til at deres konklusjon er den motsatte av det som ble resultatet i Norge ved de siste endringene i den norske barneloven og forslaget om «samboer-pater est», se 12.4 og vedlegg 1 pkt 5.2. Det er påpekt at vurderingen av om det foreligger et samlivsforhold skal være fremadrettet med vekt på partenes ønsker om i fellesskap å ivareta omsorgen og ansvaret for barnet, i stedet for tilbakeskuende («bagudrettet») med en prøving av hvordan, hvor lenge og med hvilke avbrudd partene har levd eller bodd sammen. Etter utvalgets forslag skal det ikke være mulig å få fastsatt farskap ved en slik erklæring hvis moren i løpet av de siste 10 månedene før barnets fødsel har vært gift med eller levd sammen med en annen mann i samme bolig eller hvis mannen på erklæringstidspunktet er under 18 år. Det er foreslått at farskap kan fastsettes på grunnlag av en erklæring som nevnt både før og etter barnets fødsel.

Barnelovutvalget har også foreslått at «loven om forældremyndighed og samvær» endres slik at ugifte samboere får felles foreldreansvar hvis de ved registrering av farskap erklærer at de lever sammen, og at de sammen vil ivareta omsorgen og ansvaret for barnet. Ut fra de nyeste tallene over hvor mange som inngår avtale om felles foreldreansvar, har utvalget lagt til grunn at mer enn 90 % av samboende foreldre inngår avtale om felles foreldreansvar. Det er vist til at forslaget for de aller fleste bare vil medføre en forenkling av papirgangen, idet det ikke vil være nødvendig å inngå en særskilt avtale om felles foreldreansvar. Adgangen til å avtale felles foreldreansvar etter gjeldende regler er foreslått opprettholdt.

7.6.4 Island

Registreringsordning

Island har en egen registreringsordning for samboere. Registreringen er frivillig og skjer i folkeregisteret (nasjonalt personregister). Ifølge opplysninger utvalget har innhentet fra «Justits og kirkeministeriet» lar de fleste samboerpar seg registrere som samboende. Det fins noen lover der registrerte samboere gis forskjellige rettigheter og plikter, mest rettigheter. I barneloven er rettsstillingen mellom gifte foreldre og deres barn helt den samme som mellom ugifte registrerte samboere og deres barn. Det samme gjelder folkeforsikringsloven og skifteloven. Registreringen har også betydning i forhold til foreldreansvar og farskap, se nedenfor.

Foreldreansvar

Hovedregelen i Island er felles foreldreansvar for foreldre som bor sammen ved barnets fødsel. Også andre enn barnets biologiske foreldre får felles foreldreansvar (adopsjon, steforeldre, pleieforeldre, registrert partner). Vilkåret er at foreldrene bor sammen med barnet, at de lever i samlivsforhold og er registrert på samme adresse i folkeregisteret eller kan dokumentere at de bor sammen.

Farskap

Island har en egen regel om farskap ved ugifte samlivsforhold, en form for samboer-pater est. Hvis moren og den mannen hun oppgir som far til barnet, ved barnets fødsel er registrert som samboere i det nasjonale personregisteret, eller hvis det foreligger andre utvetydige bevis på samboerskap, skal denne mannen anses å være barnets far. Det samme gjelder hvis farskap ennå ikke er bestemt og moren og den hun oppgir som far til barnet, senere starter et samboerskap som oppfyller kravet til registrering eller annet utvetydig bevis.

Når det gjelder skatterettslige spørsmål, har det islandske Finansdepartementet etter forespørsel fra utvalget opplyst at samboerpar med felles bolig har rett til å bli behandlet som ektepar hvis de har eller venter barn sammen, eller hvis de har bodd sammen i minst ett år.

7.6.5 Registrert partnerskap i Nederland

I Nederland ble det den 01.01.98 innført en ordning med registrert partnerskap. Dette er en ordning hvor både heterofile og homofile par kan få sitt partnerskap offentlig registrert. I løpet av de første ti månedene etter at ordningen ble innført, ble det i alt registrert 4000 partnerskap. En tredjedel av disse gjaldt heterofile par.

Etter at ordningen ble innført er det tre forskjellige måter par kan regulere sine samliv på i Nederland: Ekteskap, registrert partnerskap og samboeravtaler. Et offentlig registrert partnerskap innebærer at forholdet blir regulert av lovverket og i praksis er det ikke mye som skiller registrert partnerskap fra ekteskap. Den viktigste forskjellen i lovverket mellom registrert partnerskap og ekteskap gjelder forholdet til barn.

Samboeravtalen kan settes opp ved hjelp av advokat eller notarius publicus (byfogd eller sorenskriver). Samboeravtaler kan registreres, men innebærer ingen offentlig anerkjennelse eller regulering av forholdet. Avtalen

har heller ingen konsekvenser for partnerne utover det som er regulert i avtalen. Heller ikke for forhold mellom samboerpar og omverdenen har slike avtaler noen effekt, men de kan i visse sammenhenger godtas som bevis på at det foreligger et samboerforhold. Etter fem års samboerskap med samboeravtale kan det også etableres enkelte rettigheter.

Vilkår for å etablere registrert partnerskap

For å kunne etablere registrert partnerskap kan man, som ved ekteskapsinngåelse, verken være gift eller leve i registrert partnerskap fra før. Man må være myndig (det kan gis dispensasjon fra denne regelen). Er man under formynderskap, må vergen samtykke. Det skal heller ikke være nært slektskap mellom partene. En av partene må ha nederlandsk statsborgerskap, og hvis en av partene er utlending, må det foreligge midlertidig eller permanent oppholdstillatelse. Det kreves også minimum to vitner for å få en gyldig registrering av partnerskapet.

Framgangsmåte ved registrering

Det er paret selv som må dokumentere at vilkårene er oppfylt når de ønsker å etablere et registrert partnerskap. Paret må avgi en erklæring til notarius publicus (Registrar of Births, Marriages and Deaths, byfogd/sorenskriver hos oss) og det settes opp et dokument. Etter at opplysningene er blitt kontrollert og funnet i orden kan partnerskapet registreres i det offentlige register. Dette skjer ved at paret vedkjenner seg samboerskapet og undertegner et dokument hos byfogd/sorenskriver sammen med vitnene. Bortsett fra å undertegne dette dokumentet finnes det, i motsetning til ved ekteskapsinngåelse, ikke noen offisielle formaninger eller ritualer.

Rettsvirkninger av registrert partnerskap

Et registrert partnerskap har i prinsippet de samme rettsvirkningene som et ekteskap.

Partene får gjensidig underholdsplikt og skal så langt som mulig støtte hverandre økonomisk og dele utgiftene knyttet til husholdet.

Registrert partnerskap innebærer i prinsippet at all formue og gjeld er felles. Som i ekteskap kan dette unngås ved at partene gjør avtaler seg imellom som regulerer eiendomsforholdene. Slike avtaler må legges fram for notarius publicus.

Alderspensjon tjent opp i løpet av tiden som registrerte partnere, skal deles mellom partnerne ved et eventuelt samlivsbrudd. Ved å inngå avtale har partene også her muligheter til å bestemme andre ordninger. Registrert partnerskap innebærer også at det gis etterlattepensjon til gjenlevende. I visse tilfeller vil den ene trenge den andre partnerens samtykke for å kunne inngå avtaler eller påta seg forpliktelser, for eksempel ved salg av felles bolig og inngåelse av avbetalingsavtaler.

Ved registrering av partnerskap etableres det en offisiell familierelasjon mellom partene. Familiemedlemmene til en partner blir regnet som beslektet gjennom ekteskap med den andre partneren og får de rettigheter som er forbundet med dette.

Også når det gjelder skatter og sosiale stønader er reglene like for registrert partnerskap og ekteskap.

Et unntak fra likestillingen av registrert partnerskap og ekteskap er samlivsordningenes betydning for ulike familierelasjoner til barn. Der et barn fødes i et ekteskap får foreldrene automatisk felles foreldreansvar (joint custody). Dette gjelder imidlertid ikke for registrerte partnerskap. Her er det bare barnets mor som i utgangspunktet får foreldreansvar. Partneren står i prinsippet ikke i noen familierelasjon til barnet. Hvis morens partner er barnets biologiske far, kan imidlertid felles foreldreansvar opprettes ved at de registrerte partnerne, barnets mor og far, erklærer farskapet for retten.

Registrert partnerskap gir heller ikke samme rett til adopsjon som ekteskap gjør. For å kunne adoptere barn fra utlandet kreves det i Nederland at man er gift. Adopsjon av nederlandske barn er imidlertid mulig selv om man er enslig.

Oppløsning av registrert partnerskap

Hvis partnerne er enige om å oppløse det registrerte partnerskapet, kan de gjøre dette ved å sette opp en egen avtale. For at en slik avtale skal være gyldig må den settes opp ved hjelp av advokat. Den må også omfatte punkter som deling av eiendom, boligforhold, underholdsbidrag og fordeling av pensjonsrettigheter. Advokaten må erklære overfor byfogd/sorenskriver at partene har blitt enige om å oppløse partnerskapet.

Hvis partene ikke blir enige om hvordan partnerskapet skal opphøre må saken til retten. Prosedyrene er da de samme som ved skilsmisse. I Nederland er det, verken i forbindelse med opphør av registrert partnerskap eller ekteskap, noe krav om separasjonstid før forholdet kan regnes som avsluttet.

Kapittel 8

Holdninger til samboerskap

Forholdet mellom holdninger og atferd er komplisert. I noen tilfeller utløser holdninger en bestemt atferd. I andre tilfeller er det mer nærliggende å betrakte atferden som en drivkraft, det vil si at atferden stabiliserer, forsterker eller bidrar til å endre holdninger. I de fleste tilfeller er det naturlig å se på forholdet mellom holdning og atferd som et kontinuerlig samspill der det er vanskelig å si hva som oppsto først, og hva som fører til endringer.

Uansett forklaringsmodell kan det være av interesse å se nærmere på holdninger til samboerskap, og hvordan de har endret seg over tid. I dette kapitlet presenteres holdningene til samboerskap i ulike deler av befolkningen, i kirken og i lovgivningen.

Holdningene til samboerskap i befolkningen har i etterkrigstiden endret seg i retning av langt større aksept. Når det ikke lenger er stigmatiserende å være samboer, bidrar det til at flere er tilbøyelig til å leve sammen som par uten å være gift. Lovgivningen forholder seg til holdningsklimaet i samfunnet og folks faktiske atferd. Endringene i samboeres rettsstilling kan derfor sees som et resultat av at flere lever som samboere. Samtidig kan endringer i lovgivning ha påvirket folks samlivsform.

8.1 Holdninger i befolkningen

8.1.1 Holdninger før 1980

Det er ulike kilder til kunnskap om hvordan befolkningen ser på samboerskap. Utvalget har bygget på det som kan dokumenteres gjennom ulike større intervjuundersøkelser. I disse undersøkelsene er det bare stilt noen få enkle spørsmål om samboerskap, og formuleringene som er brukt, har variert noe mellom undersøkelsene. De kan likevel gi et inntrykk av utviklingen over tid.

Ugift samliv var tidligere forbudt ved lov, gjennom den såkalte konkubinatparagrafen, se 8.3. I 1954 ble det for andre gang gjort forsøk på å oppheve denne paragrafen. I forbindelse med den diskusjonen som fulgte, ble det gjennomført en egen intervjuundersøkelse som viste at tre av fire ønsket å beholde paragrafen til tross for at det i spørsmålsformuleringen ble gjort uttrykkelig oppmerksom på at det dreide seg om en sovende bestemmelse (Alstad 1969). De som ikke ønsket noen endring, la mest vekt på moral og samfunnets behov for å holde på visse retningslinjer. De som sa at paragrafen burde sløyfes, mente at den ikke hadde noen praktisk betydning, og at den berørte et område som hørte privatlivet til. Loven ble opphevet først i 1972 – i et helt annet holdningsklima.

Da den moderne formen for samboerskap hadde fått så stort omfang at det i seg selv ga næring til en viss samfunnsdebatt, ble det gjennomført en ny undersøkelse i 1977. Intervjupersonene ble bedt om å angi om de var motstander eller tilhenger av såkalte papirløse ekteskap. Motstanden var nesten like sterk som andelen som på 1950-tallet sa seg uenige i å oppheve konkubinatparagrafen. Sju av ti erklærte seg som motstandere, mens to av ti var tilhengere (Alstad 1993).

8.1.2 Samboerskap vinner aksept

I en undersøkelse bare fem år senere (1982) var bare rundt halvparten av befolkningen motstandere av samboerskap. Fire av ti erklærte seg da som tilhengere av papirløse ekteskap (Alstad 1993). Det var også blitt flere som ikke ønsket å ta stilling til spørsmålet (16 prosent mot 7 prosent fem år før). Det kan tyde på at mange var på glid i synet på ugift samliv.

Seks år senere (1988) var samboerskap blitt så vanlig at nærmere hver femte kvinne i alderen 20–44 år levde på den måten. I en omfattende undersøkelse om holdninger til samboerskap, ble det brukt et oppsett der intervjupersonene fikk seg forelagt fire ulike utsagn og ble bedt om å velge det som samsvarte best med deres egen oppfatning. Utsagnene var følgende: a. *«Samboerforhold kan aldri aksepteres»* , b. *«Samboerforhold er like akseptabelt som ekteskap dersom det ikke er barn i samlivet»* , c. *«Samboerforhold er like akseptabelt som ekteskap også dersom det er barn i samlivet»* og d. *«Samboerforhold er alltid å foretrekke fremfor ekteskap»* .

1988-undersøkelsen var begrenset til personer under 44 år og omfattet for det meste kvinner. Som ledd i sitt arbeid fikk Samboerutvalget i 1997 kartlagt holdninger til samboerskap etter samme metode som undersøkelsen i 1988, men denne gangen ble det trukket et utvalg av hele den voksne befolkningen. Vi skal først se på endringene fra 1988 til 1997 blant yngre kvinner, se figur 8.1.

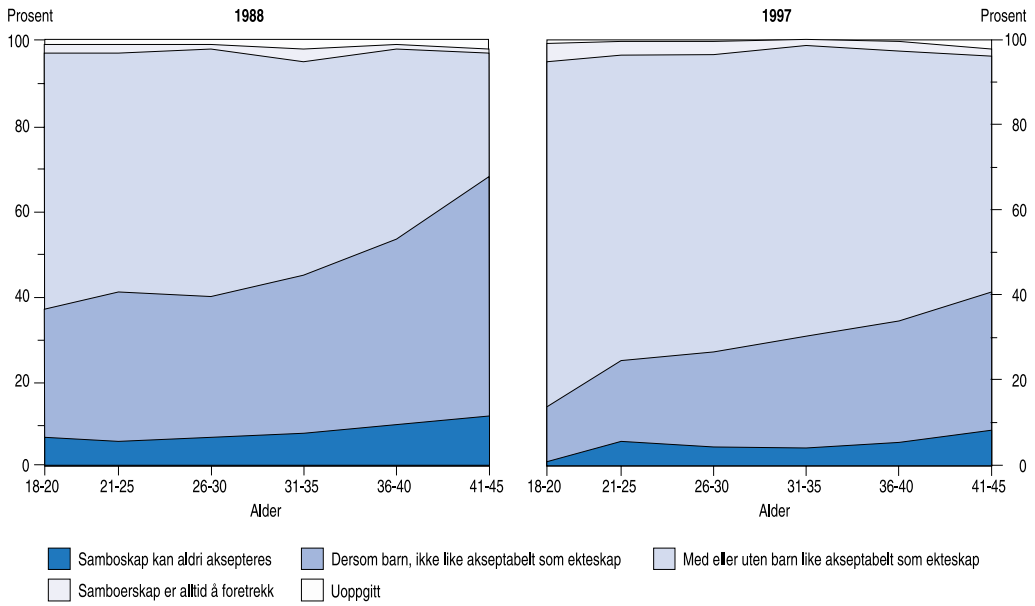

Figur 8.1 Kvinner etter alder og holdning til samboerskap. 1988 og 1997

Kilde: Familie- og yrkesundersøkelsen 1988 og Omnibusundersøkelsen 1997, Statistisk sentralbyrå

Kvinner i alder 18–44 år er i dag langt mer positive til samboerforhold enn kvinner i samme alder på slutten av 80-tallet. Da mente 51 prosent at samboerforhold var like akseptabelt som ekteskap, et syn som får oppslutning fra 68 prosent i dag. Økende aksept og det faktum at samboerforhold er blitt noe mer utbredt, har imidlertid ikke fått flere til å mene at samboerforhold generelt sett

er en bedre samlivsform enn ekteskap. Fortsatt er det bare tre prosent som mener at «samboerforhold alltid er å foretrekke fremfor ekteskap», mot to prosent i 1988.

Den økende aksepten av samboerskap, selv når det er barn i forholdet, har først og fremst skjedd på bekostning av andelen som bare finner å kunne godta samboerforhold dersom paret er barnløst. Andelen som valgte dette svaralternativet har sunket fra 38 til 24 prosent fra 1988 til 1997. Det er også blitt noen færre som konsekvent avviser samboerforhold; en nedgang fra 8 til 5 prosent.

Utviklingen mot et generelt mer positivt syn på ugift samliv er et gjennomgående trekk i alle aldersgrupper. Holdningsendringene i befolkningen som helhet skyldes delvis at generasjoner med flere samboere og en mer positiv holdning til samboerskap, er blitt eldre og utgjør en større andel av befolkningen. Eksempelvis tilhører kvinnene som var i begynnelsen av 40-årene i 1988, en generasjon der det hadde vært forholdsvis uvanlig å leve som samboer før man giftet seg. De som er i begynnelsen av 40-årene i 1997, er født midt på 1950-tallet, og dette er årskull som i langt større grad selv har vært samboere.

En annen måte å sammenligne på, er å se på hvordan årskullene endrer syn etter hvert som de blir eldre. Hva har for eksempel skjedd med dem som i dag er i begynnelsen av 30-årene? Er de like åpne for samboerskap som da de var i begynnelsen av 20-årene. Har de fått et enda mer positivt syn på samboerskap – i tråd med endringene i det generelle holdningsklimaet? Eller har de tvert i mot fått et mer restriktivt syn etterhvert som de er blitt eldre, mer etablerte og oftere er gifte?

Gjennomgående viser det seg at aksepten av samboerskap har økt innen samme fødselskull over tid. Alle de seks årskullene vi har sett på (kvinner født i perioden 1945–1968) er mer positive til samboerskap i 1997 enn da de var ni år yngre i 1988. Det var for eksempel 58 prosent av 23-åringene i 1988 som mente at samboerskap var like akseptabelt som eller å foretrekke fremfor ekteskap. I 1997 da dette fødselskullet var blitt 32 år, sluttet 70 prosent opp om de samme utsagnene. Det finnes med andre ord ikke holdepunkter i undersøkelsen for å si at årskullene blir mer restriktive etter hvert som de blir eldre. Eventuelle effekter i mer restriktiv retning kan ha blitt overskygget av at dreiningen mot et mer liberalt syn på ugift samliv har vært spesielt kraftig i den perioden vi har sett på.

For menn finnes det ikke like god sammenlignende statistikk over tid som for kvinner. Det som finnes av tall for menn, viser ikke noen særlig holdningsforskjell mellom kjønnene.

8.1.3 Dagens holdninger

Undersøkelsen fra 1997 viser hvordan befolkningen som helhet ser på samboerforhold, fordelt etter alder og egen samlivsstatus, se tabell 8.1. For disse tallene mangler vi muligheten til å gjøre nøyaktige sammenlikninger med tidligere perioder.

Tabell 8.1: Holdning til samboerforhold etter egen samlivssituasjon. Kvinner og menn i ulike aldersgrupper. Prosent

Alder: 20 – 24 år	Alle 20 – 34 år	Gifte	Samboer	Ikke i samliv
Samboerforhold kan aldri aksepteres	5	9	0	5
Samboerforhold er like akseptabelt som ekteskap dersom det ikke er barn i samlivet	20	32	16	15
Samboerforhold er like akseptabelt som ekteskap også dersom det er barn i samlivet	72	58	81	75
Samboerforhold er alltid å foretrekke fremfor ekteskap	3	1	3	4
Uoppgitt	1	1	0	1
I alt	100	100	100	100
N=	1396	387	423	586

Alder: 35 –39 år	Alle 35 – 49 år	Gifte	Samboer	Ikke i samliv
Samboerforhold kan aldri aksepteres	6	7	0	5
Samboerforhold er like akseptabelt som ekteskap dersom det ikke er barn i samlivet	30	34	20	24
Samboerforhold er like akseptabelt som ekteskap også dersom det er barn i samlivet	61	57	73	66
Samboerforhold er alltid å foretrekke fremfor ekteskap	2	1	3	4
Uoppgitt	1	1	3	2
I alt	100	100	100	100
N=	1336	938	162	236

Alder: 50 – 79 år	Alle 50 – 79 år	Gifte	Samboer	Ikke i samliv
Samboerforhold kan aldri aksepteres	18	19	0	18
Samboerforhold er like akseptabelt som ekteskap dersom det ikke er barn i samlivet	42	42	39	42
Samboerforhold er like akseptabelt som ekteskap også dersom det er barn i samlivet	35	36	50	32
Samboerforhold er alltid å foretrekke fremfor ekteskap	2	1	11	4
Uoppgitt	3	3	0	4
I alt	100	100	100	100
N=	1538	1062	64	412

Over halvparten av den voksne befolkningen gir i dag uttrykk for at samboerforhold er like akseptabelt som ekteskap (56 prosent) eller endog å foretrekke (3 prosent). I tillegg til dem som godtar samboerforhold uten noe forbehold, er det ytterligere en stor gruppe (30 prosent) som kan godta samboerforhold på lik linje med ekteskap dersom paret ikke har barn. En av ti er konsekvente motstandere av ugift samliv og slutter opp om alternativet «Samboerforhold kan aldri aksepteres».

De unge generasjonene er langt mindre negative til ugift samliv enn foreldre- og besteforeldregenerasjonene. Av personer under 25 år er det bare 4 prosent som mener at samboerforhold aldri kan aksepteres, men 16 prosent stiller seg negative dersom det er barn i parforholdet. Tilsvarende tall for dem som er eldre enn 45 år, er henholdsvis 17 og 40 prosent. Blant middelaldrende og eldre der mange har samboende barn og barnebarn, er det ikke noe flertall som allment og uten videre aksepterer slike forhold.

I diskusjonene rundt samboerskap og ekteskap kan det stilles spørsmål om vi står overfor en endring av mer grunnleggende og ideologisk karakter, det vil si en prosess der samboerskap på sikt kan komme til å erstatte ekteskap. Svaralternativet «samboerskap er alltid å foretrekke fremfor ekteskap» var tiltenkt å fange opp et slikt mulig skifte. Den totale oppslutningen om dette alternativet er liten. Det har vært en svak økning over tid, men i 1997 var det fortsatt bare 4 prosent av de unge under 30 år og 2 prosent av de middelaldrende og eldre over 45 år som sa at de alltid ville foretrekke samboerskap.

Størst tilslutning til samboerskap kunne en vente å finne blant dem som selv har vært samboere gjennom store deler av livet. Det er alt i alt bare fire prosent som er samboende i godt voksen alder (50–79 år), men av disse mener så mange som 11 prosent at samboerskap alltid er å foretrekke fremfor ekteskap. Tallene er imidlertid små, i utvalgsundersøkelsen er det totalt kommet med 64 samboere i denne aldersgruppen. Av de 64 eldre samboerne hadde 18 aldri vært gift, og av disse 18 personene var det bare 4 som klart foretrakk samboerforhold. Andelen er ikke særlig høy, tatt i betraktning at dette var personer som hadde passert 50 år uten noensinne å ha giftet seg, og som også kan ha hatt bevisste idealer om valg av egen samlivsform.

8.1.4 Holdninger samboere møter

I valg av samlivsform er det rimeligvis av stor betydning hvordan nærmiljøet og den nærmeste familie stiller seg. Det er ikke bare de generelle holdningene som betyr noe, men om miljøet indirekte eller direkte utøver «press» på ugifte par. I Norge er det ikke gjort noen systematiske studier av hvilke normative forventninger og reaksjoner samboerne møter. Selv om middelaldrende og eldre er klart mindre aksepterende til samboerskap enn yngre personer, er det ikke ensbetydende med at de aktivt prøver å forhindre samboerforhold blant sine nærmeste. Ramsøy (1994) har sett på om kontakthyppighet og gaveutveksling mellom generasjonene varierer etter om den yngste generasjonen er samboere eller gifte. Hun fant at kontakten med foreldre og svigerforeldre var den samme enten de unge var gift eller samboende, og at gaver og arv fra foreldregenerasjonen heller ikke var påvirket av de unges samlivsform.

Den moderne formen for samboerskap fortolkes ofte som ett av flere utslag i en tiltakende individualiseringsprosess, en prosess der den enkeltes atferd i stadig mindre grad styres av tradisjoner og institusjonelle rammer og

i økende grad blir personlige valg, se kap 9.2. I en slik utvikling er det rimelig å tenke seg at foreldre- og besteforeldregenerasjonene er blitt langt mer tilbakeholdne med direkte og indirekte oppfordringer til de unge, samtidig som de unge selv føler seg langt friere til å velge samlivsform uten hensyn til familiens syn.

De relativt raske endringene i befolkningens syn på samboerskap må sees i sammenheng med hvordan familieatferden har endret seg. Barn født utenfor ekteskap og i samboerforhold er ikke lenger statistiske avvik, men vanlige innslag i familiemønsteret til brede lag av befolkningen. Det er forhold de fleste møter i sine nære omgivelser. Det faktum at det er så vanlig, gjør det vanskelig å holde fast ved aktiv motvilje og stigmatiserende holdninger.

8.1.5 Holdninger til likestilling mellom samboere og gifte

Intervjudata fra MMI gir også opplysninger om holdninger til juridisk likestilling mellom samboere og gifte, se Alstad (1993). I 1985 ble det stilt følgende spørsmål: *«Synes du at de samme lovregler skal gjelde for samboende som for gifte, eller har du ikke noe standpunkt til dette?»* 42 prosent svarte Ja, 39 Nei, og 19 Vet ikke. Det var noe større tilslutning fra menn enn fra kvinner.

Valgundersøkelsene fra 1985 og 1989, gjennomført av Statistisk sentralbyrå, stilte spørsmål om like rettigheter og plikter for samboere og gifte. Det dreide seg ikke om noen konkret lovgivning, men om mer generell likestilling. Spørsmålet lød: *«Er du i hovedsak for eller mot å gi personer som er samboende like rettigheter og plikter som gifte, eller har du ingen mening om saken?»*

I 1985 svarte 49 prosent at de var for å gi samboende like rettigheter og plikter som gifte. 39 svarte at de var mot, mens 12 prosent oppga at de ikke hadde noen mening om saken eller ikke visste. I 1989 var 59 prosent for, 30 mot, mens 11 prosent ikke hadde noen oppfatning. Det ser altså ut til at folkemeningen i løpet av disse fire årene hadde endret seg i retning av større oppslutning om å behandle samboere og gifte likt.

8.2 Kirkens syn

Mens samboerskap blir stadig mer akseptert og vanlig, holder Den norske kirkes offisielle organer fast på en prinsipiell avvisning under henvisning til sitt trosgrunnlag. I praksis kan det imidlertid variere hvordan samboere blir møtt fra kirkelig hold.

8.2.1 Kirkens organer

Selv om Den norske kirke etter sin karakter ikke har noen sentral og samlende autoritetsutøvelse, er synet på samboerskap klart og utvetydig i de organer som uttaler seg på kirkens vegne. Kirkerådet har ikke behandlet spørsmålet, men Bispemøtet har gjentatt og utdypet sitt syn flere ganger siden 70-tallet, sist i 1995.

Med utgangspunkt i forståelsen av ekteskapet som en ordning villet av Skaperen, advarte Bispemøtet i 1975 mot «privatisering» av samlivet mellom mann og kvinne. I 1985 uttalte Bispemøtet at «det å etablere et samliv mellom mann og kvinne uten å ha ekteskapet som ramme, er et brudd med Guds gode ordninger.» I 1995 het det: «Samlivet mellom mann og kvinne er ikke noe som bare angår de to, men hele samfunnet.»

Avvisningen av samboerskap begrunnes norm-etisk ut fra Guds ord og vilje, men også konsekvens-etisk ut fra at ekteskapet er den samlivsform som best beskytter den svake part. Det advares mot å akseptere «sekundære» løsninger som gir inntrykk av at andre samlivsformer er likeverdige alternativer til det offentlig inngåtte og livslange ekteskapet. Det understrekes at samfunnet må være opptatt av å fremme ekteskapet som den foretrukne samlivsform.

Selv om ekteskapet holdes fram som den riktige og beste samlivsform av alle parter, finnes det varierende syn på samboerskap blant teologer og ansatte og tillitsvalgte i Den norske kirke. Også biskoper har tatt til orde for et mer aksepterende syn på etisk ansvarlige samboerskap. I debatten vises det til uenighet om hva som konstituerer et ekteskap og at det har variert i ulike historiske og kulturelle kontekster (se vedlegg 2).

8.2.2 Kirken som veileder

Bispemøtet vedtok i 1985 å få utredet spørsmål knyttet til samboerskap nærmere for å kunne «gi en orientering til enkeltmennesker, veiledning til rådgivere og sjelesørgere, og etiske signaler for det politiske og holdningsskapende arbeid for å styrke ekteskapet som samfunnsinstitusjon.» Selv om kirken er motstander av samboerskap, blir det ansett som en statlig oppgave å lovregulere slike samlivsformer – ikke minst av hensyn til den svake part.

I dagens sekulariserte samfunn har kirken begrenset direkte og indirekte innflytelse over folks dagligliv og måten de innretter sine samliv på. Ved sjelesorg og etisk rådgivning skal det føres klar tale, men også vises omsorg og forståelse for folks livssituasjon. Viljen til å forstå og hjelpe «er imidlertid ingen legitimering av samlivsforhold og handlinger som er strid med Guds vilje.» Samboerskap betraktes ikke som et avgjørende salighets- eller frelsesspørsmål. Det oppfordres ikke til «kirketukt» ved for eksempel å nekte samboere nadverd, nekte dem å være fadder eller nekte å døpe samboeres barn.

Det er stor variasjon i hvordan prester og lokale menigheter forholder seg til samboere i den konkrete og praktiske virkelighet. Noen bryr seg lite med om folk er samboere. Noen legger inn klare råd og formaninger i forbindelse med seremonier og ved andre passende anledninger. Noen påpeker overfor samboende menighetsmedlemmer at de lever i synd.

8.2.3 Kirken som arbeidsgiver

Bispemøtet behandlet samboerskap i 1995. Bakgrunnen var spørsmålet om kirkelig ansatte kunne leve i samboerforhold. Bispemøtet konkluderte slik: «Det er ikke forenlig med de krav kirken stiller til sine ansatte å etablere seg i samlivsforhold utenom et ordnet ekteskap.»

Samboerskap aksepteres ikke i vigslede stillinger, og i noen tilfeller heller ikke i andre typer stillinger der kirkelige organer er arbeidsgiver. Det begrunnes med eksempelfunksjonen. Samboerskap kan medføre at folk ikke blir ansatt, blir oppfordret til å slutte eller blir oppsagt. Praksis varierer fordi reaksjonene er de lokale instansers ansvar.

8.2.4 Misjonsorganisasjonene

De frivillige organisasjonene for ytre og indre misjon er på linje med Den norske kirke i synet på samboerskap. Det Norske Misjonsselskap betegner for eksempel ekteskapet som «en gudevillet ordning», og det skal gå klart fram i

forkynnelse og undervisning innen organisasjonen. Norsk Luthersk Misjonssamband behandler emnet slik i sin håndbok «Verdier og forpliktelser»: «Bibelen viser oss at ekteskapet er den ramme Gud har satt for å verne familien og samlivet mellom mann og kvinne. Det forventes av NLMs arbeidere at de fremmer dette synet både i holdning og handling.»

De frivillige organisasjonene er helt klare når det gjelder hvordan man skal forholde seg til samboerskap blant ansatte, ledere og tillitsvalgte. De ansattes familieforhold ansees ikke bare som en privatsak, men som noe som angår tjenesteforholdet. Det Vestlandske Indremisjonsforbund sier for eksempel i sitt «Mål- og verdidokument»: Personer som lever i samboerforhold kan ikke ha noen tjeneste i den kristne forsamling. De kan heller ikke inneha stillinger for eksempel ved kristne institusjoner der en bare krever lojalitet, så sant stillingen innebærer en forbildefunksjon.»

Ansatte i de frivillige organisasjonene har måttet slutte, og tillitsvalgte er utelukket fra sine verv etter at de har etablert seg i samboerforhold.

8.3 Hovedtrekk i rettsutviklingen

8.3.1 Fra straffbart avvik til lovgivers aksept

Straffeloven hadde fra den ble vedtatt i 1902 og fram til 1972 en bestemmelse med forbud mot «et offentlig Forargelse vækkende Samliv i utugtig Omgjængelse med en person af det andet Kjøn» (§ 379, konkubinatparagrafen). Historikken rundt opphevelsen av denne bestemmelsen kan illustrere holdningene til lovregulering av samboerforhold. Det framgår av forarbeidene til straffeloven at det allerede før loven ble vedtatt, var sterk tvil om vi burde ha en slik straffebestemmelse. I 1925 foreslo Straffelovkomitéen at bestemmelsen skulle oppheves, men forslaget ble ikke fulgt opp av Justisdepartementet. Departementet støttet imidlertid forslaget da det ble gjentatt i 1953, men da ville ikke Justiskomitéen i Stortinget fjerne bestemmelsen. Bestemmelsen ble først fjernet i 1972, men det var også da motstand mot opphevelsen. Motstanderne fryktet at en opphevelse ville få en uheldig symbolvirkning og undergrave ekteskapets institusjonelle stilling.

I 1971 nedsatte regjeringen Bratteli et utvalg som skulle vurdere endringer i ekteskapslovgivningen. Utvalget fikk også i mandat å vurdere om det burde gis lovregler for mer varige samlivsforhold utenfor ekteskap. Hensynet til det nordiske lovsamarbeidet var en viktig grunn til dette, men mandatet illustrerer også at myndighetene tok konsekvensen av at samliv utenfor ekteskap var etablert som en samlivsform som det kanskje burde gis særskilte lovregler for.

I 1980 la Ekteskapslovutvalget fram en delinnstilling kalt *Samliv uten vigsel* jf NOU 1980:50. Utvalget la til grunn at det lå utenfor mandatet å vurdere lovgivningen for samboere på det offentligrettslige området, men fremmet tre konkrete lovforslag som gjaldt rettsforholdet mellom samboerne og enkelte områder som lå nær opp til dette. Bare ett av disse forslagene ble fulgt opp. Dette gjaldt endringer i borettslagsloven, jf kapittel 4.

På midten av 1980-tallet ble *Familiemeldingen* lagt fram, jf St meld nr 50 (1984–85). Her ble både privatrettslige og offentligrettslige spørsmål behandlet, blant annet trygderettigheter for samboere og ektefeller, skatteregler og reglene om arveavgift. Meldingen hadde ingen konkrete forslag til lovendringer, men Regjeringen inviterte Stortinget til en prinsipiell drøfting av samboeres rettsstilling. I Stortinget var det enighet om at lovverket burde justeres,

slik at det ikke ga resultater som folk flest oppfattet som urimelige. Den generelle holdningen var at lovgivningen måtte gjennomgås for å beskytte den svake part i eventuelle krisesituasjoner og unngå ordninger som virker økonomisk diskriminerende overfor gifte. De politiske partiene hadde imidlertid forskjellige syn på lovregulering av samboerforhold og ble ikke enige om konkrete lovendringer.

Som følge av debatten om Familiemeldingen, nedsatte regjeringen Willoch i 1985 et nytt utvalg som fikk i mandat å vurdere lovregulering for alle typer husstandsfellesskap utenfor ekteskap. Nå skulle ikke bare samboerforhold, men også bofellesskap mellom andre, for eksempel søsken og venner, vurderes. Husstandsfellesskapsutvalget la fram forslag til nye lovregler i 1988, jf NOU 1988:12 *Husstandsfellesskap* . Forslagene gjaldt rett til felles bolig og innbo når husstandsfellesskap opphører. Som en oppfølging av dette ble husstandsfellesskapsloven vedtatt i 1991. Dette er den første loven som direkte regulerer privatrettslige forhold mellom samboere. Loven begrenser seg til spørsmål som er aktuelle ved opphør av husstandsfellesskap og gjelder ikke bare for samboere, men også for andre voksne personer som har bodd sammen uten å være gift, jf kapittel 5.

8.3.2 Overgang fra formell til faktisk samlivsstatus

I 1972 skjedde det en viktig endring i folketrygdloven som gjaldt ytelser til ugifte mødre. Det ble foretatt en innstramming, slik at ugifte mødre som levde sammen med barnefaren, mistet retten til ytelser på samme måte som om de giftet seg. For denne gruppen trygdemottakere ble dermed den faktiske, og ikke lenger formell, samlivsstatus avgjørende for retten til stønad. De første særreglene om samboere i folketrygdloven ble således innført for å begrense rettighetene til enslige forsørgere. I forarbeidene til lovendringen er det vist til holdninger som var kommet fram gjennom presse, kringkasting og en rekke henvendelser til Sosialdepartementet. Det var rettet kritikk mot at folketrygdloven ga økonomisk støtte til unge par som utsatte ekteskapet eller lot være å gifte seg, mens de for øvrig innrettet seg på samme måte som ektepar i en lignende situasjon. Det ble også vist til at antallet fødsler utenfor ekteskap hadde steget sterkt de siste årene, både absolutt og relativt sett.

På 1980-tallet fikk vi flere lovregler som ble tilpasset folks faktiske samlivsmønster. I lov om fri rettshjelp fra 1980 ble det tatt inn en hovedregel om at samlet inntekt og formue skal legges til grunn når det skal vurderes om ektefeller og andre som lever sammen med felles økonomi, skal gis fri rettshjelp. Et annet eksempel er lov om utdanningsstøtte til elever og studenter, som ble vedtatt i 1985. Her ble det presisert at det foruten søkers og eventuell ektefelles inntekt og formue, også skal tas hensyn til eventuell samboers inntekt og formue.

I 1993 fikk vi en endring som gjaldt retten til utvidet barnetrygd for enslige forsørgere. Det ble foretatt en innstramming i barnetrygdloven, slik at retten til utvidet barnetrygd ikke bare skal falle bort hvis den enslige forsørgeren gifter seg, men også ved stabile ekteskapslignende forhold. Dette ble i loven formulert slik at retten til utvidet barnetrygd faller bort hvis stønadsmottakeren lever i ekteskapslignende forhold i en felles husholdning og har levd slik i minst 12 av de siste 18 månedene, eller hvis stønadsmottakeren lever i et slikt forhold og har felles barn med samboeren. I forarbeidene ble det vist til at det ikke er rimelig at personer som foretrekker å leve i samboerskap, skal få høyere barnetrygd enn gifte par, når rammevilkårene for øvrig må sies å være

sammenliknbare. Et flertall i Stortinget var enig i dette og ga også uttrykk for at det er uheldig å ha økonomiske ordninger som gjør det attraktivt ikke å gifte seg. Mindretallet, som besto av Sosialistisk Venstreparti og Rød Valgallianse, viste til at forslaget kunne få uheldige konsekvenser for økonomien til enslige forsørgere – i hovedsak kvinner – og gjøre dem økonomisk avhengige av samboeren.

En ny innstramming i stønadsordningen for enslige forsørgere skjedde under Stortingets budsjettbehandling høsten 1998. Da ble det vedtatt at retten til stønad som enslig forsørger skal falle bort for personer med særkullsbarn som har levd i et samboerforhold i mer enn 12 av de siste 18 månedene. I forarbeidene til lovforslaget er det vist til at samboerforhold i dag er så utbredt og allment akseptert, at det synes mer naturlig å tilpasse stønadsordningen til faktisk familie- og samlivsmønster enn formelt ekteskap. Det ble også argumentert med at valg av samlivsform ikke bør påvirkes av at den ene formen gir bedre tilgang til offentlige stønadsordninger enn den andre, og at den som har en samboer til å dele boutgifter og andre husholdsutgifter med, ikke har samme behov for stønad som en reelt enslig forelder. Alle partiene på Stortinget, unntatt Sosialistisk Venstreparti, støttet forslaget. Stortingsflertallet ga også uttrykk for en generell holdning om at det i denne sammenhengen ikke lenger er grunnlag for å opprettholde skille mellom samboere og ektefeller. Mindretallets begrunnelse for å gå imot forslaget var at det er urimelig å forvente at en samboer (som i tillegg selv kan ha ansvar for særkullsbarn) skal overta de økonomiske forpliktelsene til den andres særkullsbarn.

8.3.3 Likebehandling med ektefeller

Gjennomgangen ovenfor viser at vi på 1970-tallet fikk et par – tre endringer i lovgivningen av særlig interesse og betydning for samboere. 1980-tallet var preget av at spørsmål om samboeres rettsstilling var på den politiske dagsorden, uten at dette førte til store endringer. Gjennombrudd i lovgivningen av betydning for samboere kom først på 1990-tallet. Lov om husstandsfellesskap ble vedtatt i 1991, og i 1993 fikk vi en viktig endring i barnetrygdloven. Utover på 1990-tallet fikk vi viktige endringer i trygde- og skattelovgivningen. Disse gikk ut på at bestemte grupper samboerpar skal behandles på samme måte som ektepar.

I 1993 ble det også foretatt endringer både i folketrygdloven og skatteloven. Endringene skjedde for å oppnå likebehandling av samboende pensjonister og pensjonistektepar, tilsvarende en modell som hadde vært praktisert i Sverige siden 1960. Ordningen gjelder samboere med felles barn og samboere som tidligere har vært gift med hverandre. Disse samboerne får etter folketrygdloven samme grunnpensjon som ektefeller, samtidig som de får rett til etterlattefordeler og andre ytelser på grunn av forsørgelse. I tillegg skal disse samboerne skattemessig behandles på samme måte som pensjonistektepar, forutsatt at en av samboerne er pensjonist med rett til ytelser fra folketrygden.

I forarbeidene til lovendringene er det vist til at det er rimelig at samboere med så sterk tilknytning til hverandre som det et tidligere ekteskap eller felles barn tilsier, likestilles med ektefeller i trygdemessig sammenheng – til gunst så vel som til ugunst. Et flertall i Stortinget var enig i dette, og at skatteordningen bør være den samme for disse samboerne som for ektefeller. Mindretallet, som besto av representantene for Høyre, Kristelig Folkeparti og Fremskrittspartiet, mente at etterlatteytelser og forsørgertillegg bør forbeholdes

ektefeller. Disse pekte på at ekteskapet er en mer stabil samlivsform enn samboerskap, og at ekteskapet derfor bør prioriteres gjennom lovverket, ikke minst av hensyn til barna.

I Velferdsmeldingen (St meld nr 35, 1994–95) viste regjeringen til at det i framtiden kan være ønskelig å sidestille langvarige samboerskap med ekteskap i større grad når det gjelder trygde- og skatteregler, fordi stadig flere velger samboerskap framfor ekteskap. En endring i tråd med dette ble vedtatt under Stortingets behandling av den nye folketrygdloven i 1997. Da fikk vi en ny bestemmelse som i likhet med reglene i barnetrygdloven, gjelder samboere som har levd sammen i 12 av de siste 18 månedene. Bestemmelsen ble vedtatt etter forslag fra et flertall i sosialkomiteen og går ut på at grunnpensjonen for disse samboerne skal være den samme som for gifte pensjonister (75 % av grunnbeløpet). Bestemmelsen trådte i kraft 1. januar 1998 og innebærer at de samboerne som omfattes, bare er likestilt med ektefeller til ugunst, ikke til gunst. Stortingsflertallet viste til at det i alle år hadde vært forskjellsbehandling av samboende og gifte pensjonister når det gjelder grunnpensjonen, og understreket at nå ble diskrimineringen av gifte pensjonister opphevet. Et mindretall, som besto av Fremskrittspartiet og Rød Valgallianse, stemte mot forslaget. Fremskrittspartiet viste til at det først blir en rettferdig ordning når ektepar og samboende pensjonister får en individuelt utbetalt pensjon, og at vi bør respektere menneskenes selvbestemmelsesrett – også når det gjelder valg av samlivsform.

Kapittel 9

Hvorfor lever flere i samboerskap?

9.1 Innledning

Den store endringen i samlivsmønsteret i Norge og andre vestlige land de siste tiårene, er en ny historisk tendens i familieutviklingen. Utvalget ser det som en viktig utfordring å belyse årsakene til denne utviklingen. Økt innsikt i de prosessene som har ført til den sterke veksten i tallet på samboere, bedrer mulighetene for å komme med tilrådinger om hvorvidt og hvordan utviklingen eventuelt kan påvirkes.

Det finnes lite forskning eller annen systematisk kunnskap som på en fyllestgjørende måte forklarer hvorfor så mange lever sammen uten å gifte seg. Utvalget ser på framveksten av samboerskapet som resultat av et komplisert samspill mellom endringer i folks verdier, i materielle forhold og i sosiale institusjoner. Endringer i verdisystemet har ført til at svært mange mener det er fullt forsvarlig å leve sammen uten å være gift. Endringer i materielle forhold har gjort det lettere å etablere friere samlivsformer. Endringer i samfunnets institusjonelle rammer legger færre føringer på valg av samlivsform.

En viktig drivkraft i denne utviklingen har vært den økonomiske veksten i etterkrigstiden; for de fleste er ikke lenger livet så sterkt preget av økonomiske bekymringer. En annen vesentlig ny rammebetingelse for samlivene er at det er lettere å kontrollere barnefødslene; barn er ikke lenger skjebne, men et gode man kan velge. Den enkelte har fått større mulighet til å planlegge sitt liv og foreta egne, selvstendige valg.

9.2 Individualisme og frihet

Idéer om at det enkelte menneske selv bør bestemme hvordan det skal leve sitt liv, har i det 20. århundre i den vestlige verden vokst frem på bekostning av idéer om at bestemte måter å leve livet på er riktige for alle mennesker. Kravet om økt individuell frihet betyr ikke bare at tidligere moralske og rettslige forbud og påbud er blitt fjernet. Det innebærer også at hver enkelt skal tilføres ressurser for aktivt å kunne forme sitt liv, blant annet gjennom rett til utdanning, helsehjelp og inntektssikring.

Denne utviklingstendensen avtegner seg på flere nivå i samfunnet. Vi finner den i moralfilosofien, i politiske dokumenter og i det generelle holdningsklimaet i samfunnet. I samfunnsvitenskapelig litteratur er det en utbredt oppfatning at menneskene i våre dager i mindre grad styres av ett fastlagt normsystem (heteronomi) og i større grad handler ut fra individuelle hensyn og valg (autonomi). Større personlige ressurser hos individene og mindre avhengighet av andre – foreldre, familie, slekt – har åpnet for større grad av individualisme. Individenes frie valg overtar der plikten styrte tidligere.

Denne utviklingen mot større selvbestemmelsesrett for det enkelte menneske har gitt grunnlag for at den enkelte, både kvinne og mann, i større utstrekning bestemmer over sin utdanning, sitt yrkesvalg og sitt seksualliv. De kan selv velge hvilken partner de vil leve sammen med og i større grad bestemme når samlivet skal inngås og opphøre. Valg av samboerskap framfor

ekteskap, der partene selv bestemmer hvordan forholdet mellom dem skal være og ikke uten videre godtar den standardpakken av rettigheter og plikter som ekteskapslovgivningen inneholder, er slik blitt ikke bare mulig, men også bredt akseptert som en personlig rettighet. I sterkere grad enn tidligere vil mange betrakte det som en privatsak og ikke som et offentlig anliggende hvordan det enkelte par ønsker å ordne sitt samliv.

Selv om idealet om den enkeltes selvbestemmelsesrett har hatt økende betydning, betyr dette likevel ikke at individuelle hensyn alltid kan være overordnet hensynet til fellesskapet. Det som er blitt mer påtrengende, er hvordan disse to hensyn best kan avveies i forhold til hverandre. Ut fra en fellesskapsetisk tankegang kan det hevdes at det enkelte samfunnsmedlem ikke bare har sin individuelle frihet og rettigheter, men også ansvar og plikter overfor fellesskapet. Ikke minst blir den enkeltes plikter overfor familie og nærmiljø fremhevet.

De senere årene har verdisystemet i Norge fått sterkere impulser gjennom kontakten med andre kulturer, blant annet gjennom innvandring til Norge. Særlig de fjernkulturelle innvandrere synes å ha et sterkere og mer forpliktende familiesamhold enn det som er vanlig i Nord-Europa. Det innebærer også at den enkeltes identitet i større grad er knyttet til familie- eller slektskollektivet. Dette har ført til at ulike samlivsverdier lever side om side i vårt samfunn.

9.3 Endrede holdninger og sekularisering

Som omtalt i kapittel 8 har folks holdninger til ugift samliv endret seg i løpet av de siste 20 årene. Vi mangler systematiske opplysninger om prosessene som fører med seg slike holdningsendringer. Radikaliseringen blant studenter og intellektuelle i slutten av 1960-årene førte til at det ble satt spørsmålstegn ved ekteskapet og tradisjonelle familieformer. Kritikerne hevdet at ekteskapet var en konservativ institusjon som opprettholdt et tradisjonelt kjønnsrollemønster der kvinnene var økonomisk avhengige og ufrie, og at et samliv bygd på frivillige avtaler ville fremme likestilling og uavhengighet. I den første fase var det slike radikale idéer som rettferdiggjorde fritt samliv. Etter hvert ble ugift samliv alminneliggjort, og det dannet seg nye sosiale normer der samboerskap ikke trengte noen selvstendig begrunnelse.

Det er vanskelig å si hvilken vei årsakssammenhengen går: om det blir flere samboere fordi de tolereres mer, eller om folk aksepterer samboerskap fordi det er blitt så vanlig. Antagelig er det her som ellers en vekselvirkning mellom holdninger og atferd.

Når det *normative klima* i samfunnet er så dramatisk endret, vil også en større andel av de som skal til å starte et samliv, ha en åpen holdning til samboerskap. De møter mindre motstand fra omgivelsene. Det er lettere å leve som samboere når dette ikke blir uglesett av familie, venner eller naboer. Det er ikke lenger nødvendig å ha en klar preferanse for samboerskap, eller ha ønske om å provosere eller utfordre omgivelsene, for å gå inn i et slikt samliv. Det er simpelthen blitt vanlig. Flere vil dermed vurdere samboerskap som et alternativ for egen del.

Et viktig spørsmål er hvor sterke disse holdningene er, om de gir uttrykk for prinsipielle overbevisninger, eller om de er pragmatiske tilpasninger som relativt lett kan påvirkes av rammebetingelsene.

Erfaringer fra Sverige tyder på at samboerskap ikke nødvendigvis er uttrykk for en motstand mot ekteskapet. I 1989 vedtok den svenske Riksdagen reformer i enkepensjonen som innebar en gradvis avvikling av denne trygdeordningen. For par som var gift før 1. januar 1990, skulle en overgangsordning likevel gi enkepensjon til visse grupper etterlatte med mindreårige barn. Høsten 1989 ble disse endringene plutselig viet stor oppmerksomhet i media, og det ble skrevet at mange sto i kø for å gifte seg. Dette ble en selvoppfyllende profeti. Etter at nyheten spredte seg, var det mange som faktisk bestemte seg for å inngå ekteskap, også par som ikke ville oppnå noen fordel ved dette, se Hoem (1991). I desember dette året var det 64 000 par som ble viet, mens tallet på vielser i desember pleide å ligge mellom 2 500 og 3 000. Trost (1993) skriver om denne «smitte-effekten» at «i det avseendet kan samboparen sägas vara instabila: det skall inte mycket till för at en hel del av dem skall gifta sig.»

Også i Norge ser det ut til at det er få som velger samboerskap av prinsipielle grunner (se tabell 8.1), og som er konsekvente motstandere av ekteskapet.

Ekteskap har i norsk tradisjon vært knyttet til kirken og den kristne tro. Oppfatningen av ekteskapet som et monogamt og livslangt forpliktende fellesskap, der de to som vil leve sammen i parforhold ikke bare forplikter seg overfor hverandre, men også overfor Gud, har stått sterkt i befolkningen. I et mer og mer sekularisert samfunn er ikke en slik oppfatning lenger så styrende for folks liv. Ekteskapet blir sjeldnere religiøst begrunnet.

Selve ekteskapsinngåelsen, vielsen, har i høy grad vært knyttet til kirken. Til tross for at religionen ikke lenger har så stor plass i folks liv, har andelen kirkelige vielser økt på bekostning av de borgerlige i de siste årene. Etter som så mange er samboere før ekteskapet, kan en forklaring være at når samboere først skal gifte seg, så ønsker de den høytidelige ramme om begivenheten som en kirkelig vielse representerer. Par som allerede på mange måter lever som ektefolk, kan ha ønske om at selve ekteskapsinngåelsen skal markeres på en høytidelig måte. En borgerlig vielse kan fortone seg som for triviell, selv om det juridiske innholdet er det samme. Hvorvidt dette også kan ha bidratt til at flere lever sammen uten å gifte seg, er vanskelig å si.

9.4 Familiens oppgaver endres

Dagens familie har mistet enkelte funksjoner som den hadde tidligere. I forrige århundre foregikk mye av produksjonen av forbruksvarer i husholdningene, og familiene var den viktigste arena for omsorg og omfordeling mellom arbeidsføre og barn, syke og eldre. I 1950- og 60-årene tilvirket husmoren fremdeles store deler av familiens mat og klær og sto for det meste av barneomsorgen. I dag foregår størstedelen av økonomisk verdiskaping utenfor husholdningene, mens husholdningen er en av flere arenaer for forbruk og rekreasjon.

Familien er blitt desto viktigere som ramme for kjærlighet og nære forhold mellom familiemedlemmer. Ønsket om å leve i samliv, stifte familie og få barn står fremdeles sterkt blant folk. Familiens rolle for sosialisering og oppdragelse av barn er viktig, og foreldrenes bevissthet om hvor viktig det er for barn å ha gode oppvekstvilkår er kanskje enda større enn tidligere. Barneomsorgen som utføres i hjemmene er betydelig, og foreldrenes oppgaver som oppdragere og rollemodeller for barna, må ikke undervurderes. Men en økende del av barnetilsynet foregår i barnehager, fritidshjem og skoler. I den

lettere delen av eldreomsorgen gjøres det fortsatt en stor innsats innen familiene, men syke og pleietrengende er også brukere av offentlige tjenester, og deler av eldreomsorgen er overtatt av kommunene. Dette har lettet arbeidsbyrden i familier med særlige omsorgsoppgaver og redusert avhengigheten mellom familiemedlemmer.

Ved utbyggingen av folketrygden er også den økonomiske sikringen for den delen av befolkningen som ikke har arbeidsinntekt, flyttet fra familiemedlemmer til det offentlige. Eldre, uføre, syke, arbeidsløse og foreldreløse får en vesentlig del av forsørgelsen fra trygder og ikke fra familien. Omfordelingen mellom den «nærende» og den «tærende» del av befolkningen foregår i dag for en stor del gjennom offentlige kasser og ikke innen familienettverk.

Med utjevning av kjønnsroller og økt utdannelse hos kvinner (og menn), har samlivet mellom menn og kvinner fått innslag av nye oppgaver. Parforholdet må i større grad enn før gi muligheter for et intellektuelt fellesskap. Partene har større muligheter for, og forventninger om, meningsfylte forhold og stiller større kvalitetskrav til samlivet. Men også venneflokk og arbeidskolleger konkurrerer med familiemedlemmer som arena for vennskap, nærhet, opplevelse og kreativitet.

Alle disse endringene i familien kan ha bidradd til å svekke ekteskapet som den dominerende samlivsform. Når folk i større grad er sikret forsørgelse og omsorgstjenester fra andre kilder enn familien, blir de mindre avhengige av å tilhøre et tett familienettverk. Dette kan bidra til at de inngår i løsere eller mer midlertidige samlivsformer enn ekteskap.

Et resultat av denne utviklingen er også større uavhengighet mellom generasjonene. Det enkelte paret har fått en mer selvstendig stilling i forhold til slekten. Parets frihet til å velge den samlivsformen de ønsker, har dermed økt.

9.5 Bedre økonomiske ramme- betingelser

Endringene i familiens oppgaver henger sammen med den generelle økonomiske utviklingen. De siste 30 årene har vi i Norge hatt en velstandsvekst som har gitt rom for omtrent en dobling av det private konsumet. Denne sterke inntektsveksten har endret vilkårene for familiene på flere måter. Materiell rikelighet gjør familiemedlemmene mindre avhengige av hverandre.

En del av den økonomiske veksten de siste 30 årene skyldes at produksjonen av varer og tjenester er flyttet ut av hjemmene og til markedet, se Aslaksen og Koren (1998). Gjennom bruk av kapital og ny teknologi, og ved spesialisering av arbeidskraften, har dette økt produktiviteten og dermed inntektene i samfunnet. At det foregår mindre økonomisk verdiskaping i husholdningene, gjør at husholdsmedlemmene blir mer uavhengige av hverandre. Den økonomiske nødvendigheten av å være del av en familie og få sin andel av husholdsproduksjonen, er redusert.

Ekteskapsinngåelse og familiedannelse var tidligere sterkt knyttet til eiendomsrett til jord og annen produksjonskapital, vedlikehold av denne kapitalen og til hvordan man har organisert overføringen av økonomiske verdier fra en generasjon til den neste. For å overleve i et fattig samfunn er det uhyre viktig å vite hvem som eier jorden, hvem som skal spise av grøden og hvem som skal arve verdiene. I et samfunn på sultegrensen har man ikke råd til å ha uklare forhold på slike områder.

I dag består en langt større del av produksjonskapitalen av utdannelse hos den enkelte. Dette er en individuell kapital, som vanskelig kan overføres fra person til person og fra generasjon til generasjon. Nå vil man i langt større grad skaffe seg inntekter på grunnlag av sine personlige kvalifikasjoner, uten å være avhengig av tidligere tiders kapitaloppsamling. Om arv er et kjærkomment inntektstilskudd i øyeblikket, representerer den i dag likevel ikke mer enn omtrent 3 prosent av livsinntekten til gjennomsnittsnordmannen, beregnet på grunnlag av Gulbrandsen (1996). I vårt velstandssamfunn blir det derfor lettere for den enkelte å løsrive seg fra slekten og stake ut sin egen vei. Den økonomiske avhengigheten til foreldre og øvrig slekt er langt mindre enn før.

En romsligere daglig økonomi gir også større valgfrihet i hvordan folk bor. Boligmangelen etter krigen var en reell begrensning for unge par som ville sette bo. Mange nygifte hadde ikke annet sted å bo enn i foreldrenes bolig. Mulighetene for å få egen bolig var enda mindre for enslige og ugifte par. Å gifte seg var en legitimering av behovet for leilighet og en måte å avansere i boligkøen. Mange borettslag krevde at beboerne skulle være gift.

I dag er det mulig for de aller fleste å skaffe seg en bolig; til gjengjeld er prisene høye. Bokostnadene har økt sterkt etter krigen, både reelt og som andel av husholdningenes samlede utgifter. Mens tidligere tiders friere ikke kunne sette bo før de tjente nok til å finansiere en bolig for to, får dagens unge råd til å flytte hjemmefra hvis de har noen å dele boutgiftene med. Å flytte sammen med kjæresten gjør det økonomisk lettere. I dag aksepteres også langt lettere at unge bor i bofellesskap med venner av begge kjønn.

9.6 Kjønnsroller og kvinners yrkesdeltakelse

I etterkrigstidens ekteskap var det vanlig at han hadde lønnsarbeid og hun husholdsarbeid. Arbeidsoppgavene til kvinner og menn utfylte hverandre, og både mann og kone var nødvendige for at husholdningen skulle fungere bra. Kvinnen trengte en mann til å skaffe pengeinntekt, og mannen trengte en kone til å ivareta oppgavene i hjemmet. I kvinnekampen i 1970-årene reagerte kvinner mot de tradisjonelle kjønnsrollene. De ønsket ikke lenger at oppgaver, muligheter, byrder og belønning var så ulikt fordelt mellom menn og kvinner. Et resultat av dette var økt yrkesdeltakelse blant kvinner, et annet var idealet om likere ansvarsdeling for det ubetalte arbeidet i hjemmet.

Med likere kjønnsroller kan de økonomiske fordelene ved å gå inn i et parforhold bli redusert for begge parter. Både menn og kvinner er nå mer selvhjulpne på flere områder. De har både inntekt og praktisk kunnskap til å klare husholdningen alene. I tillegg er det i dag mindre direkte økonomisk avhengighet mellom ektefeller. De fleste har mulighet til å danne en husholdning alene. Dette skyldes i første rekke at kvinner har fått egne inntekter, arbeidsinntekter og stønader fra velferdsstaten.

Et av de mest dramatiske utviklingstrekkene de siste 30 årene, er økningen i kvinners yrkesfrekvens. Mens 44 prosent av kvinner i aldersgruppen16 til 74 år var sysselsatte i 1972, er andelen nå 59 prosent. På samme tid har sysselsettingen blant menn falt fra 77 til 70 prosent. Sysselsatt er her definert meget vidt, det omfatter alle som måtte ha hatt lønnet arbeid i minst en time i uken. Nesten halvparten av de sysselsatte kvinnene har deltidsarbeid. I 1970-årene var det særlig når barna ble store at gifte kvinner økte sin yrkesfrekvens. Fra 1980-årene er det også blitt vanlig at småbarnsmødre har arbeid utenfor hjemmet.

Økningen i yrkesfrekvensen for kvinner har satt sterke spor i inntektsfordelingen. Noen tall fra skattestatistikken kan illustrere dette (Historisk statistikk side 284 og 285). I 1967 utgjorde kvinnene 28 prosent av personene med arbeidsinntekt, i 1991 var andelen økt til 46 prosent. Gjennomsnittlig arbeidsinntekt for yrkesaktive kvinner har imidlertid hele denne perioden ligget rundt 50–60 prosent av inntekten til yrkesaktive menn, i 1991 var denne andelen 63 prosent. Det er altså langt igjen til menn og kvinner har samme arbeidsinntekt.

Også folketrygdens vekst har gitt kvinner økte inntekter. Alderspensjon og etterlattepensjon, barnetrygd, overgangsstønad og fødselspenger er en klart større inntektskomponent for kvinner enn for menn. Dette skyldes at det er langt flere kvinner enn menn som mottar slike ytelser, mens stønaden til den enkelte kan være nokså beskjeden. Med økte arbeidsinntekter øker også opptjeningen av pensjonsrettigheter, og derved også inntektsnivået til de kvinnelige stønadsmottakerne.

For kvinnene har økte inntekter – fra arbeidsliv og folketrygd – ført til større valgmuligheter for hvordan de vil leve livet sitt. Ekteskapet er ikke lenger den vanligste kilde til forsørgelse. At kvinner ikke hadde egen inntekt og vanskelig kunne klare å forsørge seg alene, begrenset deres mulighet til å leve som ugift og til å bryte ut av ulykkelige ekteskap. Med egen arbeidsinntekt er de friere til å leve alene eller i mindre gjensidig forpliktende samliv.

9.7 Seksualitet, prevensjon, abort

Reproduksjon har alltid vært en av familiens hovedoppgaver. Det er viktig å sikre barn ordnede oppvekstforhold, at noen tar ansvar for omsorg og forsørgelse, og ha ordninger som gir nye generasjoner tilgang til opparbeidet kunnskap og kapital. Disse oppgavene ivaretas i familien, og gjennom offentlig inngåtte ekteskap omfattes familien av formelle regelverk.

I dette ligger også behovet for å sikre farskapet. Både for å sikre forsørgelsen og av følelsesmessige grunner er dette viktig for både barn og foreldre. Sterke normer for å holde seksuell omgang innenfor ekteskapet, og lovgivning av typen pater est-regelen, har bidratt til å lage rammer rundt farskapet. Ved dagens muligheter for DNA-testing kan farskap fastslås mer direkte, og behovet for ekteskapet som vern om farskapet, er redusert. Dette har ført til at det biologiske farskapet har styrket sin stilling, noen ganger på bekostning av sosialt farskap.

Mer effektive prevensjonsmidler, utstrakt bruk av prevensjon, og også muligheten for lovlige aborter, har løst opp sammenhengen mellom seksuell aktivitet og graviditet. De som ikke vil ha barn, kan unngå dette uten å måtte avstå fra seksuelle forhold. Når seksuell intimitet blir løsrevet fra reproduksjonen, svekkes betydningen av ekteskapet som ramme for seksuell omgang. Man kan lettere gå inn i seksuelle forhold uten å gifte seg.

Om seksualiteten løsrives fra ekteskapet, følger ikke nødvendigvis at reproduksjonen også løsrives. Når par får barn, er det fremdeles behov for ordnede rammer rundt familielivet. For dem som ønsker å oppdra barna sine innenfor ekteskapet, men ikke har tenkt å få disse barna med det første, vil det heller ikke haste med å gifte seg. Utover på 1970-tallet utsatte folk tidspunktet for første fødsel i forhold til det som var vanlig tidligere. Å ikke ha barn, reduserte samtidig tilskyndelsen til å inngå ekteskap.

9.8 Tilpasning til regelverket

En del par velger kanskje samlivsform ut fra en ren økonomisk tilpasning til lovverket, for eksempel av hensyn til skatte- og trygdeordningene. Partene kan vurdere den økonomiske gevinsten som eventuelt oppnås ved å gifte seg eller la det være i forhold til andre argumenter for og mot ekteskap og holdninger som påvirker dette valget. Noen vil legge vekt på økonomiske sider, for andre kan andre aspekter ved samlivet veie tyngre. I et samfunn som legger vekt på individualisme, står folk friere enn tidligere til å handle rasjonelt og egennyttig og dermed tilpasse seg lovlig for å oppnå økonomiske fordeler

Er de økonomiske forskjellene mellom å være gift eller samboende svært store, vil slike forhold antagelig spille inn oftere enn der formell sivilstand ikke gjør særlig utslag.

Ved dagens skattesystem er det ikke noe klart mønster for hvem som kommer best ut, samboere eller gifte. Bare i tilfeller der begge parter har stor formue kan det være særlig skattegevinst ved å ikke gifte seg. Skattemotiverte samboerskap vil det ikke finnes mange av.

En rekke trygde- og stønadsordninger har som formål å yte økonomisk støtte til små husholdninger, aleneboende og eneforsørgere. Ytelsene var tidligere knyttet til formell sivilstand, og noen grupper tapte på å gifte seg. Dette gjaldt eneforsørgere, alders- og uførepensjonister og mange etterlatte ektefeller. Dette har antagelig ført til at noen lever som samboere i stedet for å gifte seg, men hvor utbredt dette er, vet vi ikke. Blant alderspensjonister er tallet på samboere fortsatt lavt, og det er ikke uvanlig for eneforsørgere å gifte seg selv om overgangsstønaden da faller bort.

Det er gjort flere lovendringer de siste årene med sikte på likebehandling av samboerpar og ektepar. For eksempel vil enslige forsørgere med særkullsbarn miste stønadene etter ett års samboerskap. På den måten nøytraliseres forskjellen mellom gifte og samboere, men det vil ikke nødvendigvis gi noen tilskyndelse til å gifte seg.

En annen gruppe trygdede som mottar pensjon så lenge de bor alene, er etterlatte ektefeller (som regel enker) med etterlattepensjoner fra folketrygden eller tjenestepensjonsordninger. Dette gjelder også mange etterlatte alderspensjonister. Gifter de seg på nytt, kan det føre til at de opparbeidede trygderettighetene deres faller bort, og de kan få et betydelige inntektstap resten av livet. Med økende nivå på pensjonene, blir en slik inntektsreduksjon svært synlig. For etterlatte som ønsker å gå inn i et nytt forhold, kan det også ligge særlige problemer ved å måtte skifte med arvingene om de gifter seg.

9.9 Samboer eller gift?

Vi vet ikke mye om hvordan de samboende selv begrunner sitt valg av samlivsform. Mest sannsynlig gjaldt andre begrunnelser for «avantgardistene», den første større bølge av samboere i 1960- og 70-årene, enn for dagens samboere som opplever at det heller er uvanlig å starte et forhold med å gifte seg. Det vil også være ulik begrunnelse hos de yngste i nye samboerskap og hos de som velger å forbli samboere over lengre perioder.

Den første generasjon samboere brøt klart med rådende normer. Det kunne bunne i opposisjon mot foreldre og etablerte verdier. Privatlivet deres angikk ingen, verken staten eller familien. De tidlige samboernes valg kunne

også være resultat av bevisst gjennomtenkte oppfatninger, klare samvittighetsvalg. I PAX leksikon fra 1979 forklares «avtalt samliv» slik :

> «Grunnen til at noen velger avtalt samliv framfor ekteskap er mange og forskjelligartede. Kvinnepolitiske og moralske standpunkter inngår imidlertid helt eller delvis som begrunnelse for de fleste som velger denne formen for samliv. Ytterst sjelden er det økonomiske grunner som avholder et par fra å gifte seg, i de aller fleste tilfeller er det en økonomisk fordel å inngå ekteskap.»

Det er i dag sjelden å møte personer som begrunner valget av samboerskap politisk eller ideologisk. Samboerforhold begrunnes snarere med at man ikke vil binde seg så tidlig, eller ikke gifte seg «før man virkelig føler for det» (Tjersland 1997). Undersøkelser tyder også på at det ligger et mindre bevisst valg bak etableringen av samboerforhold enn bak ekteskap. Allerede på 1970-tallet viste en svensk undersøkelse at samboere gjerne begrunnet etableringen av forholdet med at «det ble bare slik» (Claesson et.al. 1993)

I en annen svensk undersøkelse blant 279 familieadvokater rapporterer seks av ti at ønsket om «ikke å binde seg» var den vanligste grunnen deres klienter oppga for ikke å gifte seg, og bare en av ti nevnte at kjærligheten fremsto som så sterk at de kunne klare seg uten ekteskap (Levin og Trost 1978). Det er liten grunn til å tro at dette skulle være vesentlig annerledes i dag. Alt i alt ser det altså ut til at det bare i liten grad er slik at samboende par velger sin samlivsform ut fra ideell overbevisning eller ut fra tillit til styrken i sin egen kjærlighet. Et uttrykk for dette er at ingen lenger snakker om «samvittighetsekteskap» og «kjærlighetsekteskap», betegnelser som ble en del brukt på 1970-tallet.

Kvinnefrigjøringen kan ha spilt en selvstendig rolle for framveksten av samboerskap. Den nye kvinnekampen var i stor grad en kamp om økt autonomi for den enkelte. Man ønsket ikke å legge seg under andres avgjørelser, verken fra sine ektemenn eller fra samfunnets institusjoner. Kvinnene ville velge selv og ha retten til å gå på tvers av stivnede normer.

Tidligere i kapitlet er nevnt mange forklaringer på at *familien* i dag ikke har samme betydning som tidligere. Dette har ikke ført til at flere ønsker å leve alene; fremdeles ønsker de fleste å leve i samliv, i alle fall deler av livet. Det private kjærlighetsforholdet er blitt en viktig del av samlivene, mens tilknytning til slekten og betydningen av økonomisk etablering for paret er blitt svekket. Samboerskapet kan oppleves som en samlivsform som «passer» bedre i dagens samfunn.

Samboerskapet kan også framstå som en samlivsform som passer bedre enn ekteskap fordi det er mindre forpliktende på lang sikt, en greiere ramme om mer midlertidige, søkende forhold. Noen liker å leve med den usikkerhet og følelse av midlertidighet som samboerskapet kan gi. Man møter strengere forventninger til hvordan man bør leve som gift, krav om en mer «etablert» livsstil, som en del par kanskje ikke ønsker. Hverdagslivet som samboer kan oppfattes som lettere og mer upretensiøst.

Samboerskap er en samlivsform som det også er lettere å komme ut av. Sannsynligheten for å komme i kontakt med en ny partner er større når man er samboende enn gift. Siden avgjørelsen om å gå inn i et samliv tas under usikkerhet om hva livet ellers har å by på, kan samboerskap foretrekkes hvis man er usikker på om man har truffet «den rette».

Når familien mister mange funksjoner, mister også familie*institusjonen* sin tyngde. Ekteskapet som norm blir svekket, og for den enkelte kan samboer-

skap fremstå som et likeverdig eller bedre alternativ. At det er færre oppgaver som binder ektefeller sammen, mindre grad av produksjonsfellesskap og mindre økonomisk avhengighet, kan forklare at flere skiller seg. Også gjennom høy skilsmissehyppighet mister ekteskapet noe av sin styrke. Når folk ser at ekteskap ikke lenger er livslange, taper ekteskapets normative kraft. For den som har vært gift tidligere, blir det ikke så viktig om rammen formaliseres, når en slik formalisering har vist seg å ikke være noen garanti for varighet.

De unge som er samboende i dag følger konvensjonene, heller enn å bryte dem. De færreste går inn i ekteskap uten å ha gjennomgått en periode som samboere. Valget for dem står ikke mellom å gifte seg eller være samboere, men mellom å fortsette som samboere eller ta et konkret initiativ for å gifte seg. Forholdene rundt selve ekteskapsinngåelsen kan dermed få stor betydning ved en slik avgjørelse; kostnadene ved å holde bryllup – både i tid og penger – og tiltaket for å gjennomføre festen.

Kunnskapsnivået til unge par kan også påvirke hvilken samlivsform de velger. Det er et komplisert og uoversiktlig regelverk omkring samboerskap, jf vedlegg I. Når samboerskap er blitt såpass vanlig, er det rom for misforståelser om hvor samordnet lovgivningen for samboerskap og ekteskap er. Det ser ut til at en del samboere tror at når samboerskapet har vart en viss tid, så blir de automatisk omfattet av samme ordninger som ekteskapet. Det er også rom for misforståelser når det gjelder økonomiske fordeler ved henholdsvis samboerskap og ekteskap, som kan påvirke valg av samlivsform.

9.9.1 Fra samboerskap til ekteskap

Samboerskapet er for mange en kort innledningsfase til et ekteskap som paret allerede har bestemt seg for å inngå. Mange samboere gifter seg etter en tid. I vedlegg 3 gjengis giftermålshyppigheter for samboere og analyser av hvilke grupper som har størst tilbøyelighet til å gifte seg.

Barn øker ikke ubetinget samboernes giftermålstilbøyelighet. Par med ett lite barn (opp til tre år) har høyere giftermålstilbøyelighet enn dem som har minst to barn eller bare ett eldre barn. Det ser altså ut til at mange gifter seg i etterkant av første barns fødsel.

Når det kommer barn, har de voksne ikke lenger bare forpliktelser seg imellom. Barnet er helt avhengig av de voksnes omsorg, og behovet for å regulere økonomiske forpliktelser – og beskytte barnet ved å sikre forsørgelse og stabile levekår – har økt. Samfunnet tar større ansvar når det er barn i familien, men også foreldrene selv opplever at ansvaret øker. Mange samboerpar gifter seg når de får barn, nettopp for å få en standardkontrakt rundt de juridiske og økonomiske forholdene i familien.

Beslutningen om å få barn kan også være en bekreftelse av relasjonen mellom de to; de velger å få barn først når de føler at tiden er moden for giftermål. Det behøver ikke være barnet som fører til ekteskapet, men et ønske om større forpliktelse som fører til både barn og vielse.

En annen hendelse som kan utløse ekteskap blant samboere er alvorlig sykdom og forventet død hos en av partene. Dette vil være en anledning til å markere båndet mellom partene og ordne det økonomiske forholdet dem imellom og eventuelt med den øvrige familien. For andre par, som har tenkt å gifte seg en eller annen gang, kan sykdom være en påminnelse om at ekteskapet ikke kan utsettes i det uendelige.

Kapittel 10

Barn og foreldre

Foreldre-barn relasjonen er av uvurderlig betydning for den tidlige sosialisering og oppdragelse. Barnehager, skoler, fritidshjem og profesjonaliserte fritidssysler kan ikke, og har ikke, erstattet familien som den grunnleggende rammen om barns oppvekst.

Foreldrenes betydning for barnets utvikling kan ikke sees isolert fra forholdet dem imellom. Forholdet mellom foreldrene fungerer som et støttesystem hvor de kan gi hverandre både emosjonell og instrumentell hjelp i hverdagen. Et stabilt og harmonisk forhold mellom mor og far er i seg selv en kilde til trygghet og tilknytning for barnet.

Det er vist i kapittel 6 at bruddfrekvensen blant samboende med barn er 2–3 ganger så høy som blant ektepar med barn. Det betyr at barn med samboende foreldre har betydelig høyere sjanse for å oppleve at foreldrene går fra hverandre enn barn med gifte foreldre. Av alle foreldrebrudd (skilsmisser og brutte samboerforhold) utgjør brudd blant samboere en stadig økende andel.

I dette kapitlet blir det redegjort for barns familieforhold og for undersøkelser om barns kontakt og samvær med foreldrene etter brudd i henholdsvis samboerskap og ekteskap. Videre omtales regelverket som regulerer forholdet mellom barn og foreldre, med vekt på forskjellene mellom gifte og samboende foreldre.

10.1 Barns familier

Nærmere halvparten av alle barn blir født utenfor ekteskap. Av disse ble i 1997 bare rundt 7 prosent født av enslige mødre, mens resten hadde samboende foreldre. Den kraftige økningen i fødsler utenfor ekteskap, fra godt og vel 14 prosent i 1980 til nærmere 49 prosent i 1997, er en følge av at stadig flere barn fødes i samboerskap. Fra 1986 til 1997 som er den perioden vi har rimelig sikre tall for, økte andelen barn født i samboerskap fra 16 til 41 prosent. I det samme tidsrommet gikk andelen barn født av reelt enslige mødre ned, fra 11 til 7 prosent (Medisinsk fødselsregister 1997 og 1998).

Endringen i familiemønsteret har ført til at andelen barn som lever med samboende foreldre har økt sterkt de siste årene. Fra 1989, som er det første året samboende foreldre er registrert i barnestatistikken, er andelen barn under 17 år som lever i familier med samboende foreldre mer enn fordoblet. Ved inngangen til 1998 bodde vel 12 prosent av alle barn 0–17 år sammen med samboende foreldre.

Tabell 10.1: Barn 0–17 år etter alder og familietype 1.1.98. Prosent

	0–5 år	6–11 år	12–17 år	Alle barn under 18år
Gifte, egne foreldre	60,9	67,0	70,1	65,8
Samboende, egne foreldre	24,3	8,7	2,6	12,4
Mor (aleneboende mødre og samboende uten felles barn)	13,3	17,4	16,6	15,7
Far (aleneboende fedre og samboende uten felles barn)	0,5	1,7	3,4	1,8
Mor og stefar (gifte eller samboende med felles barn)	0,7	4,7	5,9	3,6
Far og stemor (gifte eller samboende med felles barn)	0,1	0,3	1,0	0,4
Andre	0,1	0,3	0,4	0,3
I alt	100	100	100	100
Antall barn	362 924	350 462	310 613	1 023 999

Kilde: Barnestatistikk, Statistisk sentralbyrå

Tabell 10.1 er basert på barnestatistikk fra Statistisk sentralbyrå. Det går ikke an å tallfeste hvor mange barn som totalt bor sammen med et samboende par, fordi statistikken ikke fanger opp samboende par *uten felles barn* . Kategoriene «Mor og stefar» og «Far og stemor» inneholder (foruten alle gifte av denne typen) bare samboerpar som *også* har felles barn. Kategoriene «Mor» og «Far» inneholder både reelt aleneboende eneforsørgere og hushold der det i tillegg bor en samboer uten felles barn med barnets forelder.

Tabellen viser at per 1. januar 1998 bodde 78 prosent av alle barn under 18 år sammen med begge foreldre, gifte eller samboende. Tilsvarende tall for 1989 var 82 prosent. Nedgangen må skyldes økning i foreldrebrudd, ikke at færre foreldre bor sammen ved barnets fødsel.

Det er blant de yngste barna vi finner den høyeste andelen med egne, samboende foreldre; 23 prosent av barn 0–6 år bor sammen med sine samboende foreldre. For barn under ett år er andelen 36 prosent, mens for barn 12–17 år er andelen nede i 3 prosent. Forskjellene mellom aldersgruppene kan forklares ut fra to forhold. Det ene er generasjonsforskjellene; de eldste barna ble født i en tid da samboerskap var mindre vanlig, og det var derfor en mindre andel som i utgangspunktet hadde samboende foreldre. Den andre grunnen er at mange samboerskap går over i ekteskap eller oppløses etter hvert som barna blir eldre.

10.2 Rettslige konsekvenser av foreldrenes samlivsform

Barneloven av 8. april 1981 nr 7 med senere endringer regulerer forholdet mellom barn og foreldre. Her finner vi reglene om farskap, morskap, foreldreansvar, hvor barnet skal bo og samværsrett. På to sentrale områder skiller barneloven mellom barn født i og utenfor ekteskap, nemlig når det gjelder farskap og foreldreansvar.

Farskap

Når barnets mor er gift, skal mannen hun er gift med ved fødselen, regnes som barnets far. Dette er den såkalte pater est-regelen. Farskapet følger da direkte av loven. Hvis barnets mor er formelt separert, gjelder ikke pater est-regelen lenger, og farskapet fastsettes som om mor var ugift. Hvis den mannen mor er separert fra erkjenner farskapet, vil barnet regnes som født av gifte foreldre.

Når barnets foreldre ikke er gift med hverandre, følger ikke fastsettelsen av farskap direkte av loven. Det mest vanlige er at farskap i disse tilfellene etableres ved at far erkjenner farskapet. Mor må godta erkjennelsen, eller den må være gitt av den mannen hun oppgir som far. Dersom farskap ikke følger av ekteskap eller er erkjent, har det offentlige ansvar for å fastsette farskapet.

Offentlige myndigheter legger stor vekt på at alle barn skal få fastsatt en far. For barnet betyr det å ha en far kunnskap om den genetiske opprinnelse, slektstilhørighet, arverett m.v. Adgangen til DNA-analyse gjør at det nå er mulig med høy grad av sikkerhet å utpeke den biologiske far og dermed utelukke andre antatte fedre.

Foreldreansvar

Barneloven skiller mellom foreldreansvaret, barnets faste bosted og samværsretten. *Samværsretten* gjelder retten til å være sammen for barnet og den av foreldrene som barnet ikke bor fast hos. Foreldre og domstoler står fritt til å avtale eller fastlegge hvor mye samvær det skal være og hvordan samværet skal gjennomføres. Begrepet *«hvor barnet skal bo fast»* er ment å tilsvare begrepet «daglig omsorg» som også er vanlig brukt, men som man ønsket å komme bort fra med lovendringen i 1997. Begrepet «barnets faste bosted» inneholder et element av bestemmelsesrett for den av foreldrene som barnet bor fast hos. Dette gjelder rett til å ta avgjørelse blant annet i spørsmålet om barnet skal være i barnehage, hvor i landet barnet skal bo og andre større avgjørelser om dagliglivet. Når det gjelder samværsrett og barnets faste bosted, så skiller ikke barneloven mellom barn av gifte og ugifte foreldre.

Foreldreansvar er den rett og plikt foreldrene har til å bestemme for barnet i *personlige forhold.* Foreldrene skal utøve foreldreansvaret ut fra barnets behov og interesser. Den eller de som har foreldreansvar er også barnets verge. Hvis foreldrene har *felles foreldreansvar* må begge samtykke til viktige beslutninger om barnet, for eksempel om barnet skal kunne melde seg inn i eller ut av foreninger eller trossamfunn, om barnet skal få utstedt pass eller om barnet skal kunne flytte til utlandet. Den som har foreldreansvaret, kan velge om barnet skal ha mors eller fars slektsnavn.

Det følger av barneloven at gifte foreldre automatisk har felles foreldreansvar. Hvis foreldrene blir separert eller skilt, fortsetter de med felles foreldreansvar inntil de eventuelt avtaler noe annet. En slik avtale må meldes til folkeregisteret for å være gyldig.

Når foreldrene ikke er gift med hverandre ved barnets fødsel, har mor automatisk foreldreansvaret alene. Dersom foreldrene ønsker felles foreldreansvar, må de inngå avtale om dette og gi melding til folkeregisteret. Det samme gjelder dersom far skal ha foreldreansvaret alene. En ugift far har således ikke uten videre del i foreldreansvaret, heller ikke når han lever sammen med barnets mor.

Mekling

Et annet område der det er forskjellige regler for gifte og samboende foreldre, er mekling ved samlivsbrudd. Da den nye ekteskapsloven trådte i kraft i 1993, ble den tidligere ordningen med ekteskapsbevarende mekling som vilkår for separasjon, avløst av en ny meklingsordning for foreldre med barn under 16 år. Formålet med meklingen er å hjelpe foreldrene til å komme fram til en god avtale om barna; foreldreansvar, bosted og samvær. Gifte foreldre har plikt til å møte til mekling før søknad om separasjon kan bringes inn for fylkesmann eller domstol. Samboere med felles barn som oppløser samlivet uten offentlig medvirkning, har derimot ikke plikt til å møte til mekling. For disse foreldrene er mekling et frivillig tilbud. Alle foreldre - uansett samlivsform – har plikt til å møte til mekling dersom de ønsker å reise sak om barnefordeling m.v. for fylkesmann eller domstol.

10.3 Barn og samlivsbrudd

10.3.1 Barn opplever samlivsbrudd

Mange barn opplever at foreldrene går fra hverandre. Av 10 000 ektepar som ble skilt i 1997, hadde godt og vel to tredjedeler barn under 18 år. Til sammen dreide det seg om 10 300 barn.

Jensen og Clausen (se vedlegg 4) har sett på hvor mange barn som i løpet av oppveksten vil oppleve at foreldrene går fra hverandre. I deres tall er både skilsmisser og brutte samboerforhold regnet med. Av barn som var fire år i 1988, hadde omtrent 7 prosent opplevd foreldrebrudd mot 11 prosent av fireåringene i 1996. Av barn som var 16 år i 1988, hadde 15 prosent opplevd foreldrebrudd mot 20 prosent av 16-åringene i 1996.

I kap 6 er det vist at samboerskap oppløses oftere enn ekteskap. Dette gjelder også samboere med barn. I følge Texmon (se vedlegg 3) er sannsynligheten for samlivsbrudd vel tre ganger så stor for samboere med barn som for ektepar med barn, beregnet ut fra intervjuundersøkelser i 1997.

Samboere med barn går likevel fra hverandre sjeldnere enn samboere uten barn, i likhet med at det også er en god del høyere skilsmissefrekvens blant barnløse ektepar enn blant ektepar med barn. Når samboere og gifte betraktes under ett, er risikoen for brudd blant foreldre rundt 50–60 prosent av bruddrisikoen blant barnløse (se vedlegg 3, avsnitt 6.5). Tendensen til høyere bruddrisiko blant de barnløse er noe sterkere blant samboere enn blant de gifte. Dette er igjen i samsvar med at vi finner en større overhyppighet av samboerbrudd når alle par betraktes under ett enn når par med barn studeres separat.

Skilsmisserisikoen er lavere for ektepar med flere barn enn for dem med bare ett barn, og risikoen øker med alderen på det yngste barnet (se vedlegg 3). Et like tydelig bruddmønster finnes ikke for samboere med barn, men dette kan skyldes at datamaterialet i intervjuundersøkelsen blir for spinkelt. Alt i alt ser det ut til at også for samboere synker bruddfrekvensen om de har flere barn enn ett.

Siden samboere med barn ikke lenger er en marginal gruppe, kunne man vente at slike forhold ble mer stabile og at bruddrisikoen hadde nærmet seg den for ektepar med barn i løpet av de siste ti årene. Dette kan imidlertid ikke fastslås med sikkerhet; spørsmålet er diskutert nærmere i vedlegg 3, pkt 6.2 og 6.3.

Også Jensen og Clausen (1997, side 49) finner langt høyere bruddfrekvens blant samboende foreldre enn blant gifte. De anslår risikoen for foreldrebrudd til å være 2–3 ganger høyere for barn født i samboerskap. Brudd i samboerskap skjedde tidlig i barnas liv. 10 prosent av dem som ble født i samboerskap, hadde opplevd foreldrebrudd innen de var 2 år. Først ved 8 års alder hadde en like stor andel av barna født i ekteskap opplevd det samme (s 43).

10.3.2 Organisering av foreldreskapet etter brudd

NIBRs studie «Samværsundersøkelsen 1996» viser hvordan «foreldreskap» praktiseres etter foreldrebrudd - avhengig av om foreldrene hadde vært gift eller samboende da barnet ble født. Resultatene nedenfor bygger på intervjuer med ca 1 000 foreldre som bodde sammen ved barnets fødsel, men som var flyttet fra hverandre ved intervjutidspunktet. Disse resultatene kan ikke sammenlignes med tall fra deres andre undersøkelse (Jensen og Clausen 1997) ettersom denne også omfattet foreldre som aldri hadde bodd sammen.

Nesten 60 prosent hadde vært gifte og 40 prosent samboende da barnet ble født. Av de samboende kan ca 10–15 prosent ha giftet seg i tiden mellom fødselen og bruddet, uten at dette er registrert i undersøkelsen. Disse blir regnet som samboende i resultatene. Resultatene skal derfor leses med det for øyet at forskjeller mellom de to gruppene kan være påvirket av at gruppen tidligere samboende omfatter et visst innslag av tidligere gifte. Forskjellene ville antakelig ha vært større dersom vi hadde hatt informasjon om sivilstatus ved brudd.

En hovedproblemstilling i undersøkelsen er hvordan foreldreskapet organiseres etter brudd. Hvem har foreldreansvaret, hvem har den daglige omsorgen, og hvordan gjennomføres samværsordninger? Finner vi skiller mellom grupper med ulik utdannelse, og er det forskjell på foreldre som har vært gift og foreldre som har vært samboere?

Daglig omsorg

I undersøkelsen brukes begrepet «daglig omsorg». Som redegjort for under pkt 10.2 bruker barneloven etter endringene i 1997 begrepene «barnets faste bosted»/«den barnet bor fast hos». Her refereres undersøkelsen med forskernes begrepsbruk.

De fleste barn, 86 prosent, blir boende hos mor etter at foreldrene har flyttet fra hverandre. Det er liten forskjell mellom tidligere gifte og tidligere samboende. Av tidligere gifte mødre har 84 prosent daglig omsorg, blant de samboende er det 89 prosent.

I 9 prosent av alle tilfellene bor barnet hos far. Både blant tidligere gifte og tidligere samboere er det betydelig større sannsynlighet for at far har daglig omsorg dersom han har høy utdannelse. Blant barn av fedre med høy utdannelse som var gift da barnet ble født, bor ca 20 prosent sammen med far. Tilsvarende tall for barn med tidligere samboende foreldre er 10 prosent. Noe av forskjellen mellom de to gruppene kan imidlertid skyldes at barna med tidligere gifte foreldre gjennomgående var eldre, noe som i seg selv ser ut til å øke sannsynligheten for at barnet bor hos far.

Det er lite vanlig å ha felles daglig omsorg, altså at barna bor omtrent like mye hos begge foreldre. Omlag 5 prosent har en slik ordning.

Foreldreansvar

Undersøkelsen viser at 43 prosent av de tidligere gifte og 22 prosent av de tidligere samboende hadde felles foreldreansvar etter brudd. Forskjellen mellom gruppene må forstås på bakgrunn av at gifte foreldre, i motsetning til samboende, får automatisk felles foreldreansvar når barnet blir født, og de beholder felles foreldreansvar etter separasjon/skilsmisse med mindre de avtaler noe annet.

Av samme grunn synes andelen tidligere gifte med felles foreldreansvar å være lav. Til sammenligning fant Møre-forskning (Forskningsrapport nr 23, 1997) at blant gifte foreldre som gikk til mekling i 1995, avtalte hele 96 prosent å opprettholde felles foreldreansvar. Jensen og Clausen forklarer den lave andelen i sin undersøkelse med at de foreldre som inngår, kan ha blitt skilt for lenge siden – i teorien for inntil 18 år siden – da dette ble praktisert annerledes. De to undersøkelsene kan dermed ses som uttrykk for at det har skjedd en rask utvikling på dette området

At mor har foreldreansvaret alene er klart vanligst blant tidligere samboere; dette gjelder 73 prosent av samboerne mot 52 prosent av de gifte. I bare ca 5 prosent av tilfellene er det far som har foreldreansvaret alene. Her er det ingen forskjell mellom tidligere gifte og tidligere samboende. Det er en klar sammenheng mellom utdannelse og foreldreansvar etter brudd. Jo høyere utdannelse, desto større andel har felles foreldreansvar. Dette gjelder både dem som har vært gift og dem som har vært samboere.

Samvær

De fleste foreldre har samværsavtaler, det gjelder omtrent 90 prosent av dem som var gift og 80 prosent av dem som var samboere ved barnets fødsel. Når det kontrolleres for barnets alder, viser det seg at tidligere gifte og tidligere samboende foreldre i gjennomsnitt hadde omtrent like mange samværsdager med barna - i overkant av seks dager i måneden. Tallet på samværsdager øker klart med økende inntekt - og dette gjelder særlig for foreldre som har vært samboere. For tidligere samboere øker samværet klart med økende utdannelse. Samværet er høyere når foreldrene bor i sentrale strøk og lavere i Midt- og Nord-Norge. Gjennomsnittstallene er altså nokså like for de to foreldregruppene, til tross for at de som har vært gift, oftere har felles foreldreansvar og samværsavtale, to forhold som ifølge Jensen og Clausen virker til å øke samværet. En forklaring kan være at samboerne er en heterogen gruppe, og at det blant dem kan være enkelte med særlig høye samværsfrekvenser som trekker gjennomsnittet opp. Blant fedre med høy inntekt og høy utdannelse, har tidligere samboere vesentlig mer samvær enn tidligere gifte. En annen forklaring er at samboerfedre i gjennomsnitt har yngre barn, et forhold som trekker samværet opp.

Antall dager med samvær er sterkt avhengig av *barnets alder*. Jo eldre barnet blir, desto færre samværsdager. Dette gjelder for begge foreldregruppene, men effekten er tydeligst for dem som har vært gift.

Barnets alder ved foreldrebruddet er imidlertid også av betydning for omfanget av samvær. Jo eldre barnet er ved bruddet, desto mer samvær. Denne sammenhengen er mye sterkere blant tidligere samboere enn blant tidligere gifte.

Jo lengre *tid det hadde gått fra bruddet*, desto mindre samvær. Også denne sammenhengen er langt sterkere for dem som hadde vært samboere enn for de tidligere gifte.

Oppsummeringsvis viser Jensen og Clausens undersøkelse at det er en vesentlig forskjell mellom gifte og samboende foreldre når det gjelder hvor mange som har felles foreldreansvar etter samlivsbrudd. Undersøkelsen viser at det er små forskjeller med hensyn til hvem barnet bor hos og antall fedre som har samværsavtale.

Når det gjelder omfanget av samvær er det ingen forskjell mellom gruppene tidligere gifte og tidligere samboende. Det ser imidlertid ut til å være store forskjeller innen samboergruppen. Tidligere samboende foreldre med høy utdannelse skiller seg ut. De har mye samvær, faktisk mer enn tidligere gifte med høy utdannelse, og trekker således totaltallet for samboerne opp.

10.4 Barns tilknytning til begge foreldre

Trenden i lovgivningen om barn og foreldre har vært å redusere forskjeller i rettsstillingen mellom barn født i og utenfor ekteskap. Dette startet allerede med de castbergske barnelover av 1915, der barn født utenfor ekteskap rettslig sett også ble en del av farens slekt. Et nytt skritt i denne retning ble tatt med lov om barn født i ekteskap og lov om barn født utenfor ekteskap, begge av 1956. Med barneloven av 1981 ble likestillingen mellom barn uavhengig av foreldrenes sivile status tydelig markert. Dette skjedde blant annet ved at uttrykkene «barn født i ekteskap» og «barn født utenfor ekteskap» ikke lenger ble brukt i loven.

Barneloven er senere blitt endret på enkelte punkter. I 1989 ble reglene om samvær endret slik at barnet har automatisk samværsrett med far selv om far aldri har bodd sammen med barnet. Ved revideringen av barneloven i 1997 ble det foreslått ytterligere endringer med sikte på å gi barn så like vilkår som mulig - uavhengig av foreldrenes sivilstatus og samlivsform. Blant annet fikk den som mener han er far til et barn, anledning til å reise sak for retten selv om barnet allerede har en juridisk far. Videre ble det bestemt at dersom foreldrene har felles foreldreansvar og den ene av dem dør, skal barnet flyttes til den andre av foreldrene uten at det foretas noen domstolsprøving av spørsmålet. Hvis noen andre ønsker å overta foreldreansvaret, må de reise sak for retten for å få dette prøvd. Når foreldrene er samboere og mor har foreldreansvaret alene, vil far få overført foreldreansvaret til seg dersom mor dør. Andre må reise sak for retten dersom de ønsker foreldreansvaret. Det ble også presisert i loven at foreldre som ikke bor sammen, kan avtale at barnet skal bo halve tiden hos hver av dem. Ved tvist mellom foreldrene må imidlertid domstolen eller fylkesmannen avgjøre at barnet skal ha ett fast bosted.

Den rettslige utviklingen på dette området har vært styrt av et ønske om å styrke tilknytningen mellom barn og foreldre, uavhengig av foreldrenes samlivsstatus. Fortsatt er det imidlertid enkelte forskjeller i regelverket for barn med gifte og ugifte foreldre. Dette gjelder reglene om farskap, foreldreansvar og mekling ved samlivsbrudd, jf pkt 10.2.

Spørsmålet om automatisk felles foreldreansvar for samboere ble drøftet i forbindelse med revideringen av barneloven i 1997. På bakgrunn av høringsrunden ble det ikke foreslått lovendring på dette punktet. Departementet antok at bedre informasjon til samboere og en enklere fremgangsmåte for å få felles foreldreansvar, ville føre til at flere ugifte fedre ville få del i foreldreansvaret. Fra 1.1.98 ble det tatt i bruk et nytt skjema som omfatter både erkjennelse av farskap og avtale om felles foreldreansvar. Utvalget er orientert om at departementet ved en ringerunde til en del folkeregisterkontorer har fått

opplyst at det nå ser ut til å være langt flere ugifte foreldre enn tidligere som avtaler felles foreldreansvar. Det er dermed grunn til å anta at denne enkle skjemaendringen har hatt en positiv effekt.

Barnefordelingsprosessutvalget har i NOU 1998:17, som ble avgitt i november 1998, foreslått endringer i meklingsordningen. Det foreslås innført en *obligatorisk veiledning* for foreldre med barn under 16 år som ønsker separasjon. Ordningen skal omfatte samboere så fremt en av foreldrene ber om veiledning etter samlivsbruddet. Partene skal tilbys *mekling* dersom de ikke har blitt enige om forholdet til barna i løpet av veiledningen. Meklingen er imidlertid foreslått som et frivillig tilbud.

Utvalget mener det er viktig å videreføre arbeidet for å sikre tilknytningen mellom barn og foreldre og bidra til at samlivsbrudd kan gjennomføres på en måte som i størst mulig grad tar hensyn til barna. Det er etter utvalgets syn viktig å sikre barn rett til omsorg fra og samvær med begge foreldrene, også når foreldrene ikke lever sammen. Med utgangspunkt i forskningen referert ovenfor om tilknytning og samvær mellom foreldre og barn etter samlivsbrudd, mener utvalget at det bør vurderes hvordan den juridiske tilknytningen mellom ugifte fedre og deres barn ytterligere kan styrkes. Dette er nærmere drøftet i kapittel 12.

Del III *Utvalgets vurderinger og tilrådinger*

Kapittel 11

Prinsipielle vurderinger

11.1 Innledning

Utvalget er i sitt mandat bedt om å gi en «prinsipiell vurdering av hvor langt vårt samfunn bør gå i å likestille samboere med ektepar, både med hensyn til de privatrettslige forhold samboerne imellom og de offentligrettslige forhold mellom samboerparet og samfunnet». I dette kapitlet diskuteres om og eventuelt på hvilken måte samfunnet bør lovregulere samboerskap.

Når det gjelder hvordan lovgivningen for samboere skal utformes, kan det tenkes flere prinsipielt ulike veier å gå:

a) Samboere behandles som enslige på alle områder
b) Samboere behandles som ektepar på alle områder
c) Grupper av samboere behandles som ektepar på enkelte områder, som enslige på andre områder.

I dette kapitlet diskuteres først hvilke hensyn lovgiver må veie opp mot hverandre når forhold ved samboerskap skal lovreguleres. Dernest vurderes de ulike modellene i forhold til slike hensyn.

11.2 Hvor langt bør staten gå i å påvirke samlivsformer?

Utvalget tar utgangspunkt i at det enkelte menneske har et moralsk ansvar for eget liv.

I dagens norske samfunn har de fleste mulighet for selv å forme sitt liv. De står friere enn før i valg av utdannelse og yrke og av samlivspartner og samlivsform. Selvbestemmelse (autonomi) står sterkt i vår kultur som prinsipp ved familiedannelsen. Det anses som en frivillig sak både å gifte seg og å la være.

Samtidig er det en grunnleggende holdning i samfunnet vårt at den enkelte ikke lever ansvarsløs i forhold til medmennesker. Våre livsvalg har ikke bare betydning for oss selv, men berører også andre menneskers liv. Dette er et hensyn som setter grenser for den individuelle rett til selvutfoldelse. Enkeltmennesket kan ikke gjøre hva det vil, spesielt ikke hvis det går ut over andre. Dette gjelder allment, men kommer mest tydelig til uttrykk i de nære fellesskap, som i samliv i familien. Ikke minst vil ansvaret for en svakere part være vesentlig, og barn er mer sårbare enn voksne, slik at ansvaret for dem blir særlig stort.

Det er ikke selvsagt hvordan felles verdier skal forankres i et samfunn. Tradisjonelt har etikk og moral gjerne vært forankret i religiøse institusjoner. De har autoritet som formidlere av høyere og guddommelig gitte verdier, som de kan oppfordre enkeltmennesker og samfunn til å følge. (Her vises til vedlegg 2, som redegjør for problemstillinger i den kirkelige debatt om samlivsformer.) Dagens norske samfunn er imidlertid blitt mer og mer pluralistisk og sekularisert, og den religiøse innflytelsen over etiske vurderinger er både blitt mindre unison og mer marginalisert.

Dette behøver ikke å bety at samfunnet oppgir å være et fellesskap med visse grunnleggende verdier som staten målbærer - ikke minst gjennom lovgivning. Men det er viktig å ivareta en god balanse mellom hensynet til det enkelte menneskes beslutningsverdighet og rett til å bestemme over eget liv, og statens rett til å gripe inn med krav og reguleringer. Det er et ønske at voksne og selvstendige mennesker mest mulig skal kunne ta ansvar for sine liv uten offentlig innblanding. Denne friheten er noe av grunnlaget for å snakke om privatlivets fred. Det maner til forsiktighet, men innebærer likevel ikke at det er uten offentlig interesse hvordan folk innretter seg i sitt privatliv. Forhold som tilhører den private sfære, behøver ikke dermed være en ren privatsak. Selv om valg av samlivsform tilhører den private sfære, kan en rekke betingelser for og konsekvenser av dette valget likevel være et offentlig anliggende. Ikke minst har samfunnet ansvar for å beskytte den svake part i mellommenneskelige forhold og fellesskapet, og staten kan legge føringer på forhold i privatsfæren når det er nødvendig av hensyn til den svakere part eller av andre samfunnshensyn. For å rettferdiggjøre slike inngrep, er det imidlertid nødvendig å belegge at det foreligger reelle behov som ikke like godt kan løses individuelt og privat. Mange vil dessuten mene at sammenhengen mellom samliv og familiedannelse berører vitale samfunnsinteresser. I vårt samfunn er ikke familien bare en privat institusjon.

Dagens samfunn er komplisert og uoversiktlig, og det blir stadig vanskeligere for folk å se hvilke risikoer de utsetter seg for og de langsiktige konsekvensene av egne valg. Dette hensynet gjelder allment, men kanskje særlig hvor den ene parten i et forhold er betydelig svakere stilt enn den andre. Da kan det aksepteres å overlate til offentlige organer å legge rammer og føringer på folks valg. Lovgivningen på familieområdet kan ses som nedfelt kollektiv erfaring om hvilke konflikter som kan oppstå i et samliv og hvordan de kan løses.

En forutsetning for at staten skal kunne vinne bred aksept for å gripe inn i private forhold, er at lovgivningen skjer i demokratisk valgte organer og at offentlige beslutninger er underkastet demokratisk kontroll. Et viktig element i en demokratisk styringsprosess er dessuten at hensynet til et mindretall alltid må ivaretas i flertallets utøvelse av makt.

Uansett hvilke moralske verdier man ønsker å fremme, må det vurderes om virkemidlene samfunnet tar i bruk, kan aksepteres. Det er ikke uten videre slik at målet helliger midlet, at den gode hensikt kan begrunne moralske konsesjoner. I hvert enkelt tilfelle må det skje en etisk ansvarlig avveining. Enkelte kontrolltiltak og sanksjoner som effektivt kunne fremme ønskede mål, kan være moralsk tvilsomme. Ja, i noen grad hefter dette ved det inngrep som kontroll og sanksjoner i seg selv innebærer. Samfunnets behov for kontroll med de opplysninger folk velger å gi om sine livsforhold, i den gode hensikt å støtte de som virkelig trenger hjelp, må avveies mot vernet om privatlivets fred.

Hensikter som i og for seg kan være aktverdige, kan heller ikke rettferdiggjøre brudd på fundamentale menneskerettigheter. Forpliktelsen på vedtatte konvensjoner som sikrer menneskerettighetene, må stå sentralt i slike avveininger og være en viktig prøvesten. Privatlivets fred er beskyttet av artikkel 8 i Den europeiske menneskerettighetskonvensjon - som lyder: «Enhver har rett til respekt for sitt privatliv og sitt familieliv, sitt hjem og sin korrespondanse».

Hensynet til etiske prinsipper må også avveies mot andre hensyn. Et slik hensyn kan være konsistens slik at de virkemidler staten benytter, ikke står i innbyrdes motstrid. Dette er vanskelig å oppnå, særlig når det er flere målsettinger for politikken. Økonomiske hensyn kan være en annen grunn til at sam-

funnet ikke kan vedta de lovene som etisk sett ansees som ideelle. Lovene kan være dyre å administrere eller medføre annen høy ressursbruk. En del lovbestemmelser er dessuten pragmatisk bestemte og gis rett og slett ut fra praktiske formål uten at det behøver påkalle etisk uenighet. Der det ene kan være omtrent like godt som det andre, er det likevel et poeng at alle har noe ensartet å holde seg til. Vi trenger kjøreregler også i samlivsforhold.

11.3 Hva kan oppnås gjennom lovverket?

Ved lovgivning kan staten påvirke folks adferd og regulere forholdet mellom privatpersoner gjennom ekteskapslover, barnelover, o.l. Staten kan også bruke økonomiske virkemidler, som skatter og trygder, eller tilskudd til kommunene, organisasjoner m.m. Slike økonomiske virkemidler kan være hjemlet i lov eller budsjettvedtak. Endelig kan staten bruke holdningskampanjer og opplysning for å påvirke hvilke samlivsformer folk velger. I dette avsnittet diskuteres hva som kan oppnås gjennom lovverket. I utredningens kap 13 vil forhold omkring opplysning bli behandlet.

Lover kan ikke brukes til å løse alle problemer vi gjerne skulle gjort noe med. Nedenfor følger fem typer formål lover kan anvendes til. De er ikke gjensidig utelukkende, men overlapper hverandre en god del. En lovregulering av samboerskap kan være ønskelig ut fra flere av disse målsettingene, og noen ganger må det foretas en avveining av forskjellige hensyn.

Behandle og løse konflikter

Dette er rettsreglenes kjerneoppgave. Lovene skal løse de mer alvorlige tvister som oppstår i et samfunn. På familieområdet oppstår slike konflikter gjerne i forbindelse med oppløsning av samliv. Strid om hvem barna skal bo hos, om retten til boligen og deling av formuen med mer er typiske spørsmål som rettsapparatet eller offentlige nemnder kan ta seg av.

Sikre forventninger og forutsigbarhet

Det er et viktig aspekt ved lovgivningen at den er et middel til å gjøre livet mer forutsigbart og dermed tryggere for folk. Lovene gjør det mulig for folk å vite hva som kan skje hvis de handler på bestemte måter. For den som vurderer å skille seg, vil for eksempel reglene rundt skilsmisse redusere usikkerheten om hvordan den økonomiske situasjonen vil bli. Lover kan danne grunnlaget for den gjensidige tillit som er nødvendig for menneskelig samhandling.

Styre samfunnsmedlemmers atferd

Lovene inneholder mange normer som skal påvirke menneskers atferd. Noen ganger er disse normene uttalte, men de kan også være implisitte. Ett hovedformål med straffelovgivningen er å avskrekke folk fra å begå alvorlige normbrudd. Lover kan også motivere folks tilpasninger gjennom incentiver og forskjellsbehandling av ulike ordninger. I forhold til utvalgets arbeid har dette vært en svært aktuell problemstilling, ettersom det har vært et gjentatt poeng i norsk lovgivning å beholde en preferanse for ekteskapet. Det skal derfor være fordelaktig å gifte seg, mens samboerskap innebærer større risiko og omkostninger. Gjeldende regler for adopsjon er et eksempel på at lovreglene kan virke som en oppfordring til å gifte seg, fordi bare gifte par kan adoptere

sammen, og det stilles stadig spørsmål om det økonomiske overføringssystemet skal utformes slik at par motiveres til å velge ekteskap fremfor samboerskap.

Når lovgiver på denne måten ut fra en ideell preferanse for eksempel for ekteskapet, ønsker å påvirke folks valg av samlivsform gjennom incentiver og forskjellsbehandling, reiser det spørsmål ikke bare om lovenes faktiske gjennomslagskraft. Et vel så avgjørende spørsmål er hvor store omkostninger det er rimelig at en slik ideell preferanse medfører, og også hvem som først og fremst betaler disse omkostningene. Det er vanskelig å forsvare at reelle sosiale problemer ikke blir avhjulpet fordi folk skal påvirkes til å endre sin samlivsstatus. Incentivhensyn må derfor veies mot sosiale hensyn.

Markere idealer og verdier

Selv om lovene ikke alltid direkte har som mål å styre folks atferd, kan de markere visse felles verdier som kan motivere folks handlinger. Dette kan skje gjennom tydelige bestemmelser av typen «Barnet har krav på omsut og omtanke frå dei som har foreldreansvaret» (barneloven § 30). Underholdsplikten mellom ektefeller kan være eksempel på en lovregel som implisitt markerer et ideal - i dette tilfelle forventninger om at ektefeller skal dele inntekten med hverandre. Regler kan også markere idealer og verdier indirekte ved å gi rettslige sanksjoner, som for eksempel regelen i ekteskapsloven §23 om at man kan kreve øyeblikkelig skilsmisse hvis man er utsatt for vold eller trusler om vold. Dette markerer at familievold er uakseptabelt.

Fordele goder og byrder

Lovgivningen brukes også til å regulere økonomisk omfordeling. Det gjelder innad i familien, som ved reglene om underholdsbidrag og pliktdelsarv. Det gjelder også i samfunnet, som når skatte- og trygdesystemet påvirker inntektsfordelingen mellom ulike befolkningsgrupper. At eneforsørgere kan få overgangsstønad, mens gifte hjemmeværende mødre forutsettes forsørget av ektefellen, er et eksempel på hvordan offentlige overføringer avhenger av samlivsstatus.

11.4 Hvilke hensyn bør ivaretas ved lovregulering av samboerskap?

11.4.1 Samboernes egne ønsker i forhold til samlivsform

Det er allerede understreket flere ganger at respekten for folks private valg er et grunnleggende hensyn i lovgivningen. Det varierer riktignok hvor bevisst valget er når par blir samboere. Likevel er det problematisk å likestille samboere med ektepar når samboere faktisk har latt være å gifte seg og kan ha et bestemt ønske om å forbli utenfor ekteskapet.

Ekteskapsinngåelse forutsetter at begge parter er enige. Blant samboere kan det være par der bare den ene ønsker å gifte seg. Partene i et forhold kan dermed ha forskjellige og til og med motstridende interesser i forhold til å få samlivet lovregulert. Tilsvarende forskjeller kan det være samboerforhold i mellom. Noen kan være enige om ikke å gifte seg og er innstilt på at de ikke har ekteskapslignende krav i forhold til samfunnet. Andre kan gi til kjenne at de ikke ønsker ekteskapet som en ramme rundt samlivet sitt, mens de samtidig finner det urimelig at de ikke skal ha samme rettigheter som gifte, for

eksempel overfor barna. Å lage et regelverk som passer til alle, blir umulig. Noen vil dessuten motsette seg at det skjer en ytterligere formalisering av samboerinstitusjonen fordi det går i mot den hensikt de hadde med nettopp å velge samboerskap.

11.4.2 Hensynet til barna

Når det gjelder lovregulering av samboerskap, mener utvalget at særlig hensynet til barna må veie tungt. Samfunnet har et selvstendig ansvar for å fremme barnets beste og gi barnet rettsvern. Dette må avveies i forhold til foreldreretten. Men ikke minst i forhold til situasjoner der foreldre ikke ivaretar barnas interesser, eller har sterke og eventuelt motstridende egeninteresser som ikke er sammenfallende med barnas, er det grunnlag for lovgivning som griper fatt i dette.

Barns oppvekstvilkår er ikke bare foreldrenes ansvar, men også et felles samfunnsansvar. Dette ansvaret gjelder både for barn med foreldre som holder sammen og for barn med foreldre som skiller lag. Samfunnet bør bidra til å stabilisere barns oppvekst ved å bidra til at barna får stabil foreldrekontakt. Dette kan gjøres ved å påvirke foreldrene til å holde sammen i den grad dette er til gagn for barna. Det kan også gjøres ved å prøve å dempe konflikter ved foreldrebrudd og å støtte samværet mellom barnet og begge foreldrene etter bruddet.

Lovgivning som har som målsetting å redusere konflikter mellom foreldrene og støtte samvær mellom barn og begge foreldre, både når foreldre bor sammen og fra hverandre, kan bidra til å bedre barns oppvekstvilkår. Også lovgivning som sikrer barnefamiliene en stabil økonomi, både i de tilfeller hvor foreldrene bor sammen og når de bor fra hverandre, er i barns interesse.

I norsk lovgivning har det vært en grunnleggende målsetting å gi barn så like vilkår som mulig uavhengig av foreldrenes sivilstand. Utvalget er enig i denne målsettingen. For å oppnå like vilkår bør rettsregler om forholdet mellom barn og foreldre tilpasses slik at rettighetene og pliktene blir mest mulig like enten foreldrene er gift eller ikke. Dette gjelder ikke minst reglene om farskap og foreldreansvar.

11.4.3 Hensynet til partene i forholdet

For at prinsippet om selvbestemmelse skal fungere godt og rettferdig som rettighetsbasis for et samliv, forutsetter det at partene er omtrent likeverdige. Å overlate reguleringen av rettigheter og plikter fullt ut til private forhandlinger og avtaler mellom de to, kan i praksis innebære at en (ressurs)svak part i et forhold kommer uheldig ut. Det kan for eksempel gjelde eldre kvinner som har vært uten egen inntekt, og personer med liten evne til innsikt i partnerens økonomi. De kan komme dårlig ut under samlivet, og særlig ved samlivsbrudd eller når samboeren dør. Da kan de stå uten forsørgelse, uten arverett og uten egne oppsparte midler. En annen svak gruppe kan være fedre som ikke har inngått avtale om rettigheter i forhold til barna. Noen ganger er det den ene av partene som er svak, men det kan også hende at de to partene er svake på ulike områder.

Skal paret regulere samlivet og et eventuelt samlivsbrudd selv, forutsetter dette en innsikt i juridiske forhold som mange ikke har. Det finnes også de som av ulike grunner stiller svakt når det gjelder å sette opp avtaler og skrive testament. Det er i dag få samboere som har skriftlige avtaler seg imellom, se

6.7. For dem kan konsekvensene ved samlivsbrudd eller partnerens død føre til problemer som samfunnet bør hjelpe til med å løse.

11.4.4 Fremme stabile samliv

Lovgivningen for samlivsforhold bør etter utvalgets syn også ha som utgangspunkt å styrke familieinstitusjonen. Dette kan særlig begrunnes med familiens grunnleggende betydning for barns liv og utvikling. Men også et stabilt samliv mellom barnløse, og mellom foreldre etter at barna har flyttet ut, er en god ramme for voksnes liv og ønskelig å beskytte. Stabile samliv vil også ha en positiv effekt for samfunnet. Partene kan støtte hverandre og gi hverandre omsorg, og de vil ofte ha mindre behov for offentlige tjenester enn de som lever alene. Lovgivningen må i alle fall ikke forhindre at folk lever sammen.

Statistiske oversikter viser at samboerskap er langt mindre stabile enn ekteskap, men det er ikke dermed gitt at samlivet ville vært mer varig om partene hadde giftet seg. Det kan skyldes at de parene som gifter seg, er de som er mest innstilt på at forholdet skal vare, mens samboerskap foretrekkes av de som allerede i utgangspunktet er mindre innstilt på forpliktelse og stabilitet. Slik seleksjon til samboerskap er diskutert nærmere i kapittel 6. Til tross for seleksjonsfaktoren, kan vi imidlertid anta at mer institusjonelle rammer bygger opp under atferd som erfaringsmessig støtter samlivet og bidrar til å styrke familien.

En slik institusjonell styrking av samlivet kan tenkes gjort på to måter. Samboere kan påvirkes til å gifte seg, slik at den forpliktende institusjon som allerede foreligger, nemlig ekteskapet, kan bidra til å gi stabilitet. Men det er også en mulighet å institusjonalisere samboerskapet til å bli mer ekteskapslignende, og derved også gi samliv utenfor ekteskap en mer forpliktende ramme. Selv om samboerskap i alminnelig språkbruk ofte omtales som om det var en samlivsinstitusjon, vil det likevel ut fra samboerskapets egenart være en viss selvmotsigelse innebygd i forhold til en ytterligere formalisering av dette. Det er dessuten vanskelig å tenke seg at selv en eventuell tilmelding til offentlig samboerregister, godt nok ville ivareta det som konstituerer ekteskapet, nemlig det offentlig avgitte løfte som hver enkelt av partene avlegger ved vielsen.

11.4.5 Regulere i forhold til andre

Det kan være grunner til å regulere samboerskap i forhold til utenforstående. Det kan gjelde overfor forsikringsselskaper, partenes kreditorer, med flere. Forsikringsselskaper kan for eksempel ha behov for regler som klargjør om en samboer skal anses som medforsikret. For kreditorer kan det være viktig å vite om deres krav kan sikres ved tvangsfullbyrdelse av partenes felles innbo og bolig.

Også øvrig familie, som søsken, foreldre og svigerforeldre, kan være tjent med å vite hva samboerskapet innebærer av rettslige konsekvenser, for eksempel når det gjelder det økonomiske forholdet mellom partene ved brudd. Lovgivning kan gi forutsigbarhet på områder også utenforstående har interesse i.

11.5 Offentlig omfordeling

Under 11.4 ble forholdet mellom den enkeltes selvbestemmelse og samfunnets ansvar drøftet, og også forholdet mellom privatlivets fred og anledning til offentlig kontroll. Et viktig utkrystalliseringspunkt for hvordan vi i det norske samfunnet håndterer balansen mellom disse hensynene, er den offentlige omfordeling av økonomiske goder og byrder mellom grupper i befolkningen. Gjennom skatter, trygder og stønader prøver staten å omfordele en del av samfunnets inntekter fra yrkesaktive til yrkespassive, fra folk med stor skatteevne til folk med udekkede økonomiske behov.

11.5.1 Individ eller familiemedlem?

Ved tildeling av sosiale ytelser er et viktig spørsmål om en skal behandle hvert individ uavhengig av familiesituasjonen eller om en skal trekke inn andre familiemedlemmers økonomi og behov. Ytterpunktene er enten å behandle hvert familiehushold som enhet eller å behandle hver voksen uavhengig av familiesituasjon. Tendensen i skatte- og trygdelovgivningen er i sterkere grad å gi hvert individ selvstendige rettigheter. Men det er fremdeles slik at både sivilstand og familiens størrelse og samlede behov og ressurser spiller en viktig rolle i den offentlige omfordeling.

En viktig omfordeling skjer derfor mellom familier av ulik størrelse. Her har samlivsform viktige implikasjoner, for både inntekter og behov er nært knyttet til familiestørrelse. Ressursene øker når flere bor sammen; to voksne har større inntektsmuligheter enn en enslig, og to foreldre har mer total tid til både jobb og barneomsorg enn enslige forsørgere. Også inntektsbehovene varierer med husholdningsstørrelse, idet levekostnadene per person er avhengig av hva slags husholdning man lever i. Familier og større husholdninger har en økonomisk fordel i forhold til enslige også ved at de kan omfordele inntekt seg imellom og yte omsorg for hverandre. De økonomiske fordelene ved å bo sammen gjelder også for dem som ikke deler inntekten sin med hverandre. «Stordriftsfordelene» ved å dele husholdning gjelder for eksempel også søsken eller venner som bor sammen. I slike tilfeller der det ikke tas hensyn til denne økonomiske fordelen i omfordelingspolitikken, kan det skyldes at lovgiver forutsetter større grad av økonomisk selvstendighet.

I forhold til samboere er utgangspunktet i norsk rett at samboere behandles som to enslige. Dette kan i en del tilfeller være lite hensiktsmessig eller urimelig i forhold til både ektepar og enslige - noe lovgivningen i stigende grad har tatt til følge. Samboerpar med felles barn har flere felles trekk med ektepar med barn enn med reelle eneforsørgere. Samboende pensjonister kan ha omtrent samme økonomiske behov og samme stordriftsfordeler i husholdningn som ektepar. Samtidig vil det blant samboere også finnes par som ligner mer på enslige og mindre på ektepar, for eksempel i mer utprøvende forhold og blant eldre som har tidligere ekteskap og barneomsorg bak seg.

At ressurser og behov er så sterkt knyttet til husholdningstype, er bakgrunnen for at lovgiver likevel i større grad har likestilt samboere med ektepar i skatte- og trygdesystemet. Det er den faktiske situasjonen i husholdningen som bestemmer hvilke økonomiske behov folk har, ikke om de er gift eller ikke. Selv der det ikke foreligger forsørgelsesplikt, er det økonomiske fordeler av å bo sammen med andre. Samboerpar har derfor ikke samme økonomiske behov som to enslige. Stordriftsfordelene i en felles husholdning er viktig for slike vurderinger som skal ta hensyn til reelle behov. Men selv om

disse fordelene foreligger fra det tidspunkt de to flytter sammen, gis det ofte litt henstand i tid. Her kommer hensynet til at forholdene ikke skal være for midlertidige og tilfeldige inn, men vise en viss stabilitet før samfunnet går inn med regulering.

11.5.2 Treffsikkerhet og kontrollhensyn

Lovene må være så klare og hensiktsmessige som mulig i sin avgrensning av behovsgruppene. Dette er vanskeligere å få til for samboere enn for ektepar. Hvorvidt noen er gift eller ikke, skaper sjelden eller aldri tvil, mens avgjørelser om folk er samboere, blir skjønnsmessige. De kriterier loven stiller opp, må gjøre den tilstrekkelig treffsikker.

Det kan imidlertid hende at selv om loven er klar og hensiktsmessig i sin avgrensning, så kan det være vanskelig å praktisere den like treffsikkert. Blant annet kan endrede sosiale forhold skape vansker. Den offentlige fordelingspolitikken må for eksempel operere med kriterier for å skille mellom forskjellige familietyper. Tidligere kunne man bygge på den forutsetning at den formelle sivilstatus sa noe om hvordan folk faktisk levde og hvilke behov de hadde. Utviklingen av samboerskap har helt endret denne forutsetningen. Når formell familiestatus ikke lenger er noe godt fordelingskriterium, er alternativet å basere fordelingen på reelle samlivsforhold. Om dette skal kunne bli garantert treffsikkert, krever det innsikt i hvordan folk faktisk lever, også hjemme hos seg selv. Det skapes et kontrollbehov i forhold til folks privatliv. Dette behovet for innsikt og kontroll av hensyn til lovgivningens treffsikkerhet, blir et vanskelig skjæringspunkt mellom et legitimt behov for innsikt i reelle forhold og behov og det vern privatlivet har krav på. Dette viser seg også på det praktisk-administrative plan. En for pågående kontroll kan lett bli en krenkelse av privatlivet, mens en for passiv holdning fra myndighetenes side blir kritisert for å godta misbruk og sabotere lovens krav.

11.6 Kontrolltiltak, dokumentasjons- krav og mulige sanksjoner

Behovet for offentlig innsikt og kontrolltiltak er allerede berørt flere ganger i innstillingen. Det er særlig aktuelt i forhold til økonomiske spørsmål, ikke minst der det er gevinster å hente - enten for samboere ved ikke å opplyse om samlivet eller for enslige ved å fremstå som samboere. Også når opplysninger om samliv kan medføre forpliktelser av ikke-økonomisk art, kan det være ønskelig å kontrollere om opplysningene stemmer.

For ikke å komme i strid med vernet om privatlivets fred, baserer kontrollsystemet seg hovedsaklig på egenrapportering. I den sammenheng kan det også forlanges at det skal legges frem dokumentasjon for at forholdene er som oppgitt. Siden det kan være vanskelig å konstatere samboerskap med enkle formelt observerbare kjennetegn slik tilfellet er med ekteskap, kan resultatet for samboerskap paradoksalt nok bli at de som lever i et mer privat basert samlivsarrangement, risikerer mer offentlig innsyn i sine private forhold og krav om mer detaljert dokumentasjon enn de som er gifte.

Samfunnet bør ikke bare være forsiktig med å innhente opplysninger om folks privatliv. De innhentede data om privatlivet bør også til en viss grad vernes for offentlig innsyn. Enkelte, for eksempel eldre aleneboende, kan også oppleve selve det å bli spurt ut om samlivsform som krenkende. I det hele tatt

er dette et område hvor både juridiske og menneskelige forhold tilsier varsomhet.

Hvor langt man eventuelt skal gå i å innføre sanksjoner for å gi misvisende opplysninger, må nødvendigvis henge sammen med hvor langt man vil gå i å lovregulere samboerskap. Det bør neppe gripes inn med straffetiltak bare fordi folk gir uriktige opplysninger. Men dersom de feilaktige opplysningene får konsekvenser og for eksempel medfører økonomisk gevinst, øker både behovet for kontroll og muligheten for sanksjoner. Skatte- og trygdelovgivningen har i dag lovfestet rett til å gå til straffesak mot skattytere og stønadsmottakere som gir ufullstendige eller feilaktige opplysninger. Det er særlig i saker der samboere har mottatt stønader som enslige forsørgere, at det er reist straffesaker. Trygdeetaten og Statens lånekasse for utdanning kan også stoppe utbetaling av ytelser.

11.7 Ulike modeller for lovgivning

I 11.4 ble det pekt på ulike hensyn som utvalget mener bør tas ved lovregulering av samboerskap. I dette punktet diskuteres de tre hovedmodellene som ble trukket fram i innledningen i 11.1. Modellene følger hvert sitt hovedprinsipp, men de er ikke nødvendigvis entydige og kan overlappe hverandre. Derfor er denne oppstillingen av rene modeller mer en teoretisk enn en praktisk anlagt øvelse.

Teoretisk kunne det også tenkes en fjerde modell, der samboerskap ble behandlet som noe helt for seg selv i en egen lovgivning med konsekvent særskilte løsninger. På grunn av de store reelle forskjeller mellom ulike former for samboerskap, mener utvalget at en slik modell utelukkende ville være av teoretisk interesse, og den er ikke utarbeidet videre. Denne vurdering støttes etter utvalgets mening av situasjonen i Sverige. Der fikk man i 1973 en lov om ugifte samboeres felles bolig. I 1988 ble denne loven erstattet av "lagen om sambors gemensamma hem", kalt sambolagen. Denne betegnelsen kan gi inntrykk av at samboerskap her behandles som noe for seg i en egen lov. Men den regulerer ikke andre forhold ved samboerskap enn det som gjelder samboeres felles «bostad og bohag» i den hensikt å gi en minimumsbeskyttelse til den svakere part og regler om rettergangen i visse tvister mellom samboere. For alle andre forhold henvises til mangfoldet av varierende reguleringer andre steder i lovverket.

11.7.1 A. Samboere behandles som enslige på alle områder

Å behandle samboere på linje med enslige er fremdeles i prinsippet det rettslige utgangspunkt i Norge, selv om det de senere årene er gjort en rekke unntak spesielt for samboere med felles barn.

Full likestilling med enslige behøver ikke bety at samboere er uten rettigheter og plikter overfor hverandre. De står selvsagt fritt til å inngå avtaler der de regulerer forholdet seg imellom. Om lovgiver velger å la samboerskap være uregulert, betyr det at ansvaret for å finne hensiktsmessige avtaler legges over på den enkelte. Det blir på et vis mer fritt, men også mer risikofylt, å være samboer.

Dette kan være en måte å respektere samboernes valg på. En grunn til å leve som samboer kan nettopp være et ønske om at to selvstendige, voksne mennesker skal kunne ta ansvar for sitt samliv uten offentlig innblanding.

Noen vil hevde at samboerskapets utbredelse nettopp kan skyldes at lovgivningen for ektepar passer dårlig til de behov og den selvforståelse som mange par i dag har. Den bygger på forutsetninger om økonomisk fellesskap og avhengighet mellom partene som ikke lenger gjelder for par der begge parter har egen inntekt og definerer seg som mer selvstendige i forhold til hverandre. Og selv om ikke alle samboere er like prinsipielt bevisste, så har de i hvert fall i praksis valgt at forholdet ikke skal underkastes lovgivningen for ektepar. Par som ønsker å ha sitt samliv regulert som ekteskap, står fritt til å gifte seg.

Fordelene ved ikke å regulere samboerskap særskilt, er at det fritar offentlige organer for den prinsipielle og praktisk vanskelige oppgave å undersøke og bedømme voksne menneskers private liv. Det blir unødvendig å kontrollere hvem som er samboere og hvem som virkelig er enslige. På denne måten markeres også ekteskapets eksklusive stilling som samlivsform.

Ulempene ved å la samboerskap være uregulert, oppstår der det går ut over barna, der det går ut over en svak part i samlivet, og der det gir urimelig inntektsfordeling gjennom det offentlige omfordelinsgsystemet som skatt og trygd. Dette er hensyn som er påpekt under 11.4.

Likebehandling av samboere med enslige kan være en rimelig modell for utprøvende, kanskje kortvarige, forhold mellom unge barnløse mennesker uten større inntekt eller formue. For andre typer samboere, særlig samboere med barn, kan likebehandling med enslige være uønsket eller virke urimelig.

En måte som tilnærmer samboere til gifte, men uten at samboerskap lovreguleres særskilt, er å endre lovgivningen for *ektepar* i retning av lovgivningen for enslige. Det har foregått en utvikling i denne retningen i skattelovgivningen, der det nå legges mer vekt på individ og mindre på familiefellesskap enn tidligere. Nå som alle inntektstyper lignes særskilt, og skattefordelen av klasse to er redusert, har det liten betydning for skatteberegningen om man er gift eller enslig. Trygdemeldingen (St prp nr 12 1988–89, side 70) presiserer at folketrygden er basert på individuelle rettigheter, og at det er et mål at alle voksne skal være økonomisk uavhengige av andre familiemedlemmer. De nyeste lovendringene om skjevdeling kan også ansees basert på en oppfatning om individet som økonomisk selvstendig.

Etter utvalgets vurdering er det ikke aktuelt å gå inn for en lovgivningsmodell hvor samboere blir behandlet som enslige på alle områder. Framstillingen av gjeldende rett i vedlegg I, jf også ovenfor kapittel 5, viser at det er gjort mange unntak fra utgangspunktet om at samboere skal behandles som enslige. Særlig på det offentligrettslige området har utviklingen gått i retning av å behandle samboere som ektefeller. Likestillingen med ektefeller gjelder både til gunst og ugunst for samboerne, sammenlignet med rettsstillingen for enslige. Utvalget finner generelt sett ikke grunnlag for at denne utviklingen bør reverseres. Konkret vil dette bli vurdert i kapittel 12.

11.7.2 B. Samboere behandles som ektepar på alle områder

Enkelte vil hevde at et stabilt samboerskap er så likt ekteskap at det bør likestilles på alle områder i lovgivningen siden det er urimelig at like par skal stå overfor ulikt regelverk. Gjennom rettsreglene for gifte tilbyr samfunnet normer som foreskriver hvordan konflikter kan løses, som sikrer forutsigbarhet, og som kan bidra til å markere idealer og påvirke partenes samhandling, jf 11.2. Ekteskapsloven og annen familielovgivning kan oppfattes som oppma-

gasinert erfaring om hvordan konflikter under samliv og ved samlivsbrudd bør løses. Samboere avskjærer seg langt på vei fra denne erfaringen.

Muligens ville fullstendig likestilling av samboerskap og ekteskap kunne bidra til å stabilisere parforhold og redusere antall brudd, se 11.4.3. Hvis det kommer til brudd, kan samboerne ha fordel av et regelverk som bidrar til konfliktløsning. Hvis samboere kommer inn under tilsvarende lovgivning som ektepar, vil også den svake part sikres bedre enn i dag.

Det som taler mot en slik modell er at ekteskapet er en frivillig avtale mellom to parter. Samboere har latt være å gifte seg, og for noen kan motivet nettopp være at de ikke ønsker lovregulering av forholdet, eller i hvert fall ikke en omfattende lovregulering, og/eller at de ikke ønsker å gå inn i et like forpliktende forhold som det ekteskapet er. Dersom lovgivningen for ektefeller på alle områder skulle utvides til å gjelde også for samboere, kan det stride mot et grunnleggende frivillighetsprinsipp.

Par som eksplisitt ikke ønsker å være gift, vil ved denne modellen bli fratatt den valgfriheten de har i dag. Samboerskap er i dag dessuten sosialt akseptert av et flertall i befolkningen, og det kan bli vanskelig å få bred aksept for å innskrenke den valgfriheten for voksne mennesker som denne samlivsformen representerer.

Noen vil legge vekt på at om samboere behandles som gifte på alle måter, så kan det svekke preferansen for ekteskapet. Hvorfor skal folk gifte seg hvis samboerskap innebærer det samme? Hvis det ikke har noen konsekvenser om folk gifter seg eller ikke, vil folk få mindre oppfordring til å tenke gjennom hvordan de vil ordne sine liv, og hvilke rettigheter og plikter de påtar seg. På den annen side blir problemene som samboerskap reiser, mindre når de er dekket av samme regelverk som gifte.

Modellen fører med seg kontroll- og avgrensningsproblemer. Noen av disse problemene finnes også i dag, i og med at samboere på en del områder allerede behandles som ektefeller. Modellen ville måtte forutsette en registreringsordning for samboere. Men et slikt register kan vanskelig bli fullstendig, og det gjenstår da problemer med samboere som ikke er registrert. De uregistrerte vil kanskje nettopp være de som lovgiver ønsker å fange opp.

Etter en helthetsvurdering finner ikke utvalget at samboere bør behandles som ektefeller på alle områder i lovgivningen. Det ville ikke ta nødvendig hensyn til det mangfold av ulike livssituasjoner som samboere kan være i. På enkelte områder og overfor visse grupper samboere bør lovgivningen nettopp avspeile at det dreier seg om forskjellige samlivsformer. På andre områder og overfor andre grupper samboere bør imidlertid lovreglene være de samme. Dette drøftes nærmere nedenfor i dette kapitlet og i kapittel 12.

11.7.3 C. Grupper av samboere behandles som ektepar på enkelte områder, som enslige på andre

Gjennomgangen av modellene A og B har illustrert at et regelverk felles for alle samboere ikke er hensiktsmessig eller ønskelig. Samboerne er ingen homogen gruppe, og regler som passer bra for noen, kan være dårlig tilpasset situasjonen for andre. I modell C vurderes i ulike sammenhenger hva som er en hensiktsmessig behandling av ulike grupper av samboere.

Lovgivningen for henholdsvis ektepar og enslige er tilpasset særtrekkene ved de to gruppene. Når samboere utgjør en så sterkt variert gruppe over hele spekteret mellom gifte og enslige, er det umulig å finne en felles lovgivning for samboere som passer hele gruppen like godt. Dette er et argument for å beg-

rense lovgivningen til å gjelde bare nærmere bestemte grupper samboere. Det er også et argument for at samboere ikke nødvendigvis skal behandles ensartet i forhold til alle lover. Det kan tenkes at par bør behandles som samboere i forhold til en lovbestemmelse og som enslige i forhold til en annen, også i samme lov.

Siden samboere er en så uensartet gruppe, mener utvalget at visse grupper samboere på enkelte områder bør likestilles med ektepar, mens andre grupper bør likestilles med enslige. Dette er avhengig av at de ulike gruppene lar seg *identifisere*. En type gruppering kan gå mellom samboende pensjonister og andre samboere, jf kapittel 12. Et mer vesentlig skille vil gå mellom *samboere med felles barn* og samboere uten barn. Samboere uten barn kan reguleres lite, med den begrunnelse at deres samliv er mer av en privatsak. Samtidig kan samboere med felles barn likestilles mer eller mindre med ektepar, ut fra argumentet om at samfunnet har medansvar for barns oppvekstvilkår. For øvrig vises til utvalgets avgrensning av samboere i kapittel 3.

Det kan ofte være ønskelig med en *pragmatisk* løsning der enkelte regler for gifte gis anvendelse for samboere når det oppfattes urimelig at de behandles som enslige. Ved denne modellen kan man fjerne det som oppfattes som urimelige ulemper eller fordeler for den ene gruppen i forhold til den andre. Likestilling med ektepar kan være aktuelt der det dreier seg om økonomiske omfordelinger - begrunnet i familiesituasjon, men knyttet *til* sivilstand - eller der barn kan komme uheldig ut når forholdet er uregulert.

Det er også mulig innenfor denne modellen å vektlegge betydningen av å lage *avtaler* . Det kan for eksempel gis regler som fastslår at samboere kan inngå avtaler på områder hvor loven inneholder bindende regler for gifte. Reglene kan angi visse retningslinjer for hva avtalene bør inneholde, og regler for hva som skal for gjelde samboere uten slike avtaler.

Selv om ulike grupper behandles ulikt, må lovgivning strebe mot *konsistens* og balanse mellom rettigheter og plikter. En endring i folketrygdloven fra 1998 er et eksempel der dette ikke er oppfylt. Da fikk samboende pensjonister grunnpensjonen redusert til samme nivå som ektefeller. Men gjenlevende samboer fikk ingen rettigheter ved samboerens død, slik ektefeller har.

Lovgivningen må ta hensyn til hvilke *atferdsendringer* den stimulerer til. For eksempel kan ugunstige regler for samboere føre til at samboere gifter seg. Men det kan også føre til at noen enslige, som ikke vil gifte seg, heller ikke etablerer samliv. Dersom det fører til tap av inntekt, forblir de heller enslige enn å flytte sammen med kjæresten. Hvordan en vurderer virkninger som dette, vil ha sammenheng med hvor utvetydig en mener at preferansen for ekteskapet bør være både juridisk og moralsk.

I likhet med modell A, gir modell C anledning til å *gi ekteskapet preferanse* . Den kan i prinsippet brukes til å dyrke ekstreme løsninger slik at ekteskapet blir konsekvent til gunst eller ugunst. Grunnen til at utvalget foretrekker modell C, er imidlertid at den har fleksibilitet og åpenheten som gjør modellen attraktiv og tjenlig. Den gir mulighet for både å fastholde ekteskapets eksklusive stilling og samtidig ta rimelig hensyn til den faktisk foreliggende samlivssituasjon. Regelverket kan justeres der det gir urimelige utslag å ignorere at det finnes samboere. Det ligger i dette en oppfatning om at samboerskap er noe mer enn to individer som bor samme sted, og at samboere på noen områder er en enhet som ligner så mye på ekteskap at det kan begrunne lovregulering. Samtidig bør samboerskap på andre områder forbli uregulert. Dette er til en viss grad slik vi har hatt det til nå, men da mer fordi det er blitt

slik ved tillemping av eksisterende system, enn som resultat av gjennomtenkte prinsipper.

Utvalget mener at modell C er den som best og mest fleksibelt kommer til rette med mangfoldet i den situasjon vi står overfor slik den er beskrevet i de foregående kapitler. I lys av dette og på grunnlag av den prinsipielle gjennomtenkning dette kapitlet gir uttrykk for, vil utvalget i kapittel 12 ta for seg aktuelle reformer i lovgivningen.

11.8 Særuttalelse fra utvalgets medlem Oddbjørn Evenshaug

Jeg er ikke uenig i de prinsipielle vurderingene i dette kapitlet, men ønsker å understreke enkelte momenter og peke på noen andre synspunkter som til sammen danner grunnlaget for flere av mine dissenser i kapittel 12.

Samlivet mellom mann og kvinne danner grunnlaget for familiedannelse. Det hersker liten eller ingen uenighet om at en stabil familiesituasjon er av fundamental betydning for barns oppvekst og utvikling, og er en viktig forutsetning også for voksne menneskers livskvalitet og lykke. Samboerutvalget har bl a gjennom sin egen undersøkelse dokumentert at samboerforhold er vesentlig mindre stabile enn ekteskap. Det gjelder også der hvor det er barn. Samboerskap er etter sin egenart en *mindre forpliktende* samlivsform. Som det går fram av en undersøkelse som er referert i pkt 3.1.2, oppgir et stort flertall av de spurte samboerne at nettopp muligheten for lettere kunne å avslutte forholdet var et motiv for ikke å gifte seg.

Sammen med flere andre viktige forskjeller mellom ekteskap og samboerskap viser dette at samboerskap er noe annet enn ekteskap, og ikke ekteskap i en annen form. Det vi vet i dag om forskjellen mellom ekteskap og samboerskap som samlivs- og familieform, viser at ekteskapet er en atskillig mer gunstig samlivsform enn samboerskap som grunnlag for familiedannelse, og dermed er den samlivsformen som best tjener den enkelte og samfunnet. Den avinstitusjonalisering av familierelasjonene som vi har sett de siste årene, synes i det hele tatt ikke å ha hatt noen gunstig effekt på menneskers liv i familien.

På denne bakgrunn vil jeg understreke betydningen av en lovgivning som klart favoriserer ekteskapet, og betydningen av at samfunnet også på andre måter setter i verk tiltak for å tilskynde folk til å velge ekteskapet som samlivsform. Det betyr selvsagt ikke at mennesker som velger en annen samlivsform, ikke skal respekteres eller at det er noe mål i seg selv å gjøre livet vanskelig for dem som ikke velger ekteskapet. Men ut fra målsettingen om å stimulere til ekteskap, bør samfunnet ha en lovgivning som gir ektepar fordeler som samboere ikke har. Det kan gjøres på måter som det ligger utenfor dette utvalgets mandat å vurdere. Men dette er et hensyn som etter min mening også kan tillegges stor vekt i vurderingen av konkrete forslag om å likestille samboere med ektepar, og som gjerne kan tillegges større vekt enn f eks hensynet til konsistens i lovverket og balanse mellom rettigheter og plikter i lovbestemmelser som gjelder samboere. Videre er det etter min mening viktig å unngå lovtilpasninger som kan skape inntrykk av at samboerskap er en annen form for ekteskap.

Etter min mening er det en svakhet ved mandatet at spørsmålet om hvor langt en skal gå i å likestille samboere med ektepar, blir isolert til et spørsmål om samboerskap og samboernes situasjon. Spørsmålet om hvilken lovgivning man vil etablere for samboerforhold, burde etter min mening ha vært vurdert

innenfor et mandat som åpnet for en vurdering av hvor langt samfunnet bør gå i prioritere ekteskapet som samlivsform.

Selv om ekteskapet utvilsomt er den samlivsformen som best ivaretar familiens grunnleggende funksjoner for den enkelte og for samfunnet, gir ekteskapet selvsagt ingen garanti for at samlivet skal bli bedre, mer vellykket og stabilt enn om man levde i samboerforhold. Like selvsagt er det at det finnes stabile samboerforhold. Men det kan hevdes at samboerforhold i seg selv er med på å undergrave ekteskapet som institusjon gjennom den folkepedagogiske funksjon (forbildefunksjon) valget av samlivsform har. Blant annet i lys av det faktum at samlivsbrudd er mye hyppigere blant samboere enn blant gifte, vil et hvert samboerforhold indirekte være med på å skape utrygge samlivsforhold ved at det trekker med seg andre som hadde hatt behov for den bedre støtte og vern om samlivet som ekteskapsformen gir. Videre vil jeg peke på at samtidig som antall samboerforhold øker og blir sosialt akseptert, blir det mer sosialt akseptert at samliv baseres på mindre forpliktende holdninger. Det er grunn til å anta at dette også får betydning for holdningene generelt i befolkningen og dermed også for holdningene innenfor ekteskap.

Det er blitt pekt på at dersom samboerskap blir akseptert som likeverdig med ekteskap, er det ikke usannsynlig at samboerskap etter hvert blir den mest valgte samlivsformen. Dette henger sammen med at i de tilfelle der begge parter kjenner seg usikre på forholdet, vil begge oppfatte samboerskap som det mest nærliggende valg. Hvis den ene parten er fast bestemt på at forholdet skal vare, men den andre er usikker, er det også mest sannsynlig at valget blir samboerskap. Dette har sammenheng med at i kjærlighetsforhold vil den som elsker minst, ha mest makt. I begge disse tilfellene vil det faktum at samboerskap foreligger som en akseptert mulighet, oppmuntre til forhold som er preget av relativt svak forpliktelse. Bare i de tilfelle der begge parter er like bestemt på et varig forpliktende forhold, vil ekteskap være det mest sannsynlige valget. Hvis samfunnet forholder seg nøytralt eller tilbakeholden til valg av samlivsform, oppmuntrer man følgelig i realiteten til mindre forpliktende samlivsforhold (Ringen 1998).

På denne bakgrunn vil jeg understreke at en bør unngå bestemmelser som oppmuntrer til "utprøvende" samlivsforhold. Spesielt når det er barn i bildet, vil slike uforpliktende samliv være meget uheldig, fordi det lett kan føre til at barn vil oppleve mye ustabilitet i voksenrelasjonene i hjemmet på grunn av hyppig skifte av foreldrefigurer.

I dagens samfunn har man frihet til å leve som samboer. Velger man denne samlivsformen, innebærer det at man velger bort ekteskapet med de reguleringer som samfunnets lovgivning gir for ekteskapsformen. Hvis man ønsker de lovbestemte reguleringer for samlivet som ekteskapet gir, er det ikke urimelig å forvente at man inngår ekteskap. Det er enkelt å inngå ekteskap i vårt samfunn, og undersøkelser tyder ikke på at særlig mange velger samboerskap av samvittighetsgrunner. I de tilfelle der samboerskap velges av prinsipielle grunner, er det vel helst slik at begrunnelsen nettopp ligger i at man *ikke* ønsker noen lovregulering av samlivet.

På denne bakgrunn er mitt prinsipielle utgangspunkt at det er liten grunn til å gå særlig langt i å likestille samboere med ektepar, verken i privatrettslige forhold samboerne imellom eller i de offentligrettslige forhold mellom samboerparet og samfunnet.

Kapittel 12

Aktuelle reformer i lovgivningen

12.1 Hvilke samboere skal omfattes av lovverket?

Tradisjonelt har lovgivningen bygd på et skille mellom de som er gift og de som ikke er gift. Dette skillet mellom ektepar og andre er svært presist, og det er bare i meget sjeldne tilfelle det gir opphav til tvil om en person er gift eller ikke. Dette er annerledes med samboere. Her kan det oppstå mange vanskelige avgrensnings- og bevisspørsmål. Til og med partene selv kan undertiden være usikre på om de skal regne seg for samboere eller ikke. Disse avgrensningsproblemene kan gi opphav til tvil og konflikter, og de gir ofte en lite forutsigbar rettsstilling både for partene selv og for utenforstående.

Det synes imidlertid å være stor enighet om kjernen i samboerbegrepet. Utvalget tar utgangspunkt i at *samboere lever sammen som par i felles husholdning.*

Ifølge utvalgets mandat skal samboere «forstås som personer som lever i stabile ekteskapslignende forhold». Lignende formuleringer går igjen i lover og lovforarbeider både i Norge og andre land. Både av prinsipielle og praktiske grunner finner utvalget det riktig å holde mer flyktige og kortvarige forhold utenfor samboerbegrepet. Det ville i et flertall av tilfellene ikke være i samsvar med de involvertes egen oppfatning å forstå slike forhold som ekteskapslignende. Det ville også skape store kontrollvansker i forvaltningen av lovene om slike kortvarige forhold skulle regnes som samboerskap og få rettslige konsekvenser.

Hva betyr det så at et forhold er stabilt og ekteskapslignende? Formuleringen forutsetter at det er nær sammenheng mellom det stabile og det ekteskapslignende, men også at det ikke uten videre er fullstendig sammenfallende betraktninger. Det er naturlig å ta utgangspunkt i det som karakteriserer et ekteskap. Til tross for den tydelige formelle ramme som ekteskapet utgjør om et samliv, er det likevel store variasjoner blant ektepar når det gjelder boforhold, følelsesforhold og økonomiske forhold. Variasjoner må derfor også kunne gjelde for det «ekteskapslignende», men innenfor visse rammer og i henhold til et krav om stabilitet. I kapittel 3 er det redegjort for ulike typer samboere, og vist til en del kjennetegn ved samboerne. Utvalget vil legge til grunn noen typiske trekk som gjelder for ekteskap og som er relevante og operasjonelle når det gjelder å etablere kriterier for at samboere skal kunne falle inn under den definisjon som forutsetter at de må leve i stabile ekteskapslignende forhold.

Ett krav er at det ikke skal være noe til hinder for at samboerne gifter seg. Dette innebærer at *ingen av partene er gift.* Utvalget vil også avgrense samboerskap til å omfatte to personer, *ingen kan være samboer med mer enn en person på samme tid.* Et krav om at det ikke finnes hinder for å være gift, innebærer at søsken (herunder halvsøsken) og slektninger i rett opp- eller nedstigende linje (som foreldre og barn) utelukkes fra å være samboere. Endelig vil utvalget sette som normalkrav at samboerne må være over 18 år for at det skal regnes som ekteskaplignende forhold.

Samboere forutsettes å ha felles husholdning. Det innebærer som regel felles bolig og en viss grad av felles økonomi. Det skal lite til for å oppfylle det

siste kravet. For to personer som lever sammen over lengre tid, vil det i praksis være nesten umulig å holde adskilt økonomi og dele utgifter og husholdsarbeid uten noen form for gjensidig støtte.

To personer som vanligvis lever sammen, men som midlertidig lever adskilt på grunn av utdannelse eller arbeid, bør regnes som samboere. En student som har hybel eller leilighet på studiestedet, men lever i et parforhold med en person av annet kjønn i helger og studieferier, må således regnes som samboer. Slik er også situasjonen for mange ektepar. Derimot er studenter og andre som av praktisk-økonomiske grunner deler en leilighet for en tid, ikke samboere. Også ansatte som bor i hjemmet, som husholdersker og praktikanter, faller utenfor.

Folketrygdloven § 1–5 har en særregel for par som har felles barn, eller som tidligere har vært gift med hverandre, hvis de bor i samme hus. De «regnes som samboerpar selv om de bor i hver sin del av huset. Det kan gjøres unntak for personer som bor i hver sin boenhet i hus med mer enn fire selvstendige og klart adskilte boenheter.» Denne særregelen er nærmere diskutert under 12.5.4. Utvalget finner en avgrensning som dette vilkårlig og lite treffsikker. Spørsmål om personer som bor i hver sin leilighet i samme hus, er samboere, må avgjøres etter en konkret vurdering i hvert enkelt tilfelle.

En mann og en kvinne som holder hus hver for seg, men som oppfattes som et par av seg selv og andre («særbo»), vil utvalget ikke regne som samboere. Det avgjørende må være at de faktisk bor hver for seg selv om de kunne flytte sammen. Grensedragningen her kan imidlertid være vanskelig.

Utvalget ser det som ønskelig med en mest mulig enhetlig og gjennomgående bruk av begrepet samboer i lover og forskrifter. Bare der gode grunner tilsier det, kan avvik aksepteres. Avgrensningskriteriene må være praktiske og operasjonelle i forhold til regelverket. I tillegg til kravene som er nevnt ovenfor – at samboerne er over 18 år, ikke er gift med andre, ikke er i nær slekt, forutsettes å ha felles husholdning og at man bare kan ha en samboer – vil utvalget mene at ytterligere ett av to krav bør oppfylles for at forholdet skal kunne kalles stabilt og ekteskapslignende, og komme inn under eventuell lovregulering. Det ene er at partene har felles barn og lever sammen. Det andre er at forholdet har vart en viss tid.

Samboerpar med felles barn har mange felles trekk med ektepar med barn. Det er da også for samboere med felles barn at det hittil er gjort flest tilnærminger til ektepar i lovgivningen. Når et par får barn, øker forpliktelsene som de har tatt på seg. De får felles plikter overfor barnet. Hjem og eiendeler kan ikke lenger holdes adskilt, de danner nå også et hjem for barnet. Ansvaret for barnet gjør det også nødvendig å planlegge for fremtiden i fellesskap. Når et par får barn sammen, er det også mer legitimt for staten å regulere familiemedlemmenes plikter og rettigheter gjennom forpliktende lovgivning. Utvalget ser det som særlig viktig at staten gjennom sin lovgivning søker å fremme stabile familieforhold for barn.

Når kravene omtalt ovenfor er tilfredsstilt, vil s*amboerpar med felles barn alltid falle innenfor avgrensningen stabile og ekteskaplignende samboerforhold.*

Gjennomgangen av gjeldende rett, se kapittel 5 og vedlegg 1, viser at ulike regelverk i dag setter ulike krav til varighet av samboerforhold. Vi finner eksempler på at par må ha bodd sammen i minst 9 måneder, eller ett, to eller fem år, for å bli betraktet som samboere. Andre regler setter ingen krav til samlivets varighet. Den store variasjonen avspeiler at samboerskapets varighet har ulik betydning i ulike sammenhenger. Behovet for lovgivning på ulike områder vil ofte avhenge av hvor etablert og stabilt samboerforholdet er.

Utvalget ser det likevel som en fordel å få et utgangspunkt for hvor lenge et samboerskap uten barn må ha vart for at det skal komme inn under regler i lover og forskrifter som gjelder for samboere. Dette vil gi et mer konsistent regelverk, redusere tilfeldige forskjeller, og det kan bidra til bedre kunnskaper blant samboerne om deres egen rettsstilling. Samme utgangspunkt bør gjelde både for offentligrettslige og privatrettslige forhold.

Utvalget er etter en grundig avveining av ulike hensyn kommet til at *samboere uten felles barn som utgangspunkt regnes som å leve i et stabilt og ektskapslignende forhold når de har levd sammen i minst to år.*

Utvalget har avvist at svært kortvarige og flyktige forhold bør falle inn under samboerbegrepet. Men selv forhold av litt lengre varighet som det ikke ville være uvanlig å betegne som samboerskap, finner utvalget det lite hensiktsmessig å legge inn under en regulering som ligner den som gjelder for ekteskap dersom der ikke er barn i forholdet. Som vist i figurene 6.7 og 6.8, tyder mye på at samboerskap de første årene er svært ustabile, det vil si at de har stor bruddfrekvens. Sannsynligheten for at samboerskap oppløses i løpet av de første to årene er fjorten ganger høyere enn for ekteskap, mens den deretter faller betydelig slik at den etter fire år er omtrent fire ganger så stor.

Etter et par års samliv ser samboerskap derfor ut til å stabilisere seg mer. Samboerne har etablert et felles liv og graden av økonomisk fellesskap har økt. To år synes å være en hensiktsmessig avgrensning. En avgrensning gjennom krav om to års varighet tilsvarer det krav husstandsfellesskapsloven setter for at husstandsmedlemmer uten felles barn skal få rettigheter. Gjennomgangen av gjeldende rett i 5.3 viser dessuten at to år er det vanligste krav som i dag stilles for å få rettigheter som samboere. Utvalget legger til grunn at kravet om to års varighet som utgangspunkt bør gjelde både når samboere skal gis rettigheter og plikter på linje med gifte og i forhold til regler som fratar samboere rettigheter.

Kravet om to års varighet er ikke et absolutt krav om to års uavbrutt samliv. Korte avbrudd må aksepteres. Også når par som har levd sammen i minst to år, senere lever adskilt fordi den ene for eksempel er på institusjon, må dette kunne regnes som stabilt samliv. Det kan videre gjøres unntak fra kravet om to år når andre varighetskrav fremstår som klart mer ønskelige eller hensiktsmessige. Et eksempel er de særlige påtaleregler ved familievold, se 12.9. I disse tilfellene oppstår behovet for vern fra det øyeblikket partene flytter sammen, og et krav om at forholdet skal ha vart i to år, strider mot formålet med disse reglene.

Blant samboere er det også par uten fellesbarn, men hvor den ene eller begge har særkullsbarn. Ofte er det enslige foreldre som flytter sammen med en partner som kanskje selv har barn fra før. Forhold knyttet til dagliglivet, som tidsbruk, forbruk og inntektsforhold kan være nokså like for alle typer barnefamilier, enten foreldrene bare har egne barn eller stebarn. På andre områder kan de være forskjellige fra samboere med felles barn, særlig der samboerforholdet er løst og den som ikke er forelder til barnet føler liten forpliktelse for barnet og deltar lite i barnets liv.

Hvorvidt samboerskap der det utelukkende er særkullsbarn skal anses som stabile og ekteskapslignende forhold, vil etter utvalgets mening avhenge av forholdets varighet på samme måte som for samboere uten felles barn.

Et krav om to års varighet innebærer en endring som reverserer deler av lovendringer som er gjennomført for samboende trygdemottakere i de seneste årene. Utvalgets mandat forutsetter imidlertid at varighetskriteriet skal vurderes ubundet av eksisterende lovgivning.

Det må presiseres at utvalget *ikke* foreslår at samboere, selv om de har levd sammen i flere år, skal likestilles med gifte på alle rettsområder, se 11.7.3. Det er bare på de områder der det foreligger særlige grunner for likebehandling av samboere og gifte, at det er aktuelt med slik tilnærming i lovgivningen. På andre områder vil samboere fortsatt komme inn under samme regelverk som enslige.

12.2 Registrering av samboere

Et gjennomgående problem er manglende oversikt over hvem som er samboere. Mens ekteskapslovens formelle krav rundt ekteskapsinngåelse og separasjon/skilsmisse ikke levner noen tvil om hvorvidt folk er gift eller ikke, inngås og oppløses samboerskap uten offentlig medvirkning. Når samfunnet innfører regler som skal gjelde for samboere, er det derfor vanskelig å vite hvem regelverket gjelder for. Det er nødvendig med en eller annen form for identifisering av samboerskap for at lovregulering skal få den tilsiktede effekt.

Et annet hensyn som kan tale for bedre registreringsordninger av samboerskap, er samfunnets behov for kunnskap om familie- og samlivsmønsteret. Dette er nærmere behandlet i kapittel 13.

12.2.1 Sentralt samboerregister – frivillig eller tvungen registrering

Utvalget har vurdert om det bør etableres et register over alle par som skal være omfattet av lovgivning om samboere. Det er mulig å tenke seg en form for frivillig registrering; en ordning der de som selv oppfatter seg som samboere og ønsker å fremstå som et par, får mulighet til å registrere samboerskapet. Ved å melde seg til et sentralt register, vil paret kunne tilkjennegi overfor samfunnet at de er samboere og dermed gjøre samboerskapet til et offentlig anliggende. Gjennom registreringen vil partene også bekrefte samlivet overfor hverandre.

En registreringsordning som utelukkende er basert på folks egne opplysninger, ville innebære en enkel avgrensning av samboerforhold. Det offentlige kan akseptere hva folk opplyser om seg selv, og det kreves ikke vanskelige kontroller. Alle som er registrert som samboere, kommer inn under det regelverk som gjelder for gruppen.

Det er grunn til å anta at motivasjonen for en frivillig registrering ville være situasjonsbetinget med de ulemper det ville medføre. En frivillig registreringsordning vil følgelig ikke inkludere alle samboere som man ønsket å nå med regulering. Det kan være grunn til å tro at nettopp de samboerne som trenger mest beskyttelse, ofte ville forbli uregistrert.

Det kan innvendes at frivillig registrering vil framstå som en form for B-ekteskap, som gir en del av ekteskapets kvaliteter, samtidig som det er enklere å inngå og oppløse. Sett i forhold til ekteskapsinngåelse, vil en slik registrering kunne fremstå som en enkel måte å ordne visse formelle sider ved samlivet. Det er utvalgets vurdering at få ville ønske å benytte seg av et slikt alternativ. De som er motiverte for ekteskapets rettigheter og plikter, kan gifte seg, borgerlig eller kirkelig.

Det er også mulig å tenke seg en tvungen registreringsordning. Til forskjell fra frivillig registrering vil tvungen registrering i utgangspunktet omfatte alle par som har levd sammen i en viss tid og som oppfyller kriteriene. Det kunne være en lovfestet plikt til å registrere seg som samboere når sam-

boerskapet har vart i 2 år. En lovfestet plikt til registrering vil antakelig bidra til at langt flere samboerskap blir registrert enn hvis registreringen er basert på frivillighet.

På samme måte som ved frivillig registrering vil imidlertid en tvungen registreringsordning neppe omfatte alle samboere. De som ønsker å unngå ekteskapets rettigheter og plikter og som derfor ikke gifter seg, vil i mange tilfeller ha liten motivasjon for å registrere samboerskapet i et sentralt register. For å gjøre en tvungen registreringsordning effektiv, må det iverksettes kontrolltiltak for å sikre at registreringsplikten blir overholdt og at opplysningene er korrekte. Utvalget mener at slike kontrolltiltak vanskelig vil kunne gjennomføres uten å bryte med respekten for folks privatliv.

I et sentralt samboerregister – basert enten på tvang eller frivillighet – ville det også måtte registreres brudd av samboerskap, tilsvarende skilsmisser for gifte. Det ville være påkrevd for å sikre at gifte eller allerede registrerte samboere ikke registrerte seg som part i et nytt samboerskap og dermed fikk rettigheter og plikter overfor mer enn en samlivspartner av gangen. Det er stor fare for at et register ikke vil være oppdatert med hensyn til oppløste samboerskap og derfor ikke representere den nødvendige sikring mot «bigami».

En hensikt med å få samboere registrert er å kunne nå dem med lovregulering som på best mulig måte sikrer begge parter i samlivet. Her har særlig hensynet til den svake part stått sentralt for utvalget. Verken et obligatorisk eller et frivillig register vil fange opp alle samboere som lovgivningen er ment å omfatte. Uregistrerte samboere vil falle utenfor dette, og da er hensikten forfeilet. På denne bakgrunnen vil utvalget ikke gå inn for at det opprettes noe sentralt samboerregister.

12.2.2 Andre dokumentasjons- og kontrollmuligheter

Som nevnt innledningsvis, er det nødvendig med en dokumentasjon av samboerskap for at lovregulering av samboerskap skal få den tilsiktede effekt. Samboerskap kan til en viss grad dokumenteres ved at partene er registrert med samme adresse i folkeregisteret. Folkeregisteropplysninger alene kan imidlertid ikke gi noe fullgodt bilde av hvem som er samboere. For boligblokker har folkeregisteret ikke adresser på leilighetsnivå. I mange tilfelle vil det derfor ikke være mulig å si om personer som står oppført med samme adresse, også bor i samme leilighet. For personer som står oppført med samme adresse, er det med mindre de har felles barn, heller ikke mulig å vite om de lever i samboerskap, eller om det er to eller flere venner av motsatt kjønn som bor sammen.

Det er også andre usikkerhetsmomenter knyttet til folkeregisteropplysingene. Om folkeregisteret skal kunne fungere som dokumentasjon for et samboerforhold, forutsetter det at det er meldt flytting til rett tid. Her vil samboende studenter utgjøre et spesielt problem siden studenter som hovedregel skal stå registrert på sine foreldres adresse.

Den pre-utfylte selvangivelsen for personlige skatteytere inneholder en rubrikk for samboere med felles barn, med spørsmål om navn og fødselsnummer. En ulempe ved dette opplegget er at det bare er mulig å registrere samlivsstatus én gang i året. Dessuten er det ikke alle som har plikt til å levere selvangivelse.

Trygdeetaten innhenter opplysninger om samboerskap i forbindelse med visse stønadsutbetalinger. Dette er i hovedsak basert på egenerklæringer. Enslige forsørgere må opplyse om de har vært samboer i minst 12 av de siste

18 månedene når de søker om utvidet barnetrygd og overgangsstønad, og de har plikt til å melde fra om endringer i samlivsform. Pensjonister har også plikt til å opplyse om samboerskap og melde fra om endringer i samlivsform.

De som søker studielån i Statens lånekasse, må opplyse om de er samboere med felles barn. Samboere uten felles barn finnes det derimot ikke opplysninger om i lånekassen.

12.2.3 Konklusjon

Utvalget går ikke inn for at det etableres et sentralt samboerregister. Både med frivillig og tvungen registrering vil et register sannsynligvis bli for ufullstendig og ikke tjene sin hensikt. Her er det særlig hensynet til den svake part som har stått sentralt for utvalget. En hensikt med å få samboere registrert er å kunne nå dem med lovregulering som på best mulig måte sikrer begge parter i samlivet. Uregistrerte samboere vil falle utenfor dette, og da er hensikten forfeilet.

Å bygge ut et sentralt samboerregister ved å koble sammen opplysninger som allerede finnes i ulike offentlige registre, er heller ikke aktuelt. En slik kobling byr på mange problemer, både av etisk og praktisk art. For eksempel kan kobling bringe frem overskuddsinformasjon om individene som ikke vedkommer offentlige myndigheter. Utvalget har også kommet til at nødvendige kontrolltiltak for å sikre at opplysningene i et eventuelt register er korrekte, vanskelig ville kunne gjennomføres uten å bryte med respekten for folks privatliv.

Utvalget kan heller ikke se at regulering av samboerskap på enkelte steder i lovverket er avhengig av et slikt register. Det vil være tilstrekkelig at samlivsstatus dokumenteres på de områdene der samboerskap har betydning for rettigheter og plikter, på trygdekontoret i forbindelse med trygd, på sosialkontorer i forbindelse med utbetaling av sosialhjelp, og i testamenter og private avtaler. Opplysningene vil måtte baseres på egenerklæringer og tillit, men de kan også til en viss grad sjekkes mot folkeregisteret. Samtidig vil det være en lovbestemt plikt til å gi korrekte opplysinger om samlivsstatus, og det medfører straffansvar å gi uriktige opplysninger hvis man som følge av disse opplysningene oppnår urettmessige økonomiske ytelser.

12.3 Økonomiske forhold mellom samboerne m. m.

12.3.1 Innledning

Privatpersoners rettigheter og plikter – privatrett – står partene som hovedregel fritt til å regulere slik de ønsker. Dette innebærer at på det privatrettslige området kan samboere ofte avtale ordninger som fraviker fra det som ellers vil gjelde. Dette er særlig aktuelt når det gjelder økonomiske forhold mellom partene, både under samboerskapet og ved brudd. Her kan samboere som regel avtale ordninger som tilsvarer dem som gjelder for ektefeller. Samboere kan også bestemme i testament hva som skal gjelde hvis den ene dør. Vi har imidlertid også regler som ikke kan fravikes ved avtale eller testament. Slike regler kalles preseptoriske. Eksempler på dette er arvelovens regler om at gjenlevende ektefelle har krav på minstearv, og at livsarvingene til avdøde har krav på to tredjedeler av arven. Også tvangsfullbyrdelsesloven (lov om tvangsfullbyrdelse og sikring) og dekningsloven (lov om fordringshavernes dekningsrett) har preseptoriske regler som skal ivareta kreditorenes interesser.

Når det gjelder den delen av rettssystemet som gjelder offentlig myndigheters virksomhet – offentlig rett – kan partene ikke avtale seg bort fra de reglene som gjelder. Etter utvalgets vurdering tilsier dette at det som utgangspunkt skal mer til for at samboere skal likestilles med ektefeller på det privatrettslige området enn på det offentligrettslige området.

I tillegg viser utvalget til at fordelingsmessige hensyn ikke kommer inn på samme måte når det gjelder privatrettslige ordninger som når det gjelder offentligrettslige ordninger, se 11.5, der offentlig omfordeling er vurdert.

Etter utvalgets syn er det større grunn til å legge vekt på at partene faktisk har latt være å gifte seg ved vurderingen av reformer på det privatrettslige området i forhold til reformer på det offentligrettslige området. Her viser utvalget til 11.4.1, der samboernes egne ønsker i forhold til samlivsform er behandlet. Utviklingen i lovgivning og rettspraksis viser at utgangspunktet om individenes selvstendighet og uavhengighet i rettspraksis blir tillagt større vekt enn tidligere, særlig når det gjelder forholdet mellom partene.

Hensynet til den svake parten i forholdet må vurderes konkret i forhold til hvert enkelt reformspørsmål. Det samme gjelder hensynet til barna, men dette hensynet må etter utvalgets vurdering uansett veie tungt, se 11.4.2 og 11.4.3.

12.3.2 Under samboerskapet

Felleseie

For ektefeller er det en egen formuesordning, felleseie, som ektefeller får automatisk, og som ingen andre har. Ektefeller kan også ha særeie. Ofte vil særeiet omfatte spesielle eiendeler, mens ektefellene ellers har felleseie.

Grensen mellom felleseie og særeie spiller ikke så stor praktisk rolle under ekteskapet. Hver ektefelle råder som eier over det som er sitt, jf. ekteskapsloven § 31, og hefter for sin egen gjeld, jf. § 40. Betydningen av felleseiet viser seg først og fremst ved at det er disse verdiene som i utgangspunktet skal likedeles ved et skifte mellom ektefellene.

Samboere har ikke slikt felleseie. Samboerskap har rettslig sett ingen betydning for det økonomiske forholdet mellom partene. Hver av samboerne er eier av sine ting og hefter for sin gjeld, akkurat som om de hadde bodd hver for seg.

Utvalget finner ikke grunn til å foreslå regler om felleseie for samboere, se vurderingene i 12.3.1.

Rådighetsbegrensninger over bolig og innbo

Selv om hovedregelen er at hver av ektefellene råder som eier over alt sitt, har ekteskapsloven praktisk viktige begrensninger for råderetten over felles bolig og vanlig innbo. Dette kan en ektefelle ikke overdra, leie ut eller pantsette uten samtykke fra den andre ektefellen, jf. §§ 32 og 33. Denne begrensningen gjelder uavhengig av om eiendelene er felleseie eller særeie.

Hvis en samboer er eneeier av bolig eller innbo, har han eller hun fri rådighet over dette uten slike begrensninger som finnes for ektefeller. Også her gjelder prinsippet om at samboerskapet ikke har noen rettslig betydning for det økonomiske forholdet mellom partene.

For eiendeler samboerne eier i sameie, legger sameieloven begrensninger på rådigheten.

Rådighetsbegrensningsreglene i ekteskapsloven gjelder de samme eiendeler som husstandsfellesskapsloven omfatter, nemlig felles bolig og vanlig innbo. Disse eiendelene står allerede i dagens lovgivning i en særstilling også mellom samboere. Den svenske sambolagen har regler om rådighetsbegrensninger for samboere, se 7.6.3.

Utvalgets flertall har kommet til at nære og viktige gjenstander som bolig og innbo, bør underlegges rådighetsbegrensninger også for samboere, etter mønster fra reglene i ekteskapsloven §§ 32 og 33. Hensynet bak reglene i ekteskapsloven er å beskytte ektefellenes interesser i det felles hjem, og disse hensyn vil gjelde tilsvarende for samboere. Ekteskapslovens rådighetsbegrensningsregler gjelder også for bolig og innbo som er særeie, og reglene i husstandsfellesskapsloven tilsvarer ellers de som gjelder for ektefellers særeie. Rådighetsbegrensninger under samboerforholdet bidrar dessuten til å gjøre den etterfølgende fordelingsretten reell. Uten en rådighetsbegrensning kan en av partene selge unna bolig og innbo når forholdet begynner å skrante, og dermed frata den andre hans eller hennes rett etter husstandsfellesskapsloven. Regler om rådighetsbegrensninger kan beskytte den svake parten i forholdet, se 11.4.3.

Et hensyn som taler mot en rådighetsbegrensning, er hensynet til utenforstående. Det kan være vanskeligere for den som for eksempel skal kjøpe et hus å vite om selgeren er samboer enn om vedkommende er enslig. Tilsvarende gjelder en bank som skal ta sikkerhet i en bolig. Utvalgets flertall finner imidlertid ikke dette avgjørende, og mener at regelen om rådighetsbegrensninger bør begrenses til å gjelde samboere som enten har barn sammen eller har levd sammen i minst to år, se 12.1.

Utvalgets flertall foreslår at regelen om rådighetsbegrensninger, sammen med andre særregler om bolig og innbo mellom samboere, samles i et eget, nytt kapittel i lov om rett til felles bolig og innbo når husstandsfellesskap opphører. Dette kapitlet foreslås avgrenset til å gjelde for samboere som lever i parforhold, i motsetning til resten av husstandsfellesskapsloven som også gjelder for andre som lever i husstandsfellesskap.

Utvalgets flertall forutsetter at lovens tittel endres, og at kravet om at husstandsfelleskapet opphører ved død eller på annen måte, ikke skal gjelde for samboere. De andre kravene som gjelder for at husstandsfellesskapsloven skal komme til anvendelse, bør etter utvalgets vurdering også gjelde for samboere. Dette innebærer at samboere som ikke har/har hatt eller venter barn sammen, må ha bodd sammen i minst to år.

Medlemmet Evenshaug finner at de problemer som er påpekt ovenfor med hensyn til om utenforstående kan vite om en person er samboer, tilsier at samboere ikke bør likestilles med ektefeller i spørsmålet om rådighetsbegrensninger over bolig og innbo.

Innsynsrett

Ektefeller har en lovbestemt rett til innsyn i hverandres økonomi, se ekteskapsloven § 39. Dersom en ektefelle ikke får slike opplysninger fra den andre ektefellen, kan vedkommende kreve opplysninger fra ligningsmyndigheter, institusjoner som driver finansieringsvirksomhet eller forsikringsvirksomhet og andre som har midler til forvaltning. Bestemmelsen har særlig betydning i forbindelse med skifte, idet ikke alle ektefeller i denne situasjonen ønsker å gi fullstendige opplysninger om sin økonomi til den andre. Hvis bestemmelsen ikke hadde gitt hver av ektefellene adgang til selv å innhente

opplysninger, måtte vedkommende anlagt sak for domstolen for å få tilgang på opplysningene. Samboere har ingen slik innsynsrett og er derfor avhengig av å anlegge sak hvis opplysningene ikke gis frivillig.

Utvalgets flertall mener at gode grunner taler for at en innsynsrett i hverandres økonomi innføres også for samboere. En slik innsynsrett har ikke så stor praktisk betydning i seg selv, men vil bidra til å gjøre andre rettigheter utvalget foreslår, mer reelle. Utvalgets flertall kan ikke se tungtveiende grunner for at en samboer skal kunne nekte den andre samboeren innsyn i sin økonomi. Innsynsrett vil ha betydning både i forhold til avtaler partene kan ha inngått, for å kontrollere rådighetsbegrensningene som er foreslått ovenfor og ved delingen i forbindelse med samlivsbrudd, se nedenfor. Utvalgets flertall foreslår derfor at innsynsretten skal gjelde både under samboerskapet og i forbindelse med opphør av samboerskapet. Innsynsretten bør utformes på samme måte for samboere som for ektefeller, det vil si etter mønster av ekteskapsloven § 39.

Utvalgets flertall foreslår at regler om innsynsrett tas inn i det foreslåtte nye kapitlet i husstandsfellesskapsloven om samboere. Forslaget bygger på samme forutsetninger som nevnt ovenfor under flertallets forslag om rådighetsbegrensninger. Dette innebærer at samboerne enten må ha eller vente felles barn, eller at de har levd sammen i minst to år.

Medlemmet Evenshaug vil peke på at i forhold til ektefeller har samboere mer begrensede økonomiske rettigheter overfor hverandre både under samlivet og i forbindelse med det økonomiske oppgjøret ved samlivsbrudd. Dette tilsier at det ikke er gode nok grunner til å likestille samboere med ektefeller i spørsmålet om innsynsrett. Dette medlemmet vil dessuten peke på at samboere under alle omstendigheter kan oppnå innsyn ved å gå til domstolene.

Underholdsplikt

Ektefeller har økonomisk underholdsplikt for hverandre. De har sammen ansvaret for de utgifter og det arbeid som kreves for det felles hushold og til dekning av andre felles behov, oppfostring av barna og hver ektefelles særlige behov, jf. ekteskapsloven § 38. Samboere har ingen slik underholdsplikt.

Betydningen av den gjensidige underholdsplikten mellom ektefeller ble sterkt understreket i forarbeidene til ekteskapsloven og under behandlingen i Stortinget. Holmøy og Lødrup, 1994 viser til at det økonomiske fellesskapet begrunner underholdsplikten.

Utvalget vil peke på at underholdsplikten markerer visse idealer og kan ha en styrende effekt. Utviklingen i lovgivning og rettspraksis viser imidlertid at utgangspunktet om individenes selvstendighet og uavhengighet nå tillegges større vekt enn tidligere. Det har skjedd en utvikling hvor det blir lagt større vekt på hver av partenes økte mulighet til å forsørge seg selv ved å delta i yrkeslivet.

Utvalget viser også til at samboernes motiver for å ikke å gifte seg kan være høyst forskjellig. En lovfesting av underholdsplikt mellom samboere vil være uforenlig med en forutsetning om at partene selv skal kunne velge mellom forskjellige rammer for sitt samliv, se 11.4.1 om samboernes egne ønsker i forhold til samlivsform. Partene har også en viss mulighet til å inngå avtale om at de skal underholde hverandre.

Utvalget finner ikke grunn til å foreslå noen underholdsplikt for samboere, se også vurderingene i 12.3.1.

Sameie

Selv om samboerne ikke har noe ekteskapelig felleseie, kan de være sameiere i enkelte gjenstander som de har anskaffet sammen. Partene kan bli sameiere ved at begge bidrar økonomisk til anskaffelsen av en gjenstand. Men det kan også være at den ene bidrar med penger og den andre med annet. For eksempel kan en av samboerne ha fått en tomt fra sine foreldre, eller samboeren har selv gjort en stor innsats ved byggingen huset, mens den andre har bidratt med penger. For felles bolig og innbo har vi også såkalt «husmorsameie», slik at det ved vurderingen av hvem som har ervervet felles bolig og innbo, skal legges vekt på en parts arbeid i hjemmet. Det betyr at hvis mannen har arbeidet overtid mens kona har tatt seg av barna, og overtidsbetalingen er brukt til å kjøpe familiens hus, vil hun kunne bli ansett som medeier i huset på grunn av sin innsats med barna. For ektefeller er dette uttrykkelig lovfestet i ekteskapsloven § 31, og i rettspraksis er tilsvarende synspunkter lagt til grunn også for samboere, se vedlegg 1 pkt. 3.1.4.

Utvalget foreslår at prinsippet om husmorsameie lovfestes også for samboere. Utvalget vil understreke at dette er en prinsipielt og praktisk viktig regel. Ifølge rettspraksis gjelder prinsippet allerede for samboere, men hensynet til klarhet og forutberegnelighet i regelverket, samt pedagogiske hensyn og større grad av tilgjengelighet tilsier at regelen bør lovfestes også for samboere. Utvalget foreslår at en regel tilsvarende ekteskapsloven § 31 tredje ledd tas inn i husstandsfellesskapsloven, i det nye foreslåtte kapitlet om samboere. Forslaget bygger på samme forutsetninger som nevnt under flertallets forslag om rådighetsbegrensninger. Dette innebærer krav om at samboerne enten må ha eller vente felles barn, eller at de har levd sammen i minst to år.

Når samboere er sameiere i gjenstander, reguleres sameiet av sameieloven. Denne loven, som er generell og gjelder for alle som er sameiere, regulerer blant annet rådighet over sameiegjenstanden og oppløsning av sameie. Reglene er de samme for samboere som for ektefeller. Utvalget foreslår ikke noen endring i disse reglene for sameie.

Dersom to samboere eier en gjenstand i sameie, er sameielovens utgangspunkt i § 2 at de regnes for å eie en halvdel hver. Utvalget understreker at dette innebærer et utgangspunkt om likedeling av de eiendelene samboerne er sameiere av. Dersom en av samboerne mener at han eller hun eier mer enn en halvpart av gjenstanden, er det opp til vedkommende selv å bevise dette. Den rettspraksis utvalget har gått gjennom, viser at det ofte kan være stor tvil om hvor mye hver av samboerne eier, og at resultatet ofte blir et annet enn likedeling. En slik annen deling vil oftere skje for samboere enn for ektefeller, fordi det samboerne imellom ikke er noe felleseie som skal likedeles etter ekteskapslovens regler.

12.3.3 Ved brudd i samboerskapet

Likedeling

Ekteskapsloven har utførlige regler om det økonomiske oppgjøret ved separasjon og skilsmisse. Felleseiet skal deles likt, jf. ekteskapsloven § 58. Hver ektefelle beholder sitt særeie. Partene hefter fremdeles for sin gjeld, og de kan gjøre fradrag for gjelden i sin andel av felleseiet før dette deles. Fellesgjeld hefter begge sammen for også etter bruddet, og for at en av partene skal bli fri for dette ansvaret, må kreditorene samtykke.

Utviklingen i ekteskapslovgivningen har gått i retning av større unntak fra likedelingsreglene, både slik at ektefellene selv kan avtale dette og ved unntak som følger direkte av lovgivningen. Et svært viktig unntak fra likedelingen ble innført ved ekteskapsloven av 1991 i § 59 om skjevdeling. Hver av ektefellene kan nå holde utenfor delingen verdier av formue som klart kan føres tilbake til midler som han eller hun hadde da ekteskapet ble inngått eller senere har ervervet ved arv eller gave. Slike verdier går inn i felleseiet, men kan altså beholdes udelt ved et senere skifte. Regelen innebærer at ektefellene blir mer uavhengige av hverandre på det økonomiske området, og bidrar til å begrense den økonomiske enhet et ekteskap innebærer.

For samboere er det ikke lovregler om det økonomiske oppgjøret ved brudd i forholdet. Siden samboerskap i prinsippet ikke har noen betydning for det økonomiske forholdet partene imellom, skal hver av partene beholde det de selv eier og svare for sin egen gjeld etter samboerskapet som de gjorde under samboerskapet.

Gjenstander samboerne eier i sameie, må deles mellom samboerne. For slike gjenstander er utgangspunktet at samboerne eier halvparten hver, og dette utgangspunktet kan medføre en likedeling av disse gjenstandene.

Utvalget finner ikke grunn til å foreslå noen generell likedelingsregel for det økonomiske oppgjøret ved et brudd mellom samboere, se 12.3.1.

Utvalget har vurdert om likedeling burde innføres for felles bolig og innbo. Dette er praktisk viktige gjenstander for partene, og det er allerede et sett med særregler for slike gjenstander i husstandsfellesskapsloven. Rettspraksis tyder på at overtakelsesreglene i husstandsfellesskapsloven brukes relativt sjelden, og en av grunnene til dette kan være at retten til å overta bolig og innbo betyr lite fordi dette skal skje mot betaling, og en del samboere vil ikke ha økonomisk anledning til å kjøpe ut den andre samboeren. En rett til å overta verdien av gjenstanden ville gjøre overtakelsesretten mer reell. Den svenske sambolagen har en regel om likedeling av bolig og innbo, men Sverige har som Norge ikke rettspraksis der prinsippet om husmorsameie er lagt til grunn.

Utvalget har kommet til at en regel om likedeling av samboernes bolig og innbo ikke bør innføres. Innføringen av rett til skjevdeling har medført at likedeling i praksis i mange tilfeller ikke lenger er hovedregelen. For mange samboere vil bolig og innbo utgjøre den altoverveiende del av deres formue, slik at en regel om likedeling av disse gjenstandene i realiteten ville innebære en generell likedelingsregel. For øvrig viser utvalget til vurderingene i 12.3.1.

Utvalget vil også peke på at dersom bolig og innbo er ervervet i fellesskap under samboerskapet, vil eiendelene være i sameie og dermed bli regulert av sameieloven. Lovens utgangspunkt er da at hver av samboerne eier en halvdel av gjenstandene. Utvalget har vurdert om regler om dette burde tas inn i husstandsfellesskapsloven. Utvalget er likevel kommet til at det ville være uheldig med en dobbeltregulering av disse forholdene, og at samboernes sameie derfor fortsatt bør reguleres av sameieloven. Men det er viktig at reglene gjøres kjent, se kapittel 13 om behovet for opplysning og kunnskapsutvikling.

Vederlag

En (tidligere) samboer kan bli tilkjent et vederlag fra den andre. For ektefeller er slike vederlagskrav lovregulert. Etter rettspraksis bygger samboeres vederlagskrav ikke på noen analogi av disse reglene, men hviler på generelle ulovfestede prinsipper om berikelse og restitusjon (gjenopprettelse), se 5.4.2

og vedlegg 1 pkt. 3.2.4. Det kan for eksempel dreie seg om en kvinne som gjennom år har gjort en stor arbeidsinnsats i hus og hjem, og som tilkjennes et økonomisk vederlag for dette arbeidet. Men det kan også være at en av samboerne har bidratt med penger i forbindelse med oppussing av et hus som den andre eier, og at han eller hun får et vederlag for dette fordi den andre samboeren har rett til å beholde huset.

For det økonomiske oppgjøret ved et brudd i samboerskap kan vederlagsreglene være svært viktige. Utvalget legger til grunn at samboere kan tilkjennes vederlag ved det økonomiske oppgjøret etter et brudd i samboerskapet. Slike vederlag kan bety enda mer for samboerskap enn for ekteskap fordi samboerne ikke har en felleseieformue å likedele. Dersom det ikke skulle kunne gis vederlag, ville dette kunne medføre svært urimelige resultater.

Utvalget foreslår at vederlagsregler for samboere bør lovfestes. Rettspraksis legger til grunn at samboere kan tilkjennes vederlag. En lovfesting vil gjøre regelen om vederlag lettere tilgjengelig, bedre kjent, og medføre større grad av klarhet og forutberegnelighet. Reglene bør tas inn i det foreslåtte nye kapittlet i husstandsfellesskapsloven og bygge på de prinsippene som er lagt til grunn i rettspraksis.

Fordeling av gjenstander

Ved et ektefelleskifte er hovedregelen at hver av partene har rett til å beholde gjenstander de selv eier, det vil si som tilhører deres rådighetsdel, jf ekteskapsloven § 66. Men det er særregler for bolig og innbo som en av partene har rett til å overta fra den andres rådighetsdel dersom særlige grunner taler for det, jf § 67. Ved vurderingen skal det legges vekt på ektefellenes og barnas behov. Dersom sterke grunner taler for det, kan en ektefelle få overta bolig og innbo som tilhørte den annens særeie, jf. § 74. For øvrig er regelen at hver av partene kan kreve eiendelene solgt, jf. § 71. Eiendeler ektefellene var sameiere i, fordeles etter reglene i sameieloven.

Sameielovens regler om fordeling av gjenstander som er sameie, er de samme for samboere som for ektefeller.

For fordeling av felles bolig og vanlig innbo har dessuten husstandsfellesskapsloven særregler som gjelder for samboere. Disse reglene gir en samboer rett til å få overta felles bolig eller vanlig innbo når sterke grunner taler for det, jf. husstandsfellesskapsloven § 3. Regelen gjelder bare fordelingen av selve gjenstanden, og ikke overføring av verdien av den. En samboer som benytter seg av regelen, må derfor betale vanlig vederlag til eieren. Regelen tilsvarer det som gjelder en ektefelles rett til bolig og innbo som er den andre ektefelles særeie.

Utvalget finner ikke grunn til å foreslå endringer i husstandsfellesskapslovens regler om fordeling av gjenstander. Utvalget mener det er rimelig å likestille en samboers rettighet til å overta felles bolig og innbo med den rett en ektefelle har til å overta den annens særeie. Utvalgets innsamling av rettspraksis gir inntrykk av at retten til å overta bolig og innbo ikke brukes særlig hyppig, se vedlegg 1 pkt 3.4 om rettspraksis ved opphør av husstandsfellesskap/samboerskap. Utvalget mener det er viktig at det informeres om de rettigheter samboere har, se kapittel 13. Det er viktig at denne informasjonen også omfatter det faktum at gjenstander som er i sameie, som utgangspunkt skal likedeles.

Bruksrett til bolig

Når særlig grunner taler for det, kan en samboer få bruksrett til tidligere felles bolig, jf. husstandsfellesskapsloven § 3 annet ledd. I proposisjonen til husstandsfellesskapsloven (Ot. prp. nr. 52, 1990–91, side 25) legges til grunn at det skal betales «vederlag for bruken i tråd med alminnelige prinsipper». Ekteskapsloven § 68 bestemmer at den ektefelle «som eier boligen, kan kreve vanlig markedsleie. Er boligen sameie mellom ektefellene, nedsettes leien forholdsmessig. Leien løper fra det tidspunkt det blir satt fram krav om det».

I Borgartings lagmannsretts dom av 20.01.96 (<B-1995-00>98 A) var to av spørsmålene leienivået og fra hvilket tidspunkt leien skulle begynne å løpe. Utvalget legger til grunn at leienivået og tidspunktet for når leien skal begynne å løpe på samme måte som for ektefeller bør reguleres direkte i loven. En direkte regulering gjør det lettere for de involverte personer å skaffe seg kunnskap om hvilke betingelser som gjelder hvis bruksrett kreves.

Utvalget foreslår at en ny regel tilsvarende den vi har i ekteskapsloven § 68 annet ledd tas inn i det foreslåtte nye kapitlet for samboere i husstandsfellesskapsloven.

Bidrag

Ved skilsmissen opphører ektefellenes underholdsplikt for hverandre. Tanken er at hver av ektefellene skal være selvstendige og uavhengige av hverandre økonomisk. Men hvis en ektefelles mulighet til å underholde seg selv er blitt dårligere på grunn av omsorgen for felles barn eller fordelingen av felles oppgaver under samlivet, kan han eller hun bli tilkjent et bidrag fra den andre, jf. ekteskapsloven § 80. Slike bidrag er i de fleste tilfeller tidsbegrensede, jf. § 81.

Samboere har ingen underholdsplikt for hverandre under samboerskapet og har heller ingen bidragsplikt etter at forholdet er slutt.

Utvalget har ovenfor avvist å innføre underholdsplikt for samboerne under samboerskapet. Utvalget vil heller ikke foreslå at det innføres regler om bidragsplikt etter samboerskapets opphør. I tillegg til vurderingene ovenfor viser utvalget til at utviklingen både i lovgivning og rettspraksis går i retning av begrensning av bidragene også ved brudd mellom ektefeller. Ved den nye ekteskapsloven i 1991 ble hovedregelen at bidrag skulle gjøres tidsbegrenset. Dette ble begrunnet med den høye skilsmissefrekvensen og de mange kortvarige ekteskapene. Det ble dessuten lagt vekt på at ektefellene ikke lenger burde ha noe krav mot hverandre etter skilsmissen. Tidsbegrensede bidrag ble antatt å skjerpe den bidragsberettigedes vilje til å søke å skaffe seg egen inntekt, og å være best i samsvar med den utvikling som har funnet sted når det gjelder gifte kvinners yrkesdeltakelse. I rettspraksis og forvaltningspraksis synes både frekvensen, varigheten og størrelsen av ektefellebidrag å ha sunket. Når retten til ektefellebidrag er blitt begrenset, taler dette etter utvalgets syn mot at det skal innføres bidrag for samboere. I den grad kortvarige forhold og hyppige skilsmisser er brukt som argument mot ektefellebidrag, gjelder dette i enda større grad for samboere.

12.3.4 Ved den ene samboerens død

Arverett i kraft av loven

Gjenlevende samboers økonomiske stilling ved den andre samboerens død, sammenlignet med rettsstillingen for gjenlevende ektefelle, er behandlet i 5.4.3 og i vedlegg 1 pkt. 3.3. Gjenlevende samboer har ingen lovbestemt arverett etter avdøde og ingen rett til å sitte i uskiftet bo. Arveretten til gjenlevende samboer er helt ut avhengig av om avdøde har skrevet testament til fordel for samboeren.

De siste 150 år er gjenlevende ektefelles økonomiske stilling etter dødsfallet vesentlig styrket. Reglene om formuesordningen mellom ektefeller, arverett og rett til uskifte har sammen medvirket til denne styrkingen. Lovgiver har bevisst prioritert gjenlevende ektefelle på bekostning av slektsarvingene. Spesielt gjelder dette dersom avdøde ikke hadde livsarvinger, men ektefellens stilling er også styrket på bekostning av avdødes (eventuelt felles) barn. Denne bevisste styrkingen av ektefellen har samtidig medført et økt skille mellom ektefeller og samboere. Aller tydeligst er dette ved minstearven, som ble innført i l990. Ektefellens rett til minstearv går foran livsarvingenes pliktdelsarv, mens man ikke kan begunstige samboeren i et testament som krenker pliktdelsreglene.

Sist gang arverett for samboere ble vurdert, var av Husstandsfellesskapsutvalget i NOU 1988: 12. I innstillingen heter det (s 48):

> «Utvalget vil ikke foreslå noen endringer i arvereglene. Husstandsfellesskap vil være forskjellige fra tilfelle til tilfelle slik at det er vanskelig å gi felles regler. Det er vanskelig å se at de som hovedregel kan bli behandlet analogt med ektefeller, eller at personer som har delt husstand, skal gå foran de som etter loven har arverett i dag. Det vil antakelig være mer rimelig å fortsette å betrakte partene som selvstendige eiere av det de bringer inn i husstandsfellesskapet og at det oppfordres til å opprette avtaler om eiendomsforholdet til større investeringsobjekter som f.eks. bolig, fritidseiendom, bil, og at partene for øvrig benytter seg av adgangen til å opprette testament. Utvalget foreslår som tidligere nevnt at det innføres visse rettigheter for lengstlevende m.h.t. bolig og innbo. Dette gjør det allikevel ikke overflødig for partene å lage felles avtaler eller gjensidig testament hvis de ønsker å sikre hverandre rettigheter til eiendom.»

Når en samboer dør, kan det få store økonomiske følger for den andre samboeren. Statistikk som utvalget har innhentet viser at de fleste samboerne ikke har skrevet testament.

Utvalget har vurdert om det bør innføres lovfestet arverett for samboere, men har kommet til at det ikke bør innføres arverett for samboere direkte i kraft av loven. I tillegg til vurderingene i 12.3.1 har utvalget lagt vekt på at det er enkelt for samboere å opprette testament til fordel for hverandre. Videre har utvalget lagt vekt på at gjenlevende samboer har visse rettigheter over bolig og innbo i kraft av husstandsfellesskapsloven. Utvalget mener at det er svært viktig med informasjon om samboeres arverettslige forhold, og hvordan samboere kan gå fram for å skrive testament til fordel for hverandre, se nedenfor og i kapittel 13 om behovet for opplysning og kunnskapsutvikling.

Arv etter testament

For arv etter testament er det ingen særregel for samboere. En samboer kan testamentere den andre samboeren hva og hvor mye han eller hun vil (begrenset av pliktdelsarven dersom vedkommende har livsarvinger). I praksis er testamentarv viktigere for samboere enn for ektepar, fordi samboeres arverett står og faller med testamentet. For samboere vil det derfor være svært viktig med informasjon både om at det er nødvendig å opprette testament og hvordan man gjør det - og kanskje kan en slik informasjonskampanje bidra til å senke terskelen for å snakke om testamenter og å skrive dem. Det bør også gjøres så enkelt som mulig å opprette testament, for eksempel ved å utarbeide «standardtestamenter» som kan kjøpes og fylles ut.

For samboere som ønsker å sikre hverandre ved den enes død, kan et gjensidig testament være spesielt praktisk. Dette er et testament hvor de to disponerer til fordel for hverandre, det vil si at den som blir den lengstlevende av dem, skal arve den som dør først. Men i tillegg kan testamentet også fastsette hva som skal skje med formuen etter at lengstlevende dør, for eksempel slik at arven da skal deles likt mellom de to slektene. Dersom en av partene vil endre et gjensidig testament, er endringen gyldig bare når den andre har fått kunnskap om det før arvelateren døde, med mindre det var umulig eller urimelig vanskelig å varsle han eller henne, jf. arveloven § 57 tredje ledd.

Arveloven har en rekke særregler for tolkingen av gjensidige testamenter, både når det gjelder gjenlevendes rådighet over arven i levende live, vedkommendes adgang til å testamentere over arven og fordelingen av arven mellom de to slektene når lengstlevende dør, se arveloven §§ 58 og 67. Dette er praktisk viktige regler som utfyller et gjensidig testament mellom ektefeller når de ikke selv har bestemt at noe annet skal gjelde. Noen av disse er tolkningsregler som man nok ville brukt også uten en uttrykkelig lovregel, mens andre regler har en selvstendig betydning. Til en viss grad vil derfor de samme prinsippene gjelde for samboere som for ektefeller. Men det er vanskelig å se noen grunn til at ikke alle reglene skal gjelde tilsvarende for samboere, og at ikke loven skal si uttrykkelig at reglene gjelder også for samboere som har skrevet gjensidig testament.

Arvelovens forarbeider er fra slutten av 1960-tallet og begynnelsen av 1970-tallet, da antallet samboere fremdeles var lavt. Spørsmålet om samboeres gjensidige testamenter er derfor ikke drøftet slik det ville være naturlig i dag.

Utvalget foreslår at reglene om tolking av gjensidige testamenter skal gjelde tilsvarende for samboeres gjensidige testamenter. Utvalget legger til grunn at tolkingsreglene gir fornuftige løsninger når partene ikke har regulert spørsmålet på annen måte. Dette er løsninger samboerne mest sannsynlig ville ha valgt, dersom de hadde tenkt over saken. Utvalget har ingen grunn til å anta at samboere ville ha valgt andre løsninger enn ektefeller. Og dersom samboerne ønsker andre løsninger, kan dette fastsettes i testamentet.

Utvalget foreslår derfor at det tas inn i arveloven § 67 at regelen også gjelder for samboere som har opprettet gjensidig testament i forhold til hverandre.

Etter utvalgets vurdering er det her ikke grunn til å stille særlige krav til samboerskapets varighet. At samboerne har skrevet testament, bør være tilstrekkelig for at tolkingsreglene skal gjelde.

Begrensning av pliktdelsarv?

I utgangspunktet kan en samboer testamentere over alt han eller hun eier til fordel for samboeren. Men unntak gjelder dersom arvelateren har livsarvinger, da har disse arvingene etter loven krav på to tredjedeler av arvelaterens formue som pliktdelsarv. Dersom en samboer har barn, kan vedkommende bare testamentere en tredjedel av sin formue til samboeren. Dette gjelder uavhengig av om barna er samboernes felles barn eller arvelaterens særkullsbarn. Pliktdelsreglene gjelder også for ektefeller med barn. Men reglene får da mindre praktisk betydning, både fordi en ektefelle har krav på halvparten av felleseiet i kraft av likedelingsregelen, og fordi ektefeller har rett til å sitte i uskifte med felles barn. Dessuten ble det i 1990 innført en ny regel i arveloven § 6 om at ektefellen har krav på en minstearv på fire ganger folketrygdens grunnbeløp. Denne arven går foran livsarvingers pliktdelsarv.

Utviklingen i arveretten har gått i retning av å styrke gjenlevende ektefelle på bekostning av livsarvinger og andre arvinger. For samboere fastholder utvalget at arveretten fremdeles må fastsettes i testament, og ikke følge direkte i kraft av loven. Imidlertid ser utvalget at regelen om livsarvingers pliktdelsarv i praksis kan begrense den mulighet samboere har til å sikre hverandre et helt nødvendig økonomisk minimumsnivå etter førstavdødes bortgang. Utvalget har derfor vurdert ulike måter å styrke samboeres arverettslige stilling uten å innføre lovbestemt arverett.

Utvalgets flertall foreslår at en samboer bør få anledning til å la et testament til fordel for samboeren for et beløp begrenset oppad til fire ganger folketrygdens grunnbeløp gå foran livsarvingers pliktdelsarv. Det vil si at det innføres en form for minstearv også for samboere, men at minstearven for en samboer vil være avhengig av at dette er bestemt i testament. Denne muligheten bør gjelde for samboere som har felles barn eller som har levd sammen i minst to år.

Medlemmet Evenshaug er uenig i forslaget om at testament til fordel for samboer skal gå foran livsarvingers pliktdelsarv. Mindretallet viser til argumentasjon under «Retten til uskifte».

Arverett etter barn

Når en arvelater ikke har livsarving, går arven til hans eller hennes foreldre, jf. arveloven § 2 første ledd. Foreldrene arver likt. Er en av foreldrene død, og det ikke er livsarvinger etter vedkommende, går hele arven til den andre av foreldrene eller dennes livsarvinger, jf § 2 tredje ledd første punktum. Men etter § 2 tredje ledd annet punktum gjelder det en særregel dersom foreldrene ikke var gift da den første døde, og barnet dør før det fyller 18 år. Da går halvparten av arven til besteforeldrene på den døde fars eller mors side eller til deres livsarvinger. Den samme regelen gjelder dersom foreldrene var separert da den første døde.

Særregelen i § 2 tredje ledd annet punktum er tilpasset situasjonen da foreldre som ikke var gift, faktisk ikke hadde noe forhold til hverandre, det vil si den andelen som var (og fremdeles er) reelt enslige mødre, jf. likestillingen med separerte. Den passer dårlig i dagens virkelighet.

Utvalget foreslår at arveloven § 2 tredje ledd annet punktum endres slik at kravet er at foreldrene verken var gift med hverandre eller samboere da den første døde.

Regelen vil bare gjelde for samboere med felles barn, og utvalget finner ikke grunn til å foreslå at samboerne skal ha levd sammen en viss tid da den første døde.

Fordeling av særskilte eiendeler

Avdøde samboer kan i testamentet ha fastsatt hvilke eiendeler gjenlevende samboer skal arve. I så fall arver gjenlevende disse gjenstandene, og bare dem. Men testamentet kan også si at gjenlevende skal arve en viss brøkdel av arven, eller eventuelt et visst beløp. I så fall må det avgjøres hvilke eiendeler den gjenlevende skal ha. Dette avgjøres etter de samme regler som gjelder mellom andre arvinger. Men i tillegg er det visse særregler i lov om rett til felles bolig og innbo når husstandsfellesskap opphører. Disse reglene gjelder bare fordelingen av selve gjenstandene. De skal overtas til markedsverdi, så de rettighetene en samboer får etter denne loven, innebærer i prinsippet ingen økonomisk vinning. På den annen side gjelder loven uavhengig av om gjenlevende har noen arverett etter avdøde. Selv om arven skal fordeles mellom andre arvinger, går altså samboerens rettigheter etter husstandsfellesskapsloven foran, slik at gjenlevende har rett til å kjøpe ut disse gjenstandene fra boet.

Husstandsfellesskapsloven gjelder når partene har bodd sammen i minst to år, eller de har, har hatt eller venter barn sammen, jf. § 1. Dersom en samboer dør, har gjenlevende, når særlige grunner taler for det, rett til å overta bolig og vanlig innbo, jf. § 2. Vilkåret om særlige grunner er det samme som gjelder for en ektefelles rett til å overta bolig og innbo som var den andres særeie. I forarbeidene til loven heter det (Ot prp nr 52 , 1990–91 side 22):

> «Vurderingen av om det foreligger særlige grunner, vil måtte foretas på grunnlag av en avveining av behovene og interessene hos de gjenlevende husstandsmedlemmer og det avdøde husstandsmedlems arvinger. Et sentralt moment i en slik vurdering vil også være eventuelle barns behov. Omsorg for barn kan derfor være en omstendighet som kan begrunne overtakelsesrett til bolig og innbo for et gjenlevende husstandsmedlem. Andre momenter i en slik avveining kan være samlivets varighet og om boligen er bygget opp i fellesskap og til felles bruk av husstandsmedlemmene. Det er også naturlig å legge vekt på om gjenlevende husstandsmedlem har solgt sin egen bolig for å etablere seg i husstandsfellesskapet. Videre må en se hen til gjenlevende husstandsmedlemmers helsetilstand, alder og konkrete muligheter for å skaffe seg annen bolig. På samme måte vil det være naturlig på den annen side å vurdere den tilknytning til og det behov som eventuelle arvinger etter det avdøde husstandsmedlem måtte ha for å overta avdødes bolig.»

Utvalget finner ikke grunn til å foreslå endringer i husstandsfellesskapslovens regler om fordeling av eiendeler. Loven omfatter felles bolig og innbo, som er de gjenstander det vil være mest aktuelt for gjenlevende samboer å overta. Rettighetene er de samme som gjelder for en ektefelles rettighet over den annen ektefelles særeie, og utvalget mener at dette må være riktig.

Utvalget legger vekt på at det også her er viktig med informasjon om hvilke rettigheter samboere har, slik at gjenlevende samboer kan gjøre seg nytte av de rettigheter husstandsfellesskapsloven gir, se kapittel 13.

Retten til uskifte

Når en ektefelle dør, har den andre ektefellen på visse vilkår rett til å sitte i uskifte. Dette er en svært viktig rettighet for lengstlevende, den betyr i praksis at skiftet utsettes, og at lengstlevende får nærmest full disposisjonsrett over avdødes eiendeler. Retten innebærer ikke at gjenlevende får noen eiendomsrett til det som tilhørte avdøde, og som utgjør arven etter vedkommende, men at gjenlevende kan fortsette å bo i hjemmet med det innbo som var der mens avdøde levde. Reglene om uskifte prioriterer gjenlevende ektefelle på bekostning av arvingene.

Gjenlevende samboer har etter loven ingen rett til å sitte i uskifte. Vedkommende kan få en slik rett i førstavdødes testament, men dersom førstavdøde hadde livsarvinger, går deres rett til pliktdelsarv foran gjenlevende samboers rett til uskifte.

I utgangspunktet omfatter uskiftet bare felleseiet. Men ektefeller kan avtale at retten til uskifte også skal omfatte særeiet. Dette kan gjøres ved at særeiet omgjøres til felleseie ved død (ekteskapsloven § 42), eller ved at særeiet består, men at lengstlevende skal kunne sitte i uskifte med dette (ekteskapsloven § 43). Retten til uskifte gjelder ikke i forhold til førstavdødes særskilte livsarvinger (særkullsbarn eller livsarving til særkullsbarn), jf. arveloven § 10.

Arveloven har regler om lengstlevendes disposisjonsrett over uskiftemidlene. Utgangspunktet er at gjenlevende i levende live rår som en eier over alt som hører til boet, jf. arveloven § 18. Men det er begrensninger i dette, blant annet kan gjenlevende ikke uten samtykke fra arvingene gi bort fast eiendom eller andre gaver som står i misforhold til formuen i boet, jf. arveloven § 19. Arveloven regulerer også når retten til å sitte i uskifte opphører, og hvordan det uskiftede boet da skal fordeles. En viktig regel i vår sammenheng er at retten til uskifte faller bort hvis gjenlevende gifter seg igjen, se nedenfor.

Retten til å sitte i uskifte er svært viktig for gjenlevende ektefelle. Om den skal innføres for samboere, er derfor et tilsvarende viktig spørsmå1. Retten til uskifte har sammenheng med retten til arv. På en side kan det hevdes å være kunstig med en rett til uskifte uten arverett. Men man kan også se det omvendt, at en rett til uskifte kan avhjelpe manglende arverett.

Samboere kan allerede etter gjeldende rett opprette en uskiftelignende ordning ved testament, men dersom førstavdøde har livsarvinger, vil deres pliktdelsarv gå foran denne testamentsbestemmelsen. Dette gjelder både i forhold til samboernes fellesbarn og førstavdødes særkullsbarn.

Utvalget har vurdert om den av samboerne som lever lengst bør få rett til å sitte i uskiftet bo med førstavdødes arvinger etter loven. En slik rett ville få stor praktisk betydning. I praksis ville regelen få enda større virkning for samboere enn for ektepar, fordi det mellom samboerne ikke skal foretas noe felleseieskifte og de ikke har lovbestemt arverett. På den annen side ville en gjenlevende samboers rett til å sitte i uskifte gjøre store inngrep i arveretten til de andre arvingene.

Utvalgets flertall har kommet til at en generell rett til å sitte uskifte vil gå for langt i å styrke gjenlevende samboers stilling på bekostning av førstavdødes livsarvinger. Derimot ser flertallet gode grunner til at gjenlevende skal få rett til å sitte i uskifte med felles bolig og innbo. Dette er de nære ting som samboerne har brukt felles, kanskje uten tanke på hvem som har eid hva. Dersom den enes samboerens død skal føre til at gjenlevende må flytte hjemmefra, kan dette ramme vedkommende hardt. Felles bolig og innbo står i en særstilling også etter reglene i husstandsfellesskapsloven. Flertallets

forslag har et snevrere nedslagsfelt enn det som følger av ekteskapsloven, hvor de nære ting også omfatter blant annet hytte. Retten til uskifte bør, som for ektepar, ikke gjelde i forhold til førstavdødes særkullsbarn. Dette gjelder naturlig nok ikke dersom særkullsbarna samtykker i et slikt uskifte.

Etter dette foreslår utvalgets flertall at gjenlevende samboer får rett til å sitte i uskifte med felles bolig og innbo.

Reglene om rett til å sitte i uskifte bør tas inn i det foreslåtte nye kapitlet om samboere i husstandsfellesskapsloven. Flertallet foreslår at retten skal gjelde for samboere med felles barn og for samboere som har levd sammen i minst fem år før dødsfallet. Ved å sette et slikt varighetskrav blir det sammenheng mellom disse reglene og forslag fra et annet flertall i utvalget om rett til etterlattepensjon for samboere, se 12.5.4. Etter flertallets vurdering er det gode grunner for å ha samme varighetskrav for disse rettighetene. Flertallet viser også til at det grunn til å skjerpe kravene til samboerskapets varighet her, siden gjenlevende samboers rett til å sitte i uskifte gjør store inngrep i arveretten til de andre arvingene.

Medlemmene Bugge Fougner og Noack foreslår at retten til å sitte i et slikt begrenset uskifte som flertallet foreslår, avgrenses til å gjelde samboere med felles barn. Hvis førstavdøde har særkullsbarn, mister lengstlevende ektefelle retten til uskifte. Der førstavdøde ikke etterlater seg slektsarvinger, kan uskiftelignende ordninger fritt bestemmes i testament. Lengstlevende samboer kan også testamenteres en slik rett. Samboere med felles barn kan ikke bestemme at lengstlevende skal kunne sitte i uskiftet bo. Disse medlemmene legger vekt på at det er vanskelig å se hvilke hensyn som tilsier at skifte bør gjennomføres på bekostning av lengstlevende mor/far til fordel for felles barn. En slik begrenset rett til uskifte vil avhjelpe lengstlevende samboers situasjon etter førstavdødes bortgang.

Grunnen til at disse medlemmene ikke finner å følge flertallet som foreslår en generell rett for lengstlevende samboer til å sitte i uskiftet bo med felles bolig og innbo, er manglende kunnskap om hva de fleste samboere uten felles barn ville besluttet. Når dette er situasjonen, finner disse medlemmene at de som ønsker at lengstlevende samboer skal ha rett til å sitte i uskifte, får bestemme dette i testament.

Medlemmet Evenshaug vil peke på at en samboers uskifterett vil gripe dypt inn i arvingenes rettighet. Gjenlevende samboer har visse rettigheter til – mot betaling – å overta bolig og innbo etter hustandsfellesskapsloven, og lenger bør rettighetene etter mindretallets oppfatning ikke gå. Dette medlem vil dessuten påpeke at særkullsbarns arverett vil gå foran, og at samboere kan testamentere til hverandre. Dermed er det egentlig ikke noe stort behov for uskifteretten. Når det for øvrig gjelder spørsmålene rådighetsbegrensninger, innsynsrett, minstearv og uskifte, vil dette medlem vise til sitt prinsipielle utgangspunkt som det er redegjort for i særuttalelsen i kapittel 11 og understreke at ethvert par som ønsker å sikre hverandre rettigheter, kan oppnå dette ved å inngå ekteskap.

Opphør av uskifte

Retten til uskifte faller bort hvis gjenlevende ektefelle gifter seg på nytt, jf. arveloven § 23. De andre arvingene kan imidlertid samtykke i at gjenlevende fortsetter å sitte i uskifte selv om han eller hun gifter seg igjen. Det gjelder ingen regel om at gjenlevende mister retten til å sitte i uskifte hvis vedkommende blir samboer. Det betyr at en person som sitter i uskifte, kommer langt

bedre økonomisk ut ved å bli samboer, enn ved å gifte seg på nytt. For den som sitter i uskifte, kan denne regelen være en sterk spore til å inngå samboerskap i stedet for å gifte seg.

Mange av de samme hensyn som begrunner at retten til uskifte faller bort hvis gjenlevende inngår nytt ekteskap, gjelder tilsvarende dersom gjenlevende blir samboer. Først og fremst gjelder dette hensynet til arvelaters andre arvinger. De har stått tilbake fordi lengstlevende skulle sikres økonomisk når han eller hun ble igjen alene, mens lengstlevende nå ikke lever alene lenger. Det er arven etter førstavdøde som skal gjøres opp, og det blir vanskeligere for arvingene å kontrollere disposisjonene til den som sitter i uskifte og hvorvidt disse er lojale overfor boet, når økonomien sammenblandes i et samboerforhold. Det kan dessuten bli vanskelige arveoppgjør (eller økonomiske oppgjør ved et senere brudd i samboerskapet) når en blander inn en samboers økonomi før en har foretatt et skifte i forhold til avdøde ektefelles arvinger.

Om retten til uskifte skal opphøre ved et nytt samboerforhold, er i prinsippet uavhengig av om det innføres rett til arv og uskifte etter et samboerskap. Men når utvalget har foreslått en viss rett til å sitte i uskifte også for samboere, vil det gi en bedre sammenheng i reglene dersom retten til uskifte bortfaller ved nytt samboerskap.

Utvalgets flertall har kommet til at retten til uskifte bør falle bort dersom gjenlevende etablerer samboerskap og arvingene etter førstavdøde ikke samtykker i at gjenlevende fortsatt kan sitte i uskifte. Ved vurderingen har utvalget lagt særlig vekt på hensynet til førstavdødes arvinger og ønsket om å unngå innviklede arveoppgjør mellom flere ulike grupper av arvinger. Utvalgets flertall finner at det ville være lite rimelig om retten til uskifte skulle falle bort umiddelbart når samboerskapet inngås.

Flertallet foreslår at retten til uskifte først skal falle bort etter to års samboerskap eller hvis gjenlevende får barn med en ny samboer. Flertallet ser ikke gode grunner for å fravike det utgangspunktet utvalget har kommet fram til i 12.1. Den inngripende endring som et skifte vil ha på lengstlevendes økonomi, tilsier at det ikke bør kunne kreves skifte før samboerskapet har vart i to år, idet lengstlevende bør ha trygghet for at forholdet er stabilt.

Medlemmet Evenshaug er enig i at en enke eller enkemanns rett til å sitte i uskifte bør bortfalle hvis man etablerer seg i samboerskap. På bakgrunn av det faktum at uskifteretten faller bort straks en gjenlevende ektefelle gifter seg, kan dette medlem ikke se noen grunn til at denne retten skal bortfalle først etter to års samboerskap. En slik regel vil oppmuntre unødig til «utprøvende» samlivsforhold, noe som etter mindretallets oppfatning er lite ønskelig. Retten til uskifte bør derfor falle bort etter ett års samboerskap.

12.3.5 Enkelte spørsmål i forhold til kreditorene

Eierforhold ved kreditorforfølgning

Vedlegg 1 kapittel 4 har en framstilling av gjeldende rett når det gjelder det økonomiske forholdet mellom samboerne og utenforstående, se også ovenfor i 5.5. Tvangsfullbyrdelsesloven (lov om tvangsfullbyrdelse og midlertidig sikring) har regler om kreditorenes adgang til ta utlegg (ufrivillig pantsettelse). Utgangspunktet er at kreditorene bare kan ta dekning i det debitor eier, men i en del tilfeller kan det være tvilsomt hvem som eier hva. Tvangsfullbyrdelsesloven § 7–13 tredje ledd har særlige regler om felles bolig når skyldneren er gift eller «lever i ekteskapslignende forhold». Da kan det tas utlegg i en ideell halvpart av boligen hvis den er ervervet under samlivet, og et annet

eierforhold ikke blir sannsynliggjort. I praksis er det lagt til grunn at et samboerforhold må være stabilt, og at samlivet må ha vart i to år for at disse reglene skal komme til anvendelse.

Utvalget er enig i at stabile samboerforhold bør omfattes av reglene i tvangsfullbyrdelsesloven § 7–13 tredje ledd. Utgangspunktet for at samboere skal omfattes av disse reglene bør være at de enten har felles barn eller har levd sammen i minst to år. Disse kravene bør etter utvalgets vurdering tas inn i lovteksten.

Omstøtelse av gaver m.m.

Lov om fordringshavernes dekningsrett (dekningsloven) kapittel 5 har regler om omstøtelse av gaver, ekstraordinær betaling og sikkerhetsstillelse for eldre gjeld. Formålet med reglene er å hindre forfordeling av kreditorene, og de gjelder ved forhandling om tvangsakkord, konkurs og skifte av insolvent dødsbo. At en handling blir omstøtt, innebærer at den blir erklært ugyldig. Det gjelder strenge regler for de tilfellene der det er gitt gaver, ekstraordinær betaling og sikkerhetsstillelse for eldre gjeld til «skyldnerens ektefelle, ugift samboende eller forlovede». I disse tilfellene kan handlingen omstøtes hvis den er gjennomført i løpet av de to siste årene. Hvis gaven m.m. er gitt til andre, er tidsfristen kortere, henholdsvis ett år og tre måneder.

Utvalget viser til at dette er et område hvor ikke bare samboere, men også «forlovede» er likestilt med ektefeller. Etter utvalgets vurdering tilsier disse reglenes formål og anvendelsesområde at det ikke er grunn til å stille krav til samboerskapets varighet.

12.4 Forholdet til barn

12.4.1 Innledning

Utgangspunktet for utvalgets vurderinger på dette punktet er hva som er best for barnet. Forholdet mellom foreldre og barn er sentralt for barnets sosialisering og oppdragelse. Barn har krav på nær og god omsorg og mulighet til å holde fast ved sine omsorgspersoner. Utvalget legger til grunn at det av hensynet til barnet er viktig å sikre mest mulig stabil foreldrekontakt – uavhengig av foreldrenes samlivsform. Den rettslige situasjonen må innrettes etter dette.

12.4.2 Internasjonale konvensjoner

Internasjonale menneskerettighetskonvensjoner beskytter så vel barn som voksne og etablerer rettigheter av materiell og prosessuell karakter. Sentrale konvensjoner i forhold til barn er FN-konvensjonen om barns rettigheter av 1989 og den europeiske menneskerettskonvensjon av 1950. I FN-konvensjonen om barns rettigheter artikkel 2 gis det uttrykk for at barn ikke må forskjellsbehandles med bakgrunn i foreldrenes forhold. Artikkel 4 legger til grunn at barn så vidt mulig skal kjenne til og bli oppfostret av sine foreldre, mens det i artikkel 18 heter at begge foreldrene så vidt mulig skal ha felles ansvar for barnets oppdragelse og utvikling.

Høyesteretts vektlegging av menneskerettskonvensjonene i norsk rett viser at disse er relevante rettskilder som tillegges betydelig vekt.

Den 27. april 1999 ble menneskerettsloven (lov om styrking av menneskerettighetenes stilling i norsk rett) vedtatt i Stortinget. Loven er ennå ikke

sanksjonert. Den bestemmer at den europeiske menneskerettskonvensjonen med tilleggsprotokoller skal gjelde som norsk lov. Den europeiske menneskerettskonvensjonen artikkel 8 om retten til respekt for privatliv og familieliv lyder:

> «Enhver har rett til respekt for sitt privatliv og familieliv, sitt hjem og sin korrespondanse».

Bestemmelsen om respekt for familielivet er i det vesentlige en spesialbestemmelse i forhold til den generelle rett til respekt for privatlivet. Ved at konvensjonens bestemmelse særlig fremhever vernet for familien, gis det anvisning på at denne som gruppe og enhet har krav på særlig beskyttelse. Staten vil i noen grad ha en forpliktelse til å sikre at familien beskyttes.

Lorentzen, Rehof og Trier, 1994 uttaler at utgangspunktet for forståelsen av begrepet familie er den i den vesteuropeiske tradisjon alminnelige kjernefamilie, ektefeller, felles mindreårige barn samt barn fra tidligere eller senere ekteskap, barn født utenfor ekteskap og adoptivbarn. Når det gjelder samboere heter det (side 237):

> «Det må antages, at ugifte samlevende omfattes, når parret har et etablert samliv med fælles husførelse. En målsætning om ligestilling af par, som lever i hhv. ægteskab og papirløst samliv, anderkendes tilsyneladende, jf. f.eks. EMK 7289/75 og 7349/75».

Opsahl, 1991, behandler konvensjonens artikkel 8 og uttaler (side 48):

> «På den andre siden har utviklingen i Europa klart gått i retning av at familieliv ikke behøver å være basert på (kristent) ekteskap i lovens forstand. Også samboforhold, og forhold mellom foreldre og barn utenfor ekteskap har krav på respekt. Men det må dreie seg om etablerte familieliv.

Den europeiske menneskerettskonvensjonens artikkel 14 gir uttrykk for at de ulike rettigheter som konvensjonen beskytter skal ha samme vern uavhengig av om barn er født i eller utenfor ekteskap.

Artikkel 14 lyder:

> «Utøvelsen av de rettigheter og friheter som er fastlagt i denne konvensjonen skal bli sikret uten diskriminering på noe grunnlag slik som kjønn, rase, farge, språk, religion, politisk eller annen oppfatning, nasjonal eller sosial opprinnelse, tilknytning til en nasjonal minoritet, eiendom, fødsel eller annen status.»

Praksis etter bestemmelsen viser at vektige argumenter må foreligge for at forskjellsbehandling kan aksepteres.

I delbetenkning fra Justisdepartementets barnelovutvalg i Danmark (betenkning nr. 1350 «Børns retsstilling», 1997) konkluderes på side 182 angående forståelsen av konvensjonens artikkel 8 og 14:

> «Udvalget hæfter sig særligt ved, at fortolkningerne af konventionens artiklerne 8 og 14 utvetydigt giver udtryk for, at staten skal sørge for, at ugifte samlevende par og deres børn så vidt muligt bliver ligestillet med ægtefeller og deres børn».

12.4.3 Fastsettelse av farskap for samboere

Når barnets mor er gift, regnes mannen hun er gift med ved fødselen som barnets far. Dette er pater est-regelen. Farskapet følger direkte av loven.

Mors samboer får ikke i kraft av loven farskap etter gjeldende norsk rett, selv om hoveddelen av alle barn som fødes utenfor ekteskap har foreldre som er samboere. Fra 1986 til 1997 som er den perioden vi har rimelig sikre tall for, økte andelen barn født i samboerskap fra 16 % til 41 %. I samme tidsrommet gikk andelen barn født av enslige mødre ned, fra 11 til 7 % (Medisinsk fødselsregister 1998).

Den alt overveiende del av de fedre som bor sammen med moren ved barnets fødsel, er far til barnet. Erkjennelse av farskap utenfor ekteskap skjer ved at faren vedtar farskapet under svangerskapet eller etter at barnet er født, se barneloven § 4. Vedtakelsen må skje skriftlig.

Barne- og familiedepartementet foreslo i høringsnotat av 25. oktober 1995 angående endringer i barneloven at pater est-regelen skulle utvides til også å omfatte samboere – benevnt samboer-pater est. Forslaget innebar at samboerforeldrene ved barnets fødsel undertegnet en erklæring der de bekreftet at de var samboere. Følgen av samboererklæringen skulle være at morens samboer automatisk ble registrert som barnets far.

Høringsinstansens syn er inntatt i Ot.prp.nr. 65 (1996–97) side 21 og 22. Her heter det:

> «Fra høringsinstansene har det kommet ulike innvendinger til dette forslaget.
>
> Innvendingene kan deles i tre kategorier:

- de som ser forslaget om samboer-pater est som en likestilling mellom ekteskap og samboerskap, og dermed frykter en uthuling av ekteskapet som institusjon,
- de som støtter likestillingstanken, men mener at dette best kan gjennomføres ved at erklæring om farskap bør gjelde for alle – altså som det gamle forslaget i NOU 1977:35 om å oppheve pater est-regelen, og
- de som mener at man stort sett ikke vinner noe med forslaget, at det vil komplisere og forvirre rettstilstanden ytterligere, samt at det vil skape et større behov for informasjon. De viser til at felles foreldreansvar som følge av samboerskap uansett kan ordnes ved endring i § 35, samt ved skjemaendringer».

I proposisjonen bemerket Barne- og familiedepartementet at hensikten med forslaget om samboer-pater-est i høringsnotatet kunne oppsummeres slik (side 22):

> « – man får en signaleffekt om at barn av samboere er likestilt med barn av gifte foreldre når det gjelder det rettslige forhold til foreldrene.
>
> - man får to rettsvirkninger av en erklæring – både farskap og felles foreldreansvar.»

Etter en fornyet vurdering på bakgrunn av høringsinstansenes innvendinger kom departementet til at forslaget om samboer-pater est ikke skulle fremmes, med den følge at erkjennelse av farskap for samboerfedre ble opprettholdt. Flertallet i familie-, kultur- og administrasjonskomitéen sluttet seg i innstilling O.nr. 100 (1996–1997) til departementets forslag i proposisjonen om ikke å fremme endringsforslaget.

En samboer-pater est regel kan baseres på ulike løsninger. Et mulig alternativ er å innføre et register hvor den mannen som er registrert som samboer til den kvinnen som føder barnet, automatisk regnes som barnets far. En samboer-pater est som forutsetter registrering vil bare gi automatisk farskap til den delen av samboerfedrene som har registrert seg. Dette problemet kan derfor bare delvis løses gjennom en registreringsordning.

En annen alternativ løsning er Barne- og familiedepartementes forslag i høringsnotatet av 25. oktober 1995, se ovenfor. Smith og Lødrup, 1998 har kommentert forslaget slik:

> «På samme måte som forslaget om å oppheve pater est-regelen for ektemenn tyve år tidligere, vakte forslaget motstand. Dette skyldes ikke minst at det var en noe kunstig pater-est regel som ble foreslått. I stedet for å undertegne en erkjennelse av farskapet, skulle morens samboer undertegne en erklæring om at de var samboere, og det skulle ha den virkning at han ble ansett som barnets far. Realiteten var således mer et spørsmål om skjemaenes utforming – kravet om en underskrift som rettsstiftende kjensgjerning ble jo opprettholdt.»

Barne- og familiedepartementets forslag hadde denne ordlyd:

> «Som far til barnet skal reknast den mann som mora bur saman med ved fødselen, om ikkje ho er gift med ein annan utan at dei er separerte ved løyve eller dom. Føresetnaden er at kvar av partane i samband med fødselen vedgår skriftleg at dei bur saman, anten i fødselsmeldinga eller ved personleg frammøte for ein av dei instansane som nemnd i § 4 andre stykket. Regelen i § 4 fjerde stykket gjeld tilsvarande.»

Forslaget innebar at partene i forbindelse med fødselen skriftlig skulle erkjenne at de var samboere. Erkjennelsen kom på et vis istedenfor vielsesattesten. I forhold til den gjeldende ordning hvor mannen erkjenner farskapet som sådan, skulle farskapet automatisk etableres gjennom erkjennelsen av samboerskapet, som en parallell til at farskapet automatisk etableres der partene lever i ekteskap. Utvalget har forståelse for at det kan oppleves som krenkende for en kvinne og en mann som venter barn sammen – og som har vært samboere gjennom flere år – at farskapet særskilt må erkjennes, mens det følger av loven hvis partene hadde vært gift. Forskjellen mellom å erkjenne farskapet direkte på den ene siden, og å erkjenne samboerskapet på den andre siden, er derfor noe annet enn kun et spørsmål «om skjemaenes utforming».

Utvalge t ser ikke muligheten for å etablere automatisk farskap for samboerfedre uten at samboerforholdet skriftlig tilkjennegis. Samfunnet har ikke opplysninger eller kriterier som uten videre kan benyttes for å skille ut hvem som er samboer med gravid/fødende kvinne.

Ut fra en totalvurdering har utvalget kommet til at det ikke vil foreslå en regel i tråd med departementets forslag i høringsnotatet av 25. oktober 1995. Begrunnelsen er dels at den mannen moren bor sammen med når barnet blir født, sannsynligvis vil være barnets far i færre tilfeller enn der partene er gift. Det vises i denne sammenheng blant annet til at bruddfrekvensen er vesenstlig høyere for samboere enn for gifte. En konsekvens av en regel om samboer-pater est vil være at flere saker blir reist for domstolen for å få endret farskapet. Dette er ingen ønskelig situasjon. Det vises også til at det biologiske farskap i motsetning til det sosiale farskap i dag er tillagt noe større vekt enn da forarbeidene til barneloven av 1981 ble skrevet midt på syttitallet. Flere av

endringene i barneloven våren 1997 underbygger også betydningen av det biologiske farskap.

Utvalget har kommet til at den gjeldende regel om erkjennelse av farskap likevel bør endres. Det legges til grunn at foreldre tidligere giftet seg langt hyppigere enn i dag når de ventet barn. Dertil kommer at den omstendighet at nesten halvparten av alle barn fødes av foreldre som er samboere. Det er i seg selv er et argument for å etablere større grad av rettslikhet mellom barn av samboere og gifte. Dette hensyn er tillagt stor vekt i utvalgets vurdering. De internasjonale menneskerettskonvensjonene til beskyttelse av barn (se 12.4.2) tilsier også størst mulig rettslikhet.

En regel der partene erkjenner foreldreskapet vil styrke fellesskapet om barnet.

Utvalget går inn for en regel der samboere som venter barn eller har fått barn, skriftlig bekrefter at det er deres felles barn, og at de lever sammen. Farskap og morskap etableres gjennom avgivelsen av den felles erklæring. Foreldrene tilkjennegir ved sin signatur at de er samboere og at de faktiske forutsetninger som går frem av erklæringen er til stede. Foreldreskapet etableres ved at foreldrene bekrefter at det er deres felles barn. På den måten settes foreldrenes felles ansvar og fellesskap rundt barnet i fokus – og ikke bare mannens ensidige erkjennelse av farskapet, slik det er med dagens ordning. En erklæring med dette innhold kan også danne grunnlag for «direkte» foreldreansvar for begge foreldre. Dette behandles nedenfor.

Regelen innebærer at man unngår problemstillinger som om kravet til felles bolig er oppfylt, eller hvilken karakter må samlivet ha for at det skal være et samboerforhold. Partene selv vet best om det foreligger et samboerforhold. Utvalget kan heller ikke se at det er nødvendig å stille krav til varigheten av samlivet når foreldrene skriftlig har erkjent at det er deres felles barn. Et krav om varighet kunne riktignok gi ytterligere sikkerhet for at samboeren er barnets far hvis varighetskravet ble satt til minst ett år. På den andre siden ville ikke foreldre som flyttet sammen etter at kvinnen ble gravid, kunne benytte seg av ordningen. En grunn til at foreldrene ikke har flyttet sammen før kvinnen ble gravid, kan være at de ikke har greid å skaffe seg felles bolig tidligere. Den beskjedne mulighet samfunnet har til å kontrollere at varighetskravet er oppfylt, taler også mot å oppstille et slikt krav.

En regel der begge foreldre må erkjenne foreldreskap til barnet kan oppleves negativt av noen kvinner fordi morskapet er gitt. For utvalget har det veiet tyngre at forslaget fokuserer på barnet, foreldrenes felles ansvar og det felles foreldreskap.

Endelig vil utvalget peke på at når det fokuseres på barns interesser generelt og det enkelte barns interesser spesielt, er det vanskelig å vektlegge at den foreslåtte regel kan ha innflytelse på foreldrenes valg av sivilstand. Barnet velger ikke sivilstand for sine foreldre. Det overordnede hensyn må være at barnet sikres størst mulig stabil foreldrekontakt uansett foreldrenes valg av sivilstand.

Utvalget begrenser den foreslåtte regel til å gjelde de foreldre som avgir erklæring om at de bor sammen. For gruppen enslige mødre som føder uten at de er samboende, foreslås det ingen endring. Den faktiske situasjonen for denne gruppen vil variere, fra de som ikke har noen kontakt med barnets far til der det er nær kontakt mellom foreldrene uten at de er samboende. Etter utvalgets syn er det ikke mulig å finne frem til praktikable kriterier som kan skille ut de tilfellene som kunne reguleres etter tilsvarende regler som

foreslås for samboere. Utvalget legger til grunn at farskapet til barn som alene bor sammen med mor, skal følge de nåværende regler i barneloven.

Utvalget foreslår en lovendring hvorved farskap og morskap til barn som fødes av foreldre som ikke er gift, etableres gjennom en felles skriftlig erklæring hvor de tilkjennegir at det er deres felles barn, og at de lever sammen.

12.4.4 Foreldreansvar for samboerfedre

Også ved vurderingen av foreldreansvar for samboerfedre tar utvalget utgangspunkt i barnets interesser. Det vises til 12.4.1. Lovreglene må legge til rette for at barn sikres stabil og tett kontakt med begge foreldre.

At far har del i foreldreansvaret, er langt vanligere blant tidligere gifte enn blant tidligere samboende fedre (se tabell 10.2, kapittel 10). Forskjellen kan mest sannsynlig forklares med at gifte fedre i motsetning til samboerfedre ikke automatisk får del i foreldreansvaret ved barnets fødsel. Etter endringen i barneloven av 13. juni 1997 er hovedregelen i dag at gifte foreldre etter en separasjon/skilsmisse har felles foreldreansvar også i de tilfeller hvor den ene av foreldrene motsetter seg dette.

I Ot.prp.nr. 56 (1996–97) side 43 uttaler departementet:

> «Det er ikke grunn til å tro at avgjørelse som faller inn under foreldreansvaret er arena for større konflikter enn når det gjelder samværsordningen, og det er bare i de helt ekstreme konflikttilfellene det vurderes å nekte samvær fordi foreldrene ikke kan forholde seg til hverandre på en fornuftig måte».

Departementet la til grunn at det ikke er rimelig at den ene av foreldrene får foreldreansvaret alene bare fordi vedkommende ønsker at den andre ikke skal ha del i det. Imidlertid kan motviljen være så stor at det vil være hensiktsløst å fastsette felles foreldreansvar. Domstolene eller fylkesmannen skal for sine vurderinger ta utgangspunkt i hva som vil være til barnets beste. Hvis det ikke hefter forhold ved den som ønsker del i foreldreansvaret som gjør vedkommende uegnet til å utøve foreldreansvaret, la departementet til grunn at faren eller moren normalt bør få medhold i et krav om felles foreldreansvar. Særlig der partene har bodd sammen og vedkommende som ønsker del i foreldreansvaret har deltatt i omsorgen og gjennom dette etablert et nært forhold til barnet, vil det være uheldig om han eller hun blir avskåret fra den tilknytning til barnet som foreldreansvaret innebærer.

I proposisjonen tas det videre utgangspunkt i at der partene aldri har bodd sammen kan dette stille seg annerledes, men også i disse situasjoner legges det til grunn at det må foreligge tungtveiende grunner for å nekte felles foreldreansvar.

Familie-, kultur- og administrasjonskomitéens flertall, alle bortsett fra en, uttalte i Innstilling O.nr. 100, (1996–97) på side 21:

> «Felles foreldreansvar regnes som helt selvfølgelig og understreker begge foreldres ansvar for barnet. Bare hvis foreldrene blir separert eller skilt kan det være aktuelt at en av dem får foreldreansvaret alene».

Spørsmålet om automatisk foreldreansvar for ugifte samboende fedre spesielt ble også behandlet i forbindelse med revisjonen av barneloven i 1997. I departementenes høringsnotat av 25. oktober 1995 med forslag til endringer i barneloven ble det foreslått at farskap skulle etableres på grunnlag av en sam-

boererklæring fra foreldre som bodde sammen. I Ot.prp. nr. 65 (1996–97) side 41 uttales det om høringsnotatets forslag:

> «Forslaget hadde som mål å likestille barn født i ekteskap og barn født av samboende foreldre med hensyn til farskap. Departementet foreslo at en tilsvarende likestilling skulle gjennomføres med hensyn til foreldreansvaret. Når begge foreldrene bor sammen med barnet, burde også foreldreansvaret følge av samboererklæringen. Det ble videre foreslått at foreldre som hadde undertegnet en samboererklæring ikke skulle kunne reservere seg mot å ha felles foreldreansvar».

Departementet fremmet ikke endringsforslag når det gjaldt samboerfedres foreldreansvar til felles barn, under henvisning til den motstand forslaget hadde blitt møtt med, jf. Ot.prp.nr. 65 side 41. Det ble konstatert i proposisjonen at de fleste av høringsinstansene uttalte at de var enige i at barn av samboende foreldre og gifte foreldre burde likebehandles. For å etablere større grad av likhet gikk departementet inn for å gi bedre informasjon og for å innføre en enklere fremgangsmåte for fastleggelse av foreldreansvar. Det ble lagt til grunn at antall fedre med felles foreldreansvar ville stige i fremtiden.

I Innstilling O.nr. 100 (1996–97) på side 21 omhandler komitéens flertall, alle bortsett fra én, felles foreldreansvar for ugifte foreldre:

> «Flertallet er klar over at ugifte foreldre ikke i utgangspunktet har felles foreldreansvar. Mor har foreldreansvaret alene for barn født utenfor ekteskap, enten hun lever i stabilt samboerskap med barnets far eller er reelt enslig. Flertallet erkjenner at mange samboere tror at de har felles foreldreansvar på lik linje med ektepar, selv om dette ikke er tilfellet. Mange tror at farskapserkjennelsen de undertegner i forbindelse med fødselen også innebærer at de får foreldreansvar. Flertallet er enig med departementet at man ved å gi bedre informasjon og innføre en enklere fremgangsmåte for å få felles foreldreansvar vil oppnå at langt flere fedre i fremtiden får foreldreansvaret. Foreldre som ikke er gift vil kunne avtale felles foreldreansvar samtidig som farskapet erkjennes. Dette forutsetter etter flertallets mening at foreldrene er enige. Kommer de ikke frem til en avtale vil moren fremdeles ha foreldreansvaret alene».

Litt lenger ned på samme side uttalte det samme flertallet:

> «Flertallet viser til at departementet har nedsatt et utvalg som skal se på lovverket, rettigheter og plikter i forbindelse med samboerskap. Det er derfor naturlig at man kommer tilbake til spørsmålet om automatisk foreldreansvar ved samboerskap når dette utvalget har kommet med sin innstilling».

Endringene i barneloven i 1997 gir som resultat at den alt overveiende del av foreldre som har vært gift også har felles foreldreansvar etter et brudd. Den negative følelsesmessige belastning ved ikke å ha del i foreldreansvaret, er derfor blitt større både for de foreldre som ikke har del i foreldreansvaret og for deres barn. I hovedsak vil det i fremtiden være barn av foreldre som ikke har vært gift som vil ha foreldre der ikke både mor og far har del i foreldreansvaret. Etter endringene i barneloven i 1997 har det også blitt viktigere å ha del i foreldreansvaret. Foreldre som ikke har del i foreldreansvaret, vil ikke lenger ha rett til å ta felles barn med på ferie til utlandet uten at den av foreldrene som har foreldreansvaret alene samtykker, jf. barneloven § 43 A. Den mest negative følge av ikke å ha del i foreldreansvaret er at den forelderen som har forel-

dreansvaret alene ensidig kan beslutte å flytte til utlandet med den konsekvens at den andre forelderen og barnet avskjæres fra stabil og løpende kontakt. Hvis foreldrene har felles foreldreansvar, må begge foreldre være enige for at flytting til utlandet kan skje, jf. barneloven § 43 A første ledd annet punktum. Alternativt må spørsmålet om foreldreansvaret bringes inn for retten til avgjørelse.

Barne- og familiedepartementet har endret skjemaet for erkjennelse av farskap. Det nye skjemaet har fått en tilleggsrubrikk for frivillig avtale om foreldreansvar. Skjemaet forutsetter at moren og faren gjennom særskilt underskrift inngår avtale om felles foreldreansvar. Departementets foreløpige tall basert på en ringerunde som departementet har foretatt til en del folkeregistre, tyder på at andelen som avtaler felles foreldreansvar har økt etter at det nye skjemaet ble innført. Hvor stor økningen har vært, vet vi ikke. Selv om andelen har økt, tilsier størst mulig likebehandling av barn at ugifte samboerfedre på samme måte som gifte fedre får del i foreldreansvaret ved barns fødsel. «Samværsundersøkelsen» 1996 viser at jo høyere utdannelse og sosioøkonomisk status, desto større andel av foreldrene har delt foreldreansvar etter brudd uansett om de tidligere hadde vært samboere eller gifte.

Det er viktig for barna at lovens system bidrar til at også samboende fedre med lav utdannelse og lav sosioøkonomisk status har del i foreldreansvaret, se vedlegg 4.

Foreldres vilje og evne til å ta del i omsorgsoppgaver vil i all hovedsak bli positivt påvirket ved at begge foreldre har del i foreldreansvaret. At samboerforhold er mindre stabile enn ekteskap, gjør det ikke mindre viktig å sikre tilknytning mellom far og barn.

Utvalget går inn for en regel der samboere som skriftlig bekrefter at det er deres felles barn og at de lever sammen, får felles foreldreansvar. Gjennom avgivelsen av en felles erklæring og sin signatur tilkjennegir foreldrene at de faktiske forutsetninger er til stede. Dagens regel gir ikke faren del i foreldreansvaret hvis ikke moren samtykker eksplisitt til dette ved sin underskrift, selv om hun både erkjenner at mannen er barnets far, og at de er samboere. Utvalget legger til grunn at det ikke er til barns beste at samboermødre har en slik særlig rett til å nekte, i motsetning til gifte mødre.

Det vises også til at både FN-konvensjonen om barns rettigheter og den europeiske menneskerettskonvensjonen bygger på at barn av samboerforeldre og gifte foreldre skal stilles mest mulig likt.

Utvalget vil ikke anbefale en regel der foreldre som ikke er samboere får felles foreldreansvar direkte i kraft av loven. Den faktiske situasjon for mødre som ikke lever sammen med barnets far er svært forskjellig. I noen tilfeller har ikke moren hatt kontakt med faren utover et tilfeldig møte. I andre tilfeller har partene kanskje vært kjærester gjennom flere år, barnet er planlagt, men de har aldri vært samboere. Hovedansvaret for barnet vil i de fleste av slike tilfeller utvilsomt ligge på moren. Delt foreldreansvar som hovedregel ville pålegge disse mødre søksmålsbyrden for å erverve foreldreansvaret alene. Dette kan ikke være riktig ettersom mange av mødrene allerede vil være tungt belastet på grunn av aleneansvaret. Fedrene til disse barna vil få del i foreldreansvaret der mor samtykker. Alternativt må de ta initiativ til å fremme sitt krav med bakgrunn i barnelovens regler.

I Danmark og Sverige vurderes for tiden spørsmålet om foreldreansvar til barn der foreldrene er samboere. Justisdepartementets barnelovutvalg i Danmark foreslår i betenkningen «Børns retsstilling» (1997) at foreldre som ikke

er gift med hverandre, skal ha felles foreldreansvar hvis foreldrene avgir erklæring om at det er deres felles barn og at de lever sammen, se 7.6.3.

I tillegg har det danske utvalget stilt opp ytterligere ett krav, nemlig at samboerne eksplisitt tilkjennegir at de sammen vil ivareta omsorgen for barnet. Utvalget ser ikke nødvendigheten av å stille opp et slikt krav i loven. Barneloven legger til grunn at foreldre med felles foreldreansvar sammen har rett og plikt til å ivareta ansvaret, omsorgen og oppdragelsen av barnet, jf. barneloven § 30. På samme måte som for gifte foreldre vil dette gjelde for foreldre som er samboere. Ved et eventuelt brudd er også hovedregelen at foreldrene har felles foreldreansvar, se foran.

I den svenske Lagrådsremiss av 4. september 1997 om foreldremyndighet m.v. gis det uttrykk for at spørsmålet om automatisk felles foreldremyndighet for ugifte foreldre skal vurderes, se 7.6.2.

Utvalget foreslår at samboerforeldre som skriftlig bekrefter at det er deres felles barn, og at de lever sammen, i kraft av loven får felles foreldreansvar til barnet.

12.4.5 Mekling

Etter gjeldende rett må ektefeller med felles barn under 16 år i forbindelse med samlivsbrudd gjennomgå tvungen mekling for å få separasjon eller skilsmisse, jf. ekteskapsloven § 26. En tilsvarende plikt til tvungen mekling følger av barneloven § 34 tredje ledd før sak bringes inn for domstolen eller fylkesmannen der tidligere gifte foreldre er uenige om hvem som skal ha foreldreansvaret, uten at dette skjer i forbindelse med en separasjon eller skilsmisse. Barneloven § 35 tredje ledd krever også at mekling må finne sted der foreldre som ikke har vært gift er uenige om hvem som skal ha foreldreansvaret, og spørsmålet bringes inn for domstolen eller fylkesmannen til avgjørelse. Endelig kreves det mekling hvis foreldrene er uenige om omfanget av samværsretten, jf. barneloven § 44 A tredje ledd. Forutsetningen er hele tiden at partene har felles barn under 16 år.

I forbindelse med at samboerforeldre flytter fra hverandre, er det bestemt i forskrift om mekling etter barneloven at de som ønsker det, skal få tilbud om mekling. Hvis bare en av samboerforeldrene i forbindelse med bruddet ønsker mekling, er det etter gjeldende rett ikke anledning til å kreve dette. Barnefordelingsprosessutvalget, som avga sin utredning 6. november 1998, jf. NOU 1998 nr. 17, legger til grunn at det som hovedregel er best for barn at foreldre kommer til enighet om barnefordelingsspørsmålet. Med det som utgangspunkt foreslår Barnefordelingsprosessutvalget vesentlige endringer i meklingsordningen. Det foreslås innført en obligatorisk veiledning og dernest en frivillig mekling. Bakgrunnen for forslaget om obligatorisk veiledning begrunnes med at utvalget først og fremst ønsker at foreldre skal få råd slik at samlivsopphøret kan gjennomføres med minst mulige skadevirkninger for barna.

Barnefordelingsprosessutvalget behandler veiledning til samboere i pkt. 7.5.4. Her er det uttalt:

> «Veiledning til samboere.
>
> Det har vært et ankepunkt mot dagens meklingsordning at den ikke i tilstrekkelig grad fanger opp samboende foreldre som skiller lag. I dag er det obligatorisk mekling bare for gifte foreldre, og ugifte foreldre som reiser barnefordelingssak for domstolen eller for fylkesmannen. Samboende foreldre som går fra hverandre har etter 1995

hatt mulighet til å få mekling basert på frivillighet. Tatt i betraktning alle samboere med barn som går fra hverandre, har det vært anført at også disse burde være forpliktet til mekling ved samlivsbrudd.

På denne bakgrunn foreslår utvalget at denne veiledningen også skal gis samboere med barn under 16 år som går fra hverandre, når den ene av samboerne krever slik veiledning, jf utkastet § 49 annet ledd. Av praktiske årsaker er det nødvendig å begrense ordningen til de tilfelle hvor en av foreldrene krever det. Dersom det skulle komme en registreringsordning el l for samboere kan det imidlertid være aktuelt å la ordningen få anvendelse for samboere på lik linje med ektefeller».

Samboerutvalget foreslår ikke en registreringsordning for samboere, se 12.2. Samboerutvalget slutter seg til anbefalingen fra Barnefordelingsprosessutvalget om samboeres rett til veiledning.

Barnefordelingsprosessutvalget foreslår at det innføres en frivillig mekling i tillegg til den obligatoriske veiledningen. Det frivillige meklingstilbudet skal gis til foreldre med inntil tre timer etter avsluttet veiledning. Dernest kan det gis tilbud om ytterligere tre timers mekling hvis mekleren finner at dette kan føre til at partene vil kunne komme frem til en avtale. Den frivillige meklingen er omhandlet i Barnefordelingsprosessutvalgets utredning i punktene 7.6.1–7.6.4. Det frivillige meklingstilbudet skal også gis til de ugifte samboerforeldre som faller inn under den obligatoriske veiledningen.

Barnefordelingsprosessutvalgets forslag har denne ordlyd:

«§ 49. Rettleiing.

Gifte foreldre med felles barn under 16 år må for å få separasjonsløyve ha møtt til rettleiing på familievernkontor eller hjå annan godkjent meklar, jf ekteskapslova § 26.

Sambuarar med felles barn under 16 år skal ved samlivsbrot møte til slik rettleiing dersom ein av dei krev det. Det same gjeld ektefolk som går frå kvarandre utan å søkje separasjon.

Foreldra pliktar å møte til ein time rettleiing. Dei kan få tilbod og ytterlegare ein time med rettleiing.»

Utvalget støtter forslagene fra Barnefordelingsprosessutvalget om obligatorisk veiledning og frivillig mekling for samboende foreldre.

12.4.6 Kunstig befruktning

Lov om medisinsk bruk av bioteknologi bestemmer at kunstig befruktning kan gis til *«kvinne som er gift eller som er samboer med en mann i ekteskapsliknende forhold »*, jf. lovens § 2–2.

Et flertall i Sosialkomitéen understreket « *at det av hensyn til barnas oppvekst må gis optimal sikkerhet for at forholdet er stabilt. Samlivsforholdet må derfor minimum ha hatt en varighet av 3 – 5 år. De som skal utføre behandlingen, må i tillegg i størst mulig grad være forsikret om at paret kan gi barnet trygge oppvekstvilkår* » (Innstilling O.nr. 67, 1993–1994, side 8).

Et mindretall i Sosialkomiteen (medlemmene fra Senterpartiet, Høyre; Kristelig Folkeparti og Fremskrittspartiet) gikk imot ordningen, idet man mente det er *«naturlig at samfunnet kan stille krav om det beste og enkleste bevis på at forholdet er stabilt, nemlig inngått ekteskap.»*

I alle de øvrige nordiske land gis tilbudet om kunstig befruktning både til gifte og samboere. Etter de opplysninger som utvalget har innhentet, er det

bare Island som stiller krav til varigheten av samlivet. Både for gifte og samboere er kravet her 3 år.

Utvalgets flertall foreslår ingen endring når det gjelder kravet om at samlivet må ha hatt en varighet på minimum 3–5 år før en kvinne som er samboer skal kunne gis behandling i form av kunstig befruktning. Den høyere bruddfrekvens i samboerskap tilsier at samlivet bør ha vart en viss tid før behandling kan gis. Det er særlig i de første årene av samlivet at samboerskap har større risiko for brudd enn ekteskap, men forskjellene viskes ikke helt ut selv etter flere års samliv (se vedlegg 3 og ovenfor i 6.5.1).

Utvalgets flertall foreslår ingen endring i regelen om at tilbudet om kunstig befruktning også kan gis til samboere. Flertallet mener at det skal svært tungtveiende grunner til for å frata samboere en rettighet som betyr mye for dem det gjelder. Siden tilbudet er tilgjengelig i naboland, vil det dessuten være en nasjonal regulering med liten styrende effekt om dette skulle forbys i Norge. Ikke minst vil det kunne skape muligheter for sosial forskjellsbehandling når særlig ressurssterke samboerpar lett vil skaffe seg tilsvarende tilbud i utlandet. Det dreier seg også om et rettferdighetshensyn.

Medlemmet Evenshaug er uenig i lovendringen om utvidet tilbud om kunstig befruktning til samboere, og viser til at Stortinget var delt omtrent på midten i dette spørsmålet. Dette medlem er enig med mindretallet i Stortingets sosialkomite som mente at det er rimelig at samfunnet kan stille krav om det beste og enkleste bevis på at forholdet er stabilt, nemlig inngått ekteskap.

Det forhold at enkelte andre land tillater kunstig befruktning for samboere, og at man eventuelt kan reise til utlandet for å få utført behandlingen, tilsier ikke at vi i vårt land nødvendigvis må innføre eller opprettholde ordninger som vi ellers måtte mene er uheldige.

Det vises for øvrig til dette medlems argumentasjon under neste punkt om adopsjon.

12.4.7 Adopsjon

Adopsjonsloven bestemmer at kun ektefeller kan adoptere *sammen* . Herav følger at samboere er fraskrevet denne muligheten. Adgangen til å adoptere den andres særkullsbarn, såkalt stebarnsadopsjon, gjelder også bare for ektefeller.

Heller ikke de øvrige nordiske land tillater samboere å adoptere sammen; kun gifte har anledning til dette. Ikke gifte, inkludert en av partene i et samboerforhold, kan imidlertid adoptere barn på egen hånd. På Island er det fremmet et lovforslag om at også samboere skal få anledning til å adoptere sammen. Forslaget forventes behandlet høsten 1999/våren 2000.

Adopsjonsloven inneholder ikke noe forbud mot at enslige får adoptere. Det har imidlertid vært ført en restriktiv praksis ut fra den oppfatning at det gir barn større trygghet å ha både en mor og en far. Nye retningslinjer om utenlandsadopsjon fra Barne- og familiedepartementet (rundskriv av september 1998) åpner for en noe mindre restriktiv praksis. Det skal være mulig for en enslig å få tillatelse til adopsjon dersom vedkommende er knyttet til barnet eller har ressurser ut over det vanlige i form av kunnskap om og erfaring med barn. Det skal i tillegg legges spesiell vekt på om søkeren har et stabilt og godt nettverk der barnet gjennom oppveksten kan få kontakt med begge kjønn. Etter at de nye retningslinjene tok til å gjelde har departementet behandlet ti

klagesaker fra enslige som hadde fått avslag på søknad om forhåndssamtykke til adopsjon fra utlandet. Åtte av disse fikk innvilget søknaden.

Den 20. april 1999 debatterte Stortinget et forslag fra to arbeiderpartirepresentanter om at enslige skal ha mulighet til å adoptere på lik linje med andre, dersom søkeren oppfyller de krav til ressurser og omsorgsevne en bør sette til adoptivforeldre. Forslaget fikk ikke flertall. Motstanderne la vekt på at enslige etter gjeldende regelverk faktisk har en mulighet til adopsjon, og at det er blitt en mindre restriktiv praksis. Stortingsflertallet mente på denne bakgrunn at det ikke er behov for endringer i regelverket.

I den offentlige debatten i Norge om hvem som skal ha adgang til å adoptere barn, har det vært mest oppmerksomhet om hvorvidt enslige og homofile/lesbiske i registrert partnerskap bør ha denne adgangen. Spørsmålet om heterofile samboeres mulighet til å adoptere sammen har i liten grad vært et tema.

Adopsjonsloven tillater ikke samboere å adoptere sammen. Så langt utvalget har brakt i erfaring, har det hittil i praksis ikke vært vurdert om loven tillater at den ene i et samboerforhold kan adoptere alene.

Utvalgets flertall finner det vanskelig å begrunne at samboere er avskåret fra muligheten til å adoptere sammen. Den omstendighet at enslige kan adoptere alene selv om praksis er restriktiv, tilsier etter flertallets vurdering at samboere ikke bør ha lovforbud mot å adoptere sammen. Samboerforeldre ville nettopp tilfredsstille hensynet til at det er best for barn å vokse opp med både en mor og en far.

Flertallet viser til at lovgiver har åpnet for at tilbudet om kunstig befruktning skal gis til samboere. Hensynet til konsistens i lovgivningen tilsier at de også bør kunne adoptere. Ansvaret for barn som allerede er satt til verden – i motsetning til ved kunstig befruktning – er i seg selv en begrunnelse for at samboere bør gis mulighet til å være adoptivforeldre. Flertallet legger også vekt på at samboere med felles barn er en svært vanlig familieform i dagens samfunn; 41 prosent av de barna som blir født, har samboende foreldre. Dette gjør det ytterligere vanskelig å begrunne at ikke samboere også skal kunne adoptere sammen.

Utvalgets flertall går på denne bakgrunn inn for at samboere skal gis mulighet til å adoptere sammen. Flertallet mener det skal stilles krav om at samboerskapet har hatt en varighet av minimum 3–5 år, med andre ord de samme krav til varighet som stilles for tilbud om kunstig befruktning. Også for ektefeller er det et varighetskrav; i veiledende retningslinjer heter det at ekteskapet som utgangspunkt bør ha vart i minimum 2 år før godkjenning kan gis *«slik at forholdet har vist sin stabilitet»* . Begrunnelsen for å ha et lengre varighetskrav til samboere enn til ektefeller er den høyere bruddfrekvensen i de første årene av samboerforhold.

Flertallet legger til grunn som en absolutt forutsetning for sin anbefaling at samboerparet har de nødvendige «forutsetninger og muligheter til å gi barnet en trygg og harmonisk oppvekst», idet «ingen har krav på å få adoptere barn», jf Innst O nr 53 (1998–99) side 13, om endringer i adopsjonsloven. Flertallet viser til at retningslinjene for behandling av søknader om adopsjon, herunder kriteriene som skal legges til grunn ved godkjenning av adoptivforeldre, er utformet med sikte på at adopsjonen skal være til gagn for barnet. Adopsjonsloven hjemler ikke en *rett* til å adoptere; søkerne må ha både forutsetninger og muligheter for å gi barnet en trygg og harmonisk oppvekst. Den grundige individuelle vurderingen som foretas i hvert enkelt tilfelle vil representere en seleksjon i forhold til eventuell ustabilitet i forholdet. Flertallet

mener derfor at det ikke bør legges avgjørende vekt på at samboere generelt har en høyere bruddfrekvens enn ektefeller.

Utvalgets flertall foreslår at adopsjonsloven endres slik at samboere som dokumenterer å ha bodd sammen i minimum 3–5 å, gis mulighet til å adoptere sammen. Samboere bør også gis mulighet til stebarnsadopsjon.

Medlemmet Evenshaug mener at hensynet til barnas oppvekst tilsier at det må gis størst mulig sikkerhet for at forholdet mellom foreldrene vil være stabilt for at det skal gis adgang til adopsjon. Det kan ikke være riktig av samfunnet å etablere ordninger som ikke sikrer barn en familiesituasjon med så stor grad av samlivsforpliktelse mellom foreldrene som mulig.

Samboerforhold er en mindre forpliktende og mindre stabil samlivsform enn ekteskap. Derfor er det ikke urimelig å kreve at par som ønsker samfunnets medvirkning til at de skal få barn, har inngått ekteskap, og slik overfor samfunnet har vist at de er villig til å forplikte seg maksimalt på samlivet. Ekteskapet sikrer også en mer ordnet ramme rundt et eventuelt samlivsbrudd.

Selv om bruddfrekvensen blant samboere avtar over tid, viser utvalgets egen undersøkelse at bruddhyppigheten etter 5–6 års samliv fortsatt er sju ganger høyere blant samboere generelt enn blant ektepar, og selv når forholdet har vart i over 15 år, er det tre ganger så hyppig med brudd blant samboere som blant gifte. Også for samboere med barn er det langt vanligere med brudd enn blant gifte. Ifølge Texmon (se vedlegg 3) er sannsynligheten for samlivsbrudd vel tre ganger så stor for samboere med barn som for ektepar med barn, beregnet ut fra intervjuundersøkelser i 1997. Se 6.5.2, figur 6.7 og 6.8 og 10.3.1.

Det forhold at adopsjonsloven ikke inneholder noe forbud mot at enslige får adoptere, er etter dette medlems oppfatning ikke noe tungtveiende argument for å sidestille samboere med ektepar når det gjelder adopsjon. Omfanget av enslig adopsjon er svært lite og praktiseres som rene unntak. Ingen har krav på å adoptere barn, og samfunnet har ansvar for så langt det lar seg gjøre å sikre at barn får et stabilt hjem med både en mor og en far.

12.5 Aktuelle reformer i folketrygden

12.5.1 Problemene

Familiesituasjonen har stor betydning for folks rett til trygdeytelser, se kapittel 5. Familieendringer de siste tiårene, med nye samlivsformer, mer ustabile ekteskap og større likestilling mellom kvinner og menn på arbeidsmarkedet, reiser spørsmålet om trygdelovgivningen i tilstrekkelig grad er tilpasset en ny virkelighet. Veksten i samboerforhold er også et framtredende trekk her. I kapittel 11 har utvalget drøftet på prinsipielt grunnlag de problemene lovregulering av samboerskap reiser og de hensyn som må tillegges vekt. Med utgangspunkt i dette vil utvalget nedenfor drøfte fem problemer som særlig gjør seg gjeldende på trygdeområdet.

Avgrensningsproblemet

Trygdelovgivningen er bygd opp omkring et sett av forholdsvis enkle kjennetegn på at det foreligger situasjoner som gjør det berettiget å yte offentlig støtte: alderdom, sykdom, arbeidsløshet m.v. Det er avgjørende, både av hensyn til trygdens økonomi og av hensyn til folks tillit til trygden, at disse kriteriene er treffsikre. Trygdeytelser til ulike familietyper er tradisjonelt blitt

fordelt etter formell ekteskapelig status, slik som «gjenlevende ektefelle», «ugift, separert eller skilt» og «forsørge ektefelle». Lovgivningen kunne tidligere bygge på en forutsetning om at den formelle status som regel sa noe om hvordan folk faktisk levde og hvilke behov de hadde. Utviklingen av samboerskapet har helt endret denne forutsetningen, og i dag må lovgivningen ta hensyn til folks faktiske samlivssituasjon hvis fordelingen av trygdene skal bli treffsikker.

Kontrollproblemet

Utvalget legger vekt på at lovgivningen må utformes slik at den respekterer folks privatliv. Derfor har utvalget fremhevet som et utgangspunkt at den enkelte selv har det moralske ansvar for valg av samlivsform. Denne friheten kan imidlertid ikke strekkes så langt at den enkeltes private valg av samlivsform skal bestemme hvilke offentlige trygder som skal utbetales. Utbetaling av økonomiske goder til noen, innebærer økonomiske byrder for andre, og hvordan denne omfordelingen av goder og byrder skal foregå, avgjøres i vårt samfunn gjennom lovgivningsprosessen. De som skal sette lovene ut i livet, må kontrollere at lovens vilkår er oppfylt. Således må trygdeetaten kontrollere at de som er samboere faktisk får de ytelsene de har rett til, men heller ikke mer. Trygdeetaten settes her i vanskelige situasjoner. Er de for aktive i å håndheve lovene, blir de kritisert for å krenke privatlivet. Er de for passive, blir de kritisert for å se gjennom fingrene med trygdemisbruk og opptre illojalt overfor lovgiverne. Avveiningen mellom hensynet til kontroll og hensynet til privatlivet må derfor vies stor oppmerksomhet både i utformingen av lovgivningen og i de administrative rutiner som det legges opp til.

Tilpasningsproblemet

Utvalget tar som utgangspunkt at trygderettigheter kan påvirke både om folk velger å flytte sammen med en kjæreste, og om par velger å gifte seg eller leve som samboere. Det er imidlertid usikkert hvor tungt slike hensyn veier i forhold til andre forhold som påvirker valg av samlivsform.

Etter utvalgets oppfatning er det et hensyn at folk ikke skal la være å etablere samliv av økonomiske grunner. Men dette må veies mot andre hensyn, først og fremst hensynet til at sosiale ytelser fordeles etter behov. I de siste tiårene har tallet på både enslige forsørgere og helt enslige økt sterkt. Fra en velferdspolitisk synsvinkel er dette uheldig. At folk danner familie styrker vernet mot sosiale problemer. Å være alene øker folks økonomiske sårbarhet, ved for eksempel sykdom, arbeidsledighet og alder, og fører til større etterspørsel etter velferdsstatens tjenester og kontantytelser.

Det neste spørsmålet er om overføringssystemet bør utformes slik at *par* motiveres til å velge ekteskap framfor samboerskap. Kollektive hensyn tilsier at det ville være fordelaktig om folk valgte ekteskap framfor samboerskap. Som det fremgår av kapittel 6, er ekteskapet en mer stabil samlivsform enn samboerskap, noe som er av særlig betydning for barns oppvekst. Men det er også viktige hensyn som taler mot at staten legger for sterke økonomiske føringer på folks valg av samlivsform gjennom utformingen av trygdesystemet. Incentivhensyn må blant annet veies mot fordelingshensyn, og etter utvalgets mening må fordelingshensyn tillegges stor vekt i utformingen av trygdesystemet. Det er vanskelig å forsvare at reelle sosiale problemer ikke blir løst fordi man skal motivere folk til å endre sin familiesituasjon.

Mottakerenheten: individ eller familie?

Som fremholdt i 11.5.1, har tendensen i trygdelovgivningen gått i retning av at hvert individ behandles selvstendig. Men fullt ut gjelder dette ikke. En pensjonist og hans eller hennes forsørgede ektefelle blir behandlet som en enhet, og pensjonisten mottar forsørgingstillegg som en del av sin pensjon. For ektepar der begge er pensjonister, blir den samlede pensjon mindre enn for to enslige. Men hver av dem får utbetalt egen pensjon. Som det går fram av 5.8, er de reglene som gjelder for ektepar blitt utvidet til å gjelde samboere med felles barn og samboere som tidligere har vært gift med hverandre. Om lovgivningen bør utvikles videre i retning av individualisering, er et sentralt spørsmål som utvalget kommer tilbake til nedenfor.

Konsistensproblemet

Samboere med felles barn behandles fullt ut som ektepar i folketrygden, mens samboere uten felles barn behandles som enslige det første året de bor sammen. Etter et år kommer den sistnevnte gruppen i en mellomposisjon som er mindre fordelaktig enn de to andre gruppene (se 5.8). I den grad trygderettigheter styrer deres atferd, har de et økonomisk motiv til enten å gifte seg eller forbli enslige. Vi er her i den paradoksale situasjon at samboere uten barn har et økonomisk motiv til å gifte seg, mens samboere med barn ikke har noe slikt motiv. De behandles som gifte i alle fall. Dette reiser to viktige spørsmål som kan formuleres slik:

- Skal trygdelovgivningen ta mest hensyn til å gi alle som lever i (tilnærmet) samme situasjon den samme sosiale trygghet (*fordelingsperspektiv*), eller skal det legges mest vekt på å påvirke folks tilpasninger og motivere dem økonomisk til å gifte seg (*incentivperspektiv*)?
- Hvis det skal legges inn incentiver, kan da skillet mellom ulike grupper samboere opprettholdes slik loven er i dag ?

12.5.2 Underholdspliktens betydning for trygderettighetene

Et hensyn som har vært tillagt stor vekt i debatten om hvilke rettigheter samboere skal ha i trygdelovgivningen, er at samboere ikke har underholdsplikt overfor hverandre slik ektefeller har. Argumentet brukes både for at samboerne skal behandles som enslige, og for at gifte skal ha særlige rettigheter når forsørgeren faller fra eller mister sin inntektsevne.

Det er teoretisk mulig å konstruere et system av familietrygder som konsekvent bygger på underholdsplikten som det prinsipale, og retten til trygd som det subsidiære. Det kunne ha disse hovedtrekkene: Den som har krav på privat forsørgelse til sitt livsopphold, har ikke samtidig krav på offentlig trygd. Når en forsørger mottar trygd, skal denne utmåles slik at han eller hun får mulighet til å oppfylle sin underholdsplikt. Når forsørgeren faller fra eller mangler av andre grunner, skal trygden kompensere for dette tapet.

En slik modell kunne fungere i et samfunn med en tradisjonell familiestruktur og arbeidsdeling mellom kvinner og menn; det vil si der ekteskapet praktisk talt hadde monopol på samliv mellom kvinner og menn, og der kvinner var hjemmearbeidende og fikk sin pengeinntekt gjennom en mannlig forsørger.

Dette har endret seg sterkt de siste tiårene. Dels er det slik at flertallet av kvinner er utearbeidende med egen inntekt. Dette har også fått gjennomslag i bestemmelsene om underholdsplikt (ekteskapsloven § 38). En ektefelle «*har*

ikke noe krav før vedkommende selv har søkt å oppfylle sin plikt – lovens system er at en ektefelle først og fremst skal bruke egne midler til eget underhold. Og en ektefelle kan ikke uten videre være hjemme og kreve tilskudd fra den andre. » (Lødrup 1997, side 73.) I tråd med dette er ikke fravær av forsørger tilstrekkelig til å rettferdiggjøre forsørgelse av trygden. Retten til slike ytelser som overgangsstønad, etterlattepensjon og forsørgingstillegg avhenger i tillegg av om mottakeren har inntekter av eget arbeid.

På den andre siden har hjemmearbeidende kvinner rett til uførepensjon og alderspensjon uten hensyn til om de har en ektefelle som kan underholde dem, og uten hensyn til om de har hatt arbeidsinntekt tidligere eller ikke.

Forandringene i familiestrukturen er en enda viktigere endring. Den formelle ekteskapsstatus, og den underholdsplikten som er knyttet til den, sier i dag lite om hvem som faktisk blir forsørget og hvem som kommer i en behovssituasjon hvis forsørgelsen faller bort. Dette er gradvis blitt anerkjent i lovgivningen. Lov om skadeserstatning fikk således nye bestemmelser om erstatning for tap av forsørger i 1973, og for retten til erstatning ved dødsfall ble det avgjørende om den etterlatte faktisk var forsørget av avdøde. Den rettslige underholdsplikten er her uten betydning.

Etter hvert har dette synet også fått et visst gjennomslag i trygdelovgivningen for samboere. Om etterlatte samboere har felles barn med avdøde eller har vært gift, har de krav på trygdeytelser på lik linje med gifte. Det er den faktiske samlivssituasjonen som er avgjørende, ikke formell ekteskapsstatus.

Alt i alt finner utvalget at den rettslige underholdsplikten ikke kan tillegges avgjørende betydning for trygderettighetene. Det ville føre til en urimelig fordeling av trygdeytelser hvis man skulle gå tilbake til en lovgivning som behandlet alle samboere som enslige fordi de ikke har krav på underhold av sin samboer. Det ville for eksempel føre til at bortimot halvparten av alle kvinner som får barn, ville ha rett til trygdeytelser som enslige forsørgere.

Underholdsplikten er imidlertid ett av flere hensyn som må tillegges vekt etter en konkret vurdering.

12.5.3 Fullt individualiserte trygder som alternativ

En radikal løsning på de problemene som er drøftet ovenfor, kan være å behandle alle voksne likt, uten hensyn til familiesituasjon. Enslige, gifte og samboere vil da ha de samme trygderettigheter.

Det avgjørende grunnlag for tildeling av trygd for manglende inntekt måtte i så fall være den enkeltes inntekts- og arbeidsevne, og ikke familiesituasjonen. Etterlattepensjon og stønad til enslige forsørgere, slik vi kjenner disse ordningene i dag, måtte oppheves. De kunne erstattes med andre sosiale ytelser til de etterlatte og enslige forsørgere, på linje med stønader til andre grupper som ikke er i stand til å skaffe seg tilstrekkelig inntekt av eget arbeid. En slik løsning gjelder i Danmark. Enslige forsørgere som ikke kan delta i arbeidslivet, har der rett til sosialhjelp («kontanthjælp») og etterlatte med små muligheter på arbeidsmarkedet kan få førtidspensjon. Førtidspensjon er en form for uførepensjon der det også kan tas hensyn til sosiale forhold.

Forsørgingstillegg for pensjonister kunne tilstås til dem som faktisk er avhengig av å bli forsørget av pensjonisten.

Pensjonene for par kunne beregnes som for enslige, uten reduksjon for «stordriftsfordelene» i hushold der flere bor sammen.

Et slikt trygdesystem ville på en enkel måte løse de avgrensningsproblemene vi har i dag mellom ulike familietyper. Kontrollproblemene ville bli

radikalt redusert, og statlige myndigheter behøvde ikke samle informasjon om folks intime relasjoner. Tilpasningsproblemet som kan gi folk økonomiske motiver til å velge samboerskap framfor ekteskap, ville forsvinne. Folk ville riktignok få et økonomisk motiv til å danne familie, men det er en tilpasning mange vil vurdere som positiv. Det ville bli enkelt å definere mottakerenheten og utvikle en konsistent lovgivning. Det ville også være en videreutvikling av det trygdepolitiske prinsippet som går under betegnelsen «arbeidslinja», og som har bred oppslutning i Stortinget. Det har som hovedprinsipp at bare de som ikke kan utføre et passende arbeid, skal ha rett til trygd til livsopphold.

En slik omlegging ville imidlertid ha sosiale og økonomiske konsekvenser. Det ville for eksempel føre til at pensjonistektepar ville få økt sin grunnpensjon med kr 22 685 (noe mindre for pensjonister med gradert uførepensjon og pensjonister som ikke har full botid i Norge). Antallet pensjonistektepar var i 1997 166.635 (Rikstrygdeverket, 1997), og en slik økning ville med dagens grunnbeløp føre til merutngifter for folketrygden på ca. 3,7 milliarder kroner på årsbasis.

En slik omfattende reform reiser spørsmål langt ut over utvalgets mandat, og utvalget vil derfor ikke gå nærmere inn på denne løsningen. Utvalget vil nøye seg med å peke på at veksten i samboerforhold er eksempel på samfunnsendringer som endrer viktige forutsetninger som dagens trygdesystem bygger på. Tar man ikke hensyn til disse samfunnsendringene og reformerer sosiale tiltak, vil velferdspolitikken være tilpasset gårsdagens, og ikke dagens, situasjon. Tiltakene vil gradvis bli mindre effektive og mindre treffsikre, og tilliten til velferdssystemet vil avta.

12.5.4 Likestilling i trygdelovgivningen av ektepar og stabilt samboende

Gjennom 1990-årene har det vært en hovedtendens i reformene i trygdelovgivningen at samboere i økende grad behandles som ektepar, og i avtakende grad som enslige. For samboere som har felles barn eller som tidligere har vært gift med hverandre, gjelder dette prinsippet fullt ut. For andre samboere gjelder dette langt på vei. Når de har bodd sammen med en samboer i ett år, mister enslige forsørgere overgangssstønaden på samme måte som om de hadde giftet seg. For samboende pensjonistpar blir grunnpensjonen beregnet som for ektepar. På noen områder er det imidlertid fortsatt forskjeller. Samboere i denne gruppen får ikke rett til etterlattepensjon om en av partene dør. Men hvis en etterlattepensjonist blir samboer, beholder hun eller han etterlattepensjonen, mens den faller bort ved giftermål. Alders- og uførepensjonister som forsørger en ektefelle som ikke selv er pensjonist, har rett til forsørgingstillegg. Denne retten gjelder ikke samboende pensjonister.

I reformarbeidet hittil har det vært lagt særlig vekt på å unngå økonomisk motiverte tilpasninger, og dette har ført til at det i dag sjelden svarer seg å velge samboerskap framfor ekteskap for pensjonister. Det viktigste unntak i dag er etterlattepensjonister, som kan beholde pensjonen etter avdød ektefelle når de inngår samboerskap. Hensynet til konsistens i lovverket og hensynet til at ytelsene avgrenses slik at de dekker folk som har de samme sosiale behov, trekker i hver sin retning. Etter utvalgets mening må tilpasningshensynet tillegges større vekt for familier med barn enn for par uten barn. For å sikre barn stabile oppvekstvilkår, bør lovgivningen ikke gi barnefamilier incentiver til å velge samboerskap framfor ekteskap. For par uten barn må tilpasningshensynet tillegges noe mindre vekt, og konsistens og sosiale hensyn vektlegges noe mer. På denne bakgrunn mener *utvalgets flertall* at det nå er

riktig å likestille alle som lever i stabile samboerforhold med ektepar. Nedenfor vil dette bli begrunnet nærmere.

Alders- og uførepensjon

I den politiske debatten om samboernes rettigheter har reglene om alders- og uførepensjon vært et hovedpunkt. Søkelyset har særlig vært satt på bestemmelsene om grunnpensjon som fram til 1994 var mer fordelaktige for samboende pensjonister enn for gifte. Dette ble gjerne tolket slik at det svarte seg for eldre å ta ut skilsmisse. Familiestatistikken viser riktignok ikke spor etter en slik økt tilbøyelighet til skilsmisser blant alderspensjonister. Kritikken må mer tas som uttrykk for en prinsipiell holdning enn som en debatt om et stort og reelt problem.

Denne kritikken har ført til endringer i lovgivningen, se 5.8 og 8.3. I dag er det bare samboere som har bodd sammen mindre enn ett år, som har denne fordelen. Utvalget mener det er gode grunner for en slik likestilling. Samboere har de samme stordriftsfordelene av felles husholdning som ektepar. Dette gjelder nærmest med nødvendighet og uavhengig av om de har separat økonomi. De sparer utgifter til strøm og oppvarming, til kjøkkenutstyr, til TV-lisens og så videre på samme måte som de som har fullt integrert økonomi.

Utvalgets flertall foreslår at grunnpensjonen skal gis etter de bestemmelser som gjelder for ektefeller når samboerne har felles barn eller har levd sammen i minst to år. Dette innebærer at gjeldende bestemmelse i folketrygdloven § 3–2 om likestilling av samboere etter ett år, må endres.

Medlemmet Evenshaug er ikke enig i forslaget om at den fordelen som samboende pensjonister har i forhold til ektepar i bestemmelsen om grunnpensjonen skal utvides til to år og går derfor inn for at gjeldende bestemmelse opprettholdes.

Den viktigste forskjellen i dag er at bare gifte pensjonister har rett *ektefelletillegg* , en ytelse av utpreget sosial karakter. Det ytes for det første bare for en forsørget som selv har inntekt lavere enn grunnbeløpet (for tiden kr 45.370). Dernest er det et krav at pensjonistens egen inntekt ikke er for høy (se nærmere folketrygdloven § 3–26). I 1996 var det 11 127 pensjonister som mottok forsørgingstillegg for ektefelle, i 99 prosent av tilfellene dreide det seg om menn som forsørget kvinner. (Rikstrygdeverket, 1997). I praksis er det særlig to grupper kvinner som denne ytelsen utbetales for. Den ene gruppen er kvinner i familier med tradisjonell arbeidsdeling, med utearbeidende mann og hjemmearbeidende hustru. Den andre gruppen er kvinner som må være hjemme fordi en ufør eller eldre ektefelle trenger hjelp med den daglige omsorg. Disse kvinnene representerer en vesentlig avlastning av velferdsstatens omsorgstjenester.

Utvalget foreslår å innføre ektefelletillegg for pensjonister som forsørger en samboer når samboerne har felles barn eller har levd sammen i minst to år.

Riktignok er denne gruppen liten, men for dem det gjelder, kan ytelsen bety en vesentlig økonomisk og sosial forbedring.

Etterlattepensjon

Pensjon til etterlatte bygger historisk på en modell der kvinner var hjemmearbeidende og forsørget av sin ektefelle. Når ektefellen falt fra, fikk de kompensasjon i form av enkepensjon. I dagens etterlattepensjonering er det tatt hensyn til at denne forutsetningen er endret. Dels er det gjennomført likestilling

mellom kvinner og menn, dels har kvinners yrkesaktivitet økt slik at behovet for fulle etterlattepensjoner er blitt redusert. Pensjonen blir derfor inntektsprøvd mot arbeidsinntekt som den etterlatte mottar eller kan forventes å få. Samfunnsutviklingen, med økt arbeidsinntekt blant etterlatte og nedgang i tallet på gifte, har ført til at etterlattepensjon er en trygghetsordning med avtakende betydning.

Tildeling av pensjon: Tradisjonelt har etterlattepensjonen vært forbeholdt ektepar. I folketrygdloven skjedde det imidlertid en endring i dette i 1993, da samboere som hadde felles barn eller som tidligere hadde vært gift med hverandre, ble likestilt med ektepar. Spørsmålet er da om stabile samboere som verken har vært gift med hverandre eller har fått barn sammen, også skal dekkes av etterlattepensjonen. Sosiale hensyn og ønsket om et konsistent og sammenhengende lovverk trekker i retning av å innføre en slik rett. Utvalget vil her minne om at dagens etterlattepensjonering er inntektsprøvd. Full etterlattepensjon utbetales bare til enker og enkemenn som har liten eller ingen arbeidsinntekt. Pensjonen skal ikke bare reduseres når den etterlatte faktisk har arbeidsinntekt, men også når trygdeetaten mener at den etterlatte kan forventes å skaffe seg inntekt. Muligheten for å tilpasse seg og motta pensjon for personer som ikke trenger det, er derfor begrenset.

Utvalgets flertall mener det må stilles like strenge krav til forholdets varighet for samboere uten barn som for gifte uten barn. For barnløse ektepar er det et vilkår for rett til pensjon at ekteskapet har vart i minst fem år (folketrygdloven § 17–5 bokstav a), og utvalgets flertall ser ingen grunn til å innføre en gunstigere regel for samboerpar.

Det foreligger ikke materiale som viser hvor stor gruppen er. Etter utvalgets vurdering dreier det seg om et lite antall, og kostnadene med en utvidelse vil derfor bli små. De fleste samboere er yngre mennesker, mens dødsfall gjerne inntreffer senere i livet. Når yngre mennesker dør, vil retten til etterlattepensjon dels begrenses av at samboerforholdet ikke har vart i fem år, dels av at den etterlatte har egen inntekt. Behovet er størst i familier med barn som mister en forsørger, men her er samboerne allerede inkludert i folketrygden.

Når utvalgets flertall går inn for en likestilling også for denne gruppen, er det særlig av hensyn til sammenhengen i lovverket. Det kan argumenteres for at det er inkonsistent å redusere grunnpensjonen for samboere for å likestille dem med gifte, mens man ikke gir dem etterlattepensjoner med begrunnelsen at de ikke er gift. På samme måte virker det inkonsistent å frata samboere med særkullsbarn retten til stønad som enslige forsørgere med begrunnelse at de skal likestilles med gifte, og samtidig si at de ikke har rett til trygd, da med den begrunnelse at de ikke er gifte. Generelt ser utvalgets flertall det som vanskelig å finne et godt forsvar for dagens system der samboere uten fellesbarn (men ofte med særkullsbarn) har en systematisk ugunstigere stilling i folketrygden enn både enslige og samboere med fellesbarn.

Utvalgets flertall vil også peke på et annet moment til støtte for at samboerskap og ekteskap bør likestilles i forhold til retten til etterlattepensjon. Mange samboere gifter seg etter en tid. Hvis imidlertid den ene av ektefellene da dør innen fem år etter vielsen, vil vedkommende ikke ha rett til etterlattepensjon. Utvalgets flertall ser dette som urimelig, og den foreslåtte reformen vil løse dette problemet, forutsatt at samboerskapet og ekteskapet til sammen har vart i fem år.

Etter en samlet vurdering vil derfor utvalgets flertall foreslå at det innføres rett til etterlattepensjon for samboere som har levd sammen i minst fem år.

Medlemmet Evenshaug er uenig i at samboere skal likestilles med ektepar når det gjelder etterlattepensjon. Den urimelighet som kan oppstå ved at samboere gifter seg etter en tid, og den ene dør innen fem år etter vielsen, kan løses ved at man får medregnet et dokumentert samboerforhold før man giftet seg.

Opphør av pensjon: Når etterlattepensjonister gifter seg på nytt, mister de sin etterlattepensjon. Det gjelder for pensjonister i folketrygden og for mange andre pensjonsordninger. Velger de samboerskap, vil de normalt beholde denne pensjonen. Dette er et problem som har vært lite framme i den offentlige debatten, og det finnes ingen oversikt over hvor vanlig det er å velge samboerskap i slike situasjoner. Det er imidlertid vel kjent at det forekommer, men også at mange finner det riktig å gifte seg selv om det kan innebære en betydelig inntektsnedgang. Atter andre par velger å bli boende i hver sin leilighet («særbo»).

Slik reglene i dag er utformet, har enker og enkemenn klare økonomiske motiver for å velge samboerskap fremfor ekteskap. Slike tilpasninger kan også skje av andre grunner enn ønske om å beholde pensjonen. Retten til å sitte i uskiftet bo faller for eksempel bort ved gjengifte. En enke må skifte boet med arvingene etter sin tidligere ektefelle hvis hun gifter seg på nytt. Det slipper hun hvis hun velger å bli samboer.

Det er grunn til å tro at en god del middelaldrende og eldre mennesker mener det er rett å gifte seg hvis de har funnet en ny kjæreste, men at de synes det er en høy pris å betale hvis de må gi avkall på sin pensjon. Her er det en spenning mellom moral og økonomi.

Utvalget ser to hovedalternativ til dagens ordning.

Et alternativ er å stoppe pensjonen etter en viss tids samboerskap, for eksempel to år. Etter en slik periode har samboerne som regel etablert et økonomisk fellesskap som går utover bare det å dele husleie. Med et bortfall av pensjon etter to år ville man få samme regel for etterlatte som det utvalget foreslår for enslige forsørgere. Man ville også få en regel som langt på vei likestiller stabile ekteskapslignende samboere og gifte. Man ville fjerne et økonomisk motiv til å velge samboerskap framfor ekteskap. Ønsket om sammenheng i regelverket trekker i retning av en slik løsning.

En annet alternativ er å la etterlattepensjonister som gifter seg, få beholde sin etterlattepensjon. I Finland gjelder en slik ordning for etterlattepensjonister som gifter seg etter fylte 50 år. Flere private tjenestepensjoner i Norge har vilkår som innebærer at livsvarige etterlattepensjoner løper uten hensyn til om den etterlatte gifter seg igjen. Dette er imidlertid en ytelse som forsikringstakeren betaler særskilt for gjennom sitt ansettelsesforhold. I folketrygden er det ingen øremerkede innbetalinger til etterlattepensjon, og verken i lovgivningen eller i tradisjonell tenkning om etterlattepensjon er det noe grunnlag for å hevde at gifte personer har rett til, eller behov, for en slik ytelse. Det er også vanskelig å prioritere en slik reform framfor en rekke andre reformkrav i folketrygden.

På denne bakgrunn foreslår *utvalgets flertall* at retten til etterlattepensjon faller bort når en etterlattepensjonist har vært samboer i to år eller hvis etterlattepensjonisten får barn med en samboer. De økonomiske motivene til å velge samboerskap framfor ekteskap forsvinner. Dette behøver ikke bety at etterlatte som har vansker med å skaffe seg utkomme, blir stående uten rettigheter i folketrygden. De vil ha samme rett til dagpenger, uførepensjon m.m. som andre. Svært mange etterlatte er middelaldrende og eldre mennesker, og mange av dem har rett til andre pensjonsytelser enn etterlattepensjon. *Utval-*

get mener derfor ikke denne innstrammingen har alvorlige sosiale konsekvenser.

Medlemmet Evenshaug er enig i at retten til etterlattepensjon bør falle bort hvis man etablerer seg i samboerforhold, men finner det ikke rimelig at dette skal skje først etter to år, tatt i betraktning at etterlattepensjonister som gifter seg på nytt, straks mister etterlattepensjonen. Dette medlem mener derfor at retten til etterlattepensjon bør falle bort når en etterlattepensjonist har vært samboer i ett år.

Stønad til enslig forsørger

Trygdeordningen for enslige forsørgere har alltid vært begrunnet med den vanskelige situasjonen enslige mødre kommer i når de står alene om den daglige omsorgen for små barn. At noen grupper samboere også har nytt godt av ordningen, kunne lenge betraktes som en utilsiktet sidevirkning man måtte akseptere fordi problemet var lite, samtidig som det bød på store prinsipielle og praktiske problemer å finne ut hvem som faktisk bodde sammen. Det ble også lagt vekt på at en mor som ikke var gift, ikke hadde krav på underhold av sin samboer. Etter hvert som samboergruppen har økt, har søkelyset i større grad blitt satt på det urimelige i at denne familiegruppen har bedre trygderettigheter enn familier der foreldrene er gift. Gradvis har man lagt mer vekt på den reelle familiesituasjon og likestilt samboende og gifte med barn. Den viktigste forskjellen i dag er at en enslig forsørger som flytter sammen med en partner han eller hun ikke har barn med, beholder sin stønad fra folketrygden og retten til utvidet barnetrygd det første året i et samboerskap.

Utvalget finner det rimelig at det tas hensyn til den enslige forsørgerens faktiske husholdning og at stønadene faller bort når samboerskap har hatt en viss varighet. Utvalget har imidlertid noe ulike syn på hvor raskt stønadene bør falle bort.

Utvalgets flertall vil tilrå at stønad fra folketrygden og utvidet barnetrygd til enslige forsørgere som er blitt samboere med en de ikke har barn med, utbetales i ett år etter at samboerskapet startet. Disse medlemmene mener at toårsregelen ikke bør gjelde her.

Utvalgets flertall mener at helt enslige forsørgere og samboere er i så forskjellig sosial situasjon, at trygdereglene bør være ulike. Mottar de samme trygd over lengre tid, mens de som gifter seg får stoppet sin trygd, kan det gi opphav til at enkelte velger samboerskap fremfor ekteskap. I de fleste miljø regnes det i dag som sosialt akseptabelt å være samboer, og det er derfor små normative sperrer mot slike tilpasninger. Dette øker sjansen for at folk innretter seg på den måten som er økonomisk mest rasjonell. Og selv om man ikke vet hvor ofte slike opportunistiske tilpasninger skjer, vil det faktum at trygden åpner for dem, være en belastning for tilliten til trygdelovgivningen.

Stortinget vedtok en ettårsregel i barnetrygdloven høsten 1993 og i folketrygdloven høsten 1998. Endringene i folketrygdloven trer i kraft 1. juli 1999, og vi har således ingen erfaring med hvordan denne endringen virker.

Utvalgets flertall mener samboerreglene for trygd til enslige forsørgere må tilpasses det formålet som nå er lovfestet for trygd til enslige forsørgere. Fra 1998 har folketrygdens ytelser til denne gruppen fått mer preg av korttidsytelser. Formålet med ytelsene er å «gi midlertidig hjelp til selvhjelp slik at de kan bli i stand til å forsørge seg selv ved eget arbeid» (folketrygdloven § 15–1). Hovedformålet i dag er altså ikke å kompensere for manglende familieforsørgelse, men for manglende muligheter for å delta i inntektsgivende

arbeid. I samsvar med dette formålet skal overgangsstønaden som hovedregel være begrenset til en treårsperiode. En som får stønad som enslig forsørger, vil oftest ha begynt på denne treårsperioden før hun eller han flytter sammen med en ny samboer. En regel om at stønaden skal stoppes først etter to års samboerskap, vil dermed få liten virkning. Treårsregelen vil normalt stoppe ytelsen før samboerskapet har vart to år. En regel om at samboere kan beholde ytelsene i to år som samboere innebærer med andre ord at svært mange samboere i praksis har de samme rettigheter som helt enslige forsørgere.

Etter flertallets oppfatning vil det normalt være lettere for småbarnsforeldre som er samboere enn for helt enslige foreldre å organisere livet slik at de kan delta i arbeidslivet og virkeliggjøre målet om selvhjulpenhet. Det er derfor forsvarlig at samboere og enslige her har noe forskjellige rettigheter.

For de som ikke deltar i arbeidslivet, vil det heller ikke normalt være slik at de er avhengig av sin nye samboer for sin inntekt. En stor gruppe av disse er under utdannelse. De vil ha rett til lån og stipend på samme måte som gifte småbarnsforeldre og samboere med fellesbarn (se nærmere 12.9.1).

Utvalgets flertall vil også peke på at samboere som verken er i arbeid eller utdanning og heller ikke mottar underhold fra sin samboer, ikke blir stående helt uten sosiale rettigheter når samboerskapet har vart ett år og trygden opphører. Hvis de mangler nødvendige midler til livsopphold, har de krav på økonomisk stønad etter sosialtjenesteloven § 5–1. Utvalget har drøftet denne retten nærmere i 12.6.1.

Endelig vil utvalgets flertall peke på at samboere med særkullsbarn fortsatt har betydelige økonomiske fordeler i trygdesystemet sammenlignet med de småbarnsforeldre som er gift eller som har barn sammen. Har de for eksempel ett barn, har de fortsatt rett til ekstra trygdeytelser på vel 95.000 kroner det første året de bor sammen (kr 11 112 i utvidet barnetrygd og kr 83 935 i overgangsstønad).

Medlemmene Hompland og Karlsen Seim mener at det går et skille mellom utvidet barnetrygd til enslige forsørgere og folketrygdens stønader til enslige forsørgere. Disse medlemmene vurderer de to ytelsene ulikt med hensyn til når det er rimelig at de faller bort ved samboerskap.

Utvidet barnetrygd er en ytelse til dekning av utgifter i enehusholdninger med barn. Når den enslige forsørgeren får en samboer, vil det være to voksne i husholdningen til å dele på utgiftene. Dette rimeliggjør dagens regel om at den utvidede barnetrygden faller bort etter ett års samboerskap.

Overgangsstønad fra folketrygden er en ytelse av en annen karakter; overgangsstønaden er en ytelse til livsopphold for forsørgere som er alene om omsorgen for barn. Det er den stønaden den enslige forsørgeren og barnet skal leve av i en overgangsfase til forsørgeren kommer i arbeid og blir i stand til selv å forsørge seg og barnet. Utvalget foreslår ikke underholdsplikt mellom samboere. Når overgangsstønaden opphører på grunn av samboerskap, blir den enslige forsørgeren økonomisk avhengig av en samboer som ikke har plikt til å forsørge vedkommende eller barnet. Bortfall av overgangsstønaden er derfor etter disse medlemmenes vurdering et mye mer dramatisk inngrep i den enslige forsørgerens livssituasjon enn bortfall av utvidet barnetrygd.

Disse medlemmene viser i denne forbindelse til St meld nr 35 (1994–95) Velferdsmeldingen, pkt 5.2.2 «Forslag til omlegging av stønadsordningene til enslige forsørgere», der det heter om virkningene av samboerforhold:

> «(…) Bortfall av stønad bør i tilfelle inntre når samboerskapet har fått en viss fasthet. En slik endring er gjennomført når det gjelder utvidet

> barnetrygd til enslige forsørgere. Bortfall av overgangsstønad og de øvrige ytelsene fra folketrygden til enslige forsørgere er likevel et langt mer alvorlig tiltak, som regjeringen mener bør vurderes nærmere. (…) Spørsmålet bør vurderes av det utredningsutvalg som skal se på samboerspørsmålene på mer generell basis.»

Disse medlemmene vil ikke legge avgjørende vekt på at Stortinget nylig har vedtatt at folketrygdens ytelser til enslige forsørgere fra 1.7.99 skal falle bort etter ett års samboerskap, men vil vurdere også dette spørsmålet i lys av utvalgets generelle tilråding med hensyn til varighetskrav. Mindretallet viser til at utvalget har valgt som et gjennomgående prinsipp at samboerskap får rettslige konsekvenser når samboerskapet har vart i to år eller samboerne har felles barn. Mindretallet kan ikke se at det er gode grunner til å fravike dette prinsippet når det gjelder overgangsstønad til enslige forsørgere. Eneforsørgeren er i utgangspunktet alene med hovedansvaret for barnet, og det vil ta tid før samboeren eventuelt tar sin del av ansvaret på linje med foreldre til felles barn. Om samboere kan bidra til fellesutgiftene, betyr ikke dette at en enslig forsørger med samboer står fullt ut i samme stilling som gifte eller samboende med felles barn.

Disse medlemmene viser til at det er store variasjoner i måten samboere innretter seg på, også i økonomiske forhold. Det er tvilsomt om alle samboere dekker utgiftene til livsopphold for dem de bor sammen med, spesielt når de ikke er forelder til samboerens barn. De kan rettferdiggjøre sitt manglende økonomiske bidrag med at de verken har underholdsplikt for mor eller barn.

Disse medlemmene viser til utvalgets dokumentasjon av at samboerskapene er ustabile de første årene. Enslige forsørgere står ofte svakt på arbeids- og boligmarkedet og kan trenge tid til å utdanne seg og etablere seg. At et samboerskap raskt skal føre til tap av overgangsstønaden, kan svekke enslige forsørgeres muligheter til selvstendig etablering. Etter disse medlemmenes syn tilsier hensynet til barna i slike familier at det er for tidlig å ta bort overgangsstønaden etter bare ett års samboerskap.

Disse medlemmene går på denne bakgrunn inn for at folketrygdens ytelser til enslige forsørgere først skal falle bort etter to års samboerskap. Utvidet barnetrygd bør som i dag bortfalle etter ett års samboerskap.

Medlemmet Sandvik avstår fra å ta stilling til dette spørsmålet.

Samboerbegrepet i folketrygdloven § 1–5

I folketrygdloven § 1–5 gjelder en særregel for par som har felles barn, eller som tidligere har vært gift med hverandre, hvis de bor i samme hus. De «*regnes som samboerpar selv om de bor i hver sin del av huset. Det kan gjøres unntak for personer som bor i hver sin boenhet i et hus med mer enn fire selvstendige og klart adskilte boenheter*.» Dette er en nokså enestående lovregel. Utvalget kjenner ikke til noe lignende i norsk eller utenlandsk lovgivning. Utvalget har forståelse for at denne regelen er enkel å praktisere for trygdeetaten og reduserer innslaget av skjønn. Utvalget regner imidlertid avgrensningen som vilkårlig og lite treffsikker. Det gjelder særlig skillet ved fire leiligheter. I praksis betyr dette at det er lettere å bli regnet som samboere i strøk med blokkbebyggelse enn i strøk med villabebyggelse. Regelen rammer også dem som beviselig ikke bor sammen, for eksempel et par som er skilt og har avsluttet sitt samliv, men som har hver sin leilighet i samme hus av praktiske grunner. Hensynet til at barn skal ha muligheter for kontakt med begge foreldre, taler etter utvalgets vurdering mot en restriktiv regel.

Utvalget viser her til Gulating lagmannsretts dom av 21. april 1995. I denne saken bodde en fraskilt mor i en egen leilighet i samme hus som barnefaren. Han bodde sammen med en ny samboer som han hadde fått to barn med. Trygdeetaten stoppet morens stønad som enslig forsørger med hjemmel i det som den gang var en forskrift til folketrygdloven, og som hadde samme ordlyd som dagens folketrygdlov § 1–5. Lagmannsrettens flertall satte imidlertid vedtaket til side og fremholdt: «Reelle hensyn taler for at forskriften ikke fortolkes så strengt at eksklusjonskravet er oppfylt i tilfelle hvor det er uomtvistet at partene ikke lever sammen selv om de bor i samme hus.» Dommen ble ikke anket av staten.

Etter en samlet vurdering mener *utvalget* at særregelen bør oppheves. Hvorvidt en mann og en kvinne som bor i hver sin leilighet i samme hus skal regnes som samboere, bør bero på en konkret vurdering i det enkelte tilfelle.

Oppsummering av forslagene

For oversiktens skyld presenterer utvalget nedenfor en tabell med de aktuelle trygdereglene for samboere. Det er vist hvor tre grupper samboere behandles som gifte og hvor de behandles som enslige i forhold til folketrygden. Kolonne1 omfatter samboere som har felles barn eller som tidligere har vært gift med hverandre. De behandles fullt ut som gifte i dag, og utvalget foreslår ingen endringer her. Kolonne 2 gjelder de som har vært samboere i 12 av de siste 18 månedene. De har ikke tidligere vært gift med hverandre og har ikke barn sammen, men de kan ha særkullsbarn. Denne gruppen behandles i dag dels som enslige, dels som gifte. Her foreslår utvalget at loven skal endres slik at disse samboerne fullt ut behandles som gifte, både når dette er til gunst og til ulempe for dem. Utvalget har markert hvor forslagene kommer med uthevet skrift. I kolonne 3 finner vi de samboerforhold som foreløpig ikke har vist seg stabile ved at samboerne har fått barn sammen eller har bodd sammen mer enn ett år. Disse behandles som enslige i dag, og utvalget foreslår ingen endringer her. Men for pensjonister foreslår utvalget at kravet til varighet skal økes fra 12 måneder til to år.

Tabell 12.1: Oversikt over hvor ulike grupper samboere behandles som henholdsvis gifte og enslige i folketrygden. (Utvalgets forslag til endringer er uthevet)

	Samboere med felles barn eller tidligere gift med hverandre	Samboere mer enn 12 måneder uten felles barn	Samboere mindre enn 12 måneder uten felles barn
Ytelser til pensjonister			
Grunnpensjon	G	**G*)**	E
Særtillegg	G	E **(G)*)**	E
Forsørgingstillegg	G	E **(G)*)**	E
Etterlattepensjon	G	E **(G)*)**	E
Arv tilleggspensjon	G	E **(G)*)**	E
Opphør av etterlattepensjon ved nytt parforhold	G	E **(G)*)**	E
Ytelser til forsørgere av barn			
Barnetrygd	G	G	E
Overgangsstønad m.v. enslig forsørger	G	G	E

G = Samme regelverk som gifte
E = Samme regelverk som enslige
(G) = Utvalget foreslår at samboere som har bodd sammen i minst to år skal behandles som gifte
*) Utvalgets flertall foreslår at kravet til varighet økes fra 12 måneder til to år

12.6 Sosialhjelp

12.6.1 Økonomisk stønad

Lov om sosiale tjenester har ikke egne regler om hvordan samboere skal behandles. I forarbeidene til loven og i rundskriv fra Sosial- og helsedepartementet er det påpekt at samboere ikke har rettslig underholdsplikt overfor hverandre, og at en søknad fra den ene ikke kan avslås med den begrunnelse at den andre bør underholde vedkommende. Utgangspunktet er at samboere har en selvstendig rett til økonomisk sosialhjelp og skal vurderes hver for seg når de søker om dette, mens ektefeller skal vurderes samlet, se 5.9 og vedlegg 1 pkt. 9.2.

Ved utmåling av hjelpen skal det imidlertid tas hensyn til faktiske økonomiske fordeler ved felles husholdning. Dette innebærer at samboere og ektefeller i praksis kan bli behandlet på samme måte når de søker økonomisk stønad. Resultatet av søknadsbehandlingen kan bli det samme, men det formelle utgangspunktet er at samboere – fordi de ikke har underholdsplikt overfor hverandre – ikke skal likestilles med ektefeller på dette området.

De fleste kommunene har innført normer for hva som anses nødvendig for det daglige underhold. Disse normene varierer fra kommune til kommune, men utvalget er kjent med at flere kommuner benytter samme satser for ektefeller og samboere. Utvalget kjenner ikke til at det er gjort undersøkelser

om hvordan samboere i praksis blir behandlet når de søker om økonomisk sosialhjelp. Generelt sett har imidlertid forskjellige undersøkelser påvist store variasjoner i kommunenes praksis, både ved tildeling og utmåling av økonomisk stønad.

Samboere er formelt sett bedre stilt enn ektefeller når deres behov for økonomisk stønad skal vurderes. Siden sosialhjelp skal være en subsidiær ytelse som først skal gis når alle andre muligheter er prøvd, kan en søknad fra en ektefelle avslås eller reduseres under henvisning til den andre ektefellens underholdsplikt, forutsatt at den andre er i stand til å forsørge begge. En søknad fra en samboer kan derimot ikke avslås eller reduseres fordi den andre samboeren har tilstrekkelige midler til å forsørge begge. Unntak gjelder hvis den andre samboeren frivillig underholder søkeren. En likestilling av samboere med ektefeller på dette punktet vil være til ugunst for samboerne. En likestilling vil innebære at samboere på samme måte som ektefeller forutsettes å ha et felles ansvar for å sikre midler til livsopphold.

Spørsmålet blir om det formelle argumentet at samboere ikke har rettslig underholdsplikt overfor hverandre, bør være avgjørende i denne sammenhengen. En løsning er å la den faktiske situasjonen være avgjørende og legge til grunn at samboere og ektefeller er i samme faktiske behovssituasjon. *Etter utvalgets vurdering bør ikke underholdsplikten mellom ektefeller få urimelige utslag i disfavør av ektefeller, uten at dette avspeiler en reell annerledes situasjon enn den samboere er i.*

Underholdspliktens betydning for trygderettighetene er behandlet i 12.5.2. Her har utvalget lagt til grunn at underholdsplikten ikke kan være avgjørende, men at den er ett av flere hensyn som må tillegges vekt etter en konkret vurdering. I 8.3.2 er det påvist at det har skjedd en overgang i rettsutviklingen for samboere, slik at det i stedet for formell samlivsstatus blir lagt vekt på faktisk samlivsstatus. Dette gjelder særlig i trygdelovgivningen, men også på andre områder, for eksempel i forhold til lov om fri rettshjelp og støtte fra Statens lånekasse for utdanning (lov om utdanningsstøtte til elever og studenter).

Utvalget har i 12.5.4 kommet til at alle som lever i stabile samboerforhold, bør likestilles med ektefeller i forhold til trygdelovgivningen.

Utvalget kan ikke se gode grunner for at samboere bør behandles forskjellig fra ektefeller når det gjelder økonomisk sosialhjelp, mens de skal være likestilt med ektefeller når det gjelder trygdeytelser. Folketrygdloven skal i likhet med sosialtjenesteloven sikre midler til nødvendig livsopphold. Hensynet til at lovgivningen bør være konsistent, tilsier at samboere bør behandles på samme måte i forhold til disse lovene, se 11.7.3.

Riktignok er rettighetsforankringen for ytelsene forskjellig; trygdeytelsene er etter folketrygdloven klart rettighetsbaserte, mens sosialhjelp skal gis etter en skjønnsmessig vurdering i hvert enkelt tilfelle. Dessuten skal sosialhjelpen utgjøre et sikkerhetsnett og fange opp behov som ikke dekkes gjennom andre ordninger. Utvalget finner ikke at sosialhjelpens særpreg tilsier at samboere skal behandles ulikt etter som de søker trygd eller sosialhjelp. At sosialhjelpen skal være basert på en skjønnsmessig vurdering, taler tvert imot for at den faktiske situasjonen bør være avgjørende ved vurderingen av hjelpebehovet. Mangelen på rettslig underholdsplikt bør etter utvalgets vurdering ikke være avgjørende for utgangspunktet, men må tillegges vekt etter en konkret vurdering.

Utvalget viser også til at samboere som lever i ekteskapsliknende forhold, er likestilt med ektefeller i forskriften som regulerer egenbetaling for sosiale

tjenester og hjemmesykepleie. Samboerens inntekt skal i likhet med ektefellens inntekt tas med når egenbetalingen skal fastsettes. I tillegg er samboere og ektefeller likestilt i forhold til gjeldsordningsloven. Etter denne loven har skyldneren rett til å beholde så meget av sin inntekt at det dekker det som med rimelighet trengs til underhold av skyldneren og dennes husstand. Av rundskriv fra Barne- og familiedepartementet framgår det at veiledende sats for livsopphold er den samme for ektepar og samboere. Dette viser at manglende underholdsplikt ikke har slått gjennom i forhold til denne loven. Etter gjeldsordningsloven skal det, i likhet med det som gjelder etter sosialtjenesteloven, foretas en skjønnsmessig vurdering av behovet i hvert enkelt tilfelle. Utvalget finner ikke gode grunner for at samboere ikke bør behandles på samme måte i forhold til disse lovene. Også her må hensynet til at lovgivningen bør være mest mulig konsekvent, tillegges vekt.

I tillegg legger utvalget vekt på at utgangspunktet for vurderingen av behovet for økonomisk sosialhjelp ikke bør være slik at partene blir dårligere stilt økonomisk hvis de gifter seg. Etter utvalgets vurdering er det ikke ønskelig å ha ordninger på det offentligrettslige området som kan virke som en oppfordring til å la være å gifte seg. Her viser utvalget til 11.4.3, hvor hensynet til å fremme stabile samliv er behandlet.

Utvalget foreslår at utgangspunktet for skjønnet ved tildeling og utmåling av økonomisk stønad til samboere, skal være at de skal behandles på samme måte som ektefeller. Utvalget er klar over at samboere i en del tilfeller allerede etter dagens praksis blir behandlet som ektefeller, men anbefaler at det blir klargjort at dette skal være utgangspunktet. Utgangspunktet bør gjelde både for samboere med og uten felles barn. Utvalget har vurdert om det bør foreslås at samboere uten felles barn bør ha levd sammen en bestemt tid for å bli behandlet på samme måte som ektefeller. Utvalget har imidlertid kommet til at dette vil være lite hensiktsmessig, siden det uansett skal foretas en skjønnsmessig vurdering av hjelpebehovet i hver enkelt sak. Dette innebærer at likebehandling med ektefeller i alle tilfeller må vurderes konkret, og at det i enkelttilfeller kan være grunn til å fravike utgangspunktet.

12.6.2 Vederlag for sosiale tjenester, hjemmesykepleie, opphold i institusjon m v.

Med hjemmel i sosialtjenesteloven og kommunehelsetjenesteloven er det i forskrift av 4. desember 1992 gitt regler om vederlag for sosiale tjenester, hjemmesykepleie og opphold i institusjon m. v. I tillegg er det i forskrift av 26. april 1995 gitt nærmere regler om beregningen av vederlag for opphold i institusjon.

Forskriften av 4. desember 1992

Etter denne forskriften skal egenbetaling for hjemmetjenester beregnes på grunnlag av husstandens samlede skattbare nettoinntekt før særfradrag. Det er presisert i § 8–4 fjerde ledd at bare ektefeller/samboere skal regnes til husstanden. I rundskriv fra Sosial- og helsedepartementet er det i merknader til denne bestemmelsen presisert at med samboere menes personer som lever sammen i ekteskapslignende forhold. Dette innebærer at samboere som tilfredsstiller dette kravet, er likestilt med ektefeller på den måten at både en samboers og en ektefelles inntekt skal tas med i beregningen når egenbetalingen blir fastsatt.

Etter utvalgets vurdering bør en definisjon av samboerbegrepet tas inn i forskriften. *Utvalget* foreslår at det blir stilt krav om at samboerne enten må ha felles barn eller at de må ha levd sammen i minst to år for å bli behandlet på samme måte som ektefeller.

Forskriften av 26. april 1995

Denne forskriften, ofte kalt vederlagsforskriften, har detaljerte regler om hvor mye beboerne skal betale i vederlag for opphold i alders- og sykehjem og i enkelte andre boformer.

I rundskriv fra Sosial- og helsedepartementet er det i merknader til forskriften uttalt at ektefellens inntekt ikke skal tas med i grunnlaget når vederlaget for langtidsopphold blir fastsatt. Samtidig er det uttalt at hvis ektefellene har fellesinntekter, skal halvparten av fellesinntektene tas med i beregningsgrunnlaget.

Vederlaget kan etter regler i forskriftens § 5 reduseres av forskjellige grunner. Blant annet kan vederlaget reduseres hvis den som oppholder seg i institusjonen, har hjemmeboende ektefelle. Da skal vederlaget reduseres med et beløp som minst svarer til de brutto pensjonsytelser ektefellen ville fått fra folketrygden, dersom institusjonsbeboeren var død. Har ektefellen egne inntekter, blir reduksjonen mindre. Fradrag kan også fastsettes ut fra en rimelighetsvurdering. Ved denne rimelighetvurderingen kan det tas hensyn til en hjemmeboende samboer.

Samboere er ikke nevnt i forskriften eller i merknadene til den. Statens Helsetilsyn har imidlertid i brev av 30. januar 1998 antatt at samboerpar som mottar ytelser fra folketrygden på linje med ektefeller, bør få fradrag ved vederlagsberegningen som om de var ektefeller. Denne uttalelsen innebærer at samboere som har felles barn eller som tidligere har vært gift med hverandre, bør likestilles med ektefeller når det skal gjøres fradrag ved vederlagsberegningen.

Reglene i vederlagsforskriften er i stor grad basert på de samme hensyn som reglene i folketrygdloven om ytelser under langtidsopphold i helseinstitusjon, jf § 3 –27. Etter utvalgets vurdering bør reglene i vederlagsforskriften være tilpasset de reglene som gjelder for samboere etter folketrygdloven. Utvalget har i 12.5.4 kommet til at alle som lever i stabile samboerforhold, bør likestilles med ektepar i forhold til trygdeytelser. Etter utvalgets syn bør de som lever stabile samboerforhold også likestilles med ektepar i forhold til vederlagsforskriften.

Utvalget foreslår at det blir tatt inn regler i vederlagsforskriften som presiserer at samboere skal behandles på samme måte som ektefeller. Kravene for å bli likestilt med ektefeller bør være at samboerne enten har felles barn eller at de har levd sammen i minst to år.

12.7 Skatter og avgifter

12.7.1 Innledning

Flere av de hensynene som er diskutert i 11.5 – avgrensning, kontroll og tilpasning – vil ha betydning ved utformingen av skattesystemet. Et sentralt spørsmål vedrørende skattlegging av samboere har for utvalget vært om det enkelte individs inntekt skal behandles separat ved skattleggingen eller om en husholdnings samlede inntekt skal legges til grunn. Husholdsinntekten er

ofte det beste mål på husholdningens samlede skatteevne, mens hensyn til likestilling, yrkesdeltakelse og familiemedlemmenes økonomiske selvstendighet samt enkelhet i regelverket, trekker i retning av et mer individbasert skattesystem. Utvalget anser det imidlertid som klart utenfor sitt mandat å gi noe eget, selvstendig bidrag i en prinsipiell diskusjon av disse spørsmålene i skattesystemet. Spørsmålet for utvalget har vært hvorvidt samboere i større grad enn i dag bør likebehandles skattemessig med ektepar. Utvalget vil komme tilbake til enkelte avveininger som ligger til grunn for skattesystemet.

Inntektsutjevning har tradisjonelt vært en viktig målsetting med skattesystemet. Utformingen av skattesystemet påvirker imidlertid også hvordan folk tilpasser seg. Særlig viktig er virkningene på folks arbeidstilbud, et hensyn som er blitt tillagt økt vekt de siste tiårene. Disse to hensynene står ofte i konflikt; høye marginalskatter på inntekt kan være nødvendig for å omfordele inntekt, men kan samtidig redusere folks arbeidstilbud og dermed føre til dårligere utnyttelse av samfunnets ressurser.

Inntektsutjevning kan gå langs flere dimensjoner. Utjevning mellom høye og lave inntekter gjøres ved progressive skatter som reduserer forskjellen i inntekt etter skatt sammenlignet med inntektsforskjellene før skatt. Inntektsutjevning kan også foregå mellom husholdninger med samme samlede inntekt, men av ulik størrelse. Skatteklasse 1 og 2, samt forsørgerfradrag i skatten og barnetrygd, er virkemidler for å ta hensyn til ulik skatteevne mellom store og små husholdninger.

Også gjennom trygdesystemet og andre overføringsordninger er siktemålet å omfordele inntekt langs flere dimensjoner, og på samme måte vil utformingen her påvirke tilpasningene på arbeidsmarkedet. Inntektsgraderte stønader er ment å virke inntektsutjevnende, mens familierelaterte stønader skal ta hensyn til økonomiske forhold i familien. Generøse velferdsordninger vil isolert sett gjøre det mindre attraktivt å søke arbeid eller fortsette i full stilling. Skatte- og trygdesystemet må derfor ses i sammenheng, både med tanke på inntektsfordeling og ut fra hvordan de sammen påvirker individenes tilpasning på blant annet arbeidsmarkedet. Når flere fordelingshensyn forsøkes ivaretatt både gjennom skattesystemet og gjennom trygd og andre stønadsordninger, kan de samlede effektene bli lite oversiktlige.

12.7.2 Inntekts- og formuesskatt

Samboere skattlegges i dag i store trekk som to enslige, i skatteklasse 1. Det er de senere årene gjort enkelte tilpasninger i skattesystemet der samboere nå behandles som gifte, men disse endringene er samlet sett av mindre økonomisk betydning. Ektefeller skattlegges i prinsippet felles i skatteklasse 2 for parets samlede inntekt og formue, men de kan skattlegges særskilt i skatteklasse 2 for hver sin inntekt når det gir mindre samlet skatt. Dette vil være tilfelle når begge ektefellene har inntekt av noe størrelse. Forskjellen mellom samboende og ektepar blir derfor likevel ikke så stor ettersom de fleste ektepar skattlegges nokså likt to enslige.

De områdene der det er forskjell og en tilnærming mellom gifte og samboende kan være aktuell, gjelder fordeling av inntekt og fradrag mellom partene, felles ligning av inntekt og formue og skatteklasse 2. Slik reglene er i dag, er de til ugunst for samboerpar der den ene samboeren har svært liten eller ingen inntekt og til gunst for samboerpar der begge har formue av noe størrelse.

Enslige forsørgere lignes i skatteklasse 2 for å ta hensyn til at han eller hun skal forsørge barn med bare en inntekt. Spørsmålet for denne gruppen vil være om de bør ha klasse 2 når de har en samboer.

En gruppe samboende er likestilt med gifte ved skattleggingen: Samboende pensjonister som har (hatt) barn sammen eller har vært gift, har fra 01.01.1994 fått utmålt pensjonen sin på linje med gifte pensjonister. De skattlegges også på samme måte som pensjonistektepar. Spørsmålet er om også andre grupper samboende pensjonister bør skattlegges som gifte. Større skattemessig likebehandling av samboere og ektepar kan begrunnes i at det bør være den faktiske familiesituasjonen og forsørgingsbehovet som skal legges til grunn ved skatteutmålingen, ikke formell sivilstand. Når det gjelder skatteevne, har samboende pensjonistpar større likhet med ektepar enn med to enslige. Samboende par med barn har omtrent de samme økonomiske behovene som ektepar med barn.

Utvalgets flertall mener at skattesystemet burde være individbasert. Men når det i dag finnes ordninger som felles ligning og skatteklasse 2 for ektepar, mener disse medlemmene likevel at de bør gjelde tilsvarende for samboere som har felles barn eller som har levd sammen i minst to år. Utvalgets flertall legger vekt på at samboere ofte er i samme reelle økonomiske situasjon som ektepar.

Felles ligning og muligheten til klasse 2. Ektefeller kan lignes felles i skatteklasse 2. Det vil lønne seg der den ene parten har ingen, eller meget liten inntekt. Skattefordelen av klasse 2 er i 1999 knapt 7 400 kroner for inntekter opp til knapt 270 000 kroner. Tar en også med full effekt av forskjellig innslagspunkt for toppskatten, er maksimal fordel av skatteklasse 2 om lag 14000 kroner i 1999. Samboere har ikke denne fordelen. En samboer som forsørger sin partner kan derimot få særfradrag for forsørgelse som gir en skattefordel på under 1400 kroner.

Skatteklasse 2 vil således bare ha effekt for samboere der den ene har lav eller ingen inntekt. Dette vil være en liten gruppe med varierende ressurser og behov. Det kan være middelaldrende par der den ene er husmor uten egen inntekt og blir forsørget av den andre. Noen slike par kan ha dårlig økonomi, andre kan ha god. Det er neppe mange samboerpar av denne kategorien. Samboende pensjonistpar som har (hatt) felles barn eller har vært gift, er allerede omfattet av lik beskatning med ektepar, og utvalget foreslår ovenfor at også pensjonister som har vært samboere i minst to år, skal skattlegges som gifte.

De fleste samboerpar som skatteklasse to kan være aktuelt for, er antakelig par med barn, der den ene er hjemme med barna, mens den andre forsørger familien. En slik familie er i svært tilsvarende situasjon som et gift par med barn som lever av en inntekt, og dette taler for at også samboere med felles barn bør få fordelen av skatteklasse 2.

Utvalgets flertall ser skatteklasse 2 også i sammenheng med skattlegging av samboere med særkullsbarn. Utvalget vil nedenfor foreslå at enslige forsørgere med samboer skal miste retten til skatteklasse to etter to års sambeoerskap. Dette er delvis begrunnet med at samboeren bidrar til forsørgerens husholdsutgifter. Her synes det urimelig at ikke denne forsørgelsen også skal tas hensyn til ved skatteutmålingen.

Også for studentpar der den ene eller begge lever av studielån, kan skatteklasse 2 være aktuelt. Lån regnes ikke som skattepliktig inntekt. Gifte studenter kan ha fordelen av skatteklasse 2, mens enslige som lever av studielån ikke får slik støtte gjennom skattesystemet. Det er imidlertid få samboende studentpar som vil bli regnet som stabilt samboende, og ha så lave øvrige

inntekter at de vil benytte seg av skatteklasse 2. Å gi denne gruppen klasse 2 fører for øvrig med seg et kontrollproblem.

Utvalgets flertall foreslår at samboere med felles barn eller som har levd sammen i minst to år skal kunne skattlegges felles i klasse 2.

Fordeling av kapitalinntekt og fradrag . Ektefeller har muligheter til å fordele kapitalinntekter og enkelte skattemessige fradrag, som gjeldsrenter, seg imellom der det er gunstig for dem. Samboere skatter for egen inntekt og kan bare trekke fra renter på egen gjeld. Når den ene av partene ikke klarer å utnytte skattemessige fradrag fullt ut, er det en fordel å være gift og kunne overføre fradragene seg imellom. Fordelen av å kunne overføre poster mellom ektefeller gjelder altså bare der den ene har svært liten inntekt. Utvalget anser også at dette spørsmålet henger nært sammen med spørsmålet om skatteklasse 2.

Utvalgets flertall foreslår at samboere med barn eller som har levd sammen i minst to år kan fordele kapitalinntekter og fradrag seg imellom.

Formuesskatt. Ektefeller skattlegges alltid felles i klasse 2 for samlet formue, uansett eierform. Samboere lignes særskilt i klasse 1. Om dette er til gunst eller ugunst kommer an på størrelsen på partenes formue og fordelingen av formuen mellom partene. Samboere med to formuer av noe størrelse betaler lavere formuesskatt enn ektepar. Dette kan føre til skatteplanlegging, ved at samboere fordeler formuen mellom seg på en måte som gir mindre skatt.

Felles skattlegging av ektefelles formue kan begrunnes ut fra flere forhold. Nytten av formue er, i motsetning til inntekt, vanskelig å tilordne til hver enkelt person i husholdningen. Selv der den ene eier boligen, har også den andre fordelen av å bo i den. Over årene kan det være tilfeldig hvem av ektefellene som setter penger på sparekonto og hvem som dekker løpende utgifter. Tilsvarende vil gjelde for stabile samboerskap. Særlig samboerpar med felles barn har et økonomisk fellesskap som tilsvarer det til ektepar med barn.

Utvalgets flertall foreslår at samboere som har felles barn eller som har levd sammen i minst to år skal lignes sammen for felles formue.

Barns formue . Barns formue skattlegges sammen med foreldres. Siden ektepar skattlegges i klasse 2 for samlet formue og samboende særskilt for hver sin del, kan det føre til forskjell i skatt mellom barn av gifte og barn av samboende foreldre. Felles barns formue deles likt mellom samboere, mens den for felles barn av gifte skattlegges samlet «på toppen av» deres samlede formue.

Utvalgets flertall foreslår at formuen til barn av samboere som tilfredsstiller kravene til felles ligning av formue, skattlegges sammen med samboernes felles formue.

Medlemmene Evenshaug og Skancke vil ikke slutte seg til forslagene om tilnærminger mellom samboere og gifte i skattesystemet når det gjelder felles likning av inntekt og formue.

Medlemmet Skancke vil peke på at utviklingen i skattesystemet de siste tiårene har gått i retning av stadig mer individbasert beskatning. Denne utviklingen er et resultat blant annet av at myndighetene har lagt større vekt på skattesystemets innvirkning på folks arbeidstilbud. De fleste lever i ulike husholdningstyper gjennom livsløpet. Etter dette medlemmets syn bør skattesystemet i minst mulig grad påvirke folks valg av samlivsform. Et tilnærmet individbasert inntektsskattesystem som vi har i dag, er derfor ikke lagt opp for å ivareta at husholdninger av ulik størrelse og i ulike situasjoner kan ha forskjellige økonomiske behov og eventuelt behov for støtte. Dette blir i stor grad

ivaretatt gjennom trygdesystemet, herunder barnetrygden, og kommunale ordninger som sosialhjelp.

Som følge av endringene i skattesystemet er maksimal fordel i inntektsbeskatningen av å bli skattlagt i klasse 2, i dag relativt begrenset. Det er blant annet derfor en mindre andel av ekteparene som etter gjeldende regler faktisk blir skattlagt i klasse 2. Ifølge NOU 1999: 7 *Flatere skatt* gjelder dette om lag 15 prosent av alle ektepar. Mulighetene til fordeling av kapitalinntekt og fradrag har ikke særlig stor økonomisk betydning fordi skattesatsen er proporsjonal. Skatteklasse 2 er frivillig ved beskatningen av inntekt, og er dermed utelukkende en fordel for ektepar. Skatteklasse 2 for beskatning av formue er obligatorisk og vil for ektepar der begge har positiv formue normalt bety en skatteskjerpelse sammenliknet med en individuell beskatning i klasse 1. I NOU 1999: 7 foreslås det at skatteklasse 2 skal oppheves. Dette medlemmet deler denne oppfatningen.

Fra et prinsipielt utgangspunkt mener dette medlemmet derfor at en utvidelse av retten til felles likning av inntekt og formue vil representere et skritt i feil retning. Det må også tas med i vurderingen at en slik endring trolig vil bety relativt lite økonomisk og trolig vil berøre kun et lite mindretall av samboerne.

Medlemmet Evenshaug vil uttrykke en viss skepsis til utviklingen av en stadig mer individbasert beskatning, og mener det kan være legitimt å bruke skattesystemet for å påvirke folks valg av samlivsform.

12.7.3 Enslige forsørgere / samboere med barn

Skattesystemet tar i dag hensyn til at enslige forsørgere kan ha liten skatteevne i forhold til både enslige og to-foreldre-familier. Mor eller far som er alene med barn, får skatteklasse 2. Dette kan være problematisk å rettferdiggjøre når den enslige forsørgeren har en samboer, og dermed ikke er alene med husholdsutgiftene. Samboerfamiliens skatteevne er ikke mye annerledes enn om samboerne hadde vært gift. Særlig urimelig kan dette virke når samboende med hver sine særkullsbarn begge får skatteklasse 2, mens begge ville blitt lignet i skatteklasse 1 om de fikk et felles barn.

På den annen side kan enslige forsørgere i begynnelsen av et samboerforhold ha ønske om å beholde sin selvstendige økonomiske stilling. Enslige forsørgere er ofte i ferd med å etablere seg, både når det gjelder utdannelse og bolig. Å bli for avhengig av samboerens økonomi, kan svekke denne selvstendigheten.

Problemene som ligger i hvem som skal regnes som reelle eneforsørgere, er parallelle til de problemene som ble diskutert i forbindelse med trygdeytelser under 12.5. Utvalget legger vekt på at stabilt samboende har økonomiske behov tilsvarende samboere med felles barn og gifte par med barn. Også i trygdelovgivningen er denne gruppen likestilt med samboere med felles barn fra og med 1999.

Utvalget foreslår at klasse to bør falle bort for stabilt samboende eneforsørgere. *Utvalgets flertall* mener at dette skal inntreffe etter to års samboerskap.

Medlemmet Evenshaug mener at skatteklasse to bør falle bort for samboende eneforsørgere når samboerforholdet har vart i ett år.

12.7.4 Særlige regler for pensjonister

Pensjonister blir i utgangspunktet skattlagt på samme måte som lønnstakere. Det er imidlertid viktige unntak som gjør at pensjonister betaler lavere skatt enn lønnstakere med samme inntekt. Særreglene gjelder lavere trygdeavgift, særfradrag for alder og uførhet m.v., og at pensjonister med lav eller midlere inntekt får redusert sin skatt etter en særskilt skattebegrensningsregel.

Særfradraget for alder og uførhet m.v. gis ved beregning av skatt på alminnelig inntekt og er i 1999 17690 kroner for både alders- og uførepensjonister. Med en skatt på alminnelig inntekt på 28 prosent gir dette en skattefordel på 4 939 kroner. Gifte alderspensjonister får normalt bare ett særfradrag til sammen.

Hovedsiktemålet med *skattebegrensningsregelen* er at minstepensjonister uten særlig formue eller inntekter utenom pensjon ikke skal betale skatt, og at denne fordelen skal avtrappes gradvis. Det skal ikke beregnes skatt for skattytere som har krav på skattebegrensning når alminnelig inntekt før særfradrag for alder m.v. (tillagt 3 prosent av eventuell netto formue over 200 000 kroner) ikke overstiger 71 800 kroner for enslige i 1999. Den tilsvarende grensen for ektepar er 117 500 kroner. Når beregningsgrunnlaget overstiger disse inntektsgrensene, skal beregnede skatter begrenses til 55 prosent av det overskytende beregningsgrunnlaget. Et resultat av utformingen av skattebegrensningsregelen er at pensjonistektepar skattlegges under ett, i motsetning til de fleste lønnstakerektepar som i praksis skattlegges særskilt. Dette er bakgrunnen for at det kan bli større forskjeller mellom gifte og samboende pensjonister enn mellom gifte og samboende lønnstakere.

Både størrelsen på særfradraget for alder og utformingen av skattebegrensningsregelen er knyttet til sivilstand, det vil si at gifte står overfor andre satser enn ugifte og samboere. Det vil derfor kunne være en vesentlig forskjell på hva to enslige skal betale i skatt i forhold til et ektepar med den samme samlede inntekten. Samboere som ikke er likestilt med ektepar, det vil si samboere som ikke har (hatt) felles barn eller som har vært gift med hverandre og dermed får pensjon utmålt etter samme satser som gifte, vil få hvert sitt særfradrag, mens ektepar får ett særfradrag for alder sammen. Samboere har altså her en fordel fremfor gifte. I hovedsak vil dette isolert sett bare berøre pensjonister med såpass høye inntekter at de ikke får skatt beregnet etter den særlige skattebegrensningsregelen. Også utformingen av skattebegrensningsregelen kan medføre at to enkeltindivider får utliknet lavere skatt enn et ektepar med samme samlede inntekt, siden satsen for minsteinntekt som beskattes for par ikke er dobbelt så høy som satsen for enslige.

Inntektsgrensene i skattebegrensningsregelen er knyttet til størrelsen på minstepensjonen for henholdsvis enslige og ektepar, og det er vanskelig å se skattleggingen av pensjonen løsrevet fra pensjonen selv.

Samboende pensjonister som har (hatt) barn sammen eller som har vært gift med hverandre, likestilles i dag med ektepar når det gjelder både pensjonsutmåling og skattlegging. For pensjonister som har vært samboende i en viss tid, ble fra 1.1.1998 grunnpensjonen redusert til samme nivå som for gifte pensjonister. Denne gruppen samboere er imidlertid ikke likestilt med ektepar når det gjelder andre trygderettigheter eller ved skattleggingen. Som det framgår av 12.5, foreslår utvalgets flertall at også denne gruppen av samboere bør få etterlatterettigheter etter samme regler som ektepar. Når de på alle områder i trygden er likestilt med ektepar, bør de også bli skattlagt i samsvar reglene for ektepar. For samboende pensjonister som *ikke* er likestilt med

ektepar ved trygdeutmålingen, finner utvalget det imidlertid ikke aktuelt å likestille med ektepar ved skatteberegningen.

Utvalget anser at eventuell økt likebehandling av samboere med ektepar i denne sammenheng i første rekke bør diskuteres innenfor pensjonssystemet, og at spørsmålet om skattlegging som ektepar eller to enslige bør følge behandlingen der. Slik dagens skatteregler for pensjonister er utformet, er de såpass nært knyttet opp mot nivået på pensjonene at de to regelverkene bør ses i nær sammenheng.

Utvalget slutter seg til at samboende pensjonister som er likestilt med ektefeller i trygden også skal skattlegges på samme måte som ektepar. Utvalget har foreslått at også stabilt samboende pensjonister bør få de samme trygderettigheter som gifte, og mener at som følge av dette bør de også skattlegges som gifte. Samboende pensjonister som ikke har felles barn eller har bodd sammen over en viss periode, skattlegges fortsatt som enslige.

Tabell 12.2 gir en oversikt over hvordan ulike grupper enslige, enslige forsørgere, samboere og ektepar skattlegges, og viser utvalgets ulike forslag til likestilling med ektepar.

Tabell 12.2: Oversikt over hvor i skattesystemet samboende behandles som henholdsvis gifte og enslige (Forslag til endring fra utvalgets flertall er uthevet)

	Samboende pensjonister med felles barn eller tidligere gift	Samboende pensjonister mer enn 12 måneder uten felles barn *)	Samboende med felles barn eller minst to års samliv	Andre samboere : uten felles barn eller samboer mindre enn 12 måneder*)
Generelt ved inntekts og formuesbeskatning				
Felles eller særskilt inntektsbeskatning	G	E **(G)**	E **(G)**	E
Overføring av kapitalinntekter og gjeldsrenter m.m. mellom partene	G	E **(G)**	E **(G)**	E
Felles eller særskilt ligning formue	G	E **(G)**	E **(G)**	E
Spesielt for pensjonister				
Særfradrag for alder	G	E **(G)**		E
Skattebegrensningsregelen	G	E **(G)**		E
Skattytere som forsørger barn				
Skatteklasse to for forsørging av barn	G	E **(G)**	E **(G)**	E

G = Samboere behandles i dag som gifte
E = Samboere behandles i dag som enslige (eventuelt enslige forsørgere)
(G) = Utvalgets flertall foreslår at samboere med felles barn eller som har levd sammen i to år, likestilles med gifte

12.7.5 Skattefritak ved salg av bolig

Skatteloven § 43 bestemmer at gevinst ved salg av bolig skal være skattefri dersom selgeren har bodd i eiendommen i minst 1 av de siste 2 år før salget.

Ved separasjon eller skilsmisse er det ofte en praktisk løsning at tidligere felles bolig ikke selges, men at den ene ektefellen flytter ut, og den andre blir boende i boligen sammen med partenes barn. Ektefellen som flytter ut av boligen blir godskrevet den annen ektefelles botid, såkalt identifikasjon. Begrunnelsen for dette fremgår av Ot prp nr 18 (1988–89) side 21. Departementet fant, med tilslutning fra komiteen (Innst O nr 11, 1988–89) at det var lite rimelig å forhindre en løsning som er i barnas interesser. Ofte ønsker den ektefelle som flytter ut at barna skal kunne fortsette å bo i sitt kjente miljø. I tillegg kommer at ektefellen som blir boende i fellesboligen, sjelden har økonomisk evne til å utløse den andre. Det kan også forkomme at den ene ektefellen får utlagt boligen til seg, men at den andre ektefellen med barn blir tilkjent bruksrett. I et slikt tilfelle ville det være urimelig at den ektefelle som får utlagt boligen, men som ikke kan realisere boligen på grunn av boretten, må skatte av salgsgevinsten ved et fremtidig salg.

Det vil bare være i helt spesielle tilfeller at en fraseparert/skilt ektefelle uten barn blir tilkjent bruksrett til tidligere felles bolig. En grunn kan være at boligen er tilpasset ektefellens handikap. Også i disse tilfellene blir den ektefelle som flytter ut godskrevet den andres botid.

De samme hensyn som nevnt foran gjør seg gjeldende for samboere som flytter fra hverandre.

Utvalgets flertall foreslår at samboer identifiseres med tidligere samboers botid på samme måte som ektefeller, når tidligere felles bolig realiseres etter brudd der samboerforholdet før bruddet dokumenteres å ha hatt en varighet på minst to år eller der partene har felles barn.

Medlemmene Evenshaug og Skancke kan bare delvis slutte seg til flertallets forslag. Forslaget har betydning for samboere (felles barn og/eller 2 års samboerskap) hvor den som blir boende ikke utløser den andre innen ett år etter bruddet. Disse medlemmene kan ikke se at det er noe sterkt behov for en slik identifikasjonsregel for samboere uten felles barn, men vil derimot slutte seg til flertallets forslag for samboere med felles barn.

12.7.6 Arveavgift

Arveavgiftsloven § 2 bestemmer at all arv er avgiftspliktig. Gaver som ytes i levende live vil også kunne være avgiftspliktig etter de samme satser som for arveavgift, eksempelvis hvis gaven ytes til bestemte nærstående eller til noen som var betenkt i avdødes testament. Lovens § 4 oppstiller unntak fra regelen om avgiftsplikt. Ektefeller er fritatt for avgift.

Avgiften beregnes etter to skalaer. For arvelater/givers barn, fosterbarn og stebarn som er oppfostret hos arvelater/giver, er de første kr. 200.000,- avgiftsfrie. Av de neste kr. 300.000,- betales 8 % avgift, og av de overskytende beløp 20 %. Andre arvinger/gavemottakere betaler heller ingen avgift av de første kr. 200.000,-, på de neste kr. 300.000,- 10 % og 30 % på overskytende beløp.

En kvinne/mann som mottar arv etter sin samboer, betaler avgift etter den høyeste skalaen uavhengig av om partene hadde felles barn, og uavhengig av hvor lenge samboerskapet hadde vart.

Lovens § 46 bestemmer at arveavgift kan frafalles eller nedsettes dersom det *«vil virke urimelig eller uforholdsmessig trykkende om kravet på rettidig betaling av avgiften blir opprettholdt fullt ut»*.

I sak 99/0704 av 4. mars 1999 uttalte Skattedirektoratet at det ikke var «adgang til å likestille et langvarig samboerskap med ekteskap i forhold til arveavgiftslovens regler». Av denne grunn ble det ikke lagt vekt på denne omstendighet i forbindelse med en søknad om nedsettelse/ettergivelse etter arveavgiftsloven § 46.

På forespørsel fra utvalget uttaler Skattedirektoratet i brev 22. mars 1999 at praksis etter bestemmelsen er streng, og at den omstendighet at en person har arvet formue etter sin samboer, i seg selv ikke vil være en billighetsgrunn som tilsier lemping av arveavgiften. Dernest heter det i brevet: *«Vi kjenner ikke til at det skal være praksis å behandle samboere lempeligere enn andre arvinger.»*

I den svenske loven om «*arvskatt och gåvoskatt* », *1941:416* er samboere likestilt med ektefeller. Det er presisert i lovens § 3 a at bestemmelser om samboere gjelder samboerforhold der en ugift kvinne og en ugift mann bor sammen under ekteskapslignende forhold.

For dansk retts vedkommende reguleres arveavgiften av *lov nr 426 af 14 juni 1995 om afgift af dødsboer og gaver* . Det betales ikke avgift av arven til avdødes ektefelle. Det betales avgift på 15 % av den del av arven som går til avdødes nærmeste familie. Nær familie omfatter også personer som har hatt felles bopel med avdøde i de siste 2 år før dødsfallet og personer som tidligere har hatt felles bopel med avdøde i en sammenhengende periode på minst 2 år, hvis grunnen til at partene ikke hadde felles bopel ved dødsfallet var innleggelse i institusjon. Andre arvinger betaler en avgift på 36,25 %.

Samboere i Danmark er således ikke likestilt med ektefeller, men faller inn under den laveste skatteklassen.

Begrunnelsen for at ektefeller etter norsk rett ikke betaler arveavgift og gaveavgift, går frem av forarbeidene til arveavgiftsloven av 1964. I Ot prp nr 48 (1962–63) på side 13 er avgiftsfritaket for ektefeller begrunnet i formuesordningen som gjelder mellom dem. Departementet viser til at det uansett felleseie eller særeie i stor grad vil bero på tilfeldigheter hvem som har bidratt mest til boets størrelse, når ektefellene i praksis har hatt en felles økonomi gjennom mange år, og at avgiftsplikt vil føre til så mange tilpasninger mellom ektefellene, at det vil bli nærmest umulig å få avgiftsplikten til å ramme noenlunde etter forutsetningene. Komiteen sluttet seg til departementets syn.

Finansdepartementet oppnevnte 27. mars 1998 et utvalg som skal vurdere arveavgiften. I mandatets punkt 5 heter det:

> «Avgiftsfritaket for ektefeller, herunder registrert partner i homofilt partnerskap, er hovedsakelig begrunnet i uskifteordningen, i ekteskapets reelle økonomiske enhet, og i at gjenlevende ektefelle bør skjermes mot en til dels betydelig avgiftsbelastning bare fordi han/hun blir sittende igjen med den felles formue etter ektefellens død. Skatteevnen når en ektefelle blir enke eller enkemann øker på samme måte som når det er voksne, etablerte barn som arver avdøde ved vanlig generasjonsovergang. Det bør vurderes om dette fritaket uten videre kan videreføres ut fra de foreliggende hensyn, eller om større eller mindre innstramminger bør gjøres. Gitt en videreføring av fritaket, kan det vurderes om det bør utvides til å gjelde etterlatt samboer som i trygdemessig henseende likestilles med ektefelle. En generell likestilling mellom etterlatt ektefelle og etterlatt samboer skal ikke vurderes.»

Utvalget har fått i oppgave spesielt å se på om etterlatt samboer som i trygdemessig henseende likestilles med ektefelle, bør fritas for arveavgift. For øvrig uttales det eksplisitt i mandatet at samboers arveavgift generelt ikke skal behandles, med den følge at Samboerutvalget ikke kan overlate spørsmålet om samboers arveavgift rent generelt til Arveavgiftsutvalget.

For samboere som har levd sammen gjennom flere år, gjør de samme hensyn seg gjeldende som for ektefeller. I 3.2.3 refereres en intervjuundersøkelse om økonomisk fellesskap mellom gifte og samboere. Den viser at flere gifte enn samboere har helt eller delvis felles økonomi. Av samboerne svarte ca. 75 % at de hadde helt eller delvis felles økonomi. Resultatene i undersøkelsen er ikke kontrollert for varigheten av forholdet. Samboerskap varer kortere enn ekteskap. Det må forventes at med økende varighet øker også graden av felles økonomi, med den konsekvens at forskjellen mellom gifte og samboere som har levd sammen like lenge, blir mindre enn det som gikk frem av undersøkelsen.

Samboere som blir alene etter flere års samliv opplever en ikke ubetydelig avgiftsbelastning ved å bli sittende med den felles formuen etter førstavdødes bortgang. Den del av formuen som lengstlevende overtar, vil ofte være opparbeidet i fellesskap og knyttet til felles bolig og innbo, bil og muligens hytte. Ervervsgrunnlaget for etablering av formue for samboere er i hovedsak det samme som for ektefeller, jf. vedlegg 1 pkt. 3.1. Fritaket for arveavgift for ektefeller gjelder uavhengig av om de har felleseie eller særeie. Den tradisjonelle arving som svarer arveavgift får en berikelse utenfra. Samboere som har levd sammen gjennom noen år vil ikke oppleve arv knyttet til felles bolig og innbo m.v. som en berikelse utenfra.

Dersom samboerne – uavhengig av samboerskapets varighet – har felles barn, taler også hensynet til barnet for at gjenlevende samboer ikke belastes med arveavgift. Det er ønskelig å sikre at barns oppvekstvilkår ikke gjøres avhengig av om foreldrene valgte å leve som samboere eller som gifte. Resultatet av at gjenlevende samboer må betale en ikke ubetydelig arveavgift kan bli at den tidligere bolig må realiseres med den konsekvens at barna rives opp fra sitt vante miljø.

Hustandsfellesskapsutvalget foreslo at etterlatte husstandsmedlemmer skulle svare arveavgift etter den satsen som gjelder for barn (NOU 1988:12 side 50). Regelen skulle gjelde for hustandsfellesskap hvor partene var ugifte og hadde bodd sammen i minst to år ved dødsfallet, eller hadde/hadde hatt eller ventet barn sammen. Forslaget innebar ingen likestilling mellom ektefeller på den ene siden og samboere på den andre. Bakgrunnen var at man ikke ville gjøre forskjell på voksne barn som bodde sammen med den avdøde og som ville få en lavere avgift, og barn som ikke bodde sammen med den avdøde. Dette mothensynet gjør seg ikke gjeldende i forhold til samboende. Verken departementet eller komiteen kommenterte forslaget nærmere.

Utvalgets flertall legger til grunn at samfunnet ønsker å tilskynde samboere til å regulere formuesforholdet ved avtale og testament. Hvis samboere har tilgodesett hverandre i testament, må de svare avgift på gaver i levende live. Denne bestemmelsen tilskynder en utvikling i strid med samfunnets ønske om større grad av avtaleregulering mellom samboerne. Dette hensyn taler for fritak for avgift for gaver mellom samboere der mottaker er innsatt i givers testament.

Utvalgets flertall foreslår at samboere som har levd sammen i minst to års før førstavdødes bortgang eller har felles barn med avdøde, gis fritak for arveavgift og gaveavgift på linje med ektefeller.

Utvalgets flertall legger ved denne vurderingen også vekt på at den som har skrevet et testament til fordel for sin samboer har uttrykt en vilje om at samboeren skal få arven.

Medlemmet Skancke kan ikke slutte seg til flertallet. Dette medlemmet vil vise til Arveavgiftsutvalget, nedsatt i mars 1998, som skal foreta en bred gjennomgang av arveavgiften. Utvalget skal avgi innstilling innen 1.12.99. Som en del av mandatet er utvalget bedt om å vurdere endring i arveavgiftsreglene for etterlatt samboer som i trygdemessig henseende likestilles med ektefelle. Dette medlemmet oppfatter dette som en avgrensning i forhold til samboerbegrepet som er svært nær den dette utvalget har valgt som hovedregel. Arveavgiftsutvalget har satt i gang en utvalgsundersøkelse blant samtlige av landets skattefogder og enkelte skifteretter for å bedre datagrunnlaget for utredningen. Datagrunnlaget er i dag svært mangelfullt. Gjennom dette vil en blant annet kunne foreta mer kvalifiserte anslag over provenyvirkninger av endringer i dagens regelverk. Dette medlemmet vil derfor tilrå at spørsmålet om arveavgiftsregler for samboere følges opp i forbindelse med Arveavgiftsutvalgets utredning.

12.7.7 Dokumentavgift

Ved tinglysing av dokumenter som overfører hjemmel til fast eiendom, betales det 2,5 % avgift av verdien, dog minst kr. 250,-.

Overføringer mellom ektefeller er unntatt fra avgiften. Avgiftsfritaket for ektefeller er begrunnet i erververens stilling. Fritaket gjelder uavhengig av om ektefellene har særeie eller felleseie. Den reelle økonomiske enhet som vanligvis består mellom ektefeller, tilsier unntak fra dokumentavgiften. For samboere som har levd sammen en tid, vil de samme forhold kunne gjøre seg gjeldende.

Samboere har et særlig behov for å regulere eierforholdet til felles bolig. Ettersom samboere ikke har felleseie eller arverett i kraft av loven, er de i langt større grad avhengig av å avtaleregulere formuesforholdet seg imellom. Utvalget legger til grunn at samfunnet ønsker at samboere gjennom avtaler skal etablere størst mulig grad av klarhet om rettsforholdet mellom dem. En samboer som kjøper seg inn i den andres bolig, unnlater ofte å tinglyse kjøpet da det oppleves som unødvendig å betale 2,5 % avgift til staten når samboeren allerede står oppført som eier av boligen i grunnboken. Ved oppløsning av samboerforholdet på grunn av brudd i levende live eller død, oppleves det som urimelig at den som overtar boligen må betale dokumentavgift for å få enehjemmel til eiendommen.

Dokumentavgift må også betales i de tilfeller hvor lengstlevende samboer arver boligen med bakgrunn i førstavdødes testament. Testamentsarv, i motsetning til arv etter loven til ektefeller og slektsarvinger, er ikke fritatt for dokumentavgift. Hadde utvalget gått inn for en regel der samboere skulle ha arverett etter loven på samme måte som ektefeller og slektsarvinger, ville samboere blitt fritatt for dokumentavgift gjennom arveretten.

Utvalgets flertall legger til grunn at de hensyn som taler for fritak for dokumentavgift for boligen også langt på vei begrunner fritak for dokumentavgift for fritidseiendom. I denne sammenheng vises det til at fritidseiendom regnes til de nære ting når det gjelder formuesordningen for ektefeller, jf. ekteskapsloven § 31.

Utvalgets flertall foreslår at samboere som har felles barn eller som har bodd sammen i minst to år, fritas for dokumentavgift for bolig og fritidseiendom på linje med ektefeller.

Medlemmet Skancke vil vise til at dokumentavgiften ikke har noen annen begrunnelse enn rent statsfinansielle. Avgiften innbringer statskassen om lag 2,5 mrd kroner årlig (anslag for 1999). Trolig skjer dette med mindre skadevirkninger enn om tilsvarende proveny skulle tas inn på andre måter innenfor skattesystemet, selv om avgiften i seg selv kan framstå som urimelig for den enkelte ved ethvert boligkjøp. Det er derfor viktig ikke å uthule grunnlaget for denne avgiften. I mange tilfeller etableres samboerforhold ved at den ene flytter inn i den andres bolig. Ved brudd etter minst 2 års samboerskap vil ifølge flertallets forslag, den ene kunne kjøpe den andres bolig uten å betale noen dokumentavgift. Tatt i betraktning den observerte, store risikoen for brudd etter 2 års samboerforhold, vil dette kunne bli et betydelig antall. Dette medlem kan ikke se tungtveiende grunner for å åpne for et slikt utvidet fritak for dokumentavgift og vil derfor gå imot flertallets forslag.

12.8 Forsikring og pensjons- ordninger utenom folketrygden

12.8.1 Skadeforsikring

Ett av de spørsmålene som reiser s eg når det gjelder samboere og skadeforsikring, er om en samboers handlinger eller unnlatelser kan få innvirkning på den andre samboerens rett til skadeserstatning, såkalt identifikasjon, se 5.6.1 og vedlegg 1 pkt. 6.2. Ved skade på bolig, privat fritidssted og innbo kan handlinger eller unnlatelser fra sikredes ektefelle eller «person som sikrede lever sammen med i et fast etablert forhold», få innvirkning på forsikringsselskapets ansvar, jf forsikringsavtaleloven § 4–11. I forarbeidene til denne bestemmelsen er det vist til at formuleringen ikke gir noen klar avgrensning av hvilke samboerforhold som omfattes, men at praksis etter den tidligere forsikringsavtaleloven skal være veiledende. Denne praksisen er nærmere omtalt i 5.2 og viser at Høyesterett har stilt strenge krav for at sikrede skal bli identifisert med en samboer til ugunst.

Et annet spørsmål i forhold til skadeforsikring er om en samboer anses som medforsikret. Etter forsikringsavtaleloven § 7–1 gjelder en forsikring til fordel for forsikringstakeren,«ektefellen og andre som er medlem av den faste husstand», hvis ikke forsikringen er knyttet til næringsvirksomhet. Spørsmålet blir: Når er et samboerforhold så etablert at samboeren tilfredsstiller kravet om å være medlem av den faste husstand? Loven stiller ikke bestemte krav til varighet, felles adresse eller annet for at en samboer skal anses som medforsikret, men det enkelte forsikringsselskap kan stille slike krav i forsikringsavtalen. I forsikringsvilkårene blir det ofte bestemt at bare de som er registrert med samme adresse i folkeregisteret, skal regnes som medlem av den faste husstand.

Utvalget foreslår at det blir definert nærmere, gjerne i forskrift, når det foreligger et samboerforhold som tilfredsstiller kravene til «fast etablert forhold» i forsikringsavtaleloven § 4–11. Etter utvalgets vurdering bør det stilles krav om at partene enten har felles barn, eller at de har levd sammen i minst to år.

Hvis disse kravene er oppfylt, bør samboerforholdet anses som så etablert at samboeren tilfredsstiller kravet om å være «medlem av den faste husstand» i forsikringsavtaleloven § 7–1.

Det bør ikke være et ufravikelig krav at samboerne er registrert med samme adresse i folkeregisteret, men dette kan være ett av flere momenter som kan tillegges vekt når samboerskapet skal dokumenteres, se 12.2.2.

12.8.2 Livsforsikring

Individuelle livsforsikringer – arveavgift

Etter lov om avgift på arv og visse gaver § 2 skal det betales arveavgift av utbetalinger fra forsikringsselskap etter dødsfall. I de tilfellene der avdøde har tegnet en livsforsikring på eget liv, og gjenlevende samboer mottar et forsikringsbeløp som begunstiget eller som arving etter testament, må gjenlevende betale arveavgift etter de høyeste satsene. En ektefelle er etter arveavgiftsloven fritatt fra å betale arveavgift.

En samboer kan også tegne forsikring på den andre samboerens liv, eventuelt kan begge tegne hver sin forsikring på den andres liv. Hvis ikke annet er avtalt, har gjenlevende samboer krav på forsikringsbeløpet når den andre samboeren dør. I disse tilfellene skal det ikke betales arveavgift fordi gjenlevende samboer har krav på forsikringsbeløpet som forsikringstaker og ikke som begunstiget, se 5.6.2 og vedlegg 1 pkt 6.3.2.

Utvalget har i 12.7 vurdert reglene om arveavgift. Her har utvalget foreslått at samboere som har felles barn eller som har levd sammen i minst to år, skal være fritatt for å betale arveavgift. Dette innebærer at samboere som tilfresstiller disse kravene og som mottar et forsikringsbeløp som begunstiget eller som testamentsarving, ikke skal betale arveavgift. Dermed blir det uten betydning for gjenlevende samboer om vedkommende mottar beløpet som forsikringstaker eller som begunstiget eller testamentsarving.

Kollektiv livsforsikring

Forsikringsavtaleloven har særlige regler om kollektive forsikringer, se 5.6.2 og vedlegg 1 pkt 6.3.3. Mange arbeidstakere er forsikret ved gruppelivsforsikringer, og det kan avtales mellom arbeidsgiveren og de ansatte eller deres organisasjoner hvem som skal ha rett til forsikringssummen ved arbeidstakerens død. Hovedtariffavtalen for statsansatte (fellesbestemmelsene § 2 nr 9) har en egen definisjon av samboer, som er vanlig å finne i avtalevilkårene for gruppelivsforsikringer. Denne definisjonen har krav om at gjenlevende må ha levd sammen med avdøde i ekteskapslignende forhold, og at partene enten hadde felles barn og felles bolig, eller at det framgår av folkeregisteret at de hadde felles bolig de to siste årene. Det er også vist til forskrift til lov om yrkesskadeforsikring, se nedenfor.

De kravene som ofte gjelder for å bli regnet som samboer i kollektive livsforsikringer er de samme som utvalget foreslår som sin hovedregel. Etter utvalgets vurdering bør det imidlertid ikke være et ufravikelig krav av partene er registrert med samme adresse i folkeregisteret, men dette kan være ett av flere momenter som kan tillegges vekt når samboerskapet skal dokumenteres, se 12.2.2.

12.8.3 Yrkesskadeforsikring

I forskrift om standardisert erstatning etter lov om yrkesskadeforsikring er det tatt inn en definisjon av samboer som er lik den som gjelder etter hovedtariffavtalen, se 5.6.3 og vedlegg 1 pkt 6.4. I forskriften er det presisert at en

person likevel ikke regnes som samboer dersom det på dødsfallstidspunktet forelå forhold som var til hinder for at lovlig ekteskap kunne inngås.

Utvalget slutter seg til definisjonen av samboer som gjelder etter forskrift om standardisert erstatning etter lov om yrkesskadeforsikring, bortsett fra kravet om at partene må være registrert med samme adresse i folkeregisteret. Utvalget mener at dette ikke bør være et ufravikelig krav, men at det kan være ett av flere momenter som kan tillegges vekt når samboerskapet skal dokumenteres, se 12.2.2.

12.8.4 Offentlige pensjonsordninger utenom folketrygden

Gjenlevende samboer har i motsetning til gjenlevende ektefelle ikke rett til etterlattepensjon etter de offentlige tjenestepensjonsordningene, se 5.7 og vedlegg 1 pkt. 7.2. Dette gjelder både i forhold til den ordningen Statens pensjonskasse administrerer, og i forhold til pensjonsordninger for kommunalt eller fylkeskommunalt ansatte. Et offentlig oppnevnt utvalg har foreslått nye regler for private tjenestepensjonsordninger, jf. NOU 1998: 1 Utkast til lov om foretakspensjon. Her er det foreslått at pensjonsordningen kan omfatte samboerpensjon.

Etter utvalgets vurdering er det gode grunner for at regelverket for offentlige pensjonsordninger bør åpne for at gjenlevende samboer kan få rett til etterlattepensjon på linje med gjenlevende ektefelle. Sosiale hensyn og hensynet til et konsistent regelverk taler for dette. Det kan eventuelt tas inn en forutsetning om at det må være bestemt i tariffavtale der staten er part, at pensjonsordningen kan omfatte samboerpensjon.

Utvalgets flertall foreslår at det i lov om Statens Pensjonskasse og reglene som gjelder pensjonsordninger for fylkeskommunalt og kommunalt ansatte, åpnes for at gjenlevende samboer kan gis rett til etterlattepensjon på linje med gjenlevende ektefelle, hvis dette blir resultatet av behandlingen av NOU 1998:1. Kravet for at gjenlevende samboer skal behandles på samme måte som gjenlevende ektefelle, bør være at vedkommende enten har felles barn med avdøde, eller at samboerne har levd sammen de siste to årene før dødsfallet.

Medlemmet Evenshaug viser til sitt standpunkt under 12.5.4, og er uenig i flertallets forslag. Ønsker partene i et samboerforhold å sikre seg slike rettigheter, kan dette ordnes ved å inngå ekteskap.

Etter de offentlige tjenestepensjonsordningene bortfaller etterlattepensjonen hvis gjenlevende ektefelle gifter seg på nytt, men ikke hvis gjenlevende etablerer samboerskap. Etter utvalgets vurdering bør det være sammenheng i regelverket på dette området, slik at dersom det åpnes for at gjenlevende samboer kan gis rett til etterlattepensjon på linje med gjenlevende ektefelle, bør regelverket også endres slik at etterlattepensjonen bortfaller hvis gjenlevende etablerer samboerskap.

Utvalgets flertall foreslår at dersom regelverket endres slik at gjenlevende samboer kan gis rett til etterlattepensjon på linje med gjenlevende ektefelle, bør det også endres slik at etterlattepensjonen bortfaller hvis gjenlevende etablerer samboerskap. Bortfall bør først finne sted etter to års samboerskap eller hvis samboerne har/får barn sammen.

Medlemmet Evenshaug er enig i at retten til slik etterlattepensjon bør falle bort hvis man etablerer seg i samboerforhold, men finner det ikke rimelig at dette skal skje først etter to år, tatt i betraktning at en gjenlevende ektefelle som gifter seg på nytt, straks mister sin etterlattepensjon. Dette medlem

mener derfor at retten til slik etterlattepensjon bør falle bort når en gjenlevende ektefelle har vært samboer i ett år.

12.8.5 Private pensjonsordninger

Individuelle pensjonsavtaler etter skatteloven

Skatteloven § 44 gir rett til fradrag i inntekten for premier som er innbetalt til individuelle pensjonsavtaler, se 5.7 og vedlegg 1 pkt 7.3.1. Finansdepartementet har fastsatt en forskrift om individuelle pensjonsavtaler etter skatteloven, der gjenlevende samboer har krav på etterlattepensjon som begunstiget. Det er stilt strenge krav for at samboere uten felles barn skal regnes som samboere etter denne forskriften. De må ha levd sammen i ekteskapslignende forhold, og det må godtgjøres at forholdet har bestått uavbrutt de siste fem årene før inngåelsen av pensjonsavtalen. I tillegg er det stilt krav om at det ikke må foreligge forhold som er til hinder for at lovlig ekteskap kan inngås.

Utvalget finner at det her er grunn til å la varighetskravet gjelde tiden før inngåelsen av pensjonsavtalen, og ikke tiden før dødsfallet. Ved dette unngår man at samboerne innbetaler premie til selskapet i henhold til pensjonsavtalen, men at gjenlevende står uten rett til etterlattepensjon hvis den andre dør før det er gått to år etter at avtalen ble inngått

Ellers viser utvalget til 12.1, der spørsmålet om hvilke samboere som skal omfattes av regelverket, er behandlet. Utvalget finner ikke gode grunner for at utgangspunktet om at samboere uten felles barn må ha levd sammen i to år, bør fravikes her.

Utvalget foreslår at definisjonen av samboer i forskrift av 25. september 1997 endres slik at samboere uten felles barn må ha levd sammen de siste to årene før inngåelsen av pensjonsavtalen.

Private tjenestepensjoner etter skatteloven

I NOU 1998 : 1 Utkast til lov om foretakspensjon er det foreslått at pensjonen kan omfatte samboerpensjon, se 5.7 og vedlegg 1 pkt 7.3.3. Her er det gitt en definisjon av samboer som i hovedsak tilsvarer den som er gitt i forskrift om individuelle pensjonsavtaler etter skatteloven, se ovenfor. Kravet om at samboerforholdet må ha vart uavbrutt i fem år, gjelder etter lovutkastet tiden før dødsfallet.

Ved kollektive ordninger betales premien gjennom arbeidstakernes ansettesforhold, og premien beregnes på en annen måte enn ved individuelle ordninger. Utvalget finner det hensiktsmessig at varighetskravet i forhold til de kollektive ordningene gjelder tiden før dødsfallet.

Utvalgets flertall finner heller ikke her gode grunner for at utgangspunktet om at samboere uten felles barn må ha levd sammen i to år, bør fravikes, se 12.1.

Utvalgets flertall foreslår at definisjonen av samboer i lovutkastet i NOU 1998: 1 § 7–8 endres slik at samboere uten felles barn må ha levd sammen de siste to årene før dødsfallet.

Medlemmet Skancke vil vise til at både individuelle pensjonsavtaler og private tjenestepensjoner etter skatteloven i all hovedsak vil være utformet for å gi påslagsytelser i forhold til pensjon fra folketrygden. Varighetskravet for etterlattepensjon for ektepar uten barn er i folketrygden minst 5 års ekteskap før dødsfall. Utvalget foreslår at samme varighetskrav skal gjelde for samboere uten felles barn.

På denne bakgrunn vil dette medlemmet fastholde at samboere uten felles barn må ha levd sammen de siste fem årene før dødsfall når det gjelder *de private tjenestepensjonsordningene etter skatteloven* . Varighetskravet i de *individuelle pensjonsavtalene* er imidlertid annerledes utformet i og med at det settes et krav til varighet før avtaleinngåelse. En slik utforming av varighetskravet er i seg selv strengere. Dette medlemmet vil derfor slutte seg til flertallet i dette spørsmålet.

12.9 Andre områder

12.9.1 Støtte fra Statens lånekasse for utdanning

Utdanningsstøtte fra Statens lånekasse kan gis både som stipend og lån.

Ved tildeling av støtte tas det hensyn til søkerens og ektefellens inntekt og formue. Samboere som har felles barn, behandles på samme måte som gifte fra og med det semesteret de får barn. Samboere uten felles barn behandles som enslige.

Det kan gis forsørgertillegg for barn og for ektefellen, og dessuten for en likestilt samboer. Det gis ikke forsørgertillegg for samboeren når paret ikke har felles barn.

Når det vurderes om det skal gis forsørgertillegg eller om det skal reduseres, blir det tatt hensyn til ektefellens eller en likestilt samboers inntekt og formue. I noen tilfeller tas det hensyn til ektefellens eller en likestilt samboers inntekt når en låntaker søker om rentefritak.

Regelverket fører stort sett ikke til fordeler for den ene eller andre gruppen, men samboere uten felles barn får i motsetning til gifte og samboere med felles barn ikke forsørgertillegg for samboeren. På den annen side er det en fordel for samboere uten felles barn at forsørgertillegget ikke blir avkortet for den andre samboerens inntekt.

Utvalget finner gode grunner for at samboere med felles barn skal likestilles med ektefeller her. Samboere med felles barn har mange likhetstrekk med ektefeller med barn, se 12.1. Utvalget ser ikke gode grunner for at også samboere uten felles barn skal likestilles med ektefeller på dette området. Dette vil som regel være en gruppe samboere som er unge og lite etablerte. Det kan være problematisk å «fange opp» denne gruppen, se 11.5.2 om treffsikkerhet og kontrollhensyn og 12.2.2. Utvalget kan ikke se at hensynet til partene i forholdet, offentlig omfordeling eller andre hensyn taler for at samboere uten felles barn bør behandles som ektefeller på dette området. Dette innebærer at utvalget slutter seg til det regelverket som allerede gjelder på dette området.

12.9.2 Strafferettslige spørsmål

Særlige påtaleregler ved familievold

Vi har særlige regler om at det ved familievold ikke er nødvendig med anmeldelse fra fornærmede for at en straffesak skal settes i gang, jf ovenfor i 5.13. Etter straffeloven § 228 fjerde ledd er påtalen ubetinget offentlig ved legemsfornærmelse mot tidligere og nåværende ektefelle og samboer, barn eller slektning i rett oppstigende linje. Dette innebærer at samboere og ektefeller er likestilt. Bakgrunnen for at disse reglene ble innført i 1988 var et ønske om skjerpet holdning overfor kvinnemishandling og familievold for

øvrig. I forarbeidene er det uttalt at med samboere menes to personer som lever sammen i et parforhold i felles bolig. Det er også presisert at det ikke er grunn til å stille særlig strenge krav til fastheten og varigheten av samlivet.

Utvalget viser til at hensynet til den svake part her har ført til at det er lempet på kravene til fasthet og varighet for at samboerskap skal likestilles med ekteskap. Utvalget er enig i at det på dette området ikke er grunn til å stille særlig strenge krav til fastheten og varigheten av samlivet, og at både nåværende og tidligere samboer bør omfattes av reglene.

Straffopphørsgrunn ved sedelighetsforbrytelser

Straffeloven har en egen bestemmelse om at straffansvar i visse tilfeller kan falle bort, og at avsagt straffedom kan tape sin virkning, hvis den skyldige og offeret gifter seg med hverandre etter at den straffbare handlingen fant sted, jf. straffeloven § 214. Begrunnelsen for dette er at den krenkedes interesse i at det ikke skal rippes opp i forholdet, bør gå foran det offentliges interesse i å håndheve de aktuelle straffebestemmelsene.

Bestemmelsen er avgrenset til å gjelde sedelighetsforbrytelser som ikke anses som så graverende at den skyldige ikke bør bli straffri:

- utuktig omgang med noen som er bevisstløs eller av andre grunner er ute av stand til å motsette seg handlingen, eller utnytting av noens sinnssykdom, forstandssvakhet eller sykelige forstyrrelser av sjelsevnene, til å skaffe seg utuktig omgang med denne (straffeloven §193),
- utuktig omgang med noen ved trusel, særlig underfundig atferd eller misbruk av et avhengighetsforhold (straffeloven § 194),
- utuktig omgang med noen under 16 år (straffeloven § 196) og utuktig omgang med noen under 18 år som står under den skyldiges myndighet eller oppsikt (straffeloven § 197).

Bestemmelsen gjelder ikke hvis den skyldige og offeret etablerer samboerskap etter at den straffbare handlingen fant sted. Dette er fastslått i en Høyesterettsdom fra 1982, (Retstidende 1982 side 1044) som gjaldt utuktig omgang med noen under 16 år, jf. straffeloven § 196. Den fornærmede var en jente som var 15 år og ni måneder da handlingen fant sted. Høyesterett viste til at det ville oppstå meget vanskelige avgrensnings- og bevisspørsmål hvis bestemmelsen også skulle anvendes på samboerforhold, og sluttet seg til herredsrettens uttalelse om at en utvidelse av regelen ville svekke vernet av den mindreårige og svake part som straffeloven § 196 tar sikte på å beskytte. Herredsretten avsa en betinget dom på 30 dagers fengsel. Under henvisning til at domfelte og fornærmede hadde etablert et samboerforhold, og at fornærmede var nær oppunder 16 år da det straffbare forhold fant sted, fant Høyesterett at fastsetting av straff kunne utsettes.

Utvalget finner ikke at straffeloven § 214 bør endres, slik at straffansvar også skal falle bort ved etablering av samboerskap. Som det er vist til i rettspraksis, kan en utvidelse av regelen svekke vernet av den svake part, offeret for den straffbare handlingen. Domstolene har mulighet til å gi betinget dom, enten ved å utsette fullbyrdelse av dommen, eller ved å utsette fastsetting av straff, jf straffeloven § 52. Denne muligheten er allerede benyttet i rettspraksis, og utvalget legger til grunn at domstolene fortsatt kan benytte seg av dette ved behov. Under særlige forhold har også påtalemyndigheten mulighet til å gi påtaleunnlatelse, forutsatt at «overveiende grunner taler for ikke å påtale handlingen», jf. straffeprosessloven § 69. Påtalemyndigheten må

da foreta en avveining av hensyn som taler for og mot det å reise straffesak. I denne vurderingen kan det blant annet tas hensyn til den påkjenningen som gjennomføringen av en straffesak kan være for fornærmede.

12.9.3 Hvem skal gis rettigheter som pårørende

Gravferdsloven (lov om kirkegårder, kremasjon og gravferd) § 9 skiller seg ut i forhold til forskrift til sosialtjenesteloven og utkast til nye lover på helserettens område når det gjelder hvem som skal regnes som pårørende/den nærmeste. I gravferdsloven er ikke samboer tatt med som avdødes nærmeste etterlatte, som har rett til å «besørge gravferden», det vil si ta alle avgjørelser om gravferden. I forskrift til sosialloven er samboerforhold av ekteskapsliknende karakter likestilt med ekteskap når det gjelder hvem som skal regnes som pårørende. Ifølge forslag til ny pasientrettighetslov skal person som lever i ekteskapsliknende samboerskap med pasienten, anses som pasientens pårørende på linje med ektefelle. Det samme er foreslått i utkast til ny psykiatrilov. Her er det også foreslått krav om 2 års varighet i saker som gjelder tvungent psykisk helsevern.

I forarbeidene til gravferdsloven (Ot prp nr 64, 1994–95, side 63) er det vist til at personer som lever sammen uten å være gift, ikke regnes som gift, men at de kan benytte seg av adgangen til å bestemme i erklæring hvem som skal sørge for gravferden.

Ved den lovtekniske gjennomgangen av forslaget til gravferdslov uttalte Justisdepartementets lovavdeling (brev datert 5. mai 1995):

> «Vi antar også at en fast samboer av motsatt kjønn bør stå i samme stilling som en ektefelle, noe som bør sies uttrykkelig i bestemmelsen. Hvis man ønsker at samlivet skal ha en viss varighet, kan følgende formulering overveies: «ektefelle, registrert partner eller partner i ekteskapslignende forhold som har vart i minst to år, (…)». Slik utkastet lyder, kan det medføre klare urimeligheter f eks hvis avdøde levde i et fast samlivsforhold med felles barn under 18 år, og etterlate tvil om en fast samlivspartner overhodet regnes til avdødes nærmeste etterlatte.»

Utvalget er ikke kjent med hvorfor forslaget fra Justisdepartementet ikke ble fulgt opp i proposisjonen. I innstillingen fra Kirke-, utdannings- og forskningskomiteen er det uttalt (Innst O nr 46, 1995–96, side 33):

> «Når det gjelder § 9 annet ledd, forutsetter komiteen at registrert partner, jf lov om partnerskap og samboende, som gjennom samlivskontrakt har bekreftet at de lever i ekteskapslignende forhold, likestilles med ektefeller. Det samme vil gjelde for samboende som i juridisk forstand er likestilt med ektepar.»

Dette innebærer at det under behandlingen i Stortinget ble forutsatt en viss likestilling av samboere med ektefeller på dette området. Etter utvalgets vurdering bør det tas inn bestemmelser om dette i lovteksten, og den hovedregelen utvalget har kommet fram til i 12.1 bør legges til grunn.

Utvalget foreslår at gravferdsloven § 9 endres slik at samboere med felles barn eller som har levd sammen i minst to år, skal regnes som avdødes nærmeste etterlatte på linje med ektefelle.

I tillegg foreslår utvalget at det blir presisert nærmere, gjerne i forskrift, når det foreligger et samboerforhold som tilfredsstiller kravet om «ekteskapsliknende» i forskrift til sosialtjenesteloven og forslag til ny pasientrettighetslov

og ny psykiatrilov. Utvalget foreslår at samboerne enten må ha felles barn, eller at de må ha levd sammen i minst to år for å komme inn under disse reglene.

12.9.4 Rett til å anke etter at siktede er død

Straffeprosessloven § 308 bestemmer at hvis siktede er død, kan hans «ektefelle, slektninger i rett opp- eller nedstigende linje, søsken og arvinger» anke i hans sted. Gjenlevende samboer har ikke rett til å anke etter denne bestemmelsen.

Utvalget finner gode grunner for at gjenlevende samboer bør likestilles med gjenlevende ektefelle her. Utvalget foreslår derfor at straffeprosessloven § 308 endres, slik at gjenlevende samboer som har felles barn med avdøde eller som har levd sammen med avdøde i minst to år, gis rett til å anke etter at siktede er død.

12.9.5 Fritak fra vitneplikt

Personer som lever i et «ekteskapslignende forhold» er likestilt med ektefeller og fraskilte i tvistemålsloven § 207 og straffeprosessloven § 122. I forarbeidene til reglene er det uttalt at det i alminnelighet må kreves at samboerforholdet har vært «forholdsvis stabilt i en viss periode» for at vitnet skal kunne påberope seg reglene, og at hvert tilfelle må vurderes individuelt. I teorien er det vist til at ikke bare den tiden partene har bodd sammen, men også andre momenter som viser stabiliteten i forholdet, vil være av betydning. Høyesterett har i en dom fra 1996 (Retstidende 1966 side 222) lagt til grunn at reglene i straffeprosessloven § 122 også omfatter tidligere samboer. Høyesterett uttalte at sterke reelle hensyn taler for dette. Det ble også vist til at det i forarbeidene til ny straffelov er foreslått at bestemmelsen om hvem som skal anses som noens nærmeste, skal omfatte samboere også om de senere har flyttet fra hverandre. Dette innebærer at også innenfor denne delen av det strafferettslige området favner samboerbegrepet vidt, jf. 12.9.2 om særlige påtaleregler ved familievold.

Utvalget ser gode grunner for at både nåværende og tidligere samboer bør omfattes av reglene i tvistemålsloven og straffeprosessloven om fritak for vitneplikt. Utvalget viser til at Høyesterett har lagt til grunn at sterke reelle hensyn taler for dette.

12.9.6 Arbeids- og oppholdstillatelse for utlendinger

Utlendingsforskriften stiller spesielle krav for at personer skal regnes som nærmeste familiemedlemmer, og på det grunnlaget gis arbeids- og oppholdstillatelse. Ektefeller og samboere er likestilt, men for samboere er det stilt følgende krav: De må være over 18 år, ha bodd sammen i minst to år og akte å fortsette samlivet. Samboere som har eller venter barn sammen, behøver ikke ha bodd sammen i to år. Forskriftens § 24 annet ledd har en generell regel om at dersom sterke menneskelige hensyn taler for det, kan arbeids- eller oppholdstillatelse også gis til familiemedlemmer som ikke tilfredsstiller de kravene som er stilt i forskriften ellers.

Utvalget slutter seg til de reglene som gjelder på dette området. Hensynet bak reglene tilsier at det her kan være grunn til å stille særlige krav, se vedlegg 1 pkt. 14.3.

12.9.7 Arbeidsrettslige spørsmål

I vedlegg 1 pkt. 14.4 omhandles arbeidsrettslige spørsmål knyttet til en person som er eller etablerer seg som samboer. Arbeidsmiljøloven § 55 A regulerer ansettelse av arbeidstakere, § 60 oppsigelse og § 66 avskjed. Ingen av bestemmelsene i arbeidsmiljøloven omhandler samboerskap spesielt. Det vil i hovedsak være stillinger knyttet til religiøse trossamfunn hvor det kan være aktuelt å tillegge samboerskap arbeidsrettslig betydning.

Utvalget viser til at det ikke er sammensatt på en slik måte at det vil være riktig å gi anbefalinger om særlige problemstillinger knyttet til religiøse trossamfunn. Den norske kirkes offisielle organer har avvist samboerskap, se 8.2. Da det dreier seg om spørsmål av stor betydning på den ene siden for Den norske kirke og andre religiøse trossamfunn og på den andre siden for den enkelte arbeidstaker, vil utvalget anbefale at spørsmålet bør utredes nærmere.

Kapittel 13

Behov for opplysning og kunnskapsutvikling

13.1 Opplysning

13.1.1 Behovet for informasjon

Samboerskap er i de senere år blitt alminneliggjort og sosialt akseptert i befolkningen. Ideelle begrunnelser synes i dag å være lite avgjørende for å velge samboerskap. Begrunnelsen er ofte at det «ble bare slik».

Dette har ført til at mange samboere synes å ha liten bevissthet om de rettslige sidene ved denne samlivsformen, og mange tror at de - i hvert fall etter en viss tid - har de samme juridiske rettigheter som ektepar. Selv om mange samboerpar får visse rettigheter, vil det i praksis gjenstå en god del områder som ikke dekkes av lovverket. Heller ikke forslagene fra dette utvalget innebærer noen fullstendig rettighetspakke for samboere. På det privatrettslige området står partene som regel fritt til å regulere forholdet slik de selv ønsker.

Som det framgår av kap. 6.7, er det bare et mindretall av samboerne som i dag oppretter skriftlige avtaler, for eksempel om hva som skal skje i tilfelle samlivet opphører. Ifølge undersøkelsen som Statistisk sentralbyrå gjennomførte for Samboerutvalget i 1997, var det bare 13 prosent av samboere i aldersgruppen 20–34 år som hadde inngått noen form for skriftlig avtale seg i mellom i fall de skulle komme til å gå fra hverandre eller om en av dem skulle falle fra. Prosentandelen økte med alderen. I den eldste aldersgruppen (50–79 år) var det 38 prosent som hadde inngått avtale.

Det er lett å forstå at andelen som inngår avtaler, er relativt liten. Avtaler får først og fremst betydning i bruddsituasjoner. For mennesker som er glad i hverandre, er det ikke spesielt nærliggende å ta opp spørsmål knyttet til muligheten for samlivsbrudd og regulering av en slik eventualitet. Heller ikke muligheten for dødsfall hører til de spørsmål som det er lett å snakke om. Inngår man ekteskap, trenger man ikke bekymre seg særlig over slike spørsmål fordi lovgivningen i det vesentlige har løst problemene. Slike forhold understreker bare ytterligere behovet for saklig opplysning og konkret veiledning og hjelp for å løse problemene.

Når det gjelder opplysningsvirksomhet fra det offentliges side, vil det være viktig at forskjellen mellom ekteskap og samboerskap blir klargjort. Samboerskap er i utgangspunktet et privatisert samlivsforhold som vanligvis innledes ved at et par ganske enkelt flytter sammen. Ekteskapet derimot inngås på en måte som markerer en forpliktelse. Dette skjer gjennom et lovbestemt ritual der partene offentlig tilkjennegir at de vil leve sammen i ekteskap med klare rettslige konsekvenser. Ekteskapet er dermed en rettslig regulert ordning allerede fra første dag. Dette gjelder ikke for samboerskap. Noen sider ved samboerskap er overhodet ikke regulert gjennom lovgivning og må sikres gjennom avtaler partene imellom. De aller fleste av de rettigheter som lovverket gir partene i et samboerskap, opparbeides først etter en tid eller gjennom ansvar for felles barn.

Det er stort behov for informasjon om de rettslige forskjellene mellom ekteskap og samboerskap. Utvalget har inntrykk av at det rår atskillig forvir-

ring og misforståelser blant folk når det gjelder de rettslige sidene ved samboerskap. En del samboere har gjort bitre erfaringer når de har oppdaget at samboerskapet ikke har det samme rettslige grunnlaget som ekteskap. Det synes derfor å være spesielt viktig å øke bevisstheten om det ansvaret en påtar seg både overfor seg selv og andre ved å velge bort ekteskapet. Det er videre viktig å fremheve det ansvaret samboerne selv har for å regulere forholdet gjennom avtaler, samtidig som det gjøres klart hvilke områder som ikke lar seg regulere av slike avtaler.

Målgruppen for informasjon må være både unge mennesker som befinner seg i en alder da det er vanlig å etablere samliv, og godt voksne og eldre mennesker, som ikke minst trenger opplysning om betydningen av å gjennomtenke og eventuelt regulere ved egen avtale spørsmål som aktualiseres ved dødsfall.

Som ved all annen opplysningsvirksomhet står en også her overfor det problem at de grupper som mest trenger informasjon og veiledning, gjerne er de som er vanskeligst å nå. Det gjelder spesielt mennesker som har liten innsikt og små ferdigheter i et så vidt komplisert spørsmål som å opprette skriftlige avtaler. Dette representerer en utfordring både med hensyn til den pedagogiske tilretteleggelse av informasjonen og veiledningen og de kanaler som blir valgt for formidlingen.

Utvalgets flertall vil fremheve at den offentlige opplysningsvirksomheten må respektere myndige menneskers rett til å gjøre egne valg. Derfor skal den først og fremst gi så saklig, korrekt og nøytral informasjon som mulig slik at den enkelte har et godt grunnlag for selv å foreta gjennomtenkte avgjørelser. Siden lovverket fastholder ekteskapets eksklusive stilling, vil dette fremgå av den informasjon som gis. Men flertallet i utvalget legger vekt på at offentlig opplysningsvirksomhet her skal reflektere lovgivningen, ikke forsterke eller overprøve den.

Medlemmet Evenshaug vil hevde at opplysningsvirksomheten på et område som det her dreier seg om, aldri vil kunne være verdimessig nøytral. Informasjonen skal være saklig og korrekt, men det ligger i sakens natur at implisitt i opplysningsvirksomhet på dette området vil det ligge verdistandpunkter, nærmere bestemt et syn i spørsmålet om de ulike samlivsformene er like gode, eller om den ene er å foretrekke fremfor den andre. En «nøytral» opplysningsvirksomhet formidler uvilkårlig det budskap at begge former er like gode og bidrar følgelig til å støtte nettopp et slikt syn. Ingen som mener at den ene formen er bedre enn den andre, vil akseptere at dette er nøytral opplysningsvirksomhet.

Utvalget har understreket at samfunnet skal respektere den enkeltes valg av samlivsform. Det forhindrer etter dette medlems oppfatning ikke at det må være legitimt for samfunnet å anbefale en samlivsform fremfor en annen, hvis man mener å ha erfaring for og dokumentasjon på at det gis en samlivsform som er bedre enn en annen for det enkelte individ og for samfunnet. Ut fra erfaring og kunnskap om hvordan henholdsvis ekteskapet og samboerskapet fungerer som ramme om familieliv og barns oppvekst, må det være naturlig for samfunnet å anbefale ekteskapet.

13.1.2 Standardkontrakter

Økt kunnskap om ekteskapslovgivningen og rettigheter og plikter som ektefolk vil utvilsomt være et gode for alle grupper uansett samlivssituasjon. Men spesielt for samboere synes det nødvendig å klargjøre hvilke rettigheter man

ikke har i forhold til ektepar, og at den regulering av forholdet mellom partene som lovgivningen gir, eventuelt må erstattes av private avtaler. I denne forbindelse vil det være av stor betydning at det foreligger lett tilgjengelige eksempler på slike avtaler og veiledning om hvordan avtaler kan opprettes. Ikke minst for eldre samboere er det nødvendig å informere om betydningen av for eksempel å opprette testament i fall man ønsker at samboeren skal tilgodeses med arv ved dødsfall. Muligens vil det også være gunstig å utarbeide forslag til et standardformular for testament slik utvalget nevner i sin gjennomgang av samboeres arverett.

Det finnes en standardavtale som kan kjøpes i bokhandelen og som det er et visst salg av. Også Juss-buss har standardkontrakter som tilbys samboere. Bruken av slike skjemaer krever i dag en aktiv oppsøkende virksomhet av dem som ønsker å skrive kontrakt. Utvalget foreslår at en kort orientering om forskjellene på samboerskap og ekteskap med skjema for samboerkontrakter kan deles ut gratis på offentlige kontorer.

I og med at behovet for å regulere forholdet øker betraktelig når paret får barn, peker helsestasjonene seg ut som en strategisk viktig opplysningskanal. Også andre instanser innenfor helse- og sosialvesen er naturlige kanaler. Det samme gjelder offentlige og private tiltak innenfor samlivsveiledning og foreldreveiledning.

13.2 Forskning om samboere og valg av samlivsform

Utvalgets utredning viser at vi i dag har utilstrekkelig kunnskap om de store og raske endringene som de senere årene har skjedd med samliv og familie i Norge, endringer som veksten i samboerskap er et viktig uttrykk for. Noe av den svake forskningsinteressen for de nevnte spørsmål kan skyldes uenighet om hvorvidt samboerskapets frammarsj på ekteskapets bekostning er et overflatisk fenomen eller en mer dyptgående sosial endring med store konsekvenser. Skal vi forstå hva som skjer, og skal vi ha muligheter for å føre en bedre familiepolitikk, trenger vi forskning over et bredt spekter. Her kreves både studier av sosiologisk og demografisk karakter, og analyser som bidrar med historisk perspektivsetting og refleksjoner over etiske, filosofiske og teologiske/religionsvitenskapelige problemstillinger.

En viktig forutsetning for å vinne større innsikt i hva som har bidratt til å endre samlivsmønsteret, er en bedre beskrivelse og forståelse av de faktiske endringene. Samboerskap er som påpekt i kap. 3.2 et begrep som omfatter samliv av ganske ulik karakter, fra kortvarige forhold blant unge til livslange samliv med barn. De forskjellige former for samboerskap ser langt på vei ut til å eksistere side om side. Samtidig har det skjedd endring over tid slik at noen former for samboerskap er blitt mer dominerende enn hva de var tidligere. For mange formål, ikke minst når det gjelder sammenlikninger mellom samboerskap og ekteskap, er det ønskelig å kunne legge et mer nyansert syn på samboerskap til grunn for videre analyser.

Vi vet i dag også for lite om *drivkreftene bak endringene* i samlivsformene, hva som får noen til å velge samboerskap mens andre velger ekteskap. Det finnes forskjellige hypoteser om dette, men vi har lite sikker kunnskap (se nærmere i kapittel 9). Materielle forklaringer, for eksempel at kvinner ikke lenger trenger ekteskapet som forsørgelsesinstitusjon, konkurrerer med normative forklaringer, for eksempel at folk ikke lenger er så sterkt styrt av sosiale og religiøse normer om hva som er de rette samlivsformene.

Utvalget mener undersøkelser om *konsekvensene* av valg av familieformer bør stå helt sentralt i fremtidig familieforskning. En type konsekvens er i dag veldokumentert. Det er at samboerskap er mindre stabile enn ekteskap. Usikkerheten knytter seg her først og fremst til spørsmålet om hvor mye dette skyldes en seleksjonseffekt, for eksempel at samboerne i utgangspunktet har andre verdier enn de som gifter seg, og hvor mye det skyldes at ekteskapet som samlivsform fremmer stabilitet sterkere enn samboerskap. Utvalget ser det som særlig viktig at vi får fram mer kunnskap om hvilke faktorer som fremmer stabilitet, herunder valg av samlivsform, i familier med barn.

Andre konsekvenser av valg av samlivsform vet vi enda mindre om. Utvalget vil her særlig peke på to viktige felt med store kunnskapshull. Det ene gjelder samboeres forhold til hverandres slekt. Fortsatt er det slik at slekten spiller en stor rolle med utveksling av personlige tjenester, for eksempel omsorgstjenester, og økonomiske overføringer, for eksempel arv og forskudd på arv. Normene for slik utveksling kan være under rask endring, slik at eldre forskning kan ha mistet sin gyldighet. Det andre feltet gjelder oppløsning av samboerskap sammenlignet med ekteskap. Er oppløsningene preget av større eller mindre materielle og følelsesmessige konflikter? Følger avtaler om barneomsorg og om økonomisk fordeling forskjellige mønstre i praksis?

Pardanning og samboerskap har ikke vært gjort til gjenstand for noen egen større intervjuundersøkelse, men fikk relativt bred dekning i to større undersøkelser (1977 og 1988), intervjuundersøkelser som i første rekke var rettet mot fruktbarhetsutviklingen. Tilsvarende data om samliv ble samlet inn i utvalgets egen undersøkelse i 1997. Når det gjelder mer kvalitative opplegg foreligger det lite, og på dette området er det et klart behov for ytterligere studier.

I SSB er det ut fra mer forskningsrettede interesser ytret ønske om en ny og bredere anlagt intervjuundersøkelse om samboerskap. Disse planene er foreløpig bare på skissestadiet. I følge SSB forutsetter et slikt prosjekt fra deres side at det kan skaffes til veie tilstrekkelig ekstern finansiering. En egen samboerundersøkelse kan eventuelt gjennomføres som en tilleggsundersøkelse til omnibusundersøkelsene. En slik undersøkelse vil kunne brukes til å fremskaffe data som vil være velegnet til videre analyser av flere av de spørsmålene som utvalget her har reist.

13.3 Samboerne i den offisielle statistikken

I betraktning av den raske veksten i samboerskap og de konsekvenser denne samlivsformen har hatt på en rekke samfunnsområder, må tilfanget av statistikk og intervjudata sies å være relativt sparsomt. I arbeidet med lov- og regelendringer knyttet til samboerskap har det ofte vært vanskelig å fremskaffe tilstrekkelig presis og detaljert kunnskap om målgruppen. Antall samboerpar ble i 1998 anslått til omlag 250 000, det vil si at det finnes rundt en halv million samboere. Beregninger basert på intervjudata viser at samboerne utgjør 15 prosent av den voksne befolkningen og 23 prosent av alle som lever i parforhold.

Den offisielle statistikken gir en lite dekkende beskrivelse av samboerne. Majoriteten av samboerpar, de uten barn, fanges ikke opp av den løpende statistikken. For å tallfeste disse er man henvist til utvalgsundersøkelser med den usikkerhet det gir, eller til folketellinger som bare avholdes hvert tiende år. Det finnes heller ikke offisiell statistikk som viser om barn født utenfor

ekteskap, har samboende foreldre. Tall for inngåelse og oppløsning av samboerskap, det vil si paralleller til den årlige ekteskaps- og skilsmissestatistikken er et annet hull i den offisielle statistikken.

Situasjonen er noe annerledes når det gjelder samboere med felles barn. Denne gruppen lar seg identifisere gjennom et familienummer som Sentralkontoret for folkeregistrering har for hver person. Foruten å ha minst ett felles barn, må de være registrert bosatt på felles adresse. Familiestatistikken har årlige opplysninger om samboere med felles barn fra 1987. Denne kategorien samboere er mer enn tredoblet i løpet av perioden det finnes tall for, fra 27 000 til 87 000 par.

Familienummersystemet er også grunnlag for barnestatistikkens klassifisering hvor barn som bor sammen med begge sine foreldre, er inndelt i to grupper avhengig av om foreldrene lever i ekteskap eller samboerskap. I barnestatistikken kan utviklingen i disse to gruppene følges fra 1989. I 1997 utgjorde barn med samboende foreldre 11,6 prosent av alle barn (0–17 år).

Veksten i samboerskap aktualiserer behovet for en løpende statistikk som viser individers faktiske familiesituasjon. Med tanke på en forbedring av statistikken kan det både være aktuelt med en annen organisering av data som allerede forefinnes og etablering av nye datakilder. Vi skal se nærmere på begge punkter.

13.3.1 Utnytting av eksisterende datakilder

Det datagrunnlaget som allerede finnes, ser ut til å gi visse muligheter for å forbedre og utvide den eksisterende samboerstatistikken. Noe ligger rimelig godt til rette og vil i beste fall ikke kreve så mye utredning og bearbeiding. På andre områder er det mer usikkert hva som kan hentes ut, og datatilretteleggingen kan bli omfattende.

A) Oppløsning av samboerskap med felles barn

Stabiliteten i samboerskap er et viktig område hvor det til nå bare foreligger informasjon hentet fra intervjuundersøkelser. Resultatene fra slike undersøkelser vil være forbundet med ulike former for usikkerhet knyttet til utvalgsstørrelse, representativitet, frafall, svarkvalitet, regularitet m.m. Disse undersøkelsene vil derfor vanskelig kunne gi noe fullgodt bilde av hvor stabile samboerskap er og hvordan hyppigheten av samboerbrudd har utviklet seg over tid.

For samboere med felles barn må imidlertid det datagrunnlaget som allerede finnes, antas å kunne brukes til å utarbeide statistikk som viser hvor ofte samboerskap med barn brytes, hvor mange barn som berøres, barnas alder ved bruddet m.m.

Utvalget er klar over at en slik samboerstatistikk vil ha noen klare feilkilder. Dersom et foreldrepar bor i hver sin leilighet i samme boligblokk, vil adresseopplysningene ikke være tilstrekkelig detaljerte til å fange opp dette. Det vil også alltid være noen som ikke melder flytting i rett tid. Alt i alt synes det imidlertid å være en statistikkforbedring som bør utredes, og som uansett ser ut til å kunne gi langt mer innsikt i utviklingen i samboerskap der det er felles barn.

B) Foreldrenes samlivsstatus ved barnets fødsel

Den offisielle statistikken skiller bare mellom barn født i og utenfor ekteskap. Tall fra 1997 viser at 49 prosent av alle barn nå fødes utenfor ekteskap. Melding om fødsel skjer på eget skjema til folkeregisteret i den kommunen moren er bosatt (Lov av 8.ap ril 1981 nr.7 om foreldre og barn § 1). I selve meldingsskjemaet er det spurt om barnets foreldre er gifte og om barnets foreldre lever sammen. Det bør utredes nærmere om dette kan gi grunnlag for å få frem tall for samboende foreldre. Det kan også være aktuelt å anbefale en endring av selve skjemaet slik at både sivilstand (ugift/gift/før gift) og samlivsstatus (gift/samboer/ikke i samliv) registreres.

Medisinsk fødselsregister (MFR) publiserer årlig tall for hvor mange av de utenomekteskapelige fødslene som skjer i samboerskap. Registreringen til MFR bygger på medisinsk melding av fødsel. Registreringen er hjemlet i legeloven og jordmorloven. I det skjemaet som benyttes, er det imidlertid ikke skilt konsekvent mellom sivilstand og samlivsstatus. Det er derfor noe usikkert hvor pålitelige disse opplysningene er. Tall for samboende mødre finnes fra og med 1982, men for de tidligste årene er tallene så lave at det er grunn til å tro at det må ha forekommet en betydelig registreringssvikt. Først fra 1986 er tallene kommet opp på et nivå som samsvarer rimelig bra med andre kilder.

Ifølge MFR hadde 40,3 prosent av alle barn født i 1996 samboende foreldre (Medisinsk fødselsregister 1997), mens barnestatistikkens tall for 0-åringer lå en del lavere med 34,0 prosent av alle 0-åringer registrert med samboende foreldre ved inngangen til 1997. Gitt at kjennemerket samboende foreldre er noenlunde likt registrert, vil differansen være bestemt av dem som har flyttet fra hverandre/sammen etter barnets fødsel og av alle som har giftet seg etter at barnet ble født. Til sammenlikning var andelen med gifte foreldre ifølge barnestatistikken 2 prosentpoeng høyere enn andelen med gifte foreldre i Medisinsk fødselsregister.

C) Intervjuundersøkelser fra Statistisk sentralbyrå

SSB har siden 1992 årlig publisert tall over hvor mange samboere som finnes og hvordan de er fordelt etter ulike bakgrunnsvariabler som alder, region, utdanning m.m. Disse opplysningene er hentet fra SSBs kvartalsvise omnibusundersøkelser. Undersøkelsene gir rimelig gode anslag for fordelingen av samboere, men fanger ikke opp dynamikken (inngåelser og oppløsninger).

Utvalget tar det som gitt at den årlige samboerstatistikken fra omnibusundersøkelsene vil bli opprettholdt, inntil det eventuelt måtte foreligge nye og bedre datakilder.

D) Selvangivelsesstatistikk

Den nye selvangivelsen for personlige skatteytere inneholder en rubrikk for samboers navn og fødselsnummer. Disse rubrikkene er imidlertid bare beregnet på én gruppe samboere, de med felles barn. Etter utvalgets oppfatning vil selvangivelsesstatistikken være lite egnet som datakilde for de fleste analyser av samboerskap. Med de nåværende skatteregler fanger denne statistikken opp mindre enn halvparten av de eksisterende samboerne og avgrenser samboere til dem med felles barn.

E) Folketellinger

Samboeropplysninger finnes både i folketellingen 1980 og 1990, men er registrert relativt restriktivt i den første tellingen. I den siste tellingen er et samboerpar to personer av motsatt kjønn, som på spørreskjemaet oppga å være samboende (uten å være formelt gift med hverandre). For å bli regnet som et par, måtte begge være registrert bosatt på samme adresse. Målt på denne måten, registrerte Folketellingen 1990 204 078 samboere.

Folketellinger gir en mulighet for å etablere tidsseriedata om samboere selv om intervallene blir lange. Tellingene har så langt anvendt snevrere definisjoner av samboere enn hva som har vært vanlig i utvalgsundersøkelser. I fremtiden bør det legges til rette for gjensidige kvalitetskontroller av de respektive datakildene.

13.3.2 Mulige nye datakilder

Utvalget har også vurdert behovet for å etablere nye datakilder. Her er det særlig en mulighet som peker seg ut, nærmere bestemt et boligregister. Finland og Danmark publiserer samboertall basert på opplysninger fra såkalte boligregistre, se 7.1. Det vil si at personer av motsatt kjønn bosatt i samme boenhet, blir regnet som samboere. Det er imidlertid noen begrensninger. For å bli regnet som samboere må personene ikke være i slekt med hverandre, det må ikke bo andre voksne personer i samme boenhet, og aldersforskjellen mellom de to må ikke være større enn et visst antall år. Et boligregister vil innebære en vesentlig forbedring med tanke på husholdnings- og familiestatistikk. Her mangler en i dag løpende oversikt over hvordan husholdningene er sammensatt og kjennskap til samboerpar uten felles barn.

Data basert på det finske boligregistret er blant annet brukt til å sammenligne oppløsningsfrekvenser for samboerpar i forhold til gifte. Også inngåelser av samboerforhold, det vil si en parallell til den løpende giftermålsstatistikken, burde det kunne være mulig å produsere ved hjelp av et boligregister.

I Norge har opplegg og kostnader forbundet med et boligregister vært utredet. Det er imidlertid ikke truffet noen beslutning om å opprette et slikt register. Dersom det før eller senere skulle bli opprettet et boligregister, vil en effektiv kartlegging av samboere også forutsette en endring i bostedsregistreringen for skoleungdom og studenter. Etter gjeldende regler skal de i dag ofte stå registrert på foreldrenes adresse.

Bruk av et mulig boligregister forutsetter også at de som bor sammen har meldt flytting, det vil si at de står oppført bosatt i samme boenhet. Ifølge danske erfaringer er det ikke manglende flyttemeldinger som er den største feilkilden for samboerstatistikken, men de tilfellene hvor flere enn to voksne (som ikke er i familie med hverandre) er bosatt i samme boenhet.

Det beste grunnlaget for en bedret familiestatistikk ligger i at det i fremtiden vil bli etablert et boligregister. På kort sikt synes utsiktene for å få et slikt register å være små. Den langsiktige situasjonen er også usikker.

Kapittel 14

Økonomiske og administrative konsekvenser av utvalgets forslag

14.1 Innledning

Familiedannelse, samlivsform og husholdningsstørrelse har stor økonomisk betydning både for den enkelte og for samfunnet. For den enkelte kan både inntekter og utgifter, så vel som skatter og stønader fra det offentlige, avhenge av om man bor alene eller sammen med samboer eller ektefelle. Med mange velferdsordninger knyttet til familien, vil folks valg av samlivsform ha betydning for offentlige utgifter og inntekter.

Utvalgets forslag vil likevel trolig få beskjedne økonomiske konsekvenser for offentlige budsjetter. De vil føre til økte inntekter på noen og innsparing på andre områder.

Som omtalt i kapittel 13, mangler det tilstrekkelig statistikk over samboere, og det finnes ikke statistikk for utvalgets avgrensning av stabilt og ekteskapslignende samboerskap. Dette gjør at det er vanskelig å anslå hvor mange som vil bli berørt av lovendringer og hvilke administrative og økonomiske konsekvenser de kan få. Det er også uvisst om endringene i lovverket vil føre til flere eller færre samboere og derved påvirke kostnader eller besparelser som følge av forslagene.

14.2 Økonomiske konsekvenser

14.2.1 Privatrettslige områder

Forslagene på det privatrettslige området fører ikke med seg direkte utgifter for det offentlige. Forslagene til regler om forholdet mellom samboerne har til hensikt å redusere konflikter og bidra til løsninger på områder som i dag er uregulert. En klargjøring av rettstilstanden på området og enhetlig definisjon av samboere i regelverket vil spare det offentlige og den enkelte for utgifter til søksmål.

14.2.2 Offentligrettslige områder

De økonomiske konsekvensene av forslagene innen trygde-, sosial- og skattelovgivningen er vanskelige å anslå. Slike anslag vil være avhengige av utviklingen i antall samboere og i hvilken grad forslagene påvirker økonomien til hvert enkelt par. Det vil også være forskjell om man ser virkningene på kort sikt eller lang sikt. I dag er det få samboere i de høyere aldersklassene, og virkningene av endringer i for eksempel pensjon og arveavgift, vil bli små. Men dette kan endre seg når nye generasjoner kommer opp i høyere aldersgrupper.

Det er også vanskelig å vite hva kostnadene ved utvalgets forslag skal måles i forhold til. Der utvalget foreslår at samboere skal behandles etter samme regelverk som gifte, vil det ikke innebære merutgifter i forhold til en situasjon der samboerne gifter seg. Dersom andelen samboere øker på beko-

stning av andelen gifte, og samboere behandles på samme måte som gifte, vil dette under ett ikke gi virkninger på offentlige budsjetter.

Trygd

Statistikk fra Rikstrygdeverket antyder hvor mange samboende par som får trygdeytelser. I mars 1999 var det 175 alderspensjonister og 1280 uførepensjonister som kom inn under bestemmelser som likestiller samboere med gifte – det vil si at de hadde (hatt) barn sammen eller hadde vært gift. Utvalget foreslår ingen endring for denne gruppen.

Når det gjelder gruppen pensjonister som har vært samboende i minst 12 måneder, var det på samme tidsrom registrert 136 alderspensjonister og 318 uførepensjonister. Dette har ført til en årlig innsparing for trygden på rundt regnet 5 millioner kroner. Utvalgets flertalls forslag om at grunnpensjonen først skal reduseres etter to år, vil gi merkostnader av liten betydning.

Utvalget foreslår at denne gruppen også skal få rettigheter som etterlatte. Dette vil få svært beskjedne konsekvenser hvis ikke tallet på samboende pensjonister av denne typen vokser kraftig. Og selv da vil ikke utslaget være stort; for pensjonistene sett under ett vil merutgiftene til etterlattepensjoner balansere omtrent dagens innsparing ved redusert grunnpensjon.

Utvalget foreslår også at denne gruppen samboende pensjonister skal få rett til ektefelletillegg i trygden. Dette vil heller ikke medføre annet enn beskjedne utgifter for trygden. Tallet på forsørgede ektefeller blant samboende pensjonister er lavt.

Skatter og avgifter

Enslige forsørgere . Utvalgets forslag om å fjerne skatteklasse 2 for enslige forsørgere som er samboere, vil medføre økte skatteinntekter på maksimalt 20 millioner kroner i året. Da er det lagt til grunn at det vil berøre et par tusen stabilt samboende eneforsørgere, som vil få skatten økt med rundt 7000 kroner.

Felles ligning. Utvalgets forslag om å gi samboende par der den ene har liten eller ingen inntekt, skatteklasse 2, medfører *maksimalt* en utgift på rundt 100 millioner kroner. Parene det gjelder vil få en skattelette på ca 7 000 kroner, eller inntil det dobbelte der den ene inntekten er så høy at det betales toppskatt. Det er neppe mange som vil komme inn under skatteklasse 2. Av ektepar anslås at ca 15 prosent har felles lignet inntekt (NOU 1999:7), og mange av disse er i de eldste aldersgruppene. Det er all grunn til å tro at andelen av samboerne er lavere; samboerne er gjennomgående yngre enn ekteparene og kvinnene har derved høyere yrkesfrekvens.

Felles ligning av formue vil øke skatten for samboerpar med høye formuer og redusere skatten for samboere der den ene har noe formue. Det finnes ikke statistikk over fordelingen av samboeres formuer, men siden samboere gjennomgående er yngre mennesker, er det grunn til å tro at det neppe er mange som har betydelige formuer. Denne regelendringen vil av disse årsakene antagelig få liten betydning for skatteinntektene.

Arveavgift

Det er vanskelig å anslå med sikkerhet de økonomiske konsekvenser av et fritak eller en reduksjon av arveavgiften for samboere. Utvalget viser til at

andelen av samboere i de eldre årsklasser foreløpig er beskjeden, se 6.3.1. Andelen samboende av alle 50 år og over, er anslått til 4–5 %. For samboere der førstavdøde er under 50 år vil det nødvendigvis dreie seg om et relativt sett lite antall. Alle samboere ønsker heller ikke å tilgodese hverandre i testament. Det er opplyst til utvalget at Arveavgiftsutvalget har tatt initiativ til å få beregnet arveavgiftens betydning knyttet opp mot ulike kategorier arvinger.

Dokumentavgift

Da det ikke er kjent hvor mange samboere som overfører hjemmel til eiendom seg imellom, kan det vanskelig lages noe anslag for hva et avgiftsfritak vil medføre. Endringsforslaget får ingen betydning for de samboerne som kjøper eiendom sammen fra utenforstående selger. Forslaget vil bare kunne få betydning der den ene kjøper seg inn i den andres eiendom eller overtar fast eiendom i forbindelse med brudd eller etter førstavdødes bortgang. Provenybortfallet for staten antas å bli beskjedent.

14.2.3 Forskning og opplysning

Utvalget foreslår økt opplysningsvirksomhet overfor samboere og utarbeidelse av et standardformular for testament mellom samboere og skjema for samboerkontrakter. Det foreslås også økt forskning på området.

Begge disse formålene vil kreve økte bevilgninger på offentlige budsjetter.

14.3 Administrative konsekvenser

Utvalget foreslår endring av de administrative rutiner for fastsettelse av farskap og foreldreansvar for samboende foreldre. Rutinene i seg selv vil ikke være kostnadskrevende.

Utvalgets forslag til nye lover og forskrifter er beskjedent. Det viktigste vil være en utbygging av husstandsfellesskapsloven.

Økt lovgivning omkring samboerskap der håndhevingen i stor grad er basert på egenerklæringer, vil føre til merarbeid for trygdeetaten og skatteetaten. En eventuell vekst i tallet på samboere vil kunne øke merarbeidet ytterligere.

Litteratur

Aslaksen I., Bjerkholt, O., Koren, C. og Olsson, S. O. (1998): «Care work in household and market: Productivity, economic growth, and welfare». Paper presentert på ASSA-konferanse Chicago 3-5 januar 1998.

Blom, S. (1994): «Marriage and Cohabitation in a Changing Society: Experience of Norwegian Men and Women Born in 1945 and 1960» *European Journal of Population* 9:143-73. Kluwer Academic Publishers. Nederland.

Blom, S., Noack, T.og Østbye, L. (1993): «Giftermål og barn – bedre sent enn aldri?» *Sosiale og økonomiske studier* 81. Statistisk sentralbyrå.

Gulbrandsen, L. (1996): «Boligformue og arv», Paper presentert på Bostads- og urbanitetsforskningsseminar. Gävle 24-26 april 1996.

Hoem, J. (1991): «To marry, just in case… The Swedish widow's-pension reform and the peak in marriges in December 1989», *Acta Sociologica* 34: 127-135.

Holmøy, V. og Lødrup, P. (1994): «*Ekteskapsloven og enkelte andre lover med kommentarer* ».

Jensen, A. M. og Clausen, S. E. (1997): «Barns familier. Samboerskap og foreldrebrudd etter 1970». NIBR Prosjektrapport 1997:21.

Kravdal, Øystein (1997): «Does Marriage Require a Stronger Economic Platform Than Informal Cohabitation?» Memorandum, Sosialøkonomisk institutt, Universitetet i Oslo.

Lettenstrøm, Gerd Skoe (1965): «Ekteskap og barnetall – en analyse av fruktbarhetsutviklingen i Norge» *Artikler* 14, Statistisk sentralbyrå.

Lorentzen, P., Rehof, L.A. og Trier, T. (1994): «Den Europeiske Menneskerettskonvention».

Lødrup, P. (1997): *Familieretten* .

Noack, T. (1989): «Den norske familien i endring. Myter og realiteter». *Tidsskrift for samfunnsforskning* 30:473-91.

Noack, T. (1991): «Samboerskap, men ikke ekteskap?» *Samfunnsspeilet* 1 1991.

Noack, T. (1996): «Familieutvikling i demografisk perspektiv» i Brandt, B. og Moxnes, K. (red.): *Familie for tiden. Stabilitet og forandring* . Tano Aschehoug, Oslo.

Noack, T. og Keilman, N. (1993): «Familie og husholdning» *Sosialt utsyn* . Statistisk sentralbyrå.

Noack, T. og Mamelund, S. E. (1997): «Som man måler får man svar» *Ukens statistikk* 20/97. Statistisk sentralbyrå.

Noack, T. og Østby, L. (1981): «Fruktbarhet blant norske kvinner» *Sosiale og økonomiske studier* 49, Statistisk sentralbyrå, Oslo –Kongsvinger.

Opsahl, T. (1991): *Internasjonale menneskerettigheter* .

Ramsøy, N. R. (1994): «Non-marital Cohabitation and Change in Norms: The Case of Norway» *Acta Sociologica* 37:23-37.

Rikstrygdeverket (1997): *Trygdestatistisk årbok* .

Ringen, S. (1998): *The family in question* . London: Demos, s. 46.

Smith, L. og Lødrup, P. (1998): *Barn og foreldre* .

Statistisk sentralbyrå (1994): *Historisk statistikk* 1994.

Statistisk sentralbyrå (1996): *Befolkningsstatistikk* 1995. Hefte III.

Statistisk sentralbyrå (1997b): Befolkningsstatistikk. Inngåtte ekteskap og registrerte partnerskap, 1996: Flere giftermål blant skilte. *Ukens statistikk* 39/97.

Statistisk sentralbyrå (1997c): Samboertall 1996: Samboerskap fortsatt mest utbredt i Nord-Norge. *Ukens statistikk* 23/97.
Statistisk sentralbyrå (1997d): *Ukens statistikk* 29/97.
Statistisk sentralbyrå (1999): *Ukens statistikk* 9.
Thompson E. & Colella, U. (1992): «Cohabitation and marital stability: Quality or commitment?» *Journal of Marriage and the Family* 54, 259-267.
Trost, J. (1993): *Familien i Sverige,* Liber
Østby, L. og Bull, K. S. (1986): «Omfang og utbredelse av samliv uten vigsel», *Tidsskrift for rettsvitenskap* 99:140-66.
Øyen, E. (1966): *Ugifte mødre* , Universitetsforlaget, Oslo.
Justitsministeriets Børnelovsudvalg (1997): «Betænkning om Børns retsstilling».

Vedlegg 1

Gjeldende rett

1 Innledning

Utgangspunktet i norsk rett er at samboere skal behandles som enslige hvis ikke annet er bestemt. På det offentligrettslige området har vi stadig fått flere regler som gjelder spesielt for samboere. Utviklingen har her gått i retning av å likestille samboerskap med ekteskap, særlig hvis samboerne har felles barn. Likestillingen med ektefeller gjelder både til gunst og ugunst for samboerne, sammenlignet med rettsstillingen for enslige.

Ekteskapsloven regulerer inngåelse og oppløsning av ekteskap. Denne loven regulerer også formuesordningen mellom ektefellene under ekteskapet og ved oppløsning av ekteskap. Vi har ingen tilsvarende lov for samboere. Derimot har vi en lov om husstandsfellesskap, som regulerer retten til felles bolig og innbo når husstandsfellesskap opphører. Husstandsfellesskapsloven gjelder ikke bare for samboere, men for alle voksne personer som har bodd sammen uten å være gift. Hvis partene har, har hatt eller venter barn sammen, er det ikke stilt krav om at de må ha bodd sammen en viss tid, men for andre gjelder det krav om at de må ha bodd sammen i minst to år for at loven skal komme til anvendelse.

Det fins ingen generelle overordnede prinsipper i den lovgivningen som i dag gjelder for samboere. Rettsstillingen er dels regulert ved alminnelige regler hvor sivilstand og samlivsstatus er uten betydning, og dels ved særlige regler i forskjellige lover og forskrifter.

Hva som menes med samboere, varierer i de ulike reglene. Ofte er det stilt krav til samboerskapets varighet for at reglene skal komme til anvendelse, men kravene til varighet er ulike. I de tilfellene hvor det gjelder særlige regler for samboere uten felles barn, er det som regel ikke stilt krav til samboerskapets varighet.

På flere områder går kravet ut på at samboere uten felles barn må ha levd sammen i minst to år. Dette er for eksempel stilt som vilkår i hovedtariffavtalen i staten, jf også de kravene som er stilt i husstandsfellesskapsloven. I forhold til reduksjon eller bortfall av trygdeytelser går kravet ut på at samboerskapet har vart i 12 av de siste 18 månedene. Det strengeste varighetskravet fins i forskrift om individuelle pensjonsavtaler etter skatteloven. Her er det stilt krav om at samboerforholdet må ha bestått uavbrutt de fem siste årene før pensjonsavtalen ble inngått.

I tilfeller hvor det dreier seg om krav på ytelser, er det ofte stilt vilkår om at samboerskapet må være dokumentert ved at partene er registrert med samme adresse i folkeregisteret, hvis de ikke har felles barn. Et slikt krav er vanlig å finne i avtalevilkårene for gruppelivsforsikringer og gjelder også etter hovedtariffavtalen i staten. Ved bortfall eller reduksjon av ytelser er det som regel tilstrekkelig at samboerskapet bekreftes ved egenerklæring. I de tilfellene hvor samboere med felles barn er likestilt med ektefeller, er det ikke stilt krav til samboerskapets varighet.

Framstillingen av gjeldende rett tar sikte på å sammenligne rettsstillingen for samboere og ektefeller og særlig få fram forskjellene i rettsstillingen på de forskjellige områdene.

Stoffet er disponert slik at det først blir gitt en oversikt over forskjellige privatrettslige forhold. Deretter blir offentligrettslige forhold behandlet.

2 Etablering og oppløsning av samboerskap og ekteskap

2.1 Generelt

Etablering og oppløsning av samboerskap skjer uformelt. Vi har ingen lover eller annet offisielt regelverk i Norge som setter vilkår for inngåelse eller oppløsning av samboerskap, eller regulerer hvordan et samboerskap skal etableres eller oppløses. Ofte kan det være uklart om og når et samboerskap er etablert og oppløst.

Gjeldende lov om ekteskap ble vedtatt i 1991 og trådte i kraft i 1993. I denne loven er inngåelse og oppløsning av ekteskap inngående regulert. Hele fem kapitler i ekteskapsloven dreier seg om inngåelse og oppløsning av ekteskap. Disse kapitlene inneholder materielle vilkår for å inngå ekteskap, regler om prøving av ekteskapsvilkårene, formelle regler om inngåelse av ekteskap, materielle regler om oppløsning av ekteskap og separasjon og regler om den administrative saksbehandlingen ved oppløsning av ekteskap og separasjon.

Lov om registrert partnerskap ble vedtatt og trådte i kraft i 1993. Denne loven gir to homofile personer av samme kjønn muligheten til å inngå registrert partnerskap med hverandre. Et registrert partnerskap har, med unntak av retten til vigsel og adopsjon, samme rettsvirkninger som et ekteskap.

2.2 Oversikt over reglene om inngåelse og oppløsning av ekteskap

Ekteskapslovens *kapittel 1* regulerer de materielle vilkårene for å inngå ekteskap.

For det første gjelder det krav om minstealder. Den som er under 18 år, kan ikke inngå ekteskap uten samtykke fra dem eller den som har foreldreansvaret og tillatelse fra fylkesmannen. Umyndiggjorte må ha samtykke fra vergen for å inngå ekteskap. Personer som har fått oppnevnt hjelpeverge, må ha samtykke fra hjelpevergen, hvis det faller innenfor hjelpevergens oppdrag å gi slikt samtykke. Ekteskapsloven kapittel 1 inneholder også forbud mot ekteskap mellom nære slektninger. Dette forbudet gjelder slektninger i rett opp- eller nedstigende linje og søsken. I forhold til adoptivbarn gjelder forbudet som hovedregel både overfor opprinnelig slekt og adoptivforeldrene og deres slekt. Videre har kapittel 1 en regel om at ingen kan inngå ekteskap så lenge et tidligere ekteskap eller registrert partnerskap består. For utenlandske statsborgere ble det i 1994 vedtatt en regel om at de må ha lovlig opphold i riket for å inngå ekteskap i Norge.

Ekteskapsloven *kapittel 2* har regler om prøving av ekteskapsvilkårene. Prøvingen skal som hovedregel foretas av en vigsler (vigselmann) på det stedet der en av brudefolkene bor. Til bruk for prøvingen må brudefolkene skaffe nødvendige opplysninger og dokumentasjon.

Ekteskapsloven *kapittel 3* har formregler for inngåelse av ekteskap, regler om ugyldighet m m.

Ekteskapsloven *kapittel 4* har regler om oppløsning av ekteskap og separasjon. Hovedreglene går ut på at skilsmisse kan gis etter separasjon eller etter samlivsbrudd uten forutgående separasjon. Dessuten gjelder en rett til umiddelbar skilsmisse ved alvorlige overgrep og rett til umiddelbar oppløsn-

ing i bestemte tilfeller. Begge ektefellene kan kreve separasjon eller skilsmisse/oppløsning etter disse reglene. Loven setter ikke noen vilkår for å retten til å kreve separasjon. Det har ikke betydning at formålet f eks er å oppnå offentlig stønad, trygdemessige fordeler eller andre utenforliggende hensyn, forutsatt at kravet til atskillelse er oppfylt, jf nedenfor.

Det vanligste er at et ekteskap oppløses etter forutgående separasjon. For at separasjonen skal få rettsvirkning, krever loven at ektefellene ikke fortsetter eller gjenopptar samlivet. Dette innebærer at partene som hovedregel må ha atskilt bolig og husholdning. Kravet til atskillelse og hva det nærmere innebærer er utførlig kommentert i juridisk litteratur, jf blant annet Holmøy og Lødrup, 1994. Det er fastslått uttrykkelig i loven at samliv i en overgangstid inntil samlivet blir brutt, eller kortvarige forsøk på å gjenoppta samlivet, ikke fører til at en separasjon blir uten rettsvirkning. Når ektefellene har vært separert i minst ett år, kan hver av dem kreve skilsmisse. Fristen regnes fra den dagen separasjonsbevilling ble gitt eller separasjonsdom ble avsagt. Det gjelder ingen lengstefrist for å kreve skilsmisse.

Hver av ektefellene kan også kreve skilsmisse hvis samlivet har vært brutt i minst to år. Loven bruker betegnelsen samlivsbrudd når det ikke foreligger dom eller bevilling på separasjon. At samlivet må være brutt, innebærer også etter denne bestemmelsen et krav til faktisk atskillelse. Atskillelseskravet må stort sett vurderes på samme måte som ved skilsmisse etter separasjon. Atskillelsen må imidlertid ha vart minst dobbelt så lenge før det kan gis skilsmisse uten forutgående separasjon.

Ekteskapsloven kapittel 4 har regler om at en ektefelle kan kreve umiddelbar skilsmisse ved alvorlige overgrep fra den andre ektefellen. Videre gjelder regler om at hver av ektefellene kan kreve umiddelbar oppløsning av ekteskapet hvis det er inngått i strid med forbudet mot for nært slektskap eller til tross for at tidligere ekteskap eller registrert partnerskap består. Hvis ingen av ektefellene reiser sak, har som hovedregel fylkesmannen plikt til å reise sak for å få ekteskapet oppløst etter disse reglene.

Ekteskapsloven *kapittel 5* har regler om saksbehandlingen ved oppløsning av ekteskap og separasjon. Kapitlet inneholder regler om tvungen mekling, regler om hvilken myndighet som skal avgjøre saken, særregler om partsrettigheter og saksbehandlingen for fylkesmannen m m.

Reglene om partsrettigheter og saksbehandlingen for fylkesmannen supplerer de alminnelige reglene om saksbehandling i forvaltningsloven.

Reglene om tvungen mekling gjelder for ektefeller med felles barn under 16 år i saker om separasjon og skilsmisse etter samlivsbrudd. Mekling kreves ikke ved skilsmisse etter minst ett års separasjon eller ved skilsmisse på grunn av overgrep. Reglene gjelder heller ikke ved oppløsning av ekteskap som er inngått i strid med forbudet mot for nært slektskap eller til tross for at tidligere ekteskap eller registrert partnerskap består. Etter loven er formålet med meklingen å komme fram til en avtale om foreldreansvaret, samværsretten eller om hvor barnet eller barna skal bo fast. Det er presisert i lovteksten at det skal legges vekt på hva som vil være den beste ordningen for barna. Meklingsplikten gjelder selv om foreldrene er enige om foreldreansvaret og andre spørsmål som gjelder barna.

Barne- og familiedepartementet har fastsatt en egen *forskrift om mekling etter ekteskapsloven* (forskrift av 17.11.1992 med endringer av 19.11.1994). I denne forskriften er det gitt nærmere regler om innholdet i meklingen, hvem som kan foreta mekling, unntak fra plikten til å møte samtidig for mekling, utstedelse av meklingsattest m m. Hvor lenge meklingen skal vare og hvor

mange møter som skal avholdes, må vurderes i hver enkelt sak. Etter forskriften skal det utstedes meklingsattest når partene har kommet fram til en avtale, men også hvis partene ikke er kommet til enighet etter tre timer, og en av partene krever det. Det er også fastsatt at mekleren skal utføre meklingen uten kostnader for partene i inntil 4 timer.

Barne- og familiedepartementet har også fastsatt en *forskrift om mekling etter barneloven* . Etter denne forskriften får samboende foreldre som skal flytte fra hverandre, og som har felles barn under 16 år, tilbud om å møte til mekling, jf pkt 5.6.3. Det er lagt til grunn at det ikke er mulig å fange opp hele gruppen med ugifte foreldre med regler om tvungen mekling fordi det ikke foreligger formelle regler for faktisk samlivsbrudd på tilsvarende måte som ved separasjon eller skilsmisse.

Uavhengig av om foreldrene har vært gift eller ikke, er det et krav at mekling har funnet sted for at sak om foreldreansvaret eller hvor barnet skal bo, skal kunne bringes inn for retten eller fylkesmannen til avgjørelse, jf barneloven §§ 34 og 35. Forutsetningen er at saken gjelder felles barn under 16 år.

Ekteskapsloven kapittel 5 har som nevnt også nærmere regler om hvilken myndighet som skal avgjøre de forskjellige sakene. Utgangspunktet er at separasjon og skilsmisse skal gis av fylkesmannen. Saken skal imidlertid avgjøres av en domstol hvis den gjelder skilsmisse etter samlivsbrudd, og partene ikke er enige om at vilkårene er oppfylt. Dessuten skal avgjørelser om skilsmisse på grunn av overgrep avgjøres av en domstol. Videre må en domstol avgjøre krav om oppløsning av ekteskap som er inngått i strid med forbudet mot for nært slektskap eller til tross for at tidligere ekteskap eller registrert partnerskap består, i tillegg til krav om separasjon eller skilsmisse i visse spesielle tilfeller.

3 Det økonomiske forholdet mellom partene ved samboerskap og ekteskap

3.1 Rettsstillingen under samlivet

1.3.1.1 Forskjeller i rettsstillingen mellom partene under samboerskap og under ekteskap

Rettsstillingen mellom ektefeller er regulert i ekteskapsloven, og det fins også regler i annen lovgivning. Ekteskapslovens regler kommer automatisk til anvendelse på ektefellene og setter ramer for hvilke avtaler de kan inngå om økonomiske forhold. Rettsforholdet mellom samboere er derimot som hovedregel ikke lovregulert. Samboere må derfor inngå avtale hvis de ønsker at rettsstillingen mellom dem skal være annerledes enn rettsstillingen mellom to enslige.

1.3.1.2 Ikke ekteskapelig felleseie

Ektepar har i utgangspunktet felleseie. Denne formuesordningen inntrer automatisk hvis ikke ektefellene inngår avtale om helt eller delvis særeie, eller særeie er bestemt av giver eller arvelater. Felleseieordningen innebærer at partenes formue skal likeledes ved samlivsbrudd eller død. Skjevdelingsregelen medfører imidlertid at felleseiemidler ofte kan kreves holdt utenfor delingen. Valg av formuesordning er uten betydning for ektefellenes råderett

underveis. Samboere har ikke slikt felleseie. Ved samlivsbrudd eller død er problemstillingen om partenes eiendeler er eneeie eller samleie, se pkt. 3.1.4.

1.3.1.3 Ingen lovfestet underholdsplikt eller opplysningsplikt om økonomiske forhold mellom samboere

Samboere har etter lovverket ingen plikt til å underholde hverandre økonomisk. Etter ekteskapsloven § 38 har ektefeller en gjensidig underholdsplikt. Her er det presisert:

> «Ektefellene har sammen ansvaret for de utgiftene og det arbeidet som kreves for det felles hushold og til dekning av andre felles behov, oppfostringen av barna og hver ektefelles særlige behov».

Underholdsplikten omfatter ikke personlig omsorg.

Ekteskapsloven § 39 pålegger ektefeller en plikt til å gi hverandre opplysninger som er nødvendige for å vurdere deres økonomiske stilling. Plikten gjelder også etter brudd i forbindelse med skifte. Hvis en ektefelle nekter å gi disse opplysningene, kan den andre kreve opplysninger direkte av ligningsmyndighetene, forsikringsselskap, banker og andre finansieringsvirksomheter, eventuelt andre som har midler til forvaltning. Samboere har ingen slik innsynsrett i hverandres økonomi.

1.3.1.4 Eneeie eller sameie?

Et samboerskap medfører ingen endringer i eiendomsretten til de eiendelene samboerne hadde før de ble samboere. Hver av dem vil fortsatt eie det de eide før de flyttet sammen. Tilsvarende gjelder for ektefeller. Hvis samboerne eller ektefellene ønsker å være sameiere til eiendeler de eide før samboerskapet eller ekteskapet ble etablert, må de inngå avtale om det. Ektefeller må gjøre dette gjennom en ektepakt, mens samboere kan inngå avtale uten særlige formkrav. I særlige tilfelle ved nedbetaling av lån kan medeiendomsrett etableres også til gjenstander som den andre hadde ved ekteskapes inngåelse eller etableringen av samboerskapet.

Når det gjelder eiendeler som erverves under samboerskapet, er utgangspunktet at hver av samboerne eier det de selv erverver. Dersom noe erverves i fellesskap, blir dette sameie mellom samboerne. Tilsvarende gjelder for ektefeller under ekteskapet. Hvis de ikke inngår avtale om noe annet, kan hver av dem som hovedregel råde over det han eller hun eide før ekteskapet eller senere erverver. Det framgår uttrykkelig av ekteskapsloven § 31 at eiendeler som erverves av begge ektefellene, blir sameie mellom dem. Sameieforhold er nærmere regulert i sameieloven (lov av 18. juni 1965 nr 6). Denne loven gjelder dersom ikke annet følger av avtale eller av særlige rettsforhold, jf § 1. Som hovedregel gjelder den også uavhengig av om partene lever sammen eller ikke.

Uavhengig av sivilstand og formuesordning kan det i en del tilfeller være vanskelig å avgjøre hvem som har anskaffet hva. Det er ikke alltid avgjørende hvem som utad står som eier. Dersom begge partene har bidratt økonomisk, eller anskaffelsen har skjedd ved et samarbeid mellom partene, kan det føre til at de blir sameiere. Det vil ofte være naturlig å anse begge partene som eiere hvis begge har hatt inntekt og f eks mannens inntekt har gått til anskaffelse av større verdier, mens kvinnens inntekt har gått med til daglige utgifter. Samlivets varighet og det at partene sammen har planlagt anskaffelsen, kan få betyd-

ning. Det kan også få betydning hva slags eiendeler det dreier seg om. I ekteskapsloven § 31 er det slått fast at ved vurderingen av hvem som har ervervet eiendeler som har tjent til ektefellenes felles personlige bruk, som felles bolig og vanlig innbo, skal det legges vekt på en ektefelles arbeid i hjemmet. Tilsvarende prinsipp gjelder ifølge rettspraksis for samboere. Selv om det er klart at en gjenstand er i sameie mellom partene, kan det oppstå tvil om sameieandelens størrelse. Etter sameieloven § 2 er utgangspunktet at sameierne eier en halvpart hver.

Spørsmål om eneeie eller sameie og om sameieandelers størrelse oppstår oftest når samboerskap opphører ved brudd eller død, men kan også være et tema under samboerskapet i forhold til partenes råderett over eiendelene og i forhold til hva partenes kreditorer kan ta beslag i. Det vil føre for langt å gi en inngående behandling av disse spørsmålene her. Spørsmålene er utførlig behandlet i juridisk litteratur, jf særlig Thue, 1983 og Sverdrup, 1997. Samboere kan også inngå avtale om at eiendeler skal være eneeie eller sameie og om sameieandeles størrelse. Det vil da være avtalen og ikke partenes ervervsbidrag som avgjør eierforholdet. Det kan gi en pekepinn om eierforholdet om begges navn er inntatt i kjøpekontrakt og skjøte.

1.3.1.5 Råderett

I et samboerskap har hver av partene full faktisk og rettslig råderett over de verdiene de er eneeiere av. Dette er også utgangspunktet i ekteskap, men ekteskapsloven §§ 32– 34 har regler som begrenser en ektefelles råderett over bestemte eiendeler uavhengig av om disse er felleseie eller særeie. Reglene går ut på at en ektefelle ikke kan disponere rettslig over felles bolig og vanlig innbo uten skriftlig samtykke fra den andre. Hvis eiendelene er sameie mellom ektefellene, gjelder tilsvarende for en ektefelles andel i sameiet.

Råderetten over eiendeler som partene eier sammen, reguleres av sameieloven, hvis ikke annet følger av avtale eller særlige rettsforhold. Etter sameieloven § 3 har hver av sameierne rett til å bruke sameiegjenstanden til det formålet den er anskaffet for eller på en måte som følger av vanlig bruk. I tillegg bestemmer sameieloven at omfanget av den enkelte medeiers bruk skal tilsvare eierandelens størrelse. Utgangspunktet er at en sameier fritt kan selge sin eierandel eller en del av denne. Ved salg har medeierne forkjøpsrett hvis ikke salget skjer til livsarvinger, jf sameieloven § 11.

Det særlige forholdet som består mellom samboerne eller såkalt stilltiende avtale kan gi grunnlag for å fravike reglene om råderett i sameieloven. Dette vil særlig gjelde begrensning av bruken i forhold til eierandelens størrelse og retten til å gi bort eller selge eierandelen m m. For å unngå konflikt om slike spørsmål, kan samboerne inngå avtale om hva slags råderett hver av dem skal ha over sameiegjenstander.

Ekteskapsloven § 36 har særregler som gjelder hvis en ektefelle overdrar sin sameieandel i eiendeler som har tjent til felles personlig bruk. Da har den andre ektefellen rett til å løse inn andelen etter skiftetakst. Det samme gjelder hvis en ektefelle har krevd sameiet oppløst.

1.3.1.6 Ansvar for gjeld

Både for samboere og ektefeller er hovedregelen at hver av partene bare er ansvarlig for den gjelden hver av dem stifter, hvis de ikke har avtalt noe annet. Dette gjelder både overfor kreditor og i det underliggende forholdet mellom

partene. Ekteskapsloven § 40 fastslår uttrykkelig at en ektefelle ikke kan stifte gjeld med virkning for den andre hvis det ikke er særskilt hjemmel for det. Dette innebærer at den andre ektefellen ikke blir ansvarlig med mindre annet følger av lov eller avtale. Ekteskapsloven § 41 har imidlertid en unntaksbestemmelse som ikke gjelder tilsvarende for samboere. Unntaket gjelder vanlige avtaler om det daglige husholdet, vanlige avtaler for å dekke den enkelte ektefellens nødvendige behov, oppfostringen av barna og leie av felles bolig. Slike avtaler blir begge ektefellene ansvarlige for hvis ikke noe annet framgår av forholdene. Denne unntaksbestemmelsen gjelder imidlertid bare forholdet til kreditor, ikke forholdet mellom ektefellene. I det underliggende forholdet er den som har stiftet gjelden ansvarlig, hvis ikke disposisjonen omfattes av den andres underholdsplikt.

Som nevnt kan den parten som ikke har stiftet gjelden, bli ansvarlig hvis det følger av avtale. Selv om bare den ene ektefellen står som ansvarlig utad, har Høyesterett avgjort at begge ektefellene kan bli ansvarlige i det innbyrdes forholdet ut fra en konkret vurdering av omstendighetene rundt gjeldsstiftelsen og det økonomiske fellesskapet mellom partene. Samme prinsipp antas å gjelde for samboere, jf pkt 3.2.2.

1.3.1.7 Enkelte særlige regler om boligen

Vi har en egen regel i lov om borettslag § 13 åttende ledd om adgangen til å eie en andel sammen. Ektefeller har alltid adgang til dette, mens det for andre gjelder et krav om at de «i minst to år naturlig har utgjort en husstand», hvis ikke andelen er arvet. Som bevis krever OBOS og NBBL at partene i to år har vært registrert bosatt på samme adresse i folkeregisteret. Lov om borettslag § 16 har en regel om at styret som hovedregel må godkjenne overdragelse av andeler. Styret kan imidlertid ikke nekte godkjenning av overdragelse til bestemte personer, bl a ektefelle eller «noen som andelseieren i minst to år har hatt felles husstand med». Andre andelseiere kan heller ikke gjøre forkjøpsrett gjeldende ved overdragelse til disse personene, jf lov om borettslag § 22 annet ledd.

Når det gjelder vanlige husleieforhold, har lov om husleie § 24 en regel om at det ikke regnes som framleie at leieren tar opp i sin husstand sin ektefelle eller sine egne eller ektefellens nære slektninger. Opptak av andre personer i husstanden krever utleierens samtykke, men samtykke kan bare nektes hvis det foreligger saklige grunner. Utleieren må altså ha saklige grunner for å nekte at leieren får en samboer.

1.3.1.8 Generelt om avtaler mellom partene

Av framstillingen ovenfor framgår det flere steder at samboerne kan inngå avtale for å få en annen rettsstilling enn det som følger av lovreglene eller for å unngå konflikt om særlige spørsmål. Vi har imidlertid generelle lovregler som begrenser avtalefriheten, som også gjelder for samboere. Avtaleloven § 36 har en regel om at en avtale helt eller delvis kan settes til side hvis det ville virke urimelig å gjøre den gjeldende. For samboere gjelder ikke spesielle regler om hvordan avtaler skal inngås, men ved en skriftlig samboeravtale er det lettere å unngå eventuell senere uenighet om hva avtalen går ut på enn ved en muntlig avtale.

Når det gjelder ektefeller, har ekteskapsloven § 37 en regel om at de begrensningene loven setter i ektefellenes råderett, ikke kan fravikes ved avtale

mellom ektefellene. Ektefellelovens kapittel 9 setter rammer for hvilke avtaler ektefeller kan inngå om formuesordningen. Slike avtaler må inngås ved ektepakt. Ekteskapsloven § 46 har også en regel for avtaler om formuesordningen som tilsvarer den generelle regelen i avtaleloven om at en avtale helt eller delvis kan settes til side hvis det vil virke urimelig å gjøre den gjeldende. I stedet for å sette avtalen ut av kraft, kan den ektefellen som blir urimelig dårlig stilt, bli tilkjent et beløp fra den andre ektefellen.

3.2 Rettsstillingen ved brudd

1.3.2.1 Forskjeller i rettsstillingen mellom partene ved brudd i samboerskap og ved brudd i ekteskap

Vi har ingen særskilte regler om fordeling av verdier eller gjeld mellom partene ved brudd i samboerskap. Deling av formue og gjeld mellom partene ved separasjon og skilsmisse er derimot inngående regulert i ekteskapsloven. For ektefeller med felleseie er utgangspunktet at det skal skje en likedeling av ektefellenes samlede formue etter at det er gjort fradrag for gjeld, jf ekteskapsloven § 58. I tillegg har ekteskapsloven § 59 regler om skjevdeling. Vi har ingen tilsvarende regler om deling av samboernes midler. Med noen viktige unntak, jf nedenfor i pkt 3.2.3, gjelder alminnelige formuerettslige regler ved oppgjør mellom samboerne. Utgangspunktet er at hver av partene beholder sitt. Situasjonen blir da den samme som ved brudd mellom to ektefeller som har særeie. Ved ekteskap må imidlertid særeie uttrykkelig avtales for at ikke ordningen med felleseie og ekteskapslovens øvrige regler om deling skal gjelde.

1.3.2.2 Hovedregler om deling av formue og gjeld

Ved brudd i samboerskap er hovedregelen at hver av partene beholder det den enkelte eier, og at de deler verdien av det de har i sameie i samsvar med eierandelene. Om fordeling av eierandelene i sameie, se pkt 3.2.3 nedenfor.

Vi har ingen spesielle regler om fordeling av gjeld ved brudd i samboerskap. Dersom ikke partene har avtalt noe annet, vil hver av dem fortsatt være ansvarlig for den gjelden han eller hun har stiftet. Hvis begge hefter sammen for et lån, vil de etter bruddet fortsatt være ansvarlige sammen. Hvis den ene skal overta tidligere felles bolig, vil det ofte være naturlig at vedkommende også overtar boliglånet. Partene står fritt til å avtale dette seg imellom, men en slik avtale binder ikke kreditor. En overføring av gjeldsansvaret må godtas av kreditor for at den tidligere ansvarlige skal bli fri for sitt ansvar.

Som nevnt i pkt 3.1.6, har Høyesterett lagt til grunn at selv om bare den ene ektefellen står som ansvarlig utad, kan begge ektefellene bli ansvarlige i det innbyrdes forholdet ut fra en konkret vurdering, blant annet av det økonomiske fellesskapet mellom partene. I en dom inntatt i Retstidende 1996 side 1666 avgjorde Høyesterett at hustruen hadde et medansvar i det interne forholdet mellom ektefellene også for den delen av lån til rehabilitering av felles bolig som var tatt opp i mannens navn, og hvor han alene heftet overfor banken. Hustruen anførte at hun eide en halvpart av eiendommen. Når utviklingen av eiendomsmarkedet førte til at eiendommen ble solgt med tap, måtte begge sameierne dele tapet. Samme prinsipp antas å gjelde for samboere.

Utgangspunktet etter ekteskapsloven § 58 er at det ved separasjon og skilsmisse m v skal skje en likedeling – ektefellenes formue skal deles likt etter at det er gjort fradrag for gjeld. Ektefellenes formue skal vurderes hver

for seg, slik at den enkelte ektefelle får et krav på halvparten av den andres netto formue. Dersom en av ektefellene har gjeld som overstiger egen formue, kan vedkommende ikke kreve at den andres midler blir brukt til å dekke denne gjelden. Med andre ord gjelder hovedregelen om at hver av ektefellene bare er ansvarlig for egen gjeld, også her.

Ekteskapsloven har som nevnt også regler om skjevdeling, jf § 59. Disse går ut på at verdien av formue som klart kan føres tilbake til midler ektefellen hadde da ekteskapet ble inngått eller senere har fått ved arv, eller ved gave fra andre enn ektefellen, som utgangspunkt kan kreves holdt utenfor delingen. En ektefelle kan også gis rett til å holde utenfor delingen hele eller deler av verdien av annet felleseie hvis sterke grunner taler for det. Dessuten gjelder det særskilte unntak fra likedelingsprinsippet for bestemte eiendeler og rettigheter, blant annet personlige eiendeler og rettigheter i offentlige trygde- og pensjonsordninger, jf § 61. Etter ekteskapsloven § 42 kan ektefellene ved ektepakt avtale at de skal ha helt eller delvis særeie, d v s at formuen ikke skal deles ved ekteskapets opphør. De kan også ved ektepakt avtale at enkelte av reglene om skjevdeling ikke skal gjelde ved et senere skifteoppgjør, jf § 44.

Hvis ektefellene bare har formue som er felleseie, og det ikke blir krevd skjevdeling, kan hver av dem i sin del gjøre fullt fradrag for egen gjeld, jf ekteskapsloven § 58. Hvis en ektefelle har særeie eller holder midler utenfor delingen, gjelder det særlige regler om hvilke gjeldsposter det kan gjøres fradrag for. Ekteskapsloven har også regler om skjæringstidspunkt for gjeld det kan gjøres fradrag for, og regler om gjeld som begge ektefellene er ansvarlige for.

Etter skifteloven (lov av 21. februar 1930) kan hver av ektefellene kreve offentlig skifte av felleseie. Da skal det økonomiske oppgjøret mellom dem foretas av skifteretten. Skifteloven har nærmere regler om når et felleseieskifte mellom ektefeller skal foretas av skifteretten, hva behandlingen omfatter, hvordan den foregår m m. Samboere har ingen tilsvarende mulighet til å kreve å kreve offentlig skifte, men de kan bringe tvistespørsmål inn for de ordinære domstolene til avgjørelse. I forhold til ordinær domstolsbehandling innebærer som regel behandling for skifteretten en enklere, raskere og billigere behandling.

1.3.2.3 Fordeling av eiendeler – særlige rettigheter til felles bolig og innbo – husleie og bruksrett

I samboerskap beholder hver av partene det den enkelte eier alene. For eiendeler som er i sameie kan partene bli enige om hvem som skal overta eller at gjenstanden skal selges på det åpne marked. De kan også på forhånd avtale hva som skal skje med sameiet ved et brudd. Hvis partene ikke blir enige om hva som skal skje med det de eier sammen, må oppløsning av sameiet skje etter reglene i sameieloven § 15. Det innebærer at hvis eiendelen ikke kan deles uten skade, skal den selges etter reglene i tvangsfullbyrdesloven så langt de passer. Utgangspunktet er da at salget skal skje ved offentlig auksjon, men salget kan også skje ved såkalt medhjelpersalg, det vil si gjennom en eiendomsmekler.

For rett til overtagelse av felles bolig og innbo gjelder lov om rett til felles bolig og innbo når husstandsfellesskap opphører. Loven kommer til anvendelse når «to eller flere ugifte personer over 18 år har bodd sammen i en husstand». Det kreves at partene enten har bodd sammen i minst to år, eller at de har, har hatt eller venter barn sammen. Loven gjelder med andre ord ikke bare

for samboere, men også for andre som i minst to år har bodd i hussstandsfellesskap. Som bevis for at partene har bodd sammen i minst to år, vil det være en fordel at de har vært registrert med felles adresse i folkeregisteret, men erklæringer fra naboer, utleier eller andre kan også være brukbare som bevis.

Husstandsfellesskapsloven går i hovedtrekk ut på at en av partene kan få rett til å overta felles bolig og innbo som helt eller delvis tilhørte den andre. Loven skiller mellom opphør ved død og opphør på annen måte, og stiller strengere krav for retten til å overta eiendelene når husstandsfellesskapet oppløses på annen måte enn ved død. Da kreves det «sterke grunner» for at en av partene kan overta eiendelene, jf lovens § 3, mens det ved opphør ved død kreves «særlige grunner», jf § 2. Kravet til sterke grunner er satt fordi retten til overtakelse er et unntak fra hovedregelen om at partene etter et brudd beholder det hver enkelt eier. Kravet er det samme som gjelder for at en ektefelle kan gis rett til å løse ut bolig og innbo som er den andre ektefellens særeie, jf ekteskapsloven § 74. Husstandsfellesskapsloven gir bare rett til å overta eiendeler og regulerer ikke overføring av økonomiske verdier. Den som får rett til å overta eiendelen, må som utgangspunkt betale markedsverdi for den. Retten til å overta innbo gjelder innbo som er vanlig i ordinære hjem.

Hvis samboerne er sameiere i eiendommen, kan det framsettes krav om overtakelse av den andres del av eiendommen. I forarbeidene til loven (Ot. prp. nr. 52, 1990–91, side 25) er det lagt til grunn at det vil være lettere å nå fram med krav om overtakelse av en slik del av eiendommen, enn av hele eiendommen. I en kjennelse av 26. mars 1997 (Sak nr. 96 – 04771 A/37) har Oslo byrett i tråd med dette lagt til grunn at kravet til kvalifisert interesseovervekt i slike tilfeller må nedtones noe.

Som et alternativ til å overta boligen, kan en av partene, hvis særlige grunner taler for det, få bruksrett til boligen. Tilsvarende krav gjelder etter ekteskapsloven § 74 for at en ektefelle kan gis bruksrett til en bolig som er den andre ektefellens særeie. Av forarbeidene til husstandsfellesskapsloven framgår det: «Dersom en annen enn eieren av boligen tilkjennes bruksrett, må vedkommende betale vederlag for bruken i tråd med alminnelige prinsipper» (Ot. prp. nr. 52, side 25).

Et krav på husleie vil foreldes etter de vanlige foreldelsesreglene. Husleie kan derfor normalt ikke kreves for en periode på mer enn tre år regnet tilbake fra når sak reises. I en sak som var for Borgarting lagmannsrett 22.01.96 (LB-1995–00798 A) var det gått fem år siden kvinnen flyttet ut. Hun fikk medhold i sitt krav om husleie beregnet tre år tilbake. Retten uttalte at mannen hadde fått en overgangsperiode på ca. 22 måneder «som må ansees å ha gitt ham en rimelig mulighet til å ordne sitt økonomiske mellomværende. (Mannen) må ha innsett at han ikke over lengere tid kunne bruke leiligheten som han selv ville. Dersom en plikt til å yte kompensasjon fremstod som et økonomisk problem, måtte han selv tatt konsekvensen og leiet bort leiligheten inntil salgsmarkedet hadde bedret seg.»

Reglene i husstandsfellesskapsloven går som utgangspunkt foran eventuelle bestemmelser i en avtale mellom samboerne om hvem som skal overta felles bolig og innbo ved brudd i samboerskapet, se § 4. En slik avtale må imidlertid tas med i vurderingen av om en av partene skal gis rettigheter etter loven.

Ved et skifte etter ekteskap har hver av ektefellene etter ekteskapsloven § 66 rett til å beholde eiendeler som vedkommende fullt ut eller for det vesentlige eier. Unntak gjelder hvis dette vil virke «åpenbart urimelig etter forholdene». I likhet med husstandsfellesskapsloven har ekteskapsloven § 67

regler som gir rett til å overta felles bolig og innbo. Kravet er her ikke så strengt som ved brudd i husstandsfellesskap. Ved brudd i ekteskap er det tilstrekkelig at særlige grunner taler for at den ene ektefellen kan overta felles bolig og innbo. Når det gjelder verdsettelsen av de enkelte eiendelene, gjelder samme regler som etter husstandsfellesskapsloven. Som utgangspunkt må den som får rett til å overta eiendelen, betale markedsverdi for den, jf ekteskapsloven § 69. Etter ekteskapsloven § 68 kan en ektefelle også gis bruksrett til en bolig som helt eller delvis blir overtatt av den andre. Her er vilkåret det samme som etter husstandsfellesskapsloven – at særlige grunner taler for det. Som ved opphør av husstandsfellesskap, kan den ektefellen som eier boligen, kreve vanlig markedsleie. Etter ekteskapsloven § 92 kan en ektefelle også gis bruksrett til bolig eller vanlig innbo i det felles hjemmet ved en midlertidig avgjørelse. Slik midlertidig avgjørelse kan ikke treffes med hjemmel i husstandsfellesskapsloven.

I en dom avsagt av Asker og Bærum herredsrett 30. november 1998 (Sak nr 98–1501 A) ble midlertidig bruksrett gitt til en kvinne som skulle ha den daglige omsorgen for barna. Bruksrett ble gitt inntil det forelå rettskraftig dom om overtakelse av boligen, eller det økonomiske oppgjøret mellom partene knyttet til boligen var opp og avgjort. Ved midlertidig forføyning etter tvangsfullbyrdelseslovens alminnelige regler ble det bestemt at bruksretten skulle iverksettes to uker etter forkynnelse av dommen.

1.3.2.4 Vederlagskrav

Etter ekteskapsloven § 63 kan en ektefelle kreve vederlag hvis den andre ektefellen har brukt felleseiemidler til å øke verdien av midler som er særeie, eller til å erverve eiendeler eller rettigheter som etter særlige regler er unntatt fra deling. Dessuten kan det kreves vederlag ved erverv av særlige rettigheter «i den utstrekning utgiftene overstiger det som må anses rimelig», og når en ektefelle «på en utilbørlig måte vesentlig har svekket delingsgrunnlaget». Ekteskapsloven § 73 bestemmer at en ektefelle kan tilkjennes vederlag fra den andre ektefellen hvis han eller hun har «gjennom bidrag til familiens underhold, ved arbeid eller på annen måte i vesentlig grad medvirket til å øke midler som er den andre ektefelles særeie».

For samboere har vi ikke lovbestemte regler om krav på vederlag ved deling av formuen, slik ekteskapsloven har ved deling av ektefellers formue. I dom inntatt i Retstidende 1984 side 497 behandlet Høyesterett spørsmålet om vederlag ved oppløsning av samboerforhold. Høyesterett ga ikke vederlagsreglene i ekteskapsloven tilsvarende anvendelse på samboere, men åpnet for å tilkjenne vederlag ved oppløsning av et samboerforhold, basert på alminnelige berikelses- og restitusjonsprinsipper og rimelighetsbetrakninger. I den konkrete saken fant imidlertid Høyesterett ikke at vilkårene for å tilkjenne vederlag forelå. I en dom avsagt av Frostating lagmannsrett 22. januar 1990, ankesak nr. 122/1989, ble en kvinne tilkjent vederlag under henvisning til alminnelige restitusjons- og rimelighetsbetrakninger.

Hvor mye som skal til av innsats fra den ene parten for at vedkommende kan kreve vederlag, er uavklart. For å unngå konflikt kan samboerne i de tilfellene det kan være aktuelt å kreve vederlag, f eks for en arbeidsinnsats som har ført til verdiøkning av midler den andre samboeren eier, inngå skriftlig avtale som regulerer dette.

For en grundigere behandling av spørsmål om vederlagskrav vises til Kirsti Strøm Bull, 1985 og 1992.

1.3.2.5 Ingen lovfestet rett til underholdsbidrag

Etter lovverket har samboere ingen underholdsplikt overfor hverandre under samboerskapet, jf pkt 3.1.2. Heller ikke ved brudd i samboerskap har vi lovregler som gir den ene parten noen rett til underholdsbidrag fra den andre. Ekteskapsloven har derimot i kapittel 16 regler om bidrag etter separasjon og skilsmisse. Etter lovens § 79 er hovedregelen at ektefellenes gjensidige underholdsplikt opphører ved separasjon, skilsmisse eller annet samlivsbrudd. Hvis en ektefelles evne til og mulighet for å sørge for et passende underhold er blitt dårligere som følge av omsorgen for felles barn eller fordelingen av felles oppgaver under samlivet, kan imidlertid den andre ektefellen pålegges å betale bidrag. I andre tilfelle kan bidrag pålegges hvis «særlige grunner» taler for det. Lovens §§ 80 – 85 har nærmere regler om utmåling og fastsettelse av bidrag, varigheten, bortfall og endring av bidrag m m.

1.3.2.6 Avtaler mellom partene om deling av formuen – begrensninger

Samboere kan på forhånd inngå avtaler om hvordan verdier og gjenstander skal fordeles ved samlivsbrudd. Når det gjelder rett til overtakelse av tidligere felles bolig og innbo, kan allikevel en parts rettigheter etter hustandsfelleskapsloven gå foran det som er avtalt mellom partene på forhånd, jf pkt 3.2.3 foran. På opphørstidspunkt kan partene med bindende virkning avtale fordelingen av de enkelte verdier, se Karnov, bind 3, s 2685.

I et tilfelle som har vært for domstolene (Jæren herredsrett 22. april 1998, Sak nr. 98–00069 A) hadde to samboere i forbindelse med et skifte inngått avtale om likedeling av sin samlede formue og avtalt hvordan eiendelene skulle fordeles. Bakgrunnen for avtalen var at begge partene trodde at det gjaldt en likedelingsregel ved brudd i samboerskap, tilsvarende det som gjelder ved skilsmisse. Da mannen, som hadde størstedelen av formuen, senere ble kjent med at det ikke gjaldt noen slik likedelingsregel, krevde han at avtalen skulle settes til side fordi den var urimelig. Retten fant at avtalen ikke var urimelig. Det ble lagt vekt på partenes økonomiske situasjon etter bruddet. Kvinnen var uten arbeid. Under samboerskapet hadde hun vært hjemme og passet barna. Hun skulle ha den daglige omsorgen for parets barn etter bruddet, og trengte økomiske midler for å kunne etablere et nytt hjem etter å ha flyttet ut av samboerens hus.

Ektefeller kan som nevnt i pkt 3.1.8 avtale særeie ved ektepakt med den konsekvens at det ikke skjer noen deling ved et brudd. Ektefeller kan også ved ektepakt avtale at skjevdeling ikke skal finne sted. Utover dette vil forhåndsavtaler om hvordan felleseiemidler skal deles være ugyldige. På delingspunktet har imidlertid ektefellene avtalefrihet. Ekteskapslovens delingsregler kan fravikes. Slike oppgjørsavtaler krever ikke ektepakt.

Ekteskapsloven § 65 har en egen regel om avtaler mellom ektefeller om oppgjøret ved deling av formuen. Regelen tilsvarer regelen i avtaleloven § 36, men bestemmer også at i stedet for å sette avtalen til side, kan den ektefellen som blir urimelig dårlig stilt, bli tilkjent et beløp fra den andre ektefellen.

3.3 Gjenlevendes rettsstilling

1.3.3.1 Forskjeller i rettsstillingen til gjenlevende samboer og gjenlevende ektefelle

Gjenlevende samboer har etter lovverket ingen arverett etter avdøde og heller ingen rett til å sitte i uskiftet bo. Det må derfor avklares hvilke verdier som tilhørte avdøde og hvilke verdier som tilhører gjenlevende. Gjenlevende beholder det han eller hun eier, mens avdødes verdier fordeles ved arveoppgjøret. Spørsmål om hvem som eier hva og om det foreligger sameie, avgjøres på samme måte som når partene flytter fra hverandre, jf pkt 3.1.3. En samboer kan imidlertid sikres arverett ved testament, jf nedenfor.

Som nevnt i pkt 3.2.3, har vi en egen lov om rett til felles bolig og innbo når husstandsfellesskap opphører. Gjenlevende samboer kan gis rett til å overta felles bolig og innbo etter nærmere regler i denne loven, jf pkt 3.3.5. Gjenlevende ektefelles rett til å overta bestemte eiendeler, herunder bolig og innbo, er nærmere regulert i skifteloven § 63, jf pkt 3.3.5.

Forholdet mellom gjenlevende ektefelle og avdødes arvinger er regulert i en egen bestemmelse i ekteskapsloven, jf § 77. Utgangspunktet er at reglene om deling av formuen ved separasjon og skilsmisse gjelder tilsvarende, jf pkt 3.2.2. Det gjenlevende ektefelle kan beholde etter disse reglene, kalles boslodd. I tillegg til egen boslodd har gjenlevende ektefelle rett til arv av avdødes boslodd. Retten til arv på grunnlag av ekteskap er regulert i arvelovens kapittel 2. Gjenlevende ektefelle har også rett til å sitte i uskiftet bo med avdødes andre arvinger etter loven, jf arveloven kapittel III. Retten til uskifte bortfaller hvis gjenlevende ektefelle gifter seg, men ikke hvis vedkommende blir samboer, jf arveloven § 23.

Når det er livsarvinger etter arvelateren, har gjenlevende ektefelle etter arveloven § 6 rett til fjerdeparten av arven. Minstearven skal likevel tilsvare 4 ganger grunnbeløpet i folketrygden (grunnbeløpet er pr 1.5.1998 kr 45 370). Hvis de nærmeste slektsarvingene til arvelateren er foreldre eller livsarvinger etter disse, har gjenlevende ektefelle rett til halvparten av arven, likevel minst 6 ganger grunnbeløpet i folketrygden. I bo med små formuer innebærer retten til minstebeløp at gjenlevende ektefelle arver alt. I de tilfellene hvor det ikke er arvinger som nevnt etter arvelateren, arver også gjenlevende ektefelle alt, hvis ikke arvelateren har bestemt noe annet i testament. En ektefelles rett til minstearv etter arveloven kan imidlertid ikke begrenses ved testament, jf arveloven § 7. Arv ut over minstebeløpene kan som hovedregel bare begrenses ved testament som gjenlevende har fått kunnskap om før arvelateren døde.

1.3.3.2 Generelt om ansvar for avdødes gjeld

Skal noen bli ansvarlig for avdødes gjeld, kreves det en uttrykkelig erklæring om overtakelse av gjeldsansvaret. Et vilkår for privat skifte er at minst en av arvingene avgir en erklæring til skifteretten om overtakelse av ansvaret for avdødes gjeld. Hvis gjenlevende samboer ikke er medarving og det skiftes privat, er utgangspunktet at arvingene er ansvarlige for avdødes gjeld. Dersom begge samboerne har tatt opp lån sammen, er imidlertid gjenlevende fortsatt ansvarlig for gjelden. Tilsvarende gjelder for ektefeller. Ved offentlig skifte skal skifteretten normalt sørge for at gjelden blir dekket eller sikret før arven fordeles.

1.3.3.3 Arv etter testament

Siden en samboer etter loven ikke har rett til arv når den andre samboeren dør, blir adgangen til å tilgodese gjenlevende ved testament mye viktigere for samboere enn for ektefeller. Arveloven har imidlertid bestemmelser som innebærer begrensninger i testasjonsadgangen. Hvis arvelateren etterlater seg livsarvinger (barn, barnebarn eller oldebarn), er adgangen til å tilgodese andre ved testament begrenset til en tredjedel. Dette gjelder uavhengig av om det dreier seg om samboernes felles livsarvinger eller livsarvinger som bare arvelateren har. Etter arveloven § 29 er to tredjedeler av formuen til arvelater pliktdelsarv for livsarvingene. Ved større formuer har arveloven beløpsgrenser for pliktdelsarven.

Hvis samboerne vil tilgodese hverandre uavhengig av hvem som dør først, kan de opprette et felles gjensidig testament, jf arveloven § 49 tredje ledd. Barnløse samboere kan i et gjensidig testament fritt bestemme hva slags ordning de ønsker, f eks en ordning som tilsvarer uskifteordningen for ektefeller. I tillegg til å bestemme hvordan arven skal fordeles, kan samboerne i testamentet sette begrensninger i lengstlevendes rådighet over arven i live.

Som andre testamenter kan et gjensidig testament endres eller tilbakekalles. Endring eller tilbakekalling av et gjensidig testament er imidlertid som hovedregel bare gyldig hvis den andre testatoren har fått kunnskap om endringen før arvelaterens død, jf arveloven § 57 tredje ledd. Begrunnelsen for denne varslingsregelen er at den ene ikke skal kunne svekke den andres rettigheter og beholde eller bedre sine egne rettigheter uten at den andre får mulighet til å innrette seg etter endringene.

Ofte inneholder et gjensidig testament bestemmelser om hvordan arven skal fordeles både ved førstavdødes og ved lengstlevendes død. Arveloven § 58 har særlige regler om at gjenlevende ektefelle som har overtatt arven etter et gjensidig testament, kan tilbakekalle eller endre bestemmelser om arverett for sine egne slektsarvinger. Gjenlevende ektefelle kan imidlertid ikke endre eller tilbakekalle bestemmelser om arverett for andre, hvis ikke disse er tilgodesett etter særskilt ønske fra gjenlevende. Det er uavklart om denne regelen skal gjelde tilsvarende der samboere har opprettet gjensidig testament.

Arveloven § 67 har også regler om fordeling av arven når begge ektefellene er døde uten å etterlate seg livsarvinger, og de har opprettet et gjensidig testament som ikke bestemmer noe om arverett for andre (sekundærarverett). Utgangspunktet er da at boet skal deles likt mellom begge ektefellenes slektninger. I juridisk teori er det drøftet om denne regelen skal gjelde tilsvarende der samboere har opprettet gjensidig testament. Svaret er noe usikkert, men antakelig må det legges til grunn at regelen ikke gjelder tilsvarende for samboere som ikke etterlater seg livsarvinger. Utgangspunktet blir da at når lengstlevende samboer dør, og det gjensidige testamentet ikke bestemmer noe om sekundærarverett for andre, og lengstlevende heller ikke har opprettet nytt testament, går hele arven til lengstlevendes arvinger etter loven.

Dersom samboerne ikke etterlater seg livsarvinger, og det gjensidige testamentet ikke bestemmer noe om arvefordelingen ved lengstlevendes død og heller ikke setter noen begrensninger i lengstlevendes rådighet for øvrig, er utgangspunktet at arven etter førstavdøde med endelig virkning har tilfalt lengstlevende. Dette innebærer at lengstlevende i slike tilfeller fritt kan disponere over formuen, både ved testament og på annen måte.

1.3.3.4 Særlige rettigheter til felles bolig og innbo

Etter reglene i husstandsfellesskapsloven kan gjenlevende samboer få rett til å overta felles bolig og innbo som helt eller delvis tilhørte avdøde. Når husstandsfellesskap opphører ved død, er det tilstrekkelig at det foreligger «særlige grunner» for at gjenlevende kan få rettigheter etter denne loven, mens det ved opphør på annen måte kreves «sterke grunner», jf pkt 3.2.3. Reglene gjelder generelt i forhold til avdødes arvinger, men i vurderingen av om det foreligger særlige grunner, kan det bli avgjørende hvilke arvinger avdøde etterlater seg. I tillegg til gjenlevendes behov for å bli boende i boligen og overta innboet må generelle rimelighets- og rettferdighetsbetraktninger tillegges vekt. Utgangspunktet er at den som får rett til å overta eiendelen, må betale markedsverdi for den.

Det framgår ikke uttrykkelig av husstandsfellesskapsloven at lovens regler går foran eventuelle bestemmelser i avdødes testament om hvem som skal overta eiendelene. Dette er imidlertid lagt til grunn i forhold til den tilsvarende regelen i skifteloven som gjelder for ektefeller, jf nedenfor. Utgangspunktet blir da at det samme gjelder for samboere, siden forutsetningen var at reglene skulle ha samme innhold. Uansett må testamentet tas med i vurderingen av om gjenlevende samboer skal få rettigheter etter loven.

I rettspraksis er det også lagt vekt på avtaler mellom partene, jf. lovens § 4. I en samboeravtale hadde partene skrevet at «Fast eiendom med påstående bygg, løsøre, bankinnskudd og verdipapirer, tilhører (den mannlige samboeren)». Da han døde, ble kvinnen som følge av avtalen ikke ansett som medeier i eiendommen, til tross for at hun blant annet hadde foretatt noen investeringer i boligen. Kvinnen framsatte også krav om å få overta eiendommen med hjemmel i husstandsfellesskapsloven § 2. I sitt testament hadde mannen skrevet at hun skulle «på si levetid ha vederlagsfri bruksrett til eigedommen». Siden hun hadde rett til å bo på eiendommen, fant retten at det ikke var «særlig grunn» til at hun også skulle få rett til å overta eiendomsretten til eiendommen. (Avgjørelse av Ytre Sogn skifterett 4. juni 1998, Sak nr 98–00071 A).

Husstandsfellesskapsloven har ikke noen regel om at gjenlevende som alternativ til å overta boligen, kan få bruksrett til den, slik loven har hvis husstandsfellesskapet oppløses på annen måte enn ved død. Etter husleieloven § 31 gjelder det imidlertid særlige regler om rett til å tre inn i leieforhold etter leierens død. I tillegg til gjenlevende ektefelle og slektninger i rett nedstigende linje gjelder disse reglene også andre personer som ved leierens død hørte til hans eller hennes husstand, forutsatt at de fyller vilkårene for å få rettigheter etter reglene i husstandsfellesskapsloven.

Gjenlevende ektefelle har rett til å få utlagt felles bolig og innbo på sin lodd etter nærmere regler i skifteloven § 63 annet ledd. Vilkåret for å overta felles bolig og innbo etter disse reglene er at det «ikke vil være åpenbart urimelig etter forholda». Hvis eiendelen var avdødes særeie, er vilkåret det samme som etter husstandsfellesskapsloven – at «særlige grunner» taler for at gjenlevende kan overta den.

1.3.3.5 Fordeling av øvrige eiendeler

Når det gjelder fordeling av andre eiendeler enn felles bolig og innbo, vil gjenlevende samboers rettigheter være avhengig av om vedkommende er tilgodesett i testament. Hvis gjenlevende ikke er tilgodesett i testament, har vedkommende ikke krav på noen av eiendelene etter avdøde. Når det gjelder eien-

deler samboerne eide sammen, vil det oppstå et sameie mellom gjenlevende samboer og avdødes arvinger. Reglene i sameieloven vil da gjelde. Som utgangspunkt har ingen av partene noen fortrinnsrett til å overta eiendelene. Hvis avdøde har disponert over sin andel ved testament, kan imidlertid gjenlevende samboer innløse andelen hvis ikke testamentet er til fordel for noen av avdødes nærmeste arvinger etter loven, jf sameieloven § 11. Hvis avdødes arvinger selger sin andel til andre enn ektefelle eller barn, har også gjenlevende en innløsningsrett. I de tilfellene hvor gjenlevende samboer ikke kan kreve innløsning og ikke blir enig med avdødes arvinger om en løsning, kan hver av dem etter reglene i sameieloven § 15 kreve sameiet oppløst. Hvis eiendelen ikke kan deles uten skade, skal den selges etter reglene i tvangsfullbyrdelsesloven så langt de passer. Salget kan skje gjennom en eiendomsmekler eller ved en offentlig auksjon, og gjenlevende samboer har da en mulighet til å tre inn i det høyeste budet.

Gjenlevende samboer kan være tilgodesett i testament enten som arving eller som såkalt legatar. Etter skifteloven § 124 er en *arving* enhver som etter lovens arveregler eller testament skal ha alt eller en andel av det avdøde etterlater seg. En *legatar* er en som ved testament på annen måte er gitt en fordel, det vil si en som er tilgodesett med bestemte ting eller et bestemt beløp. En som i egenskap av ektefelle eller arving har krav på lodd i boet, blir kalt *loddeier* . Skifteloven § 61 har særlige regler som gjelder for loddeiere. Disse reglene kommer til anvendelse hvis gjenlevende samboer er arving, men ikke hvis vedkommende er legatar. Dette innebærer at hvis gjenlevende samboer i testament er tilgodesett med hele arven eller en andel av arven, er vedkommende loddeier og får dermed rettigheter etter skifteloven § 61.

Hvis gjenlevende samboer er innsatt som enearving, skal vedkommende overta alle eiendelene etter avdøde, forutsatt at vedkommende ikke etterlater seg livsarvinger. Som nevnt i pkt 3.3.3, er to tredjedeler av formuen til arvelater pliktdelsarv for livsarvingene. For øvrig kan hver av loddeierne kreve at boets eiendeler blir solgt, hvis testamentet ikke har bestemmelser om fordelingen av eiendelene, jf skifteloven § 61 første ledd. Ved salg har gjenlevende samboer en mulighet til å kjøpe eiendelen. Skifteloven § 61 annet ledd gir loddeierne en mulighet til å overta bestemte eiendeler selv om de andre loddeierne motsetter seg det. Vilkåret for dette er at «gode grunner taler for det, og det ikke er noen rimelig grunn for de andre loddeiere til å sette seg mot det».

Når det gjelder gjenlevende ektefelle, har skifteloven § 63 første ledd en særregel om at vedkommende har rett til å få utlagt på sin lodd bestemte eiendeler som han eller hun fullt ut eller for det vesentligste har brakt inn i boet. Denne retten gjelder «når det ikke vil være åpenbart urimelig etter forholda». For øvrig gjelder de reglene som er nevnt ovenfor om loddeiernes adgang til å kreve boets eiendeler solgt og mulighet til å overta eiendelene, også for gjenlevende ektefelle.

1.3.3.6 Vederlagskrav

Ved oppløsning av samboerskap kan en samboer i visse tilfeller ha krav på vederlag fra den andre samboeren, se pkt 3.2.4. Når et samboerskap opphører ved død, kan det tenkes at både gjenlevende samboer og avdødes arvinger kan ha krav på vederlag. Grunnlaget for et vederlagskrav er det samme som ved brudd mellom samboere; rimelighetsbetraktninger og alminnelige berikelses- og restitusjonsprinsipper. Vi har i underrettspraksis flere eksempler på at

gjenlevende samboer/dødsboet er tilkjent vederlag for arbeidsinnsats. Dette gjelder særlig tilfeller hvor innsatsen har ført til en verdiøkning, jf. dom avsagt av Eidsivating lagmannsrett 12. november 1984, ankesak 318/83. Vederlag er imidlertid også tilkjent gjenlevende samboer i tilfeller hvor det ikke kan påvises at arbeidsinnsatsen har ført til en verdiøkning for avdøde, men hvor avdøde har mottatt en ytelse som vedkommende ellers måtte ha betalt for.

Etter ekteskapsloven § 77 kan gjenlevende ektefelle fremme vederlagskrav overfor avdødes arvinger i samme tilfeller som ved deling av formuen når begge ektefellene lever. Vederlagskrav etter reglene i ekteskapsloven anses som en personlig rett, slik at avdødes arvinger ikke kan fremme vederlagskrav overfor gjenlevende ektefelle etter disse reglene.

1.3.3.7 Avtaler mellom samboerne – grensen mellom livs- og dødsdisposisjoner

En avtale mellom samboerne som får virkning mens begge er i live, kalles en livsdisposisjon. Dersom avtalen tar sikte på å regulere forhold etter at en av samboerne er død, vil den som hovedregel være en dødsdisposisjon. Kravene til testament må da være oppfylt. Arveloven kapittel VIII har regler om formkrav som må være oppfylt for at et testament skal være gyldig. Som nevnt i pkt 3.3.3, er det også begrensninger i testasjonsadgangen hvis arvelateren har livsarvinger.

Det kan i flere tilfeller være tvilsomt om en samboeravtale skal anses som en livsdisposisjon eller en dødsdisposisjon. Spørsmålet vil særlig oppstå hvis avtalen ikke har fått noen virkning mens begge samboerne lever. En avtale som regulerer økonomiske forhold når samboerskapet opphører, enten det skjer ved brudd eller ved død, er etter sin innhold både en livsdisposisjon og en dødsdisposisjon. Hensikten med en slik avtale er som regel å regulere forholdene ved opphør av samboerskapet uavhengig av hva som er grunnen til opphøret, og uavhengig av hvem som eventuelt dør først. Det er usikkert om kravene til testament må være oppfylt i slike tilfeller. Avtalen må som hovedregel innebære en realitet mens begge er i live og være gjennomført for å anses som en livsdisposisjon. For en grundigere behandling av grensen mellom livs- og dødsdisposisjoner henvises til juridisk litteratur. Spørsmålet er behandlet spesielt i forhold til samboeravtaler av Kirsti Strøm Bull, 1992 og Lødrup, 1995.

3.4 Rettspraksis ved opphør av husstandsfellesskap/samboerskap

Samboerutvalget har innhentet opplysninger om rettspraksis fra landets herreds- og byretter. Ved brev av 12. november 1998 ba utvalget om å få oversendt kopi av eventuelle dommer/kjennelser som gjelder husstandsfellesskapsloven og om opplysninger om annen rettspraksis av interesse i forhold til utvalgets mandat. Utvalget har mottatt kopi av 28 avgjørelser.

Det materialet utvalget har mottatt, underbygger bildet av at det økonomiske oppgjøret ved opphør av samboerskap kan være mer problematisk enn ved deling etter brudd i ekteskap. I en dom avsagt av Tønsberg byrett 1. november 1995 (Sak nr 95 – 683 A) uttales:

> «Det har bydd på problemer å finne frem til hvilket faktum som skal legges til grunn for dommen. Partene har ikke ført regnskaper, og deres oppfatning om økonomiforvaltningen har vært basert mere på tro og fornemmelser enn klare erindringer. Utfallet har derfor vært tvilsomt…….»

Rettspraksis viser at en *sammenblandet økonomi* mellom partene kan føre til uenighet om eierforholdet til forskjellige gjenstander. Sakene viser også at en sammenblandet økonomi har ført til uenighet om den ene parten har rett til å kreve tilbakebetaling fra den andre for forskjellige utgifter som er dekket.

I en dom avsagt av Namdal herredsrett 21. mars 1997 (Sak nr 96 - 00453 A) la retten til grunn at det forelå en sammenblanding av økonomien når det gjaldt dekning av husholdningens forbruksutgifter. For øvrig ga forholdet et bilde av «klart ikke-sammenblanding» av partenes midler. Retten konkluderte med at samboerne var sameiere med en halvpart hver i forhold til noen av de gjenstandene tvisten gjaldt. I forhold til andre gjenstander la retten til grunn at partene var sameiere med forskjellige andeler, mens andre gjenstander ble ansett for å være den ene partens eneeie. Frostating lagmannsrett stadfestet herredsrettens dom så langt den ble påanket.

I dom avsagt av Tønsberg byrett 12. februar 1998 (Sak nr 97 – 1380 A) la retten til grunn at partene «i utstrakt grad» hadde hatt en sammenblandet økonomi, med unntak for anskaffelsen av boligeiendommen og betjeningen av lånet på denne. Retten uttalte at ingen av partene ved samboerforholdets opphør kunne fremme krav om refusjon av «dagliglivets betalinger av den annens ordinære særutgifter». Derimot kunne det stille seg annerledes for «økonomiske forhold som skiller seg fra dagliglivets, og således ikke inngår i det som naturlig hører inn under det økonomiske fellesskap». Etter dette konkluderte retten med at den ene parten kunne kreve tilbakebetalt innfrielse av gjeld som den andre parten hadde fra tiden før samboerskapet.

Bare tre av de avgjørelsene Samboerutvalget har mottatt kopi av, gjelder krav fremsatt i medhold av *husstandsfellesskapsloven* . Den første saken gjelder husstandsfellesskap mellom en mor og hennes voksne sønn, jf dom avsagt av Oslo byrett 29. oktober 1997 (Sak nr 97 – 04973 A/18). I denne saken ble sønnen boende i leiligheten etter at moren var blitt senil og hadde fått langtidsplass på sykehjem. Morens hjelpeverge hadde bedt sønnen flytte ut av leiligheten. Retten viste til at moren ikke hadde behov for leiligheten til bolig, men at sønnen på sin side hadde sterkt behov for den. Etter dette fant retten at kravet til særlige grunner i husstandsfellesskapsloven § 3 annet ledd var tilfredsstilt, og ga sønnen bruksrett til boligen så lenge moren levde.

Den andre saken gjelder krav fremsatt av gjenlevende samboer, jf dom og kjennelse avsagt av Haugesund byrett 12. mars 1998 (Sak nr 97 - 00681 A). Her var spørsmålet om gjenlevende samboer (saksøker) i forhold til avdødes arvinger skulle gis rett til å overta boligeiendommen til skiftetakst etter husstandsfellesskapsloven § 2. Motparten var avdødes sønn fra tidligere ekteskap (saksøkte). I dommen er det vist til at så vidt retten og partenes prosessfullmektiger hadde erfart, var krav om overtakelse av eiendom i medhold av husstandsfellesskapsloven ikke tidligere løst i rettspraksis. Etter en samlet vurdering, men under betydelig tvil, kom retten til at kravet til særlige grunner i husstandsfellesskapsloven § 2 var tilfredssstilt, slik at gjenlevende samboer fikk medhold i kravet om å få overta eiendommen til skiftetakst. Retten viste til at det talte til saksøkers fordel at han hadde brutt opp fra sitt tidligere hjemsted og solgt sin bolig der, og at han hadde bodd i relativt lang tid i huset (ca 19 år). På den annen ble det vist til at det ikke forelå hensyn til fellesbarn, og at saksøker ikke skulle ha problemer med å skaffe seg annen bolig i Haugesund. I forhold til avdødes arvinger uttalte retten at det trakk i positiv retning at saksøkte hadde nedlagt arbeid på eiendommen i den perioden han bodde der, og at både han og hans familie var knyttet til eiendommen. Retten bemerket også at det ikke var særlig belyst i saken om avdøde hadde gitt uttrykk for

noe eksakt standpunkt om hvordan det skulle forholdes med eiendommen. I denne sammenhengen viste retten til at saksøkte hadde egen bolig, og at det var sønnen han ville tilgodese.

Den tredje saken gjelder krav om bruksrett til felles bolig etter husstandsfellesskapsloven § 3 annet ledd, jf dom og kjennelse avsagt av Asker og Bærum herredsrett 30. november 1998 (Sak nr 98–1501 A). Her var det i tillegg strid om hvem som skulle ha den daglige omsorgen for partenes tre fellesbarn, samværsrettens omfang og gjennomføringen av det økonomiske oppgjøret knyttet til overtakelsen av boligen. Saksøker krevde bruksrett for den perioden hun hadde omsorg for barna og inntil det forelå rettskraftig dom om overtakelse av boligen. Hun krevde også at bruksretten skulle gis foregrepet tvangskraft etter tvistemålsloven § 148, slik at bruksretten kunne iverksettes umiddelbart etter dommens forkynnelse.

Etter samlivsbruddet hadde partene bodd i huset en uke hver. Saksøker anførte at dette hadde fungert lite tilfredsstillende for barna og krevde bruksrett for at barna skulle få ro og stabilitet. Saksøkte viste på sin side til at begge partene kunne skaffe seg egen bolig, og hevdet at det ikke forelå særlige grunner, slik husstandsfellesskapsloven § 3 krever.

Retten var enig i at ordningen med partenes inn- og utflytting i huset ikke var heldig for barna. Etter en samlet vurdering, særlig tatt i betraktning at saksøker ble gitt daglig omsorg, mens saksøktes samværsrett ble innskrenket, kom retten til at saksøker også burde gis bruksrett til boligen. Retten fant ikke at saksøker kunne gis medhold i påstanden om foregrepet tvangskraft etter tvistemålsloven § 148, men fant at vilkårene for å avsi kjennelse om midlertidig forføyning etter tvangsfullbyrdelsesloven kapittel 15 var til stede. Etter dette ble saksøker gitt bruksrett inntil det forelå rettskraftig dom om overtakelse av boligen, eller det økonomiske oppgjøret mellom partene var opp og avgjort. I tillegg ble det avsagt en kjennelse om midlertidig forføyning som gikk ut på at saksøkers bruksrett skulle iverksettes to uker etter forkynnelsen av dommen og kjennelsen.

4 Det økonomiske forholdet til utenforstående

4.1 Generelt

Det kan oppstå konflikt mellom en ektefelles eller samboers eiendomsrett i en gjenstand og utenforstående tredjemanns kolliderende rettigheter til samme gjenstand. Slike konflikter kan for eksempel oppstå i forhold til godtroende erverver hvis en ektefelle eller samboer har solgt en eiendel som den andre eier helt eller delvis. I forhold til den andre partens kreditorer kan det oppstå konflikt mellom den andres eiendomsrett og kreditorenes beslagsrett.

Grunnlaget for en ektefelles eller samboers (med)eiendomsrett kan være ulikt, for eksempel avtale mellom partene, eget ervervsbidrag eller overdragelse ved salg eller gave mellom partene. En ektefelle eller samboer kan være medeier i en eiendel selv om den andre fremstår som eier utad. Som hovedregel må ektefellens eller samboerens erverv – hans eller hennes eiendomsrett – ha rettsvern for å være beskyttet overfor godtroende erverver eller den andre partens kreditorer.

Det kan ikke gis en fullstendig redegjørelse for tredjemannskonflikter og rettsvernreglene her: Nedenfor gis imidlertid en kort oversikt over rettsvernreglene i forhold til godtroende erverver og kreditor, samt de særlige bevisreglene ved utlegg for ektefeller og samboere i tvangsfullbyrdelsesloven § 7-13.

4.2 Rettsvern overfor godtroende erverver

For fast eiendom må ektefellens eller samboerens rettsvern sikres ved tinglysing, jf. tinglysingsloven §§ 20, 21 og 27. Det er ikke uvanlig at to ektefeller eller samboere kjøper en eiendom sammen, men at bare den ene står som eier utdad. Falkanger, 1993 side 458, uttaler at det er naturlig å behandle slike tilfeller etter proformareglene, det vil si at den ektefelle eller samboer som ikke er registrert som eier, risikerer å tape sin rett i forhold til godtroende tredjemann. Tinglysingsloven § 27 må visstnok også kunne anvendes analogisk hvor grunnlaget for medeiendomsrettet er «husmorsameie» se Falkanger, 1993 side 459 med henvisning til rettspraksis.

Godtroende erverver kan også vinne rett til løsøre etter reglene i lov om godtroerverv av løsøre.

For ektefeller gir reglene i ekteskapsloven §§ 32-35 en viss beskyttelse. Etter ekteskapsloven § 32 kan en ektefelle ikke uten skriftlig samtykke fra den andre ektefellen overdra eller pantsette eiendom som brukes som felles bolig, eller andel, aksje eller obligasjon som leieretten til felles bolig er knyttet til. Kravet om skriftlig samtykke gjelder også for enkelte andre avaler om den felles bolig. Ifølge tynglysingsloven § 13 femte ledd skal dokumenter vedrørende rettshandler som krever samtykke fra den andre ektefellen etter ekteskapsloven, ikke anmerkes i grunnboken med mindre samtykke foreligger. Hvis anmerking likevel skjer, risikerer ektefellen å tape sin rett overfor godtroende erverver.

Etter ekteskapsloven § 33 må en ektefelle ha samtykke fra den andre for å overdra, leie bort eller pantsette vanlig innbo i det felles hjem eller gjenstander som er bestemt til bruk for barna.

Etter ekteskapsloven § 35 kan en ektefelle kreve en avtale som er inngått i strid med § 32 eller § 33, omstøtt ved dom. Etter § 35 annet ledd gjelder en søksmålsfrist på seks måneder fra ektefellen fikk kunnskap om avtalen. Søksmål må likevel reises senest ett år etter tinglysingen dersom avtalen gjelder fast eiendom, eller etter overleveringen dersom den gjelder andre eiendeler.

Det finnes ingen regler tilsvarende ekteskapsloven §§ 32, 33 og 35 som gjelder for samboere.

4.3 Rettsvern overfor den enkeltes kreditorer.

Utgangspunktet er at kreditorer kan ta beslag i eiendeler som tilhører debitor, jf. dekningsloven § 2-2 og tvangsfullbyrdelsesloven § 7-1. Kreditorene kan altså ikke kreve dekning for ektefellers eller samboers gjeld i eiendeler som tilhører den andre.

Rettsvernreglene innebærer imidlertid at kreditorene i enkelte tilfelle stilles sterkere hvor debitor – ektefellen eller samboeren har overdratt et formuesgode til den andre ektefellen eller samboeren og det ikke er sørget for rettsvern.

Ved overdragelse av fast eiendom får erververen rettsvern overfor overdragerens kreditorer ved å tinglyse ervervet, jf. tinglysingsloven §20. For rettsstiftelser som er stiftet ved avtale, har tinglysingsloven § 23 egne regler om rettsvern i forhold til konkurs og tvangsakkord. Slike rettsstiftelser må for å få rettsvern være tinglyst senest dagen før konkursåpning eller åpning av forhandling om tvangsakkord.

For løsøre som kan registreres i realregisteret, gjelder tilsvarende rettsvernregler som for fast eiendom. Overdragelser får rettsvern ved registrering.

Erverv av løsøre får som hovedregel rettsvern ved overlevering.

Overleveringskravet reiser særlige problemer ved overdragelse av løsøre mellom samboere. I Falkanger m.fl. (1995), side 331 uttales at gaver mellom samboere antakelig må ha «rettsvern uten overlevering, men slik at man til gjengjeld må kunne stille strenge krav til beviset for gaven(...)».

For gaver mellom ektefeller gjelder særlige rettsvernregler enten det dreier seg om overdragelse av fast eiendom eller løsøre. Det følger av ekteskapsloven §§ 50 og 55 at gavedisposisjonen må gis ektepakts form for å være gyldig, og at ektepakten må tinglyses i ektepaktregisteret for å få rettsvern mot ektefellenes kreditorer. En ektepakt som overdrar fast eiendom eller annet realregistrert formuesgode fra den ene ektefellen til den andre, må dessuten registreres i vedkommende realregister, jf. ekteskapsloven §55 annet ledd.

Ekteskapsloven § 51 inneholder en regel om forholdet til kreditorene når den ene ektefellen har gitt den andre en gave. Kreditorer som på tidspunktet for gaveoverdragelsen hadde et krav mot giverektefellen, kan holde seg til den andre ektefellen for verdien av det overførte med mindre det bevises at giverektefellen utvilsomt var solvent. Ekteskapsloven § 52 har en tilsvarende regel for tilfeller hvor en ektefelle gir avkall på lodd ved deling av formuen. Disse reglene gjelder ikke tilsvarende for samboere.

Dekningsloven § 2-3 har regler om beslagsfrihet for personlige eiendeler. Disse reglene gjelder for kreditorbeslag ved utlegg, gjeldsforhandling, konkurs og offentlig skifte av insolvent dødsbo. Ifølge reglene kan kreditorene ikke ta beslag i gjenstander til personlig bruk eller i innbo som skyldneren eller husstanden trenger i hjemmet. Men forutsetningen for beslagsfriheten er at verdien av gjenstanden ikke er større enn at det etter forholdene er rimelig å unnta dem. En samboer inngår i husstanden.

4.4 Bevisreglene i tvangsfullbyrdelses- loven § 7-13

Kreditorene kan bare ta utlegg i formuesgoder som tilhører saksøkte og som ikke er unntatt fra beslag i medhold av dekningsloven kapittel 2, jf. tvangsfullbyrdelsesloven § 7-1. I en del tilfelle kan det være tvilsomt hvem som eier de forskjellige gjenstandene. I tvangsfullbyrdelsesloven § 7-13 er det derfor gitt særlige bevisregler for formuesgoder som befinner seg hos saksøkte og som påstås å eies av en tredjeperson. I § 7-13 tredje ledd er det gitt en særlig regel for utlegg i felles bolig ervervet under ekteskap eller samboerskap. Regelen i § 7-13 tredje ledd er nærmere behandlet av Lødrup, 1997.

I en kjennelse avsagt av Frostating langmannsrett 24. august 1998 (Sak nr. 98-00298 K) var det kreditor som hevdet at debitor, den mannlige samboeren, måtte regnes som medeier i en eiendom den kvinnelige samboeren alene hadde grunnbokshjemmel til. Lagmannsretten fant at mannen ikke var medeier, og at utlegg for hans gjeld derfor ikke kunne tas i eiendommen. Lagmannsretten uttalte:

> «Lagmannsretten vil i tillegg fremheve at saken dreier seg om samboere, ikke ektefeller. Det må etter rettspraksis antas at det kreves mer for at medeierskap til bolig, ervervet under samlivet skal oppstå for en samboer enn for en ektefelle. (Kreditors) opplysning om at det i Ot prp nr 65 (1990–91) utttales at felles bolig etter de senere års rettsutvikling i de fleste tilfeller anses å tilhøre begge ektefeller/samboere, er noe unøyaktig. I nevnte proposisjon på s.152 er slik uttalelse

bare gitt med referanse til ektefeller og med videre henvisning til Ekteskapslovsutvalgets utredning NOU 1987:30.»

Sitatet viser at lagmannsreten la til grunn at det kreves mer for at samboere skal bli medeiere i bolig, enn for at ektefeller skal bli det. Uttalelsen ble gitt i en sak der det var til samboerens fordel at han ikke ble ansett som medeier.

4.5 Omstøtelse av gaver, ekstraordinær betaling og sikkerhetsstillelse for eldre gjeld

Lov om fordringshavernes dekningsrett har i kapittel 5 flere regler om at bestemte handlinger kan «omstøtes». At en handling blir omstøtt, innebærer at den blir erklært ugyldig. Reglene gjelder ved forhandling om tvangsakkord, konkurs og skifte av insolvent dødsbo og er gitt for å hindre forfordeling av kreditorene.

Lovens § 5–2 har regler om adgangen til å omstøte gaver. Utgangspunktet er at en gave som er fullbyrdet i løpet av det siste året, kan omstøtes. Unntak gjelder for «leilighetsgaver og liknende gaver og stønader som er av rimelig omfang hensett til forholdene da gaven eller stønaden ble ydet».

For gaver til «*skyldnerens ektefelle, ugift samboende eller forlovede*» gjelder det særlige regler. I disse tilfellene kan gaver omstøtes hvis de er fullbyrdet de siste to årene. Dersom verdien av gaven overstiger ti ganger folketrygdens grunnbeløp, kan den overskytende del av verdien omstøtes hvis gaven ble fullbyrdet i løpet av de siste fem årene, og det ikke blir bevist at skyldneren «fortsatt var utvilsomt solvent» da gaven ble fullbyrdet. For at gaven skal anses fullbyrdet, kreves det at den er tatt ut av avhenderens besittelse. For samboere innebærer dette at gjenstander som befinner seg i deres felles hjem eller som de ellers har i felles besittelse, må tas ut av begge parters besittelse. Når det gjelder ektefeller, kan gaven fullbyrdes ved at det opprettes ektepakt som tinglyses i løsøreregisteret. Samboere har ikke mulighet til å opprette ektepakt som kan tinglyses.

For ektefeller gjelder også særlige regler om at overføring av formue ved skifte av felleseie i visse tilfeller skal anses som gave. Disse reglene kan ikke anvendes tilsvarende for samboere.

Dekningsloven § 5–5 har regler om at ekstraordinær betaling som er foretatt senere enn tre måneder før fristdagen, kan omstøtes. Hvis betalingen er skjedd til « *skyldnerens ektefelle, ugift samboene eller forlovede* », kan den omstøtes når den er foretatt senere enn to år før fristdagen.

Lovens § 5 –7 har regler om sikkerhetsstillelse for eldre gjeld. Her er det bestemt at pantsettelse eller annen sikkerhetsstillelse som skyldneren har foretatt senere enn tre måneder før fristdagen, i visse tilfeller kan omstøtes. Hvis sikkerhetsrett er gitt til «*skyldnerens ektefelle, ugift samboende eller forlovede»,* kan den omstøtes hvis rettsvernet er brakt i orden senere enn to år før fristdagen.

4.6 Gjeldsordningsloven

I gjeldsordningsloven § 2–1 tredje ledd er det bestemt at to eller flere personer som bor sammen og har felles husholdning, kan søke om å åpne gjeldsforhandling sammen «dersom de i det vesentlige er ansvarlig for hverandres gjeld». Regelen gjelder for ektefeller og andre personer som bor sammen, herunder

samboere. Forutsetningen er at partene har felles gjeld, eventuelt at den ene har kausjonert for den andres gjeld.

Etter gjeldsordningsloven § 4–3 har skyldneren rett til å beholde så meget av sin inntekt at det dekker det som med rimelighet trengs til underhold av skyldneren og dennes husstand. Barne- og familiedepartementet har i rundskriv Q-8/1998 gitt veiledende satser for livsopphold etter loven. Her er det fastsatt samme sats for ektepar og samboere. Satsen for ektepar og samboere er satt til kr 53 289 per person per år, mens den for enslige er satt til kr 62 936 per år.

5 Forholdet til barna

5.1 Generelt om rettsstillingen for samboere og ektefeller når det gjelder forholdet til barna

Lov om barn og foreldre (lov av 8. april 1981 nr 7, kalt barneloven) trådte i kraft i 1982. Loven avløste lov om barn født i ekteskap og lov om barn født utenfor ekteskap, begge fra 1956. Barneloven regulerer forholdet mellom barn og foreldre og har regler om farskap, morskap, foreldreansvar, forsørgeransvar, hvor barnet skal bo og samværsrett. En hovedmålsetting med denne loven i forhold til de lovene den avløste, var mest mulig felles regler for alle barn, enten foreldrene er gift med hverandre eller ikke. Forskjellige regler ut fra foreldrenes sivilstand ble imidlertid opprettholdt på flere punkter. For barn født i ekteskap gjelder fremdeles pater est-regelen. Regelen går ut på at den mannen moren er gift med ved barnets fødsel, automatisk skal regnes som barnets far. Farskap i forhold til barn født utenfor ekteskap må imidlertid fastslås ved erkjennelse. Selv om farskap er fastslått, skal ugift mor ha foreldreansvaret alene, hvis ikke foreldrene avtaler felles foreldreansvar eller at faren skal ha foreldreansvaret alene.

Barneloven er senere blitt endret flere ganger, senest sommeren 1997 med ikrafttredelse 1. januar 1998. Begrunnelsen for denne endringen angis blant annet å være endringer i familiemønsteret. I Ot prp nr 56 (1996–97), side 5 er det uttalt:

> «Det har vært omfattende endringer i familiemønstret de siste 20 årene. Flertallet av de som i dag etablerer familie velger samboerforhold som samlivsform (...) Samboerpar med felles barn er den husholdstypen som i dag øker mest. Det er også langt flere samlivsbrudd i dag enn for 20 år siden (...) Dette stiller krav til endringer i familielovgivningen. Det er anført at endringene «tar sikte på å gi barn så like vilkår som mulig – uavhengig av foreldrenes sivilstatus og samlivssituasjon», og at det er et «mål å likestille mor og far i forhold til det å bli foreldre og med hensyn til regelverk om foreldreansvar, samvær m v».

Barneloven opprettholder skillet mellom barn født i og utenfor ekteskap når det gjelder farskap og foreldreansvar. Det gjelder ingen særlige regler for de tilfellene hvor barn bor sammen med begge foreldrene i et stabilt samboerforhold. Foreldres forsørgeransvar overfor egne barn gjelder uavhengig av om foreldrene er gift eller ikke, og uavhengig av om begge eller bare den ene har foreldreansvar. Reglene om barnet faste bosted, samværsrett og barnebidrag er også de samme uavhengig av om foreldrene har vært gift med hverandre eller ikke.

Etter adopsjonsloven er det bare ektefeller som kan adoptere sammen, mens samboere «i ekteskapslignende forhold» har mulighetene for kunstig befruktning etter lov om medisinsk bruk av bioteknologi. Hvis en av foreldrene dør, og det ikke er opprettet testament, er barnas arverettslige stilling sterkere hvis foreldrene var samboere enn hvis de var gift fordi samboere ikke har lovbestemt arverett.

Etter adopsjonsloven er det bare ektefeller som kan adoptere sammen, mens samboere «i ekteskapslignende forhold» har mulighetene for kunstig befruktning etter lov om medisinsk bruk av bioteknologi. Hvis en av foreldrene dør, og det ikke er opprettet testament, er barnas arverettslige stilling sterkere hvis foreldrene var samboere enn hvis de var gift fordi samboere ikke har lovbestemt arverett.

I det følgende vil det først bli gitt en framstilling av reglene om farskap, kunstig befruktning og adopsjon. Deretter vil framstillingen bli delt opp slik at den skiller mellom forholdet til barna under samboerskapet og ved opphør av samboerskapet.

5.2 Farskap

I motsetning til hva som gjelder i forhold til en mann som moren er gift med ved barnets fødsel, regnes ikke en mors samboer automatisk som barnets far. Hvis foreldrene ikke er gift med hverandre, må farskapet positivt fastslås ved at mannen erkjenner farskapet, ved påtegning på farskapsforelegg, eller ved at farskap fastsettes ved dom, jf barneloven §§ 4, 9 og 11. Farskap kan erkjennes under svangerskapet eller etter fødselen. Dette skjer skriftlig i fødselsmeldingen eller ved personlig frammøte for folkeregisteret, bidragsfogden, fylkestrygdekontoret m m. Slik erkjennelse av farskap gjelder bare hvis moren har godtatt den skriftlig, eller hvis erkjennelsen er gitt av den moren har oppgitt som far.

Etter barneloven § 3 skal den mannen som moren er gift med ved barnets fødsel, automatisk regnes som barnets far. Dette gjelder også i de tilfellene hvor barnet er unnfanget før partene ble gift, og det er klart at en annen mann er den biologiske faren. Pater est-regelen ble innskrenket ved lovendringene i 1997, slik at den ikke skal gjelde etter at partene er separert ved bevilling eller dom. Selv om partene senere flytter sammen igjen, må farskap fastslås på samme måte som for barn født av ugift mor, jf nedenfor. Pater est-regelen innebærer at når moren er gift, vil barnet alltid ha en «juridisk far».

Som et ledd i arbeidet med å oppheve forskjellen i regelverket mellom barn født i og utenfor ekteskap, foreslo Barne- og familiedepartementet i høringsnotatet som ble utarbeidet forut for Ot prp nr 56 (1996–97), at pater est-regelen skulle utvides til også å omfatte samboere. Forutsetningen skulle være at foreldrene ved barnets fødsel undertegnet en erklæring om at de var samboere. På bakgrunn av høringsinstansenes innvendinger fant departementet etter en ny vurdering ikke å ville fremme forslaget. Kravet om erkjennelse av farskap for samboerfedre ble dermed opprettholdt.

Innvendingene fra høringsinstansene mot forslaget om «samboer-pater est» gikk dels ut på at forslaget likestilte samboerskap med ekteskap og dermed kunne uthule ekteskapet som institusjon. Andre mente at likestillingstanken best kan gjennomføres ved å oppheve pater est-regelen, slik at erklæring om farskap bør gjelde for alle. Endelig mente en del av høringsinstansene at forslaget ville komplisere og forvirre rettstilstanden ytterligere, og at det ville skape et større behov for informasjon.

Der hvor farskap ikke følger av pater est-regelen og ikke er fastsatt ved erkjennelse, er det offentlige etter barneloven § 5 pålagt et ansvar for å fastsette farskap etter eget tiltak. Fylkestrygdekontoret kan kreve at moren og den eller de som kan være far til barnet, avgir forklaring, og det kan gis pålegg om blodprøve og DNA-test av mor, mulig far og barnet, jf lovens § 11 første ledd. Hvis en mor nekter å opplyse hvem som er eller kan være far til barnet, står det offentlige uten sanksjonsmuligheter. Hvis en oppgitt far ikke vedgår farskapet, men fylkestrygdekontoret likevel finner det trolig at han er far, skal det skrives ut farskapsforelegg mot ham. Fylkestrygdekontoret kan også skrive ut farskapsforelegg mot en annen mann som kontoret mener mest trolig er faren, jf § 11 fjerde ledd. Hvis mottakeren av farskapsforelegget ikke vedgår farskapet, skal fylkestrygdekontoret etter lovens § 13 sende stevning til retten. Retten treffer avgjørelse etter nærmere regler i barnelovens kapittel 4 om rettergang i farskapsssaker. Ved endringene i barneloven i 1997 ble det gitt nye regler om at retten kan avsi dom i farskapssak uten hovedforhandling når en DNA-test enten utpeker en mann som far eller viser at han ikke kan være far til barnet, jf § 25.

En ektemann eller samboer som har samtykket i kunstig inseminasjon, kan ikke senere fri seg fra farskapet ved å hevde at han ikke er biologisk far. Unntak gjelder for tilfeller hvor det er lite trolig at barnet er unnfanget ved inseminasjonen, jf barneloven § 9 fjerde ledd. Det er også bestemt at sædgiveren ikke kan dømmes til far, med mindre inseminasjonen er gjort med sæd fra ektemannen eller samboeren.

5.3 Kunstig befruktning

Lov om kunstig befruktning trådte i kraft i 1987. Den ble i 1994 avløst av lov om medisinsk bruk av bioteknologi. Med kunstig befruktning menes både kunstig inseminasjon og befruktning utenfor kroppen, jf lovens § 2–1. Kunstig befruktning var tidligere forbeholdt ektefeller, men ved lov om medisinsk bruk av bioteknologi ble det gitt adgang til å utføre kunstig befruktning også på *«kvinne som er samboer med en mann i ekteskapsliknende forhold»*, jf lovens § 2–2. Spørsmålet om å utvide adgangen til også å gjelde for samboere var omstridt under lovbehandlingen. Et flertall i Stortingets sosialkomite (medlemmene fra Arbeiderpartiet og Sosialistisk Venstreparti) viste til at flere og flere lever i stabile samboerforhold. Flertallet uttalte:

> «De behandlingsmuligheter som finnes, må kunne tilbys uavhengig av hvilken samlivsform som er valgt. Flertallet vil imidlertid understreke at det av hensyn til barnas oppvekst må gis optimal sikkerhet for at forholdet er stabilt. Samlivsforholdet må derfor minimum ha hatt en varighet av 3–5 år. De som skal utføre behandlingen, må i tillegg i størst mulig grad være forsikret om at paret kan gi barnet trygge oppvekstvilkår.» (Innst O nr 67, 1993–94, side 8.)

Et mindretall i Sosialkomiteen (medlemmene fra Senterpartiet, Høyre, Kristelig Folkeparti og Fremskrittspartiet) mente at det ikke var grunn til å utvide tilbudet om kunstig befruktning til samboere. Mindretallet uttalte:

> «Etter disse medlemmers syn er det naturlig at samfunnet kan stille krav om det beste og enkleste bevis på at forholdet er stabilt, nemlig inngått ekteskap.»

Tillatelse til kunstig befruktning skal etter lov om medisinsk bruk av bioteknologi § 2–4 gis av lege. Avgjørelsen skal bygge på medisinske og psykososiale vurderinger av paret. Dette gjelder både for ektepar og samboere. Forarbeidene til loven legger til grunn at den psykososiale vurderingen i hovedsak vil være en vurdering av om paret er mentalt i stand til å gå igjennom behandlingen og senere kan gi barnet en trygg oppvekst. Det er også vist til at samlivets stabilitet kan bli gjenstand for en psykososial vurdering. Før behandlingen starter, skal det etter lovens § 2–3 foreligge skriftlig samtykke fra kvinnen og hennes ektemann eller samboer. Øvrige vilkår for å få utført kunstig befruktning framgår av lovens kapittel 2 om kunstig befruktning. Vilkårene er de samme for samboere og ektefeller. Loven har også en straffebestemmelse for den som forsettlig overtrer eller medvirker til å overtre loven eller bestemmelser gitt i medhold av loven.

5.4 Adopsjon

I lov om adopsjon (lov av 28. februar 1986 nr 8) § 5 er det presisert at andre enn ektefeller ikke kan adoptere sammen. Dette innebærer at samboere ikke kan adoptere sammen. Det er også presisert at den som er gift, bare kan adoptere sammen med sin ektefelle. En ektefelle kan med samtykke fra den andre ektefellen adoptere dennes særkullsbarn. Ordningen med å adoptere den andres særkullsbarn, såkalt stebarnsadopsjon, gjelder også bare for ektefeller. Det er gitt veiledende retningslinjer for godkjenning av adoptivforeldre. Etter disse bør ekteskapet i utgangspunktet ha vart i minst to år, *«slik at forholdet har vist sin stabilitet»*. I denne sammenheng kan dokumentert samboerforhold forut for ekteskapet tillegges vekt. Hvis partene kan dokumentere to års samboerskap, er det i praksis vanligvis blitt krevd at de har vært gift i minst ett år. Hvis samboerskapet har vart vesentlig lenger, kan det lempes på kravet til ekteskapets varighet. Når det gjelder stebarnsadopsjon, blir kravet om at ekteskapet må ha vart i minst to år, ikke fraveket.

Som dokumentasjon av samboerskap blir det godtatt at partene har vært registrert bosatt med samme adresse i folkeregisteret, eller at de er registrert med samme adresse i forhold til annen offentlig myndighet. Erklæring fra naboer eller andre privatpersoner er ikke tilstrekkelig.

Adopsjonsloven har ikke noe forbud mot at enslige får adoptere. Praksis har imidlertid vært restriktiv ut fra den oppfatning at det gir barn større trygghet å ha to foreldre. Nye retningslinjer om utenlandsadopsjon fra Barne- og familiedepartementet (rundskriv fra september 1998) åpner for en noe mindre restriktiv praksis.

Med enkelte unntak får adoptivbarnet og dets livsarvinger samme rettsstilling som om adoptivbarnet hadde vært adoptivforeldrenes egnefødte barn. Samtidig faller som hovedregel rettsforholdet til den opprinnelige slekten bort. Har en ektefelle adoptert den andre ektefellens barn, får barnet samme rettsstilling i forhold til ektefellene som om det var deres felles barn, jf adopsjonsloven § 13.

5.5 Forholdet til barna under samboerskapet

1.5.5.1 Foreldreansvar

Foreldreansvaret innebærer at barnet har krav på omsorg og omtanke, forsvarlig oppdragelse og forsørgelse, jf barneloven § 30. De som har foreldreansvar, skal også sørge for at barnet får utdanning etter evner og anlegg. Samtidig

innebærer foreldreansvaret rett og plikt til å ta avgjørelser for barnet i personlige spørsmål, innenfor de grensene som barneloven §§ 31 – 33 setter for barnets med- og selvbestemmelsesrett. Det er presisert i loven at foreldreansvaret skal utøves ut fra barnets interesser og behov. Den av foreldrene som ikke har del i foreldreansvaret, har etter barneloven § 50 som utgangspunkt rett til opplysninger om barnet. For øvrig har den som ikke har foreldreansvar, få rettigheter i forhold til barnet, bortsett fra samværsrett og den avgjørelsesmyndigheten som følger av det å være sammen med barnet, jf pkt 5.6.3.

Hvis foreldrene ikke er gift med hverandre, er utgangspunktet etter barneloven § 35 at moren har foreldreansvaret alene. Dette gjelder uansett om moren lever i stabilt samboerskap med barnets far eller om hun bor alene. Foreldre som ikke er gift med hverandre, kan imidlertid avtale at de skal ha felles foreldreansvar, eller at faren skal ha foreldreansvaret alene. Slik avtale må meldes til folkeregisteret for at den skal være gyldig, jf barneloven § 41 a.

Dersom foreldre som ikke er gift med hverandre, ikke blir enige om reguleringen av foreldreansvaret, må faren hvis han ønsker felles foreldreansvar eller foreldreansvaret alene, reise sak for domstolen. Er foreldrene enige, kan saken i stedet gå til fylkesmannen. Adgangen til å reise sak om foreldreansvaret for domstolen eller fylkesmannen behandles i pkt 5.6.1.

Foreldre som er gift med hverandre, har etter barneloven § 34 automatisk felles foreldreansvar for felles barn.

Som ledd i å likestille barn født i ekteskap og barn født i samboerskap, foreslo Barne- og familiedepartementet i høringsnotatet forut for Ot prp nr 56 (1996–97) at felles foreldreansvar i likhet med farskap skulle følge av en samboererklæring. Etter forslaget skulle foreldrene ved barnets fødsel undertegne en erklæring om at de var samboere, og som følge av denne erklæringen skulle morens samboer både få fastsatt farskap og foreldreansvar for barnet, jf pkt 5.2. Det ble også foreslått at foreldre som hadde undertegnet en samboererklæring, ikke skulle kunne reservere seg mot å ha felles foreldreansvar. Etter motstand mot forslaget fra høringsinstansene besluttet departementet ikke å fremme dette. Ot prp nr 56 (1996–97) legger til grunn at bedre informasjon og enklere prosedyrer vil gi som resultat at langt flere fedre i framtiden vil få del i foreldreansvaret. Fra januar 1998 ble blanketten for farskapserkjennelse endret slik at den også inneholder en rubrikk for foreldreansvar. Dette innebærer at foreldre som ikke er gift, kan avtale felles foreldreansvar eller at en av dem skal ha foreldreansvaret alene samtidig med at farskap erkjennes.

Et flertall i Stortingets familie- kultur- og administrasjonskomite (alle unntatt representanten Roy N Wetterstad) uttalte i forbindelse med behandlingen av endringene i barneloven følgende (Innst nr 100, 1996–97, side 21):

> «Flertallet viser til at departementet har nedsatt et utvalg som skal se på lovverk, rettigheter og plikter i forbindelse med samboerskap. Det er derfor naturlig at man kommer tilbake til spørsmålet om automatisk foreldreansvar ved samboerskap når dette utvalget har kommet med sin innstilling.»

1.5.5.2 Forsørgeransvar

Foreldre har forsørgeransvar overfor egne barn. Som nevnt i pkt 5.1, har begge foreldrene forsørgeransvar, uavhengig av om de er gift eller ikke, og uavhengig av om begge eller bare den ene har foreldreansvaret. Etter barneloven § 51 skal foreldrene bære utgiftene til forsørgelse og utdanning av barnet etter barnets evner og anlegg og etter foreldrenes økonomiske kår, når

barnet selv ikke har midler. Begge foreldrene har «etter evne» plikt til å bidra for å dekke barnets behov. Hovedregelen er at forsørgeransvaret faller bort når barnet fyller 18 år. Hvis det etter foreldrenes økonomi og forholdene ellers er rimelig, har imidlertid barnet krav på pengetilskudd for å fullføre videregående skole. Under samme vilkår kan barnet også ha krav på tilskudd til annen utdanning.

Verken en samboer eller en ektefelle har rettslige plikter eller rettigheter overfor den andre partens særkullsbarn.

Når begge foreldrene bor sammen med barna, oppstår det sjelden problemer i forhold til forsørgeransvaret. Hvis forsørgeransvaret likevel misligholdes, bestemmer barneloven § 52 at pengebidrag kan pålegges. Der foreldrene ikke bor sammen, må den enes forsørgeransvar oppfylles ved betaling av barnebidrag, jf pkt 5.6.5.

1.5.5.3 Barnehageplass – opptakskriterier og betaling

Kommunene har ansvar for utbygging og drift av barnehager, jf lov om barnehager (lov av 5. mai 1995 nr 19) § 7. I tillegg til kommunale barnehager fins det private barnehager med og uten kommunal støtte. Alle barnehager skal etter barnehageloven § 15 ha vedtekter. Vedtektene skal blant annet inneholde bestemmelser om opptakskriterier og foreldrebetalingen. Barnehagens eier fastsetter vedtektene innenfor rammen av barnehageloven og eventuelle vilkår for kommunal støtte. Dersom kommunen har satt vilkår for støtte til en privat barnehage, skal disse framgå av vedtektene. Eventuelle vilkår må være relevante i forhold til barnehageloven og på linje med krav som gjelder for de kommunale barnehagene.

Flere barnehager har opptakskriterier som prioriterer barn som bor sammen med enslig forsørger som er i arbeid eller under utdanning, eller som søker arbeid eller utdanning. Barnehageloven § 9 har en bestemmelse om at barn med funksjonshemming skal ha prioritert plass hvis barnet kan ha nytte av oppholdet. Denne bestemmelsen går alltid foran andre bestemmelser om prioritetsrekkefølge. For øvrig er det opp til den enkelte kommune/barnehageeier hvilke kriterier opptaket skal bygge på. Det er ikke gitt retningslinjer fra Barne- og familiedepartementet eller Kommunenes Sentralforbund om hvilke opptakskriterier barnehagene bør ha. Det fins heller ingen oversikt over hva slags opptakskriterier de enkelte kommunene/barnehagene har.

Ifølge opplysninger Samboerutvalgets sekretariat har innhentet fra enkelte kommuner, regnes ikke en forsørger som har en samboer, som enslig i forhold til disse kommunenes opptakskriterier. Dette gjelder uavhengig av om samboeren har forsørgeransvar for det aktuelle barnet eller ikke. Oslo kommune har i sine standardvedtekter presisert følgende:

> «Som samboende regnes to ugifte personer av samme eller motsatt kjønn over 18 år, som ikke er i slekt med hverandre i rett opp eller nedadstigende linje eller sidelinje så nær som søsken, og har bodd sammen i en husstand i ekteskapslignende forhold i minst 1 år eller har felles barn.»

Det er opp til den enkelte kommune/barnehageeier å fastsette foreldrebetalingen. En del barnehager har inntektsgradert foreldrebetaling. Andre har betalingssatser som ikke varierer med husholdningens inntekt. Av en undersøkelse gjennomført på oppdrag fra Barne- og familiedepartementet i januar 1997 (*«Foreldrebetalingsundersøkelse – En rapport om betalingen for heldagsop-*

phold i kommunale og private barnehager, Statistisk sentralbyrå, april 1997) framgår det at 58 av 109 kommuner hadde «flate» månedssatser, det vil si at «husholdningen betaler samme pris uansett inntekt». Det er ikke gitt retningslinjer fra Barne- og familiedepartementet eller Kommunenes Sentralforbund når det gjelder fastsetting av foreldrebetalingen.

Det reiser seg spørsmål om de barnehagene som har innført inntektsgraderte satser, tar samboers inntekt med i beregningen når betalingen fastsettes. Vedtekter og betalingsregler som Samboerutvalgets sekretariat har innhentet fra enkelte kommuner, viser at disse kommunene har bestemt at samboers inntekt skal tas med i beregningen, uavhengig av om vedkommende har forsørgeransvar for det aktuelle barnet. I vedtektene til Oslo kommune er det bestemt følgende:

> «Dersom foreldre/foresatte er gift, har inngått partnerskap eller er samboende utgjør summen av begges inntekt beregningsgrunnlaget. Dette gjelder uavhengig av om ektefellen/partneren/samboeren har foreldreansvar, og dermed underholdsplikt for barnet(...)
>
> I de tilfeller hvor barnet bor fast hos begge foreldrene, for eksempel en uke hos hver, utgjør summen av begge foreldrenes inntekt beregningsgrunnlaget. Eventuelle samboeres inntekt tas ikke med. Beregningsgrunnlaget gjøres uavhengig av om foreldre/foresatte har forskjellig bosted og dermed flere husholdninger.»

De kommunene sekretariatet har kontaktet, baserer seg på et egenerklæringssystem når det gjelder dokumentasjonskrav og endring av betalingssatsene. Foreldrene/foresatte har etter regelverket i disse kommunene plikt til å melde fra til barnehagen dersom endringer i inntekten tilsier endret betalingssats, og endringen skal gjøres gjeldende fra første måned etter at endringen inntrådte.

5.6 Forholdet til barna ved opphør av samboerskapet

1.5.6.1 Foreldreansvar ved foreldrebrudd

Hvis ugifte foreldre ønsker endringer i foreldreansvaret, kan de inngå avtale om det og sende melding til folkeregisteret. Dette kan være aktuelt ved brudd i samboerskapet. Muligheten for å sende melding om foreldreansvaret til folkeregisteret gjelder både i de tilfellene der partene ikke tidligere har inngått noen avtale, slik at moren har hatt foreldreansvaret alene, og i de tilfellene der partene ønsker å endre en tidligere inngått avtale der de har vært enige om felles foreldreansvar eller at faren skal ha foreldreansvaret alene, jf barneloven §§ 35 og 39.

Gifte foreldre som separerer eller skiller seg, har foreldreansvaret sammen inntil annet blir bestemt, jf barneloven § 34. Før de siste endringene i barneloven i 1997 hadde ikke separerte eller skilte foreldre noen plikt til å registrere avtale om foreldreansvar eller endring av tidligere inngått avtale. Melding til folkeregisteret var bare en gyldighetsbetingelse i tilfeller der barnet var født utenfor ekteskap, jf pkt 5.5.1. Etter de siste lovendringene skal alle avtaler om foreldreansvar som fraviker fra foreldreansvar som følger direkte av loven, meldes til folkeregisteret for å være gyldige, jf barneloven § 41 a.

Hvis foreldrene ikke blir enige om foreldreansvaret, kan hver av dem reise sak for retten, jf pkt 5.5.1. Er foreldrene enige, kan saken i stedet gå til fylkesmannen. Adgangen til å reise sak om foreldreansvaret for retten eller fylkesmannen gjelder uavhengig av om foreldrene er/har vært gift eller ikke, jf bar-

neloven §§ 34 og 35. Hvis barnet har fylt 15 år, kan sak om hvem som skal ha foreldreansvaret, gå til fylkesmannen selv om bare en av foreldrene ber om det. Det er presisert i loven at avgjørelsen av foreldreansvaret først og fremst skal rette seg etter det som er best for barnet.

Forarbeidene til endringene i barneloven som trådte i kraft 1. januar 1998, legger til grunn at dersom den som ønsker del i foreldreansvaret ikke er uskikket til å utøve foreldreansvar, bør han eller hun normalt få medhold i krav om felles foreldreansvar. Forarbeidene legger videre til grunn at det normalt ikke vil være aktuelt å pålegge foreldreansvar til en forelder som ikke ønsker det.

Ved de siste endringene i barneloven ble det vedtatt nye regler om flytting med barnet til utlandet og om utenlandsreise med barnet (§§ 43 og 43 a). Disse reglene gjelder uavhengig av foreldrenes sivilstatus, men gir foreldrene forskjellige rettigheter i forhold til barnet ut fra hvordan de har ordnet foreldreansvaret. En forelder som ikke har del i foreldreansvaret, kan ikke ta barnet med til utlandet uten samtykke fra den som har foreldreansvaret alene.

1.5.6.2 Foreldreansvar når en av foreldrene dør

Barneloven § 36 har særlige regler om foreldreansvaret etter dødsfall. Første ledd regulerer de tilfellene hvor foreldrene har felles foreldreansvar. Hvis en av dem dør, får gjenlevende automatisk foreldreansvaret alene. Denne regelen gjelder uavhengig av foreldrenes sivilstatus og uansett om foreldrene bodde sammen ved dødsfallet eller ikke. Dette innebærer at hvis et samboerskap opphører ved død, og samboerne har felles barn og felles foreldreansvar, får gjenlevende samboer foreldreansvaret alene.

Barneloven § 36 annet ledd regulerer de tilfellene hvor barnet bor sammen med begge foreldrene, men bare en av dem har foreldreansvaret. Hvis en av foreldrene dør, får gjenlevende automatisk foreldreansvaret alene, selv om bare avdøde hadde foreldreansvar. I Ot prp nr 56 (1996–97) er det vist til at det kan oppleves som støtende hvis gjenlevende må reise sak for retten for å få foreldreansvar. Videre er det uttalt følgende (side 84):

> «Situasjonen er svært lik tilfeller hvor foreldrene har levet sammen i ekteskap. Den gjenlevende av foreldrene må henvende seg til folkeregisteret som skal føre inn i registeret at vedkommende har foreldreansvar. Det må her være tilstrekkelig med en egenerklæring om samboerskap fra gjenlevende. Dersom andre mener at egenerklæringen ikke er riktig, eller at de kan gi barnet et bedre omsorgstilbud, er det de som må reise sak for retten.»

I de tilfellene hvor gjenlevende forelder ikke hadde del i foreldreansvaret, kan andre som ønsker å få foreldreansvar og bo fast sammen med barnet, reise sak om dette innen seks måneder etter dødsfallet, jf barneloven § 36 fjerde ledd. Det er presisert i barneloven § 36 sjette ledd at retten kan la en person få foreldreansvaret alene, eller la samboende mann og kvinne få foreldreansvaret sammen. Det er også presisert at retten skal avgjøre om gjenlevende mor eller far fortsatt skal ha del i foreldreansvaret dersom en annen får foreldreansvaret. Av Ot prp nr 56 (1996 – 97) framgår det at i spesielle tilfeller bør tre personer kunne ha foreldreansvaret sammen.

Hvis en samboer dør og etterlater seg særkullsbarn, og foreldrene hadde foreldreansvar sammen, vil den andre biologiske forelderen få foreldreansvaret alene. En sosial forelder eller andre kan imidlertid reise sak om forel-

dreansvaret og hvor barnet skal bo innen seks måneder etter dødsfallet. Retten må her som ellers vurdere hva som er best for barnet.

Hvis en samboer dør og etterlater seg særkullsbarn, og gjenlevende biologiske forelder ikke hadde del i foreldreansvaret, har gjenlevende ingen fortrinnsrett. I slike tilfeller skal de som ønsker foreldreansvar, henvende seg til herreds- eller byretten der barnet bor, jf barneloven § 36 femte ledd. Hvis det bare kommer ett krav om å få foreldreansvaret, skal retten gå med på kravet bortsett fra tilfeller der det er fare for at barnet ikke vil få forsvarlig stell og underhold, eller at det vil lide skade på annen måte. For de tilfellene der det kommer det inn flere krav om å få foreldreansvaret, er det presisert i barneloven § 37 at det skal legges vekt på om den gjenlevende av foreldrene ønsker foreldreansvaret. Dette innebærer at den biologiske tilknytningen skal være et moment som må veies mot andre momenter i vurderingen av hva som i den konkrete saken vil være barnets beste.

En avgjørelse av retten om foreldreansvar etter dødsfall kan reises på nytt for retten av gjenlevende forelder og endres hvis særlige grunner taler for det, jf barneloven § 37.

1.5.6.3 Mekling

Før sak om foreldreansvaret går til retten eller fylkesmannen, må partene møte til mekling. Kravet om obligatorisk mekling før domstolsbehandling eller administrativ behandling hos fylkesmannen gjelder uavhengig av foreldrenes sivilstand og fram til barnet er 18 år. Kravet gjelder også hvis det blir reist sak om hvor barnet skal bo fast eller om samværsretten. Lovgiver har lagt til grunn at barna har det samme behovet for at deres interesser ivaretas når foreldrene velger ikke å bo sammen, uansett om foreldrene har vært gift eller ikke. Barne- og familiedepartementet har 19. september 1994 fastsatt en *forskrift om mekling etter barneloven* . Denne forskriften har nærmere regler om innholdet i meklingen, unntak fra plikten til å møte samtidig for mekling, utstedelse av meklingsattest m m. Formålet med meklingen er å komme fram til en avtale om foreldreansvaret, hvor barnet skal bo fast og samværsretten. Det skal utstedes meklingsattest når partene har kommet fram til en avtale, men også hvis partene ikke har kommet til enighet etter minst tre timer.

Etter ekteskapsloven § 26 er det et vilkår for separasjon og skilsmisse etter samlivsbrudd at foreldre med felles barn under 16 år møter til mekling, jf pkt 2.2 og forskrift av 17. november 1992. Når det gjelder ugifte foreldre, er det lagt til grunn at det ikke er mulig å fange opp hele denne gruppen med regler om obligatorisk mekling, fordi det ikke foreligger formelle regler for faktisk samlivsbrudd på tilsvarende måte som ved separasjon eller skilsmisse. Etter forskriften om mekling etter barneloven får imidlertid samboende foreldre som skal flytte fra hverandre, og som har felles barn under 16 år, tilbud om å møte til mekling. Reglene om mekling etter ekteskapsloven skal da følges. Hvis bare en av de samboende foreldrene i forbindelse med et brudd ønsker mekling, er det i dag ikke anledning til å kreve dette.

For øvrig vises det til NOU 1998: 17 Barnefordelingssaker, pkt 6.2 og 7.6 og vedlegg 7 side 133 – 134, hvor meklingsordningen etter ekteskapsloven og barneloven er nærmere omtalt.

I Ot prp nr 56 (1996–97) er det vist til at Barne- og familiedepartementet vil starte en gjennomgang av meklingsordningen. Et flertall i Stortingets familie-, kultur- og administrasjonskomite (alle unntatt representanten Roy N Wetterstad) har i Innst O nr 100, 1996–97, side 27 uttalt følgende:

> «Flertallet viser til at når det utvalg som departementet har nedsatt for å se på lovverk, rettigheter og plikter i forbindelse med samboerskap, kommer med sin innstilling, vil det være naturlig å ta opp spørsmålet om ikke obligatorisk mekling for samboere med barn under 16 år, bør innføres.»

Barnefordelingsprosessutvalget har i NOU 1998:17 foreslått en rekke endringer angående rettledning og mekling, jf forslag til nye regler i barneloven §§ 49 – 56. Når det gjelder rettledning i forbindelse med samlivsbrudd, foreslår et enstemmig utvalg at samboende foreldre skal møte til rettledning hvis den ene krever det og de har felles barn under 16 år, jf pkt 5.7.

1.5.6.4 Barnets faste bosted

Lovens regler om hvor barnet skal bo når foreldrene ikke bor sammen, gjelder uavhengig av om foreldrene har vært gift eller ikke. Utgangspunktet er at foreldrene har full avtalefrihet om hvor barnet skal «bo fast», jf barneloven § 35 a. Det er presisert i loven at dersom foreldrene er enige, kan de avtale at barnet skal bo fast sammen med begge, selv om de ikke bor sammen. I Ot prp nr 56 (1996–97) er det vist til at dersom foreldrene ønsker at barna skal bo halve tiden hos hver av dem, og de mener at de kan samarbeide tilstrekkelig om en slik løsning, må det legges til grunn at dette også vil være et godt alternativ for barna.

Av barneloven § 35 b framgår det at selv om foreldrene har felles foreldreansvar, kan den som barnet bor fast sammen med, ta avgjørelser som gjelder vesentlige sider av omsorgen for barnet, blant annet spørsmålet om barnet skal være i barnehage, hvor i landet barnet skal bo og andre større avgjørelser om dagliglivet.

Etter barneloven § 35 a kan foreldrene reise sak om barnet faste bosted for retten eller fylkesmannen. Før saken blir lagt fram til avgjørelse, må partene møte til mekling, jf pkt 5.6.3. Som ved uenighet om foreldreansvaret, gjelder regelen om at avgjørelsen først og fremst skal rette seg etter det som er best for barnet. Foreldrene står også fritt til senere å endre en avtale eller avgjørelse om foreldreansvaret, hvor barnet skal bo fast eller samværsrett, jf barneloven § 39. Hvis ikke foreldrene blir enige om endring, kan hver av dem reise sak om endring for retten eller fylkesmannen. En tidligere avgjørelse av domstolen eller fylkesmannen kan bare endres hvis særlige grunner taler for det. Det er presisert i loven at hvis foreldrene er uenige, må retten eller fylkesmannen avgjøre at barnet skal ha ett fast bosted.

For øvrig vises det til pkt 8.5, der vilkårene for å motta trygdeytelser som enslig forsørger er behandlet. Av pkt 8.5.3 framgår det at en mor eller far anses å ha aleneomsorgen for et barn hvis vedkommende varig har klart mer av den daglige omsorgen enn den andre. Trygdeetaten har i praksis lagt til grunn at en fordeling av faktisk omsorg for barnet som tilsvarer 60 % på den ene av foreldrene og 40 % på den andre, er tilstrekkelig til at den ene kan anses å ha aleneomsorgen for barnet. Dette innebærer at en avgjørelse om hvor barnet skal bo, eventuelt at foreldrene skal dele den daglige omsorgen for barnet, slik at barnet bor fast hos begge, kan virke inn på retten til stønad som enslig forsørger.

1.5.6.5 Samværsrett

Barnelovens regler om samvær gjelder også uavhengig av foreldrenes sivilstatus. Utgangspunktet er at barnet har rett til samvær med begge foreldrene selv om de lever hver for seg, og at foreldrene har gjensidig ansvar for at samværsretten blir oppfylt, jf barneloven § 44. Det er presisert i lovteksten at barnet har krav på omsorg og omtanke fra den som er sammen med barnet, og at den som er sammen med barnet, kan ta avgjørelser som gjelder omsorgen for barnet under samværet. Dette gjelder selv om vedkommende ikke har del i foreldreansvaret.

I likhet med det som gjelder ved spørsmål om foreldreansvar eller hvor barnet skal bo, har foreldrene, hvis de flytter fra hverandre, full avtalefrihet om retten til samvær med barna. Den av foreldrene som barnet ikke bor sammen med, har etter loven rett til samvær med barnet hvis ikke annet er avtalt eller fastsatt. Det er presisert i § 44 a at omfanget av samværsretten bør avtales nærmere, og at det kan settes vilkår for at samværsretten skal kunne gjennomføres. Samtidig er det presisert hva «vanlig samværsrett» innebærer.

Foreldrene kan reise sak om samværsretten for domstolen eller fylkesmannen. Her gjelder samme regler som ved spørsmål om foreldreansvaret eller hvor barnet skal bo fast. Foreldrene må møte til mekling før saken legges fram til avgjørelse, og avgjørelsen skal først og fremst rette seg etter det som er best for barnet.

Det er ingen formelle skranker i barneloven mot å avtale eller pålegge samvær opp mot halvparten av tiden. Samvær kan avtales eller fastsettes i en utstrekning som spenner fra fullstendig nektelse til samvær halvparten av tiden.

Hvis den som har foreldreansvaret eller som barnet bor hos, hindrer at en samværsrett kan gjennomføres, kan den som har samværsrett kreve en ny avgjørelse av hvem som skal ha foreldreansvaret eller hvem barnet skal bo sammen med. Den som har rett til samvær, kan også kreve tvangsfullbyrdelse av samværet ved innkreving av tvangsbot. Derimot kan ikke den som barnet bor hos, få tvangsfullbyrdet en avgjørelse om samværsrett overfor den samværsberettigede. Det er her lagt til grunn at kvaliteten på samværet mellom barnet og en som ikke ønsker samvær, ville bli dårlig, og at slikt samvær ikke ville være til beste for barnet.

Etter barneloven § 44 b må den av foreldrene som skal ha samvær, bære reiseutgiftene til samværet. Hvis særlige grunner gjør det rimelig, kan retten eller fylkesmannen fastsette at reiseutgiftene skal deles, eller at den andre av foreldrene skal bære alle reiseutgiftene.

Det er etter loven ingen adgang for steforelder/sosial forelder til å få fastsatt samværsrett etter samlivsbrudd. Under behandlingen av forslagene til endring av barneloven i 1997 viste et *mindretall* i Stortingets familie-, kultur- og administrasjonskomite (medlemmet fra Sosialistisk Venstreparti) til at rettigheter for barn til å få samvær med en sosial forelder som ønsker samvær, bør utredes på nytt og fremmet følgende forslag (jf Innst O nr 100, 1996–97, side 22):

> «I forbindelse med Samboerutvalgets arbeid må rettighetene til sosial forelder utredes nærmere.»

1.5.6.6 Barnebidrag

Etter et samlivsbrudd skal den av foreldrene som ikke blir boende sammen med barnet, oppfylle forsørgeransvaret overfor barnet ved å betale barnebidrag. Reglene om barnebidrag gjelder uavhengig av om foreldrene har vært gift eller ikke. Hovedprinsippene for fastsetting av barnebidrag følger av barnelovens regler om forsørgeransvar, jf pkt 5.5.2. Etter barneloven § 54 kan foreldrene selv avtale størrelsen på bidraget. Utfyllende regler for de tilfellene der foreldrene ikke blir enige, framgår av forskrift om fastsetjing av fostringstilskott av 20. mars 1989, sist endret 24. desember 1993. I tillegg til prinsippene i barneloven og forskriftens regler om beregning av bidragets størrelse har vi lover som regulerer bidragsforskott og innkreving av bidrag (lov om bidragsforskott av 17. februar 1989 nr 2 og lov om innkreving av underholdsbidrag m v av 9. desember 1955 nr 5). Også annet lovverk som skattelovgivningen og folketrygdloven har betydning for bidragsordningen.

Barne- og familiedepartementet la i september 1996 fram et høringsnotat med forslag til endringer i bidragsordningen etter barneloven. Det er foreløpig usikkert hva endringene vil gå ut på og når de vil komme.

1.5.6.7 Barnas økonomiske stilling når en av foreldrene dør

Hvis en av foreldrene dør, har barnet rett til arv. Etter arveloven § 1 arver barna alt hvis det ikke er opprettet testament og foreldrene ikke var gift. Hvis foreldrene var gift, har ektefellen etter arveloven krav på fjerdeparten av det førstavdøde etterlater seg, likevel minst fire ganger grunnbeløpet i folketrygden, hvis ikke annet er bestemt i testament.

Etter nærmere regler i lov om folketrygd kapittel 18 har barnet rett til barnepensjon når en av foreldrene dør. Formålet med barnepensjon er å sikre inntekt for barn når en av foreldrene eller begge er døde. Barnepensjon skal imidlertid falle bort eller omregnes hvis en enslig person etter reglene i barneloven har fått foreldreansvar etter dødsfall og mottar overgangsstønad, jf folketrygdloven § 18–6.

5.7 Barnefordelingsprosessutvalget

I statsråd 3.10.97 ble det oppnevnt et utvalg som hadde som mandat å vurdere om det bør opprettes en særdomstol eller en annen form for særskilt organ for behandling av saker om foreldreansvar, samværsrett og spørsmål om hvor barnet eller barna skal bo. Utvalget skulle videre vurdere om det er hensiktsmessig at andre tilgrensende saksområder faller inn under dette organets kompetanse. Av mandatet framgikk det at utvalget også burde vurdere om en eventuell særdomstol skal gis myndighet til å pålegge delt bosted for barnet, og hva som kan gjøres for å forbedre dagens tosporede system med administrativ og rettslig behandling av saker etter barneloven. Utvalget ble bedt om å se på hvordan det alminnelige domstolssystemet eventuelt kan tilføres mer barnefaglig kompetanse. Det var presisert i mandatet at det særlig burde legges vekt på hvordan hensynet til rettssikkerheten kan styrkes, at utvalget skulle ha barnets beste for øye i sine vurderinger, og at det skulle legges vekt på hva som kan gjøres for å få en hurtigere og mer sakkyndig avgjørelse i barnefordelingssaker.

Utvalget avga sin utredning til Barne- og familiedepartementet i november 1998, jf NOU 1998: 17 Barnefordelingssaker.

Utvalgets flertall la til grunn at det ikke ville være noe vunnet ved å opprette en særdomstol. De særlige hensyn som gjøre seg gjeldende i barnefordelingssakene kan etter flertallets syn ivaretas like godt – eller bedre – av de alminnelige domstoler. Et mindretall (tre av utvalgets medlemmer) går inn for at de eksisterende fylkesnemnder for sosiale saker omgjøres til fylkesvise særdomstoler med kompetanse til å behandle både barnefordelingssaker og barnevernsaker.

Utvalget går inn for å lovfeste at retten skal påskynde saksbehandlingen i barnefordelingssaker så mye som mulig.

Det foreslås en rekke reformer i saksbehandlingen for å få en enklere, smidigere og mer fleksibel behandling av barnefordelingssakene og styrke mulighetene for at foreldrene skal komme til enighet om tvistespørsmålene vedrørende barnet. Utvalget legger til grunn at det som hovedregel er best for barnet at foreldrene kommer til enighet om barnefordelingsspørsmålene. Med dette som utgangspunkt foreslår utvalget vesentlige endringer i meklingsordningen. En obligatorisk veiledning for foreldre med barn under 16 år foreslås innført når en eller begge foreldre ønsker separasjon. Veiledningen skal også gjelde for samboere, såfremt en av samboerne ber om veiledning etter samlivsbruddet, jf. utkastets § 49.

Foreldrene skal gjennom veiledningen informeres om hvordan samlivsbruddet kan gjennomføres så hensynsfullt som mulig for barnet, de oppfordres til å komme til mekling dersom de er uenige, og de skal ha krav på hjelp til å sette opp en skriftlig avtale om barnefordelingsspørsmålene, jf. utkastets § 50. Hvis foreldrene ikke blir enige om forholdet til barna i løpet av veiledningen, skal de tilbys mekling, jf. utkastets § 53. Meklingen skal i motsetning til det som gjelder i dag være frivillig samtidig som foreldrene får mulighet til en mer utvidet mekling enn den som i dag gjelder.

Vesentlige endringer i reglene om behandlingen av barnefordelingssakene ved domstolene foreslås. Sakene skal kunne bringes inn for retten ved en forenklet stevning og dommere foreslås gitt en rekke alternative virkemidler under saksforberedelsen, jf. utkastets §§ 59 og 62. Formålet med de ulike alternativer er at dommeren skal forsøke å få partene til å komme frem til en avtale og behandle saken på en enkel og fleksibel måte. Domstolene skal kunne trekke inn sakkyndige i selve meklingsarbeidet. Utvalget foreslår videre at dagens tosporede system der man enten kan gå til domstolene eller til fylkesmannen, endres slik at fylkesmannsalternativet under visse vilkår faller bort.

Når det gjelder spørsmålet om domstolen skal kunne bestemme delt bosted for barnet mot den ene av foreldrenes ønske, går utvalgets flertall ikke inn for en slik ordning, med andre ord: gjeldende rett stadfestes. Et mindretall på to av utvalgets medlemmer går derimot inn for at gjeldende rett endres, slik at domstolen gis adgang til i særlige tilfelle å bestemme delt bosted mot en av foreldrenes vilje.

6 Forsikring

6.1 Generelt

Lov om forsikringsavtaler (lov av 16. juni 1989 nr 69) skiller mellom to hovedtyper av forsikring; skadeforsikring og personforsikring. Etter lovens § 1–1 er en skadeforsikring en «forsikring mot skade på eller tap av ting, rettigheter eller andre fordeler, forsikring mot erstatningsansvar eller kostnader, og

annen forsikring som ikke er personforsikring». Typiske skadeforsikringer er hjemforsikring, innboforsikring og kaskoforsikring av bil og båt. Med personforsikring menes livsforsikring, ulykkesforsikring og sykeforsikring, jf lovens § 10–1. Det karakteristiske ved en personforsikring er at den knytter seg til personens liv eller helse. Mange av de forsikringene som tegnes, inneholder både skadeforsikring og personforsikring.

Det er særlig to spørsmål som reiser seg når det gjelder samboere og skadeforsikring. Det ene er om en samboer er medforsikret hvis den andre har tegnet en skadeforsikring. Lovens krav er at en person må være medlem av «den faste husstand» for å anses som medforsikret. I de forsikringsvilkårene som avtales, er det ofte presisert at bare de som er registrert med samme adresse som forsikringstakeren, skal regnes som medlemmer av den faste husstanden. Det andre spørsmålet er om en samboers handlinger eller unnlatelser får innvirkning på den andres rett til skadeserstatning, såkalt identifikasjon. Ifølge rettspraksis kan slik identifikasjon mellom samboere først finne sted når samlivet framstår som fast og varig, jf nedenfor.

Når det gjelder personforsikring, er det av særlig interesse for samboere at de kan tegne livsforsikring til fordel for hverandre. Her fins det mange muligheter. Som nevnt i pkt 3.3.3, er adgangen til å tilgodese en samboer ved testament begrenset til en tredjedel av arven hvis arvelateren etterlater seg livsarvinger. Utbetalte livsforsikringer regnes ikke som en del av arven etter avdøde, slik at en samboer gjennom en livsforsikring kan tilgodeses uavhengig av reglene om pliktdelsarv for livsarvingene.

Den klassiske forsikringsformen er individuell forsikring. Dette er betegnelsen på en forsikring som tegnes av en enkeltperson for vedkommende person selv, eller for en mindre krets av personer. Den sentrale forsikringsformen i dag er den kollektive. En kollektiv forsikring kjennetegnes ved et tre parts forhold, der en forsikringstaker, gjerne en arbeidsgiver, tegner forsikring i et forsikringsselskap på vegne av andre, eksempelvis arbeidstakere. En kollektiv forsikring kan tegnes innen både skade- og personforsikring.

Lov om yrkesskadeforsikring (lov av 16. juni 1989 nr 65, gjelder ved skader og sykdommer som påføres arbeidstakere i arbeid på arbeidsstedet i arbeidstiden. Det er gitt en forskrift om standardisert erstatning etter denne loven. I forskriften er det definert hvem som skal regnes som samboer. Denne definisjonen er svært vanlig å finne i avtalevilkårene for gruppelivsforsikringer, og er også brukt i hovedtariffavtalen i staten. Definisjonen omfatter personer som har levd sammen i ekteskapslignende forhold, hvis det i folkeregisteret framgår at de har hatt samme bolig de to siste årene, og personer med felles barn og felles bolig.

6.2 Skadeforsikring

1.6.2.1 Spørsmål om en samboer anses som medforsikret

Etter lov om forsikringsavtaler § 7–1 gjelder en forsikring til fordel for forsikringstakeren, «*ektefellen og andre som er medlem av den faste husstand*» , hvis forsikringen ikke har tilknytning til næringsvirksomhet. Denne regelen gjelder for alle typer private forsikringer. Medforsikring av ektefellen gjelder uavhengig av om partene lever sammen eller ikke. Utgangspunktet er med andre ord at medforsikringen gjelder selv om partene er separert, men at den faller bort ved skilsmisse.

I et etablert samboerforhold regnes samboeren som medlem av den faste husstanden. Spørsmålet er når et samboerforhold er så etablert at lovens krav

om medlem av «den faste husstand» er oppfylt. Hvis vedkommende bare oppholder seg midlertidig i husstanden, er kravet ikke oppfylt. I etableringsfasen av et samboerforhold vil det være tvilsomt om dette kravet er oppfylt. Forsikringsavtaleloven stiller ikke krav om at felles adresse må være registrert i folkeregisteret, men et slikt krav kan stilles i forsikringsvilkårene, jf nedenfor. Loven stiller heller ikke krav om at forholdet må ha vart en viss tid. Det er imidlertid presisert at bestemmelsene om hvem en forsikring gjelder til fordel for, kan fravikes ved avtale. Dette innebærer at de enkelte forsikringsvilkårene kan unnta samboer som medforsikret.

I forsikringsvilkårene er det ofte presisert at bare de som er registrert med samme adresse som forsikringstakeren, skal regnes som medlemmer av den faste husstanden. Dette betyr at uansett hvor etablert samboerforholdet er, anses ikke samboeren som medforsikret hvis vedkommende ikke har meldt flytting til folkeregisteret til forsikringstakerens adresse. Et slikt tilfelle har vært oppe til behandling av Høyesterett, jf Retstidende 1981 side 1169. Forsikringstakeren var i det tilfellet kollektivt forsikret i Samvirke. Ifølge forsikringsvilkårene gjaldt forsikringen for medlemmet og medlemmets ektefelle. Videre var det presisert følgende:

> «Som ektefelle regnes også person som medlemmet lever sammen med i ekteskapslignende forhold hvis det i Folkeregisteret fremgår at vedkommende har samme bopel som medlemmet.»

Forsikringstakeren var forlovet med samboeren, men ingen av dem hadde meldt flytting til folkeregisteret etter at de sammen hadde flyttet inn i en nyanskaffet leilighet. Leiligheten ble skadet ved brann, men forsikringsselskapet ville ikke dekke samboerens tap ved brannen fordi hun ikke fylte forsikringens vilkår for å være medforsikret. Forsikringstakeren viste til at siden det ikke var tvil om at det var etablert et ekteskapslignende samliv mellom han og samboeren, ville det være meget urimelig om ikke samboeren skulle omfattes av forsikringen. Selskapet viste til at det dreide seg om en kollektiv forsikring der premien var lik for alle, og der det ikke gjaldt noen sumbegrensning. Det var derfor et spesielt behov for å begrense kretsen av medforsikrede og nødvendig med enkle udiskutable kriterier. Høyesterett ga forsikringsselskapet medhold.

Når det gjelder eiendeler som er sameie mellom samboerne, er det normalt tilstrekkelig at den ene samboeren tegner skadeforsikring.

1.6.2.2 Spørsmål om handlinger eller unnlatelser fra en samboer kan føre til at sikrede taper sin rett til erstatning – identifikasjon

Lov om forsikringsavtaler har et eget kapittel 4 som omhandler «alminnelige forutsetninger» for selskapets ansvar. Reglene i dette kapitlet gir selskapet adgang til å sette ned erstatningen eller la erstatningen falle bort ved brudd på forutsetningene for selskapets ansvar. Dette kan være aktuelt hvis forsikringstakeren ikke har overholdt sin opplysningsplikt eller gitt uriktige opplysninger, hvis sikkerhetsforskrifter (påbud i forsikringsavtalen) ikke er overholdt, eller hvis forsikringstakeren forsettlig eller grovt uaktsomt har fremkalt skaden. Alternativet grovt uaktsomt gjelder ikke for ansvarsforsikring, jf § 4–9 annet ledd.

Forsikringsavtaleloven har en egen bestemmelse i § 4–11 som regulerer spørsmålet om handlinger og unnlatelser fra sikredes slektninger, hjelpere og liknende personer kan få innvirkning på selskapets ansvar. Dette kalles gjerne

identifikasjon – handlinger eller unnlatelser fra andre personer kan bli ansett som om de var gjort av sikrede. Lovens hovedregel i § 4–11 første ledd er at det ved skadeforsikring som ikke er knyttet til næringsvirksomhet, ikke kan avtales at sikrede kan tape sin rett til erstatning som følge av «*handlinger eller unnlatelser fra sikredes slektninger, hjelpere og andre liknende personer som sikrede har tilknytning til*». Hovedregelen har imidlertid viktige unntak. Unntakene gjelder de fleste eiendeler som det er aktuelt for ektefeller og samboere å ha i sameie, eller som i praksis kan bli skadet av partneren. For ektefeller og samboere blir dermed den faktiske hovedregelen at det kan avtales i forsikringsvilkårene at den enes handlinger eller unnlatelser får innvirkning på den andres rett til å få utbetalt skadeforsikring.

Unntakene er i lovens § 4–11 annet ledd delt i to grupper. Den ene gruppen omfatter motorvognforsikring og forsikring av fartøy, fly og husdyr. Har den sikrede ved samtykke overlatt ansvaret for slike gjenstander til en person, f eks en samboer, kan det i forsikringsvilkårene avtales at forsikringsselskapet kan påberope seg handlinger og unnlatelser fra denne personen. Ifølge lovens forarbeider må sikrede bevisst ha overlatt «en omfattende og relativt varig rådighet» til en annen person for at dette unntaket kan komme til anvendelse (NOU 1987: 24 Lov om avtaler om skadeforsikring, side 102). Et vanlig kortvarig brukslån omfattes ikke av unntaket. Rettsstillingen er den samme for ektefeller og samboere. Selv om den ene parten f eks bruker bilen mer enn den andre, som eier bilen, blir vedkommende ikke identifisert med bileieren hvis eieren fortsatt betaler årsavgift og forsikring og sørger for vedlikehold og reparasjoner.

Det andre unntaket fra hovedregelen om at det ikke kan avtales at handlinger eller unnlatelser fra andre enn sikrede skal få innvirkning på selskapets ansvar, gjelder forsikring knyttet til bolig, privat fritidsbolig og innbo. Ved forsikring av slike eiendeler kan det i forsikringsvilkårene avtales identifikasjon mellom sikrede og ektefelle som bor sammen med sikrede, eller mellom sikrede og *«personer som sikrede lever sammen med i et fast etablert forhold»* . Av forarbeidene framgår at samboere omfattes i tillegg til ektefeller, jf Ot prp nr 49 (1988 – 89) side 70:

> «Den foreslåtte formuleringen gir ikke uten videre noen klar avgrensning av hvilke samboforhold som omfattes. I tvilstilfellene vil det imidlertid kunne søkes veiledning i den praksis som knytter seg til gjeldende lov § 19 tredje ledd (...) Noe markert brudd med denne praksis er ikke tilsiktet.»

Dette innebærer at rettspraksis knyttet til reglene om identifikasjon i den tidligere forsikringsavtaleloven av 1930 skal være veiledende for spørsmålet om kravene til «fast etablert forhold» i gjeldende lov er oppfylt. Reglene i loven av 1930 ga adgang til identifikasjon mellom sikrede og «sikredes ektefelle som bor sammen med ham», men reglene var også blitt anvendt på samboere. Høyesterett hadde imidlertid stilt strenge krav for at det skulle være adgang til å foreta identifikasjon mellom sikrede og en samboer, jf dommer inntatt i Retstidende 1975 side 50 og Retstidende 1977 side 278. I den første saken hadde partene levd sammen i 20 år og hadde tre barn sammen. Kvinnens hus, som var parets felles bolig, hadde brent ned til grunnen. Årsaken til brannen var at mannen hadde brukt brannfarlig lakk i nærheten av åpen ild. Høyesterett viste til at bakgrunnen for den tidligere bestemmelsen i forsikringsavtaleloven var det faktiske interessefellesskap mellom ektefeller og uttalte følgende:

> «Et slikt interessefellesskap betraktes som så inngripende at det både ut fra prevensjons- og rimelighetshensyn er naturlig at den ene ektefelles grovt uaktsomme opptreden kan få konsekvenser for den annens forsikringskrav.»

Høyesterett påpekte også at ikke ethvert samliv i felles bolig mellom mann og kvinne uten videre kan åpne adgang til identifikasjon og uttalte:

> «I denne sak er imidlertid samlivet mellom (partene) av en slik varighet og en slik fasthet at det i alt vesentlig innebærer et like nært faktisk interessefellesskap som man vanligvis finner mellom ektefeller. Den situasjon de etablerte, er da også lagt til grunn av omgivelsene og myndighetene.»

Høyesterett stadfestet enstemmig lagmannsrettens dom, der reglene om identifikasjon og avkorting i forsikringsutbetalingen var anvendt overfor partene selv om formelt ekteskap ikke var inngått.

I dommen inntatt i Retstidende 1977 side 278 kom Høyesterett til motsatt resultat. Her var partene ringforlovet og hadde bodd sammen i kvinnens hus i ca to og et halvt år, da mannen satte fyr på huset for å utløse et forsikringsoppgjør. Paret hadde ikke barn. Under dissens (3 – 2) ble kvinnen tilkjent erstatning uten avkorting. Et flertall i Høyesterett la vekt på at paret anså spørsmålet om ekteskap for åpent, og at de ennå befant seg på et «forlovelsesstadium». De sterke økonomiske fellesinteressene kunne da ikke være avgjørende. Førstvorerende uttalte med tilslutning fra to andre dommere følgende:

> «Og når begrunnelsen for regelen da søkes i de samboende ektefellers «faktiske interessefellesskap», understreker dette at det er ektefellenes personlige fellesskap og den varighet og fasthet som dette normalt har, som skal bære regelen. Det må derfor etter mitt syn først og fremst være på dette plan man må vurdere om et samboende par som ikke er gift, har etablert en slik situasjon at det er rimelig å likestille dem med ektefeller i relasjon til forsikringsavtalelovens § 19 tredje ledd».

Førstvoterende viste til at det ikke var opplyst at partene i noen sammenhenger opptrådte som ektefeller og uttalte med tilslutning fra de øvrige dommerne følgende om partenes samliv:

> «Det samlede bilde viser at partene befant seg på et reelt ment forlovelsesstadium. Selv da de flyttet sammen hadde de, og mente å ville ha, frihet til å flytte fra hinannen uten formaliteter. De hadde med andre ord etablert et samliv som de selv ikke anså for å være like fast og varig som det man vanligvis forbinder med et ekteskapelig samliv, og de gav overfor omgivelsene heller ikke uttrykk for noe annet. Dette bilde skiller paret (...)på avgjørende punkter fra paret i saken fra Rt. 1975 side 50.»

Mindretallet i saken fra 1977 (to dommere) mente på den annen side at samlivet til paret i denne saken hadde «vart så lenge og hadde en slik fasthet» at identifikasjonsregelen i forsikringsavtaleloven § 19 tredje ledd kom til anvendelse, slik som i saken fra 1975. Mindretallet anførte at preventive grunner talte for å anvende identifikasjonsregelen ved faste og varige samlivsforhold «fordi skadevolderen ellers ville nyte godt av erstatningen i kraft av det økonomiske fellesskap mellom ham og sikrede».

Høyesteretts praksis innebærer at et samliv på prøve ikke gir adgang til identifikasjon. Identifikasjon mellom samboere i forhold til skadeforsikring kan først finne sted når samlivet framstår som fast og varig.

En samboer kan som medforsikret med grunnlag i identifikasjon miste sin rett til erstatning, jf forsikringsavtaleloven § 7–3 annet ledd. Etter denne bestemmelsen er ektefelle og husstandsmedlem likestilt.

Selv om reglene om identifikasjon ikke kommer til anvendelse, kan en samboer bli ansvarlig for en skade etter alminnelige regler om erstatningsansvar, jf lov om skadeserstatning (lov av 16 juni 1989 nr 65). I så fall kan forsikringsselskapet fremme regresskrav (tilbakesøkingskrav) overfor samboeren tilsvarende det beløpet selskapet har utbetalt til den andre samboeren.

6.3 Livsforsikring

1.6.3.1 Innledning

Etter forsikringsavtaleloven § 10–1 gjelder lovens regler om personforsikring for avtaler som inngås med forsikringsselskap, men også for andre avtaler om personforsikring, blant annet forholdet mellom pensjonskasser og -fonds og medlemmene, så langt de passer. For forsikringstakerne foreligger mange alternativer, slik at avtalen kan tilpasses den enkeltes ønsker og behov. Dette gir gode muligheter også for samboere. Av særlig interesse for samboere er mulighetene til å sikre hverandre gjennom livsforsikring. Utgangspunktet er at reglene om personforsikring ikke kan fravikes til skade for den som utleder en rett mot selskapet i henhold til forsikringsavtalen, jf § 10–3.

Skatteloven (lov av 18. august 1911 nr 8 § 44 annet ledd nr 1) har regler om skattefradrag for innbetalinger til premiefond under individuelle pensjonsavtaler. Etter nærmere regler gitt i forskrift kan slike avtaler bare inngås som «pensjonsforsikringsavtale eller pensjonsspareavtale». Forskriften regulerer blant annet etterlattepensjon til ektefelle eller samboer. Dette er behandlet i kapittel 7, der det er gitt en framstilling av forskjellige pensjonsordninger.

1.6.3.2 Individuelle livsforsikringer

Forsikring på eget liv

Hvis en livsforsikring er tegnet på eget liv, skal forsikringsbeløpet utbetales ved forsikringstakerens død til den som er oppnevnt som begunstiget. I de tilfellene der det ikke er oppnevnt noen begunstiget, skal forsikringssummen tilfalle ektefellen, forutsatt at det før dødsfallet ikke var avsagt dom for eller gitt bevilling til separasjon eller skilsmisse, jf forsikringsavtaleloven § 15–1 annet ledd. Hvis avdøde ikke etterlater seg en ektefelle som har krav på forsikringssummen, skal beløpet tilfalle avdødes arvinger etter lov eller testament. Dette innebærer at hvis det ikke er oppnevnt noen begunstiget, og avdøde ikke etterlater seg en ektefelle, skal forsikringsbeløpet fordeles på samme måte som arven etter avdøde. Hvis pliktdelsreglene ikke er til hinder for det, kan en samboer i slike tilfeller få hele forsikringsbeløpet som testamentsarving. Av forarbeidene til § 15–1 går det fram at lovgiver vurderte om samboere skulle likestilles med ektefeller. Begrunnelsen for at samboere ikke ble likestilt, var ønske om parallellitet til reglene om arverett.

Har forsikringstakeren livsarvinger, er adgangen til å tilgodese en samboer ved testament begrenset til en tredjedel av arven. Hvis forsikringstakeren ønsker at samboeren skal få utbetalt hele forsikringssummen uten

hinder av pliktdelsreglene, må samboeren oppnevnes som begunstiget. En utbetalt livsforsikring regnes ikke som en del av arven etter avdøde, slik at en samboer gjennom en livsforsikring kan tilgodeses uavhengig av reglene om pliktdelsarv for livsarvingene.

Oppnevnelse av begunstiget

Forsikringsavtaleloven § 15–3 har nærmere regler om framgangsmåten ved oppnevnelse av begunstiget. Vanligvis skjer oppnevnelsen ved tegning av forsikringen, men oppnevnelse kan også skje senere ved skriftlig melding til selskapet. Dessuten kan det oppnevnes begunstiget ved testament, men det må da særskilt framgå at det disponeres over forsikringen.

En oppnevnelse av en samboer som begunstiget kan trekkes tilbake hvis samboerskapet opphører, uten at den som er begunstiget må varsles. Partene kan imidlertid avtale på forhånd at en endring av begunstigelsen bare kan skje hvis den andre har fått kunnskap om endringen. Hvis begunstigelsen har skjedd i et gjensidig testament mellom samboerne, følger det av reglene i arveloven at en endring bare er gyldig hvis den andre har fått kunnskap om endringen før arvelateren døde, jf pkt 3.3.3.

For de tilfellene der en ektefelle er oppnevnt som begunstiget, har forsikringsavtaleloven § 15–4 bokstav d en regel om at begunstigelsen faller bort hvis det før dødsfallet er avsagt dom for eller gitt bevilling til separasjon eller skilsmisse, selv om avgjørelsen ikke er rettskraftig. Loven har ingen regel om hva som skal skje ved samlivsbrudd hvis en samboer er oppnevnt som begunstiget. Ved oppnevnelse av samboer som begunstiget kan det bestemmes i forsikringsavtalen hva som skal skje ved brudd i samboerskapet. Det er opp til forsikringstakeren å bestemme hva som da skal skje, f eks at forsikringsforholdet skal opphøre, eller at begunstigelsen skal endres.

Endring av en begunstigelse

I enkelte tilfeller kan det virke urimelig overfor livsarvingene at en begunstiget, f eks en samboer, skal motta hele forsikringsbeløpet. Forsikringsavtaleloven § 15–6 har særlige regler om at livsarving som forsikringstakeren forsørget eller hadde plikt til å forsørge, kan kreve forsikringssummen helt eller delvis utbetalt til seg. Etter lovteksten er vilkåret at det «virker klart urimelig» at en begunstiget mottar beløpet. I lovens forarbeider (NOU 1983: 56, side 127) er det påpekt at «kriteriet er valgt for å understreke at det skal mye til før omgjøring kan skje. Omgjøringsregelen er bare ment som en nødutvei hvor det fremstår som støtende at den begunstigede mottar pengene til fortrengsel for de nærmeste etterlatte.»

Forsikring på den andre samboerens liv

En samboer kan også tegne forsikring på den andres liv, eventuelt kan begge tegne hver sin forsikring på den andres liv, jf forsikringsavtaleloven § 15–1 fjerde ledd. I slike tilfeller er oppnevnelse av begunstiget unødvendig. Hvis ikke annet er avtalt, har gjenlevende samboer ved forsikredes død krav på forsikringsbeløpet som forsikringstaker, og gjenlevende er deretter uforsikret. Det er opp til forsikringstakeren om en forsikring på den andres liv skal fortsette etter brudd i samboerskapet. Dersom ikke forsikringen sies opp, vil den fortsette å løpe etter samlivsbrudd. Hvis samboerne tegner hver sin forsikring

på den andres liv, kan de imidlertid avtale på forhånd at de skal overføre forsikringen til hverandre ved eventuelt samlivsbrudd, slik at forsikringen fortsetter på eget liv.

Forsikring på begge samboernes liv

Et tredje alternativ hvis samboerne ønsker å sikre hverandre ved livsforsikring, er å knytte forsikringen til begges liv som en individuell forsikring på to liv, jf forsikringsavtaleloven § 15–1 femte ledd. Dette er den vanligste varianten. En slik forsikring er billigere enn to separate forsikringer, men dyrere enn en forsikring på bare ett liv. I likhet med det som gjelder hvis samboerne har tegnet hver sin forsikring på den andres liv, skal forsikringsbeløpet – hvis ikke annet er avtalt – utbetales til gjenlevende etter førstavdødes død, og gjenlevende er deretter uforsikret. Vanligvis blir en slik forsikring tegnet av begge samboerne i fellesskap, slik at begge er forsikringstakere og part i avtalen med selskapet. Også ved denne ordningen kan det oppstå problemer ved brudd i samboerskapet. En mulig løsning er at partene blir enige om å fortsette forsikringsforholdet med andre personer som begunstiget, f eks felles barn. Partene kan også avtale på forhånd at ved eventuelt samlivsbrudd skal forsikringen gjøres om til to separate livsforsikringer der den enkelte forsikringstaker er forsikret uten at samboeren er begunstiget.

Arveavgift

Etter arveavgiftsloven (lov om avgift på arv og visse gaver av 19. juni 1964 nr 14) § 2 siste ledd skal det betales avgift av utbetalinger etter dødsfall fra forsikringsselskap til dødsboet, avdødes arvinger eller noen som er oppnevnt som begunstiget. Dette innebærer at en samboer må betale arveavgift hvis vedkommende får utbetalt et forsikringsbeløp som arving eller begunstiget. Midler som noen mottar som arv eller gave fra en ektefelle, er imidlertid fritatt for arveavgift, jf pkt 12.2.1.

I de tilfellene der en samboer har tegnet forsikring på den andre samboerens liv, eller der begge samboerne har tegnet forsikring på den andres liv, skal det ikke betales arveavgift. I disse tilfellene er samboerne selv forsikringstakere, og forsikringsutbetalingen regnes ikke som arv eller gave fra den andre.

Hvis samboerne har tegnet en felles forsikring på begges liv, skal gjenlevende betale arveavgift av halvparten av forsikringsutbetalingen. Finansdepartementet har lagt til grunn at halvparten av forsikringsutbetalingen stammer fra lengstlevendes innbetalinger og dermed skal anses som utbetaling av lengstlevendes andel av forsikringen.

1.6.3.3 Kollektive livsforsikringer

Gruppelivsforsikring

Gruppelivsforsikring er en betegnelse som blir brukt om kollektive forsikringer med forsørgelsesformål. De som omfattes, er vanligvis ansatte hos en arbeidsgiver eller medlemmer av en forening. Arbeidsgiveren eller foreningen er forsikringstaker, og arbeidstakeren eller foreningsmedlemmet er den forsikrede. Selv om ordningen er slik at den enkelte må melde seg på forsikringen, anses ikke vedkommende som forsikringstaker. Alle statsansatte

omfattes av en gruppelivsforsikring som er en del av hovedtariffavtalen i staten.

Hvis arbeidsgiveren har tegnet en gruppelivsforsikring, kan det i avtale mellom arbeidsgiver og de ansatte eller deres organisasjoner fastsettes hvem som skal ha rett til forsikringssummen ved arbeidstakerens død, jf forsikringsavtaleloven § 19–11 annet ledd. Er forsikringen tegnet av en forening, gjelder regelen tilsvarende. Hvis det gjelder en kollektiv forsikring hvor medlemmet selv må melde seg til selskapet, kan vedkommende etter lovens § 19–12 første ledd selv oppnevne en begunstiget. Ved obligatoriske gruppelivsforsikringer er det vanligvis bestemt i forsikringsavtalen at det ikke kan oppnevnes begunstiget. I disse tilfellene vil det være avgjørende om en samboer omfattes av avtalen og i så fall hvilken definisjon som er lagt til grunn.

I hovedtariffavtalens regler om gruppelivsforsikring for statsansatte (fellesbestemmelsene § 23) er utbetaling til «heterofil/homofil samboer» prioritert foran utbetaling til barn under 25 år og andre personer som «for en vesentlig del» ble forsørget av avdøde, men etter ektefelle eller registrert partner. Det er presisert at barn under 25 år uansett skal ha utbetalt minst 40 % av erstatningsbeløpet, selv om det er erstatningsberettiget ektefelle/registrert partner eller heterofil/homofil samboer.

I fellesbestemmelsene § 2 nr 9 i hovedtariffavtalen er det fastsatt følgende:

> «Som samboer regnes: - person som avdøde har levet sammen med i ekteskapslignende forhold hvis det i Folkeregisteret framgår at de to har hatt samme bolig de to siste årene, eller
> - person som hadde felles barn og felles bolig med avdøde. Jf for øvrig § 6–1 i forskrift til lov om yrkesskadeforsikring.»

Denne definisjonen er svært vanlig å finne i avtalevilkårene for gruppelivsforsikringer.

De etterlatte, unntatt avdødes ektefelle, plikter å betale arveavgift av beløp de mottar fra en gruppelivsforsikring, jf pkt 12.2.1.

Gjeldsforsikring

En annen type kollektiv livsforsikring er gjeldsforsikring. Dette er en betegnelse som vanligvis blir brukt om en kollektiv livsforsikring som en kreditor, ofte en bank, tegner for de av sine låntakerne som ønsker det. Selv om det kreves en individuell tilslutning fra debitor, og debitor selv må betale for ordningen, regnes ikke vedkommende som forsikringstaker. Når en som omfattes av en slik forsikring dør, utbetales forsikringssummen til kreditor, ikke til de etterlatte. Kreditor har på forhånd forpliktet seg til å slette hele eller deler av gjelden ved låntakerens død. Ulempen med en gjeldsforsikring er at låntakeren ikke kan styre forsikringen slik det er mulig med de individuelle livsforsikringene, jf pkt 6.3.2. For samboere med barn vil en gjeldsforsikring medføre at det blir større arv etter avdøde, og dermed større pliktdelsarv for barna.

Utbetaling av gjeldsforsikring er avgiftspliktig etter arveavgiftsloven § 2 siste ledd. Hvis samboerne har tegnet en gjensidig gjeldsforsikring, har Finansdepartementet lagt til grunn at halvparten av forsikringssummen stammer fra gjenlevendes innbetalinger, slik at bare halvparten av forsikringsutbetalingen er avgiftspliktig.

6.4 Yrkesskadeforsikring

Etter lov om yrkesskadeforsikring § 3 er utgangspunktet at arbeidsgivere plikter å tegne yrkesskadeforsikring til dekning av yrkesskade og yrkessykdom. Yrkesskadeforsikringen skal gi arbeidstakeren rett til full erstatning uten hensyn til om noen har skyld i skaden. Det er 21.12.1990 gitt en forskrift om standardisert erstatning etter yrkesskadeforsikringsloven. Denne forskriftens kapittel 6 regulerer erstatning ved dødsfall. Erstatning til ektefelle eller samboer er regulert i § 6–1, og her er det tatt inn en definisjon av samboer som er lik den som er tatt inn i hovedtariffavtalen i staten, jf pkt 6.3.3. I tillegg er det presisert følgende:

> «En person regnes likevel ikke som samboer dersom det på dødsfallstidspunktet forelå forhold som var til hinder for at lovlig ekteskap kunne inngås.»

Etter lov om yrkesskadeforsikring § 13 gjelder reglene om erstatning for tap av forsørger i lov om skadeserstatning (lov av 13. juni 1969 nr 26) så langt ikke annet er bestemt i eller i medhold av yrkesskadeforsikringsloven. I motsetning til det som gjelder etter skadeserstatningsloven, har forskriften om standardisert erstatning etter yrkesskadeforsikringsloven ikke krav om at avdøde faktisk forsørget samboeren eller ektefellen, eller at vedkommende i nær framtid kunne påregne å bli forsørget. Forskriften likestiller gjenlevende ektefelle og gjenlevende samboer. Erstatningen til barn gjelder etter forskriften «ved tap av forsørger». Barn som avdøde forsørget har rett til erstatning på linje med ektefelle/samboer. Det gjelder etter forskriften ingen regler om prioritering mellom persongruppene når det gjelder retten til erstatning, men erstatningen til barn skal beregnes på en annen måte enn erstatning til ektefelle eller samboer.

7 Pensjonsordninger utenom folketrygden

7.1 Generelt

Folketrygden er den viktigste pensjons- og trygdeordningen i Norge. Den er obligatorisk og omfatter hele befolkningen. Ytelser etter folketrygden er regulert i lov om folketrygd av 28. februar 1997 og blir nærmere behandlet i kapittel 8. Ordningen gir blant annet rett til alderspensjon, etterlattepensjon, uførepensjon og barnepensjon.

I tillegg til folketrygden har vi offentlige tjenestepensjonsordninger og forskjellige private pensjonsordninger. De fleste supplerende pensjonsordningene gir rett til samme type pensjonsytelser som folketrygden. Samordningsloven (lov om samordning av pensjons- og trygdeytelser av 6. juli 1957 nr 26) regulerer hvordan ytelser som en person kan få samtidig fra to eller flere pensjonsordninger og trygder, skal samordnes.

Gjenlevende samboer har – i motsetning til hva som gjelder for gjenlevende ektefelle – ikke rett til etterlattepensjon etter de offentlige tjenestepensjonsordningene.

Skatteloven (lov om skatt av formue og inntekt av 18. august t 1911 nr 8) har regler om fradrag for innbetalinger til private pensjonsordninger, forutsatt at ordningene tilfredsstiller nærmere krav gitt i forskjellige forskrifter. Gjenlevende samboer er likestilt med gjenlevende ektefelle i forskrift om individuelle pensjonsavtaler etter skatteloven. Denne forskriften (fastsatt av Finans-

departementet 25. september 1997) har en definisjon av samboer der ett av kravene er at forholdet har bestått uavbrutt i de fem siste årene før inngåelsen av pensjonsavtalen, jf nedenfor.

Vi har også en forskrift om private tjenestepensjonsordninger etter skatteloven (fastsatt av Sosialdepartementet 28. juni 1968). Etter denne forskriften kan det ikke ytes pensjon til gjenlevende samboer. Et offentlig oppnevnt utvalg har imidlertid foreslått nye regler for private tjenestepensjonsordninger, jf NOU 1998: 1 Utkast til lov om foretakspensjon. Her er det foreslått at pensjonsordningen kan omfatte «samboerpensjon».

Kredittilsynet har utarbeidet standardvedtekter for private pensjonskasser, jf rundskriv 22/96. Disse vedtektene har et eget kapittel om ektefellepensjon. Her er gjenlevende ektefelle gitt rett til pensjon ved medlemmets død. Vedtektene har ingen regler som gjelder for samboere.

7.2 Offentlige tjenestepensjonsordninger

Den mest omfattende offentlige tjenestepensjonsordningen er den som Statens Pensjonskasse administrerer. Denne ordningen er regulert i lov av 28. juli 1949 om Statens Pensjonskasse og omfatter arbeidstakere i staten. Etter vedtak i Stortinget omfatter ordningen også de fleste lærere og mange humanitære organisasjoner og virksomheter som er drevet eller støttet av staten.

Når et medlem i Statens Pensjonskasse dør, har ektefellen rett til enke- eller enkemannspensjon etter nærmere regler i lovens §§ 32 – 34 b. Samboere har ikke rett til etterlattepensjon etter disse reglene.

Det ytes ikke etterlattepensjon hvis medlemmet inngår ekteskap etter fylte 65 år, og normalt heller ikke hvis ekteskapet inngås etter at medlemmet har sluttet i medlemsberettiget stilling eller har fått uførepensjon. Det gjelder også egne regler ved dødsfall kort tid etter tilsetting eller ekteskapsinngåelse. Etter lattepensjonen bortfaller hvis gjenlevende ektefelle gifter seg på nytt, men hvis det nye ekteskapet opphører, vil pensjonen begynne å løpe igjen. Hvis gjenlevende ektefelle inngår samboerskap, vil pensjonen fortsatt løpe.

Sosial- og helsedepartementet har med hjemmel i kommuneloven (lov av 25. september 1992 nr 107 § 24) fastsatt forskrift om pensjonsordninger for kommunalt eller fylkeskommunalt ansatte (forskrift av 22. april 1997). Hovedinnholdet i denne forskriften er at de kommunale og fylkeskommunale pensjonsordningene ikke må gi høyere ytelser enn det Statens pensjonskasse gir. Regelverket i de kommunale og fylkeskommunale ordningene er stort sett likt det som gjelder for Statens Pensjonskasse. Heller ikke etter disse ordningene har samboere rett til etterlattepensjon.

7.3 Private pensjonsordninger

1.7.3.1 Individuelle pensjonsavtaler etter skatteloven

Skatteloven § 44 annet ledd nr 1 gir rett til fradrag i inntekten for innbetalinger til premiefond under individuelle pensjonsavtaler. Etter forskrift om individuelle pensjonsavtaler etter skatteloven (IPA) kan slike avtaler bare inngås som pensjonsforsikringsavtale eller pensjonsspareavtale. I tillegg til alderspensjon, uførepensjon, barnepensjon og livsarvingspensjon kan det etter forskriften ytes etterlattepensjon til ektefelle, registrert partner eller samboer.

Samboer er definert slik i forskriftens § 1–2:

> «- person som rettighetshaveren har felles bolig og felles barn med, eller -person som rettighetshaveren lever sammen med i ekteskapslignende eller partnerskapslignende forhold når det godtgjøres at forholdet har bestått uavbrutt i de fem siste år før inngåelsen av pensjonsavtalen, og det ikke foreligger forhold som er til hinder for at lovlig ekteskap eller registrert partnerskap inngås.»

Etter forskriftens § 3–1 tilstås etterlattepensjon til ektefelle fra rettighetshavers død, og den opphører senest ved ektefelles eller fraskilt ektefelles død. Pensjonen skal ha en yteleseperiode på minst 10 år etter rettighetshavers død. Det kan likevel avtales at pensjonen skal opphøre når etterlatt ektefelle har fylt 77 år. Samboer og registrert partner er likestilt med ektefelle etter bestemmelsene i denne paragrafen.

1.7.3.2 Private tjenestepensjonsordninger etter skatteloven

Skatteloven § 44 første ledd bokstav k og forskrifter fastsatt henholdsvis 28. juni 1968 og 27. oktober 1969 har særlige regler om private tjenestepensjonsordninger. Etter disse reglene gis arbeidsgiver og arbeidstaker en gunstig skattemessig behandling, forutsatt at tjenestepensjonsordningen oppfyller de kravene som er fastsatt i forskriftene. Pensjonsordningen kan bare yte alderspensjon, barnepensjon, uførepensjon og pensjon til etterlatt ektefelle, eventuelt til etterlatt fraskilt ektefelle «i samsvar med bestemmelsene i ekteskapslovgivningen». Ordningen omfatter ikke gjenlevende samboer.

1.7.3.3 Utkast til lov om foretakspensjon

I NOU 1998: 1 Utkast til lov om foretakspensjon er det foreslått at pensjonsordningen kan omfatte samboerpensjon. I utkastets § 1–2 er det gitt en definisjon av samboer som er identisk med den som er gitt i forskriften om individuelle pensjonsavtaler etter skatteloven, bortsett fra kravet om at samboerforholdet må ha vart uavbrutt de siste fem årene, jf pkt 7.3.1. Etter forskriften om IPA gjelder dette kravet tiden før inngåelsen av pensjonsavtalen. I utkastet til lov om foretakspensjon er kravet at forholdet må ha bestått uavbrutt «*de siste fem årene før dødsfallet* ».

I utkastets § 7–8 er det foreslått følgende:

> « 7–8 Samboerpensjon (1) Pensjonsordningen kan omfatte etterlattpensjon til samboer på det tidspunkt medlemmet dør. Reglene i §§ 7–2 til 7–6 gjelder i tilfelle tilsvarende for etterlattpensjon til samboer. (2) Retten til etterlattpensjon for ektefelle eller registrert partner går foran rett til samboerpensjon. (3) Hadde medlemmet ved sin død fraskilt ektefelle eller partner, ytes samboerpensjon med det beløp som samboeren ville hatt rett til om ekteskap eller registrert partnerskap var inngått med medlemmet da samboerforholdet ble etablert. Dette gjelder også når ekteskap eller registrert partnerskap er inngått under samboerforholdet.»

Forslaget til § 7–8 første ledd innebærer at utkastets regler om pensjon til etterlatt ektefelle skal gjelde tilsvarende for den som var medlemmets samboer på dødsfallstidspunktet. Annet ledd regulerer de tilfellene hvor avdøde medlem hadde etablert et samboerforhold selv om medlemmets ekteskap/registrerte partnerskap ikke var formelt oppløst. Forslagets tredje ledd regulerer de tilfellene hvor et medlem ved sin død hadde både fraskilt(e)

ektefelle(r)/registrert partner og samboer. Hvis den fraskilte har rett til pensjon etter ekteskapsloven §§ 86 og 87, skal det ytes pensjon til etterlatt samboer ut fra den tiden som er gått siden samboerforholdet ble etablert. Dette gjelder selv om ekteskapet eller det registrerte partnerskapet er inngått under samboerforholdet. Reglene i ekteskapsloven om fraskilt ektefelles rett til ektefellepensjon er omtalt nedenfor.

7.4 Særlige regler i ekteskapsloven om fraskiltes rett til ektefellepensjon

Ekteskapsloven § 86 har regler om fraskilt ektefelles rett til ektefellepensjon. Retten til slik ektefellepensjon er betinget av at avdøde ved skilsmissen var eller hadde vært medlem av en pensjonsordning utenfor folketrygden som omfatter ektefellepensjon. Ekteskapet må ha vart i minst ti år, og den fraskilte må ha vært minst 45 år ved skilsmissen. Det er presisert i loven av med pensjonsordning menes offentlig pensjonsordning og privat kollektiv pensjonsordning med obligatorisk tilslutning. Den fraskilte får også rett til ektefellepensjon fra en ordning som den avdøde var blitt medlem av etter skilsmissen.

Det gjelder særlige regler for de tilfellene hvor avdøde var gift på nytt, og den nye ektefellen har rett til ektefellepensjon, slik at det blir flere pensjonsberettigede, jf § 87. I slike tilfeller skal pensjonen deles mellom de berettigede i forhold til antall påbegynte år hver av dem var gift med avdøde. Det gjelder også særregler for de tilfellene hvor en pensjonsberettiget gifter seg på nytt eller dør, jf § 88.

8 Trygdeytelser

8.1 Generelt om den nye folketrygdloven og samboeres rettsstilling i forhold til denne loven og lov om barnetrygd

En ny lov om folketrygd trådte i kraft 1. mai 1997 (lov av 28. februar 1997 nr 19). Fra samme dato ble den tidligere folketrygdloven av 1966 opphevet. Hovedhensikten med den nye folketrygdloven var å få til en forenkling og klargjøring av gjeldende rett og gjøre regelverket mer oversiktlig. Denne loven innebar med andre ord ikke noen sosialpolitisk reform, men først og fremst en lovteknisk og språklig revisjon. De viktigste realitetsendringene var en oppfølging av forslag i Velferdsmeldingen (St meld nr 35, 1994–95).

Utgangspunktet for trygdelovgivningen har vært at rettighetene skal være individbaserte. Familiesituasjonen har imidlertid på mange områder betydning for individets rettigheter. Sivilstand har betydning både når det gjelder rett til ytelser, utmåling av ytelsene og bortfall av rettigheter.

Den nye folketrygdloven § 1–5 har en egen bestemmelse om sivilstand. Her er det presisert at når en persons rettsstilling etter denne loven er avhengig av om vedkommende er ugift, gift eller skilt, er det avgjørende om ekteskap er inngått eller oppløst etter ekteskapsloven. Videre er det presisert at likestilt med slikt ekteskap er utenlandsk ekteskap som anerkjennes i Norge, og at registrert partnerskap etter partnerskapsloven (lov av 30 april 1993 nr 40) er likestilt med ekteskap.

Av folketrygdloven § 1–5 framgår det videre at lovens bestemmelser for ektefeller også skal gjelde for «*to ugifte personer som lever sammen (samboerpar)*», dersom de enten «*har eller har hatt felles barn*», eller «*tidligere har vært gift med hverandre*». Denne bestemmelsen tilsvarer en bestemmelse som ble

tatt inn i den tidligere folketrygdloven, og som trådte i kraft 1. januar 1994. Den gangen innebar bestemmelsen en ny ordning med trygderettslig likestilling av visse grupper samboerpar med ektepar.

Da den nye folketrygdloven ble behandlet, vedtok Stortinget også endringer. Etter forslag fra et flertall i Sosialkomiteen ble det vedtatt en ny bestemmelse i § 3–2 som innebærer at visse grupper samboerpar fra 1998 er likestilt med ektepar når det gjelder størrelsen på grunnpensjonen. Full grunnpensjon til disse skal i nærmere bestemte tilfeller utgjøre 75 % av grunnbeløpet. For enslige er grunnpensjonen 100 % av grunnbeløpet. Denne likestillingen gjelder *«samboerpar som har levd sammen i 12 av de siste 18 månedene»*.

Folketrygdloven har i § 15–5 regler om hvem som skal ha rett til de særlige ytelsene etter kapittel 15 til enslige forsørgere. Her er det i tredje ledd bestemt at det ikke gis stønad hvis medlemmet *«lever sammen med en person hun eller han*

a) *a) har barn med,*
b) *b) er skilt eller separert fra, eller*
c) *c) har levd sammen med i 12 av de siste 18 månedene».*

Bestemmelsen i bokstav c) ble vedtatt under Stortingets budsjettbehandling høsten 1998 og skal tre i kraft 1. juli 1999.

I tillegg til nevnte bestemmelser som angir nærmere krav til hvilke samboere som omfattes, har folketrygdloven to bestemmelser om dagpenger under arbeidsløshet hvor samboer er nevnt. I §§ 4–10 og 4–20 er det bestemt at det ikke skal fastsettes forlenget ventetid eller tidsbegrenset bortfall av dagpenger hvis en person har sagt opp sin stilling for å flytte med *«ektefelle eller samboer»* til nytt arbeidssted et annet sted i landet. I disse bestemmelsene er det imidlertid ikke angitt nærmere hvilke samboere som omfattes. Det er heller ikke i forarbeidene eller rundskriv fra Arbeidsdirektoratet gitt noen retningslinjer om hvordan begrepet samboer i denne bestemmelsen skal forstås.

Dette innebærer at samboere i forhold til reglene i folketrygdloven kan deles inn i fem kategorier:

1. samboere som er likestilt med ektefeller etter § 1–5 (generell regel for hele folketrygdloven)
2. samboere som er likestilt med ektefeller etter § 3–2 (særregel om grunnpensjon)
3. samboere som er nevnt i §§ 4–10 og 4–20 (særregler for dagpenger)
4. samboere som omfattes av § 15–5 tredje ledd (særregel om stønad til enslig forsørger)
5. samboere som skal behandles som enslige (de som ikke omfattes av 1 – 4).

Retten til barnetrygd er regulert i lov om barnetrygd av 24. oktober 1946 nr 2 med forskrifter. Også i denne loven ble det innført endringer for samboere med virkning fra 1. januar 1994. Endringene gjaldt retten til barnetrygd for ett barn mer enn det faktiske barnetallet. Etter lovens § 2 har den som er alene om omsorgen for barn, på visse vilkår rett til slik utvidet barnetrygd. Retten faller imidlertid bort hvis stønadsmottakeren inngår ekteskap. I tillegg ble det med virkning fra 1994 bestemt at retten til utvidet barnetrygd faller bort hvis stønadsmottakeren *«lever i ekteskapsliknende forhold i en felles husholdning og har levd slik i minst 12 av de siste 18 måneder »*, eller *«lever i ekteskapsliknende forhold i en felles husholdning og har felles barn»* . Retten til barnetrygd og

hvilken betydning samboerskap har for retten til denne ytelsen, blir nærmere behandlet i pkt 8.7.

8.2 Folketrygdens generelle regel om likestilling av samboere og gifte

1.8.2.1 Kort om begrunnelsene for lovendringen som trådte i kraft i 1994

Full trygdemessig likestilling av visse grupper samboerpar med ektepar ble vedtatt i den gamle folketrygdloven § 18–15 med virkning fra 1. januar 1994 og videreført i den nye loven § 1–5. I forarbeidene til lovendringen (Ot prp nr 4, 1993–94, side 11) ble det vist til at det er *«rimelig at samboere med så sterk tilknytning til hverandre som det et tidligere ekteskap eller felles barn tilsier, likestilles med ektepar i trygdemessig sammenheng – til gunst såvel som til ugunst»*. Det ble også vist til at den nye ordningen ville fjerne utilsiktede virkninger av reglene som gikk ut på at det var en økonomisk fordel for ektefeller å skifte til samboerstatus når de ble pensjonister, eller for samboere med felles barn å unngå ekteskap. Dessuten ble det påpekt at modellen ville ha *«en viktig sosial funksjon ved at personer som velger et samboerforhold, får adgang til trygdemessige fordeler på grunn av forsørgelse og etterlattefordeler som i dag er sikret bare gjennom ekteskap»*.

Under behandlingen av lovforslaget i Stortinget stemte et mindretall (representantene for Høyre, Kristelig Folkeparti og Fremskrittspartiet) mot forslaget om full trygdemessig likestilling av nevnte samboere med ektepar. Mindretallet mente at etterlatteytelser og rettigheter til forsørgertillegg burde forbeholdes ektefeller og uttalte *(* Innst O nr 8, 1993–94, side 3*): «(...) ekteskapet er en mer stabil samlivsform enn samboerskap. Ekteskap bør derfor ikke minst av hensyn til barna prioriteres gjennom lovverket også når det gjelder trygderettigheter.»*

1.8.2.2 Hvilke samboere omfattes av likestillingen etter § 1–5?

Etter folketrygdloven § 1–5 tredje ledd skal bestemmelsene for ektefeller i denne loven også gjelde for

> «to ugifte personer som lever sammen (samboerpar), dersom paret
> a) har eller har hatt felles barn, eller
> b) tidligere har vært gift med hverandre.»

I § 1–5 fjerde ledd er det bestemt følgende om hvem som skal regnes som samboerpar:

> «To personer som bor i samme hus, regnes som samboerpar selv om de bor i hver sin del av huset. Det kan gjøres unntak for personer som bor i hver sin boenhet i et hus med mer enn fire selvstendige og klart atskilte boenheter. To personer som vanligvis har felles bolig, regnes som samboerpar selv om de midlertidig bor atskilt.»

Som nevnt, har disse reglene samme innhold som de reglene som ble tatt inn i den tidligere folketrygdloven § 18–15. Reglene er i samsvar med kriterier som ble lagt til grunn ved avgrensing av retten til stønad som enslig forsørger. I forarbeidene til bestemmelsen (Ot prp nr 4, 1993–94, side 11) er det uttalt at departementet *«finner det hensiktsmessig å benytte begrepet lever sammen slik kriteriene er ved avgrensing i forhold til enslige forsørgere»*.

I overgangsreglene til § 18–15 i den tidligere folketrygdloven ble det bestemt at endringene ikke skulle gjelde når begge samboerne var innvilget

pensjon som enslige før 1. januar 1994, og samboerskapet ble etablert før dette tidspunktet. Tilsvarende gjelder for den nye lovens § 1–5.

8.3 Konsekvenser av likestillingen av samboere med ektefeller etter folketrygdloven § 1–5

1.8.3.1 Grunnpensjon

Grunnpensjonen og tilleggspensjonen utgjør hovedkomponentene i folketrygdens alders- og uførepensjon. Etter folketrygdloven § 3–2 fastsettes grunnpensjonen på grunnlag av trygdetid og uavhengig av tidligere inntekt. Full grunnpensjon utgjør 100 prosent av grunnbeløpet, pr 1. mai 1998 kr 45 370.

Folketrygdloven § 3–2 fjerde ledd har regler om at grunnpensjonen i visse tilfeller skal utgjøre 75 % av grunnbeløpet. Disse reglene gjelder for pensjonister som lever sammen med en ektefelle. Begrunnelsen er at to pensjonister som lever sammen, gjennomsnittlig har lavere utgifter enn en enslig pensjonist. Likestillingen av samboere med ektefeller i lovens § 1–5 innebærer at avkortingsreglene også gjelder for pensjonist som er samboer etter definisjonen i denne paragrafen.

For det første skal grunnpensjonen utgjøre 75 % av grunnbeløpet hvis pensjonisten lever sammen med en ektefelle som også er pensjonist. For det andre gjelder reglene i tilfeller hvor en pensjonist lever sammen med en ektefelle som har en årlig inntekt som er større enn to ganger grunnbeløpet. Den andre ektefellens inntekt kan bestå av arbeidsinntekt, pensjon utenfor folketrygden og/eller kapitalinntekt. Denne bestemmelsen ble vedtatt som en oppfølging av ett av Regjeringens forslag i Velferdsmeldingen (St meld nr 35, 1994–95). I Velferdsmeldingen ble det vist til det var «fordelingsmessig urimelig» at pensjonister med selvforsørget ektefelle skulle ha høyere grunnpensjon enn et ektepar hvor begge var pensjonister. Dessuten ble det vist til at også et ektepar hvor den ene er yrkesaktiv og den andre er pensjonist, har lavere husholdningsutgifter per person enn enslige, og normalt bedre økonomi enn et ektepar hvor begge er pensjonister. Det ble i Velferdsmeldingen ikke gitt noen merknader om dette forslaget og forholdet til samboere. Etter likestillingen i lovens § 1–5 gjelder disse reglene også for samboere som har eller har hatt felles barn, eller tidligere har vært gift med hverandre.

I tillegg til de samboerne som er likestilt med ektefeller etter § 1–5, gjelder reglene i § 3–2 fjerde ledd for samboere som har levd sammen i 12 av de siste 18 månedene. Dette er bestemt i § 3–2 femte ledd og blir omtalt nærmere i pkt 8.4.

1.8.3.2 Tilleggspensjon

Tilleggspensjonen beregnes på grunnlag av tidligere inntekt, jf folketrygdloven § 3–8. Som hovedregel har den enkeltes sivilstand ingen betydning for retten til denne ytelsen og beregningen av den. Folketrygdloven har imidlertid særregler for beregning av tilleggspensjon til gjenlevende ektefelle. Ektefeller og likestilte samboere får dermed en avledet rett til tilleggspensjon som deres partner har tjent opp, jf pkt 8.3.5.

1.8.3.3 Særtillegg

Hensikten med særtillegget er å sikre et minstenivå for dem som ikke har opptjent rett til tilleggspensjon eller har lav tilleggspensjon. Stortinget kan

fastsette en ordinær sats og en minstesats for særtillegget. Ordinær sats er fra 1. mai 1998 79,33 % av grunnbeløpet, mens minstesatsen er 74 % av grunnbeløpet. Sammen med grunnpensjonen utgjør særtillegget etter ordinær sats det som kalles minstepensjonen i folketrygden. For enslige er årlig minstepensjon fra 1. mai 1998 kr 81 360.

Etter folketrygdlovens § 3–3 femte ledd skal det ytes særtillegg etter minstesatsen «når pensjonisten lever sammen med en ektefelle som mottar tilleggspensjon som overstiger særtillegget etter ordinær sats». Tilsvarende gjelder for samboerpensjonister som er likestilt med ektefeller etter § 1–5. Disse samboerne kan med andre ord rammes av reglene om at det skal ytes særtillegg etter minstesatsen. Det er i loven også bestemt at samlet tilleggspensjon og særtillegg likevel skal utgjøre minst to ganger særtillegget etter ordinær sats. Dette innebærer at ektepar eller samboerpar som er likestilt med ektepar etter § 1–5, uansett er sikret en samlet pensjon som minst tilsvarer minstepensjonen for ektepar (fra 1. mai 1998 kr 140 040).

1.8.3.4 Rett til ektefelletillegg

Reglene om ektefelletillegg i folketrygdloven kan anses som en forlengelse av reglene i ekteskapsloven om ektefellers gjensidige underholdsplikt. Folketrygdloven § 3–24 har nærmere regler om retten til ektefelletillegg. Etter at samboere med felles barn og samboere som tidligere har vært gift med hverandre ble likestilt med ektefeller etter folketrygdloven § 1–5, gjelder reglene om ektefelletillegg også for disse samboerne, selv om de ikke har noen underholdsplikt overfor hverandre.

Etter folketrygdloven skal det ytes ektefelletillegg til alderspensjonister og til uføre som forsørger ektefelle. Særregler gjelder hvis den som forsørges er under 60 år. Med unntak for personer som mottar alderspensjon, skal det i slike tilfeller bare ytes ektefelletillegg hvis det ikke kan forventes at den som forsørges skaffer seg arbeidsinntekt på grunn av omsorg for barn eller pleie av pensjonisten «eller av andre årsaker». Andre årsaker kan f eks være at det ikke er mulig for den som forsørges å få arbeid på hjemstedet, eller at vedkommende har dårlig helse.

Etter folketrygdloven anses ikke en som har inntekt som er større enn grunnbeløpet, som forsørget. I lovens § 3–24 er det også bestemt at det ikke skal ytes ektefelletillegg hvis ektefellen mottar uførepensjon, foreløpig uførestønad, alderspensjon eller avtalefestet pensjon med statstilskott. Tilsvarende gjelder for samboere som er likestilt med ektefeller etter lovens § 1–5.

Fullt ektefelletillegg utgjør 50 % av grunnpensjonen. Det gjelder særlige regler om reduksjon av ektefelletillegg på grunn av inntekt. Disse reglene er tatt inn i lovens § 3–26 og gjelder uavhengig av om tillegget ytes til en ektefelle eller en samboer som er likestilt med ektefelle etter § 1–5.

1.8.3.5 Ytelser til gjenlevende ektefelle

Ytelser til gjenlevende ektefelle er regulert i kapittel 17 i folketrygdloven. Det er fastslått i § 17–1 at formålet med ytelser etter dette kapitlet er «å sikre inntekt for gjenlevende ektefelle». I § 17–2 er det presisert at samboere som er nevnt i § 1–5, har rett til ytelser etter dette kapitlet i samme utstrekning som ektefeller.

Den mest sentrale ytelsen etter kapittel 17 er *pensjon* til gjenlevende. I den tidligere folketrygdloven er pensjon til gjenlevende ektefelle omtalt som etter-

lattepensjon. Dette ordet er ikke brukt i den nye loven, men siden det er et kjent og enkelt begrep, vil det bli brukt i det følgende der det er hensiktsmessig.

Lovens § 17–5 regulerer vilkårene for pensjon. Hovedkravene er at gjenlevende har eller har hatt barn med avdøde ektefelle, var gift med avdøde i minst fem år eller hadde omsorgen for avdødes barn på dødsfallstidspunktet.

I overgangsreglene til § 18–15 i den tidligere folketrygdloven ble det presisert at tidsrom som samboer før 1. januar 1994 ikke skal medregnes når det skal vurderes om vilkårene for rett til etterlattepensjon er oppfylt. Dette innebærer at samboere som tidligere har vært gift med hverandre, men som ikke har eller har hatt felles barn, tidligst kan få rett til etterlattepensjon 1. januar 1999.

Samboere som har eller har hatt felles barn, og som fyller kravene for å regnes som samboerpar etter § 1–5 fjerde ledd, vil uten videre ha krav på etterlattepensjon. Samboere som tidligere har vært gift med hverandre, vil ha rett til etterlattepensjon hvis de har vært samboere i minst 5 år.

For den lille gruppen etterlatte ektefeller som ikke fyller vilkårene for pensjon, for eksempel barnløse som har vært gift mindre enn fem år, yter trygden en mer tidsbegrenset overgangsstønad. Disse reglene gjelder også for samboere etter § 1–5.

I tillegg til etterlattepensjon og overgangsstønad kan gjenlevende få *stønad til barnetilsyn, utdanningsstønad og tilskott til flytting for å komme i arbeid* . Nærmere regler om dette er gitt i § 17–9. Reglene er de samme som gjelder for enslige forsørgere, jf pkt 8.5.

Etter § 17–10 kan det også gis *ytelser* etter kapittel 17 *til gjenlevende skilt person* . Tre vilkår må da være oppfylt. Vilkårene gjelder tilsvarende for gjenlevende etter en tidligere samboer som omfattes av § 1–5. Det første vilkåret er at gjenlevende ikke har giftet seg igjen. Her må det i tillegg stilles krav om at vedkommende ikke har inngått nytt samboerskap med en person som vedkommende tidligere har vært gift med eller har eller har hatt felles barn med. Det andre vilkåret er at den tidligere ektefellen døde innen 5 år etter skilsmissen. Tilsvarende må kravet for nevnte samboere være at den tidligere samboeren døde innen 5 år etter samlivsbruddet. Det siste vilkåret er at ekteskapet varte minst 25 år, eller minst 15 år hvis ektefellene hadde barn sammen. Tilsvarende krav gjelder for varigheten av samboerskap som omfattes av § 1–5.

Folketrygdloven § 17–11 bestemmer når gjenlevende ektefelles rett til ytelser faller bort. Som de øvrige reglene i kapittel 17 gjelder reglene om bortfall tilsvarende for gjenlevende samboer som nevnt i § 1–5. Ytelsene faller for det første bort når gjenlevende fyller 67 år. Gjenlevende vil da motta alderspensjon etter reglene i lovens kapittel 19. Alderspensjonen kan beregnes med «etterlattefordeler», det vil si ut fra avdødes opptjening hvis det lønner seg for gjenlevende.

Ytelser til gjenlevende etter kapittel 17 faller også bort når vedkommende får rett til uførepensjon eller foreløpig uførestønad. Også her har gjenlevende rett til å få ytelsen beregnet med etterlattefordeler hvis det gir et gunstigere resultat for vedkommende. Gjenlevendes ytelser etter kapittel 17 faller dessuten bort i tidsrom hvor gjenlevende mottar avtalefestet pensjon med statstilskott.

I tillegg er det bestemt i § 17–11 at ytelsene til gjenlevende faller bort når vedkommende *gifter seg* . Inngåelse av samboerskap med en som vedkommende tidligere har vært gift med eller har eller har hatt felles barn med, med-

fører også bortfall av disse ytelsene. Dette er svært sjeldne tilfeller. Derimot er det mer vanlig at en enke eller enkemann blir samboer med en vedkommende ikke har barn med. Da vil hun eller han beholde rett til ytelser som gjenlevende etter tidligere ektefelle. Denne retten faller bort hvis samboerne får felles barn. Dersom det nye ekteskapet eller samboerskapet oppløses etter mindre enn to år, gjenoppstår retten til ytelser etter det forrige ekteskapet/ samboerskapet. Hvis den nye ektefellen eller samboeren dør, får gjenlevende rett til pensjon etter vedkommende uten hensyn til varigheten av det siste ekteskapet/samboerskapet.

1.8.3.6 Beregning av ytelser under langtidsopphold i visse institusjoner

Folketrygdloven §§ 3–27 – 3–29 har regler om beregning av ytelser under langtidsopphold i visse institusjoner under statlig eller fylkeskommunalt ansvar. Reglene gjelder i første rekke psykiatriske pasienter og personer som er innsatt i fengsler og sikringsanstalter. Hvis disse personene mottar ytelser til livsopphold etter folketrygdloven, skal ytelsene reduseres hvis oppholdet «antas å ville vare» mer enn 5 måneder. Hvis pensjonisten forsørger ektefelle, gjelder det særregler om at det skal ytes tillegg tilsvarende pensjon til gjenlevende ektefelle. Det skal også ytes tillegg for en tidligere ektefelle som pensjonisten forsørger, hvis vilkårene for ytelse til gjenlevende skilt person er oppfylt. Tillegget skal reduseres med eventuell pensjon som ektefellen selv mottar fra folketrygden og andre pensjonsordninger. Disse reglene om tillegg gjelder tilsvarende hvis pensjonisten forsørger en samboer, eventuelt en tidligere samboer etter definisjonen i § 1–5.

1.8.3.7 Unntak fra krav om medlemskap i trygden for stønad ved helsetjenester og gravferdsstønad

Folketrygdloven kapittel 5 har regler om stønad ved *helsetjenester* . Etter § 5–2 er det et vilkår for rett til stønad etter dette kapitlet at vedkommende er medlem i trygden. I § 5–2 er det imidlertid på bestemte vilkår gjort unntak fra kravet om medlemskap i trygden for et medlems «forsørgede ektefelle» slik at disse får samme rett som medlemmet selv. Disse reglene gjelder tilsvarende for et medlems samboer hvis samboeren omfattes av § 1–5 og anses forsørget av medlemmet.

Lovens § 7–2 har regler om *gravferdsstønad* . Denne stønaden skal ytes når et medlem i trygden dør. Stønaden ble fastsatt til kr 4.000 fra 1. januar 1982. Fra 1.september 1997 kan det gis et behovsprøvd tillegg til gravferdsstønaden på inntil kr 8 000. Reglene om gravferdsstønad gjelder også for et medlems ektefelle. Krav om medlemskap i trygden gjelder ikke for ektefellen, men det gjelder krav om at ektefellen ble forsørget av medlemmet og oppholdt seg i Norge ved dødsfallet. Disse reglene gjelder tilsvarende for en samboer som omfattes av lovens § 1–5, og som ved dødsfallet oppholdt seg i Norge og ble forsørget av medlemmet.

1.8.3.8 Ytelser til tidligere familiepleier

Folketrygdloven kapittel 16 har regler om ytelser til tidligere familiepleier. § 16- 4 har en bestemmelse med overskriften «Enslig person». Her er det presisert at det er et vilkår for rett til ytelser etter dette kapitlet at familiepleieren var ugift i minst fem år under pleieforholdet, og at vedkommende er ugift når

krav om stønad settes fram. Etter praksis omfatter begrepet ugift alle som ikke har en ektefelle. Det vil si at begrepet omfatter personer som aldri har vært gift og fraskilte og gjenlevende ektefeller. I forarbeidene til den nye folketrygdloven (Ot prp nr 29, 1995–96, side 155) er det påpekt følgende: « *Registrerte partnere og visse samboende (se § 1–5) likestilles med gifte i denne sammenheng. Departementet forutsetter at denne praksis videreføres* .» Dette innebærer at samboere som tidligere har vært gift med hverandre eller har eller har hatt felles barn, ikke har krav på ytelser etter lovens kapittel 16.

8.4 Nærmere om likestillingen av samboere med ektefeller etter folketrygdloven § 3–2

1.8.4.1 Kort om begrunnelsene for lovendringen som trådte i kraft i 1998

Med virkning fra 1. januar 1998 ble det vedtatt et nytt femte ledd i folketrygdloven § 3–2. Etter denne bestemmelsen skal samboerpar som har levd sammen i 12 av de siste 18 månedene, likestilles med ektefeller i forhold til størrelsen på grunnpensjonen. Som nevnt i pkt 8.1, ble bestemmelsen vedtatt etter forslag fra et flertall i sosialkomiteen. Under forhandlingene i Odelstinget uttalte saksordføreren følgende (*Stortingsforhandlinger* nr 5, 1996–97, side 402):

> «Det har i alle år vært forskjellsbehandling av pensjonister når det gjelder grunnpensjonen, avhengig av om man har vært gift eller samboer. Nå opphever vi den diskrimineringen som det har vært av gifte pensjonister(...)»

For øvrig viste både saksordføreren og andre til at det var nedsatt et utvalg til å utrede problemstillinger som samboerskap reiser i forhold til trygdelovgivningen og andre områder.

1.8.4.2 Hvilke samboere omfattes av likestillingen etter § 3–2 og hva innebærer dette?

Kravet som er satt for at samboere skal likestilles med ektefeller etter § 3–2 femte ledd, er som nevnt at de har «*levd sammen i 12 av de siste 18 månedene*». Dette samsvarer med den avgrensningen av samboere som er gjort i lov om barnetrygd. Det framgår også av forarbeidene til lovendringen at praksis skal være den samme som etter lov om barnetrygd. Samboerbegrepet i barnetrygdloven blir nærmere behandlet i pkt 8.7.

Likestillingen av samboere med ektefeller etter folketrygdloven § 3–2 femte ledd innebærer at reglene om størrelsen på grunnpensjonen i § 3–2 fjerde ledd gjelder tilsvarende for disse samboerne som for ektefeller. Denne likestillingen gjelder med andre ord bare til ugunst for de samboerne som omfattes. Hvis samboere som har levd sammen i minst 12 av de siste 18 månedene, også tilfredsstiller kravene i § 1–5, vil de bli likestilt med ektefeller fullt ut, både til gunst og ugunst.

Det er redegjort nærmere for hva reglene i § 3–2 fjerde ledd går ut på i pkt 8.3.1.

Etter overgangsreglene gjelder reglene om likestilling av samboere med ektefeller etter folketrygdloven § 3–2 bare for nye tilfeller. Reglene gjelder ikke for en person som før 1. januar 1998 har krevd og fyller vilkårene for pensjon fra folketrygden eller avtalefestet pensjon med statstilskott.

8.5 Ytelser til enslige forsørgere – vilkår knyttet til sivilstand, aleneomsorg og samliv

1.8.5.1 Generelt

Folketrygdloven kapittel 15 har regler om stønad til «enslig mor eller far». Det sentrale grunnlaget for denne stønadsordningen er «aleneomsorg for barn». Ytelsene til enslige forsørgere er tidsbegrenset og har som formål å gi hjelp til selvhjelp slik at stønadsmottakerne etter en overgangsperiode kan bli i stand til å forsørge seg selv ved eget arbeid, jf § 15–1. Stønadsordningen tar sikte på å lette situasjonen for en mor eller far som er alene om belastningen ved å ha omsorg for små barn.

Grensedragningen mellom enslige forsørgere og samboere har stor praktisk betydning, samtidig som den reiser viktige prinsipielle spørsmål. Det blir derfor gitt en nokså detaljert framstilling av dette.

Det gjelder diverse generelle vilkår for at en person kan tilstås stønad etter kapittel 15. Som hovedregel må vedkommende ha vært medlem i trygden i de siste tre årene før hun eller han setter fram krav om stønad, og vedkommende og barnet må oppholde seg i Norge.

Øvrige generelle vilkår for å få rett til stønad etter folketrygdloven kapittel 15 er knyttet til sivilstand, aleneomsorg for barn og samliv, jf pkt 8.5.2 – 8.5.4. I tillegg må forskjellige spesielle vilkår knyttet til de enkelte stønadsordningene være oppfylt.

Som en oppfølging av forslag i Velferdsmeldingen (St meld nr 35, 1994–95) ble det med virkning fra 1. januar 1998 vedtatt vesentlige endringer i stønadsordningen for enslige forsørgere. Reglene som gjelder for de enkelte stønadstypene, blir kort omtalt i pkt 8.5.5.

1.8.5.2 Vilkår knyttet til sivilstand

Folketrygdloven § 15–4 stiller krav om at medlemmet må være ugift, separert eller skilt for å få rett til stønad. Den som ikke er eller har vært gift, har sivilstand ugift, jf reglene om sivilstand i lovens § 1–5 første ledd. For å få sivilstand separert eller skilt, må det foreligge en formell separasjon eller skilsmisse. Faktisk samlivsbrudd er på nærmere angitte vilkår likestilt med separasjon.

1.8.5.3 Krav om aleneomsorg for barn

Lovens § 15–5 første ledd stiller krav om at medlemmet må være enslig mor eller far med aleneomsorg for barn. Som mor eller far regnes i tillegg til biologiske foreldre adoptivforeldre og personer som på grunn av dødsfall har fått foreldreansvar etter barneloven § 36 (jf pkt 5.6.2). Det er presisert i § 15–5 annet ledd at *«En mor eller far har aleneomsorgen for et barn når vedkommende varig har klart mer av den daglige omsorgen enn den andre av foreldrene.»* Spørsmålet om forsørgeren har aleneomsorg skal med andre ord bare vurderes i forhold til den andre av barnets foreldre. Det er den faktiske og daglige omsorgen som er avgjørende. Foreldrene kan ha delt foreldreansvar uten at dette har betydning for stønadsretten. Det er også uten betydning hvordan foreldrene deler utgiftene til barnet seg imellom. I praksis har trygdeetaten lagt til grunn at en fordeling av faktisk omsorg for barnet som tilsvarer 60 % på den ene av foreldrene og 40 % på den andre, er tilstrekkelig til at den ene kan anses å ha aleneomsorgen for barnet.

Vilkåret om at omsorgen må være varig, innebærer at det ikke foreligger rett til stønad hvis foreldrene skifter på å ha aleneomsorgen i like lange eller tilnærmet like lange perioder. Det er imidlertid lagt til grunn i praksis at hvis foreldrene deler omsorgen slik at de har aleneomsorg i perioder på minst 6 måneder hver, er vilkåret til varighet oppfylt. Bare en av foreldrene kan være stønadsberettiget ad gangen.

Det er også presisert i § 15–5 annet ledd at «*Ingen av foreldrene anses å ha aleneomsorgen for barnet ved boforhold som nevnt i § 1–5 fjerde ledd, eller ved andre nære boforhold.*» Dette innebærer at vilkåret om aleneomsorg ikke er oppfylt hvis foreldrene bor i samme hus i hver sin del huset, eller i hver sin boenhet, hvis ikke huset har mer enn fire selvstendige og klart atskilte boenheter. I Ot prp nr 8, 1996–97 (Oppfølging av Velferdsmeldingen) er spørsmålet om aleneomsorg ved svært nære boforhold nærmere omtalt. På side 44 er det uttalt følgende:

> «Det kan ved slike boforhold ikke forventes at foreldrenes samvær med barnet settes i system eller at eventuelle avtaler om samvær lar seg gjennomføre i praksis. Det må antas at barnet kan oppholde seg hos begge foreldrene i den grad det er praktisk mulig og at den forelderen som barnet ikke bor fast hos, stiller opp med hjelp og avlastning på samme måte som i en ordinær familiesituasjon. Ofte har da også foreldrene bosatt seg slik nettopp fordi de skal ha mulighet til å dele omsorgen for barnet.»

Sosial- og helsedepartementet har i sin vurdering i samme proposisjon blant annet uttalt følgende: «*Departementet har forståelse for at foreldre som skiller lag, av hensyn til barna etablerer et nært boforhold. På den annen side må de da anses for å ha omsorgen for barnet sammen.*» Det er vist til at personer som tidligere har vært gift med hverandre og/eller har felles barn og som bor i samme hus, regnes som samboerpar som er likestilt med ektefeller. Videre er det uttalt følgende:

> «Det kan også være hensiktsmessig å lovfeste gjeldende praksis om at ingen av foreldrene regnes for å ha aleneomsorgen ved andre nære boforhold som svarer til å bo i samme hus. Det praktiske tilfellet er at det på en tomt eller gårdsbruk i tillegg til hovedhuset finnes et mindre hus som kan benyttes til bolig. Hvis den ene av foreldrene bor i hovedhuset mens den andre bor i det mindre huset, er det liten grunn til å anse den ene for å være alene om omsorgen.»

Henvisningen til § 1–5 fjerde ledd innebærer også at vilkåret om aleneomsorg ikke anses oppfylt hvis partene vanligvis har felles bolig, men midlertidig bor atskilt. Også i slike tilfeller regnes de som samboerpar som er likestilt med ektefeller.

1.8.5.4 Samlivsreglene i § 15–5

Folketrygdloven § 15–5 tredje ledd har regler om at det ikke gis stønad hvis medlemmet «*lever sammen med*» en person han eller hun har barn med, er skilt eller separert fra eller har levd sammen med i 12 av de siste 18 månedene. Det kan stilles spørsmål om hvordan dette skal tolkes sammenholdt med bestemmelsen i § 15–5 annet ledd om at ingen av foreldrene anses å ha aleneomsorgen ved boforhold som nevnt i § 1–5 fjerde ledd, eller ved andre nære boforhold, jf ovenfor. I rundskriv fra Rikstrygdeverket om den nye folketrygd-

loven («Folketrygden – En oversikt», 1997, kapittel 15, punkt 2.1.5) er det som kommentar til § 15–5 tredje ledd uttalt følgende:

> «Det er de faktiske forhold som legges til grunn ved vurderingen. Lovens § 1–5, som er en generell bestemmelse og dermed også gjelder for ytelser etter kapittel 15, angir forskjellige boforhold som anses som samliv. Ut over dette vil den personlige tilknytningen mellom partene og samværet mellom dem være av betydning og kan føre til at partene anses for å leve sammen selv om de ikke har et boforhold som rammes av lovens § 1–5.»

I Karnov – Folketrygdloven, 1997 (side 275) er det også vist til at definisjonen i § 1–5 av hvem som skal anses som samboerpar, skal gjelde for hele folketrygdloven. Samtidig er det uttalt følgende:

> «I § 15–5 må det imidlertid antas at uttrykket «lever sammen» må tolkes selvstendig. Det må da legges til grunn at det kan ha en videre betydning enn definisjonen som er gitt i § 1–5 4. ledd om hvem som skal regnes som samboerpar. Dette samsvarer med tidligere praksis, hvor det har vært lagt til grunn at dersom foreldrene har et forhold med samvær av et visst omfang, kan de bli ansett for å leve sammen, dersom forholdet går tilbake i tid og de har helt konkrete fremtidsplaner (f eks giftermål, husbygging o l).»

Selv om partene ikke har felles barn, gis det ikke stønad hvis medlemmet lever sammen med en person han eller hun er skilt eller separert fra. Hensikten med denne bestemmelsen er å hindre at ektefellene endrer sivilstand for å oppnå økonomiske fordeler. I Karnov, 1997 (side 275) er det uttalt følgende: *«Ved tolkning av uttrykket lever sammen, må man i dette tilfellet legge samboerdefinisjonen i § 1–5 4. ledd til grunn.»*

Under budsjettbehandlingen i Stortinget høsten 1998 ble det vedtatt en ny bestemmelse i folketrygdloven § 15-5 tredje ledd bokstav c. Etter denne bestemmelsen skal retten til stønad som enslig forsørger falle bort når stønadsmottakeren har levd i samboerforhold i 12 av de siste 18 månedene. Stortingsflertallet viste til at det i denne sammenhengen ikke lenger er grunnlag for å opprettholde skille mellom samboere og ektefeller. Mindretalet (Sosialistisk Venstreparti) viste til at det er urimelig å forvente at en samboer skal overta de økonomiske forpliktelsene til den andres særkullsbarn.

Etter lovens § 15–5 fjerde ledd kan en enslig mor miste retten til stønad hvis barnets far ikke er kjent, og hun lever sammen med en mann som ikke kan utelukkes å være faren. Hensikten med denne bestemmelsen å hindre at mødre velger å ikke oppgi far til sitt barn for å oppnå økonomiske fordeler. Det er fastsatt i en egen forskrift av 11. mars 1997 at en mor kan beholde retten til stønad hvis hun sannsynliggjør at den mannen hun lever sammen med, ikke er far til barnet. I denne forskriften er det også bestemt at en mann kan utelukkes som far dersom det i samsvar med barneloven er fastslått ved rettskraftig dom, forelegg eller skriftlig erkjennelse at en annen er far til barnet. Ifølge Karnov, 1997 (side 275) blir uttrykket «lever sammen» i § 15–5 fjerde ledd med forskrift «*forstått slik at partene rent faktisk må bo sammen. Den utvidede fortolkningen legges ikke til grunn her. Det gjør heller ikke samboerdefinisjonen i § 1–5 4. ledd*».

1.8.5.5 Kort om de enkelte stønadstypene

Med virkning fra 1. januar 1998 ble det vedtatt vesentlige endringer i stønadsordningen for enslige forsørgere. Det ble særlig gjort endringer i reglene om overgangsstønad, som er hovedytelsen som kan gis enslige forsørgere. I tillegg ble det gjort endringer i reglene om stønad til barnetilsyn og gitt nye regler om tilskott til flytting for å komme i arbeid m m.

Overgangsstønad er en ytelse til livsopphold og en garanti for at forsørgeren og barnet har noe å leve av. Vilkårene for å få rett til denne stønaden framgår av folketrygdloven § 15–6. Hovedvilkåret er at vedkommende midlertidig er ute av stand til å forsørge seg selv ved eget arbeid på grunn av omsorg for barn eller fordi vedkommende først etter en utdanningstid eller omstillingstid kan få arbeid. Varigheten til ytelsen ble fra 1. januar 1998 strammet inn slik at hovedregelen er at det kan gis overgangsstønad til det yngste barnet fyller åtte år, men ikke i mer enn sammenlagt tre år etter at det yngste barnet ble født. Stønadstiden kan imidlertid utvides med opptil to år når den enslige moren eller faren er under nødvendig utdanning og fyller vilkårene for rett til utdanningsstønad etter lovens § 15–12. Det gjelder også andre unntaksregler om forlenget stønadstid. Dessuten gjelder det en særregel etter skilsmisse, separasjon eller samlivsbrudd mellom ugifte foreldre. I slike tilfeller kan det gis overgangsstønad i opptil ett år før det yngste barnet fyller 10 år.

Størrelsen på den årlige overgangsstønaden er fra 1. januar 1998 hevet til 1,85 ganger grunnbeløpet (pr 1. mai 1998 kr 45 370), jf lovens § 15–7. Det er også gjort en prinsipiell og viktig endring ved at det i § 15-8 er stilt særlige krav om yrkesrettet aktivitet når det yngste barnet har fylt tre år. Etter lovens §§ 15–9 og 15–10 gjelder det særlige regler om refusjon i underholdsbidrag og om reduksjon i overgangsstønaden på grunnlag av arbeidsinntekt som den enslige forsørgeren har eller kan forventes å få. I § 15–14 er det gitt nærmere regler om forholdet mellom overgangsstønaden og andre folketrygdytelser m m.

Lovens § 15–11 har regler om *stønad til barnetilsyn* . Vilkåret for å få rett til slik stønad er at vedkommende må overlate nødvendig tilsyn med barnet til andre på grunn av utdanning eller arbeid utenfor hjemmet, eller at vedkommende er tilmeldt arbeidsformidlingen som reell arbeidssøker. Hovedregelen er at slik stønad gis til det yngste barnet har fullført fjerde skoleår, men også her gjelder det unntaksregler. Stønaden utgjør 70 % av dokumenterte utgifter opp til de beløp som Stortinget fastsetter. Fra 1. januar 1998 er maksimumsbeløpene fastsatt til kr 2 300 pr måned for ett barn, kr 3 000 pr måned for to barn og kr 3 400 pr måned for tre eller flere barn. Det gis ikke stønad hvis den enslige forsørgeren har en pensjonsgivende inntekt som er større enn åtte ganger grunnbeløpet. Hvis vedkommendes inntekt er mellom seks og åtte ganger grunnbeløpet, halveres stønaden.

I lovens § 15–12 er det gitt regler om *utdanningsstønad* . Disse går ut på at det kan gis stønad til en enslig forsørger som tar nødvendig utdanning eller opplæring for å bli i stand til å forsørge seg selv ved eget arbeid. Vanligvis gis det ikke stønad etter at yrkeskompetanse er oppnådd.

Folketrygdloven § 15–13 har regler om at det kan gis *tilskott til dekning av flytteutgifter* hvis det er nødvendig for at en enslig mor eller far kan komme i arbeid. Vilkåret er at vedkommende har flyttet i et tidsrom hvor hun eller han har rett til overgangsstønad, eller innen seks måneder etter at overgangsstønaden falt bort.

8.6 Kort om ytelser etter folketrygden hvor sivilstand ikke har betydning

I forhold til mange ytelser etter folketrygden er den enkeltes sivilstand uten betydning. Hvis vi følger oppbyggingen av folketrygdloven, gjelder dette for det første for kapittel 4, som har regler om *dagpenger under arbeidsløshet* . Unntak gjelder for §§ 4–10 og 4–20, som bestemmer at det ikke skal fastsettes forlenget ventetid eller tidsbegrenset bortfall av dagpenger hvis en person har sagt opp sin stilling for å flytte med ektefelle eller samboer til et nytt arbeidssted, jf pkt 8.1. Disse reglene må imidlertid anses som unntaksbestemmelser med liten praktisk betydning. Den enkeltes sivilstand er som hovedregel også uten betydning i forhold til lovens kapittel 5, som regulerer rett til *stønad ved helsetjenester* . Her har imidlertid § 5–2 et unntak fra kravet om medlemskap i trygden for et medlems forsørgede ektefelle. Slikt unntak for et medlems ektefelle gjelder også i forhold til stønad ved gravferd, jf pkt 8.3.7.

Lovens kapittel 6 har regler om *grunnstønad og hjelpestønad* som skal dekke merutgifter ved «varig sykdom, skade eller lyte». Også her er den enkeltes sivilstand uten betydning. I kapittel 8 er retten til *sykepenger* og beregningen av denne ytelsen regulert. Sivilstand har heller ingen betydning i forhold til disse reglene. Lovens kapittel 9 har regler om *stønad ved barns og andre nære pårørendes sykdom* . Formålet med disse reglene er blant annet å kompensere for bortfall av arbeidsinntekt for yrkesaktive i forbindelse med barns eller barnepassers sykdom. Sivilstanden til den som har omsorgen for barnet er uten betydning. Lovens § 9–12 har imidlertid en særskilt bestemmelse om at det skal ytes pleiepenger for pleie av en «nær pårørende» i livets sluttfase. I rundskriv fra Rikstrygdeverket er det presisert at ektefelle, samboer, barn, barnebarn, foreldre, besteforeldre og søsken skal regnes som nære pårørende i forhold til denne bestemmelsen. Dette innebærer at den enkeltes sivilstand har avgjørende betydning i forhold til retten til pleiepenger etter § 9–12.

Lovens kapittel 13 har regler om *yrkesskadedekning.* Retten til ytelser etter dette kapitlet gjelder uavhengig av den enkeltes sivilstand. Tilsvarende gjelder for reglene i lovens kapittel 14 om *ytelser ved fødsel og adopsjon* .

8.7 Barnetrygd

1.8.7.1 Generelt

Ordningen med barnetrygd er regulert ved lov om barnetrygd av 24. oktober 1946 nr 2. Helt fra starten ble det gitt ekstra ytelser til enslige forsørgere for å dekke deres ekstra behov. Enslige forsørgere fikk barnetrygd fra første barn, mens familier der foreldrene bodde sammen, først fikk støtte fra barn nummer to. I dag er reglene slik at den som er alene om omsorgen for barn, på visse vilkår har rett til barnetrygd for ett barn mer enn det faktiske barnetallet, jf lovens § 2. Med virkning fra 1. januar 1994 ble det vedtatt nye regler om bortfall av retten til utvidet barnetrygd. Det ble bestemt at denne retten skal falle bort ved «*stabile ekteskapsliknende forhold*» , jf nærmere om dette i pkt 8.7.2. I tillegg ble det presisert i loven at retten til utvidet barnetrygd faller bort hvis stønadsmottakeren gifter seg. Dette var tidligere ikke presisert i lovteksten, men loven var blitt tolket slik.

Alle som forsørger barn under 16 år som er bosatt i riket, har rett til barnetrygd. Barnetrygdens størrelse fastsettes årlig av Stortinget i forbindelse med vedtakelsen av statsbudsjettet. Fra 1. januar 1998 er stønadssatsene kr

926 pr måned for det første barnet, kr 1 895 pr måned for to barn, kr 2 986 pr måned for tre barn og kr 4 131 pr måned for fire barn. Fra og med det femte barnet øker satsen med kr 1 178 pr barn pr måned.

Ved budsjettvedtak er det bestemt at det skal gis et småbarnstillegg i barnetrygden på kr 657 pr måned pr barn til familier med barn mellom ett og tre år. I tillegg er det ved budsjettvedtak bestemt at stønadsmottakere som er bosatt i Finnmark og enkelte kommuner i Nord-Troms, skal få et tillegg for hvert barn på kr 316.

I forbindelse med behandlingen av Velferdsmeldingen (St meld nr 35, 1994–95) vedtok Stortinget å innføre et ekstra småbarnstillegg i barnetrygden til enslige forsørgere. Dette ekstra småbarnstillegget ble innført med virkning fra 1. januar 1998. Det skal gis til enslige forsørgere som fyller vilkårene for rett til utvidet barnetrygd etter barnetrygdloven og full overgangsstønad etter folketrygdloven, og som har ett eller flere barn i alderen null til tre år. Det skal gis ett tillegg pr enslig forsørger, uavhengig av hvor mange barn i alderen null til tre år vedkommende faktisk forsørger. Det ekstra småbarnstillegget tilsvarer det ordinære småbarnstillegget på kr 657 pr måned.

1.8.7.2 Vilkårene for retten til utvidet barnetrygd

Etter barnetrygdloven § 2 første ledd har den som er *«alene om omsorgen for barn»* på nærmere vilkår rett til barnetrygd for ett barn mer enn det faktiske barnetallet. Vilkåret om at vedkommende må være alene om omsorgen for barn gjelder i forhold til den andre av barnets foreldre. I tillegg må ett av følgende vilkår være oppfylt:

> «a. en av foreldrene eller begge er avgått ved døden,
>
> b. foreldrenes ekteskap er oppløst eller de er separert ved dom eller bevilling, eller
>
> c. foreldrene ikke har inngått ekteskap med hverandre, og ikke lever sammen.»

Barnetrygdloven § 2 fjerde ledd har regler om *bortfall* av retten til utvidet barnetrygd. Her er det bestemt at retten faller bort dersom stønadsmottakeren fyller ett av følgende vilkår:

> «a. inngår ekteskap,
>
> b. lever i ekteskapsliknende forhold i en felles husholdning og har levd slik i minst 12 av de siste 18 måneder, eller
>
> c. lever i ekteskapsliknende forhold i en felles husholdning og har felles barn.»

Reglene om bortfall av retten til utvidet barnetrygd ble som nevnt vedtatt med virkning fra 1. januar 1994. I forarbeidene til lovendringen er det blant annet uttalt følgende (Ot prp nr 8, 1993–94, side 1):

> «Det er de stabile ekteskapsliknende samboerforholdene som er målgruppa for endringsforslaget. Når enslige forsørgere etablerer samboerforhold av varig karakter, samtidig som utvidet barnetrygd beholdes, må en kunne si at en har fjernet seg fra ordningens historiske utgangspunkt. En må anta at husholdningens samlede økono-

miske situasjon har store likhetstrekk med situasjonen i familier der foreldrene bor sammen og mottar ordinær barnetrygd.»

Et flertall i Familie-, kultur- og administrasjonskomiteen (alle unntatt medlemmet fra Sosialistisk Venstreparti) var enig i at ektepar og samboere i stabilt ekteskapsliknende forhold bør likebehandles når det gjelder barnetrygd. Flertallet uttalte blant annet følgende (Innst O nr 9, 1993 – 94, side 2):

> «Flertallet vil videre peke på at dagens regelverk for barnetrygd innbyr til å la være å gifte seg. Det er uheldig å ha økonomiske ordninger som gjør det attraktivt ikke å gifte seg.»

8.8 Opplysningsplikt og kontrollordninger

Alle som setter fram krav om en ytelse eller mottar en ytelse fra folketrygden, har etter reglene i folketrygdloven §§ 21–3 og 21–6 en generell plikt til å gi opplysninger om forhold som har betydning for retten til ytelsen. For samboere som er likestilt med ektefeller etter § 1–5, er det i tillegg gitt en egen regel om meldeplikt. Etter § 25–4 plikter en person som regnes som samboer etter § 1–5, å gi trygdekontoret melding om samboerskapet dersom vedkommende mottar pensjon eller overgangsstønad fra folketrygden, eller avtalefestet pensjon med statstilskott. I rundskriv fra Rikstrygdeverket («Folketrygden en oversikt», 1997) er det påpekt at denne meldeplikten oppstår når samboerskapet etableres, selv om samboerskapet ikke har betydning for retten til ytelser. Den særlige regelen om meldeplikt i § 25–4 har imidlertid liten praktisk betydning for trygdeetaten i tillegg til de generelle reglene om opplysningsplikt i §§ 21–3 og 21–6.

Folketrygdloven § 21–4 gir trygdeetaten rett til å innhente nødvendige opplysninger fra behandlingspersonell og andre som yter tjenester for trygdens regning. Det samme gjelder i forhold til arbeidsgiver, offentlig myndighet, forsikringsselskap og privat pensjonsordning.

De som blir pålagt å gi opplysninger, plikter å gjøre dette uten hinder av taushetsplikt. Dette innebærer at trygdeetaten har en vidtrekkende hjemmel til å innhente nødvendige opplysninger. Hvis trygdeetaten vil innhente opplysninger fra andre enn dem som er nevnt i § 21–4, må det foreligge samtykke fra søkeren/stønadsmottakeren. Lovens § 21–7 har regler om sanksjoner i tilfeller hvor det gis uriktige opplysninger, eller hvor viktige opplysninger holdes tilbake. I slike tilfeller kan krav om en ytelse avslås, og en innvilget ytelse kan holdes tilbake eller stanses helt eller delvis.

I revidert nasjonalbudsjett 1993 gikk Regjeringen inn for at enslige forsørgere minst en gang i året skal avgi skriftlig erklæring om at de ikke lever sammen med den andre av barnets foreldre. I St prp nr 1 (1993 -94), side 87 er det i denne forbindelse uttalt følgende: «*Dette vil bli et betydelig steg i retning av å hindre misbruk, da det er vanskeligere å avgi positivt uriktige opplysninger enn å forsømme sin meldeplikt.*» Etter dette har trygdeetaten etablert rutiner for egenerklæringer for mottakere av stønad til enslig forsørger. En gang i året (november) sender trygdekontorene ut egenmeldingsskjemaer til disse stønadsmottakerne. Mottakerne må returnere skjemaene med egenerklæring om inntektsforhold og bekreftelse på at de fortsatt ikke lever sammen med den andre av barnets foreldre.

I likhet med folketrygdloven har også barnetrygdloven regler om opplysningsplikt. Etter § 13 plikter barnets foreldre på eget initiativ å underrette trygdekontoret om endringer i forhold som avgjør retten til trygd. Det samme

gjelder for andre som har satt fram krav på barnetrygd eller har omsorgen for barnet. Etter lovens § 14 kan trygdekontoret avslå krav på barnetrygd eller inndra eller tilbakeholde trygden hvis det ikke blir gitt opplysninger som blir krevd, eller det blir gitt uriktige opplysninger eller fortiet omstendigheter av betydning. I barnetrygdloven § 22 er det bestemt at flere regler i folketrygdloven får tilsvarende anvendelse, blant annet § 21–4. Dette innebærer at trygdeetaten også ved behandling av saker om barnetrygd har en vidtrekkende hjemmel til å innhente nødvendige opplysninger.

Etter at det med virkning fra 1. januar 1994 ble gitt nye regler om bortfall av retten til utvidet barnetrygd, er det etablert tilsvarende rutiner for egenerklæringer for mottakere av utvidet barnetrygd som for mottakere av stønad til enslige forsørgere. Også til mottakere av utvidet barnetrygd sender trygdekontorene en gang i året ut egenmeldingsskjema. Stønadsmottakerne må returnere skjemaet til trygdekontoret med egenerklæring om samlivsstatus per 1. november. Endring i barnetrygden som følge av inngått samboerskap der det ikke er felles barn, skjer bare på ett tidspunkt i året – fra januar måned året etter at egenerklæringen er avgitt. I de tilfellene der samboerne får (har) felles barn, faller retten til utvidet barnetrygd bort fra den påfølgende kalendermåneden.

Som det er redegjort for i pkt 8.4, ble samboerpar som har levd sammen i 12 av de siste 18 månedene, med virkning fra 1. januar 1998 likestilt med ektefeller i forhold til avkorting i grunnpensjonen. Under debatten i Odelstinget uttalte Sosialministeren blant annet følgende om denne lovendringen («Stortingsforhandlinger» nr 5, 1996–97, side 410):

> «...opplegget skal praktiseres på samme måte som barnetrygden, dvs at det fullt ut baseres på egenerklæring, og at det ikke foretas noen etterkontroll.»

Det er imidlertid ikke innført rutiner i trygdeetaten som pålegger alle ikkegifte pensjonister å avgi årlige egenerklæringer om at de er blitt samboere.

9 Sosialhjelp

9.1 Generelt

Retten til sosialhjelp er regulert i lov om sosiale tjenester m v (lov av 13. desember 1991 nr 81). Loven regulerer ulike typer ytelser. I dette kapitlet blir det gitt en framstilling av reglene om økonomisk stønad og sosiale tjenester. Ordet sosialhjelp er ikke brukt i loven, men er så kjent at det er naturlig å bruke som en fellesbetegnelse.

I forarbeidene til loven og i rundskriv fra Sosial- og helsedepartementet er det påpekt at samboere ikke har rettslig underholdsplikt overfor hverandre, og at en søknad fra den ene ikke kan avslås med den begrunnelse at den andre har tilstrekkelige midler til å underholde begge. Det er også presisert at det kan tas hensy til at faste, felles utgifter som husleie, strøm, kommunale avgifter m v må forventes å bli delt mellom samboerne, slik at dersom en av dem søker stønad, blir bare dennes del av slike kostnader ansett som vedkommendes utgift.

Reglene om kommunens adgang til å kreve vederlag for sosiale tjenester, hjemmesykepleie og opphold i institusjon m v er regulert i to forskjellige forskrifter. I forskriften som gjelder egenbetaling for hjemmetjenester m v, er samboerskap og ekteskap likestilt ved at partnerens inntekt i begge tilfeller

skal tas med når vederlaget fastsettes. Den andre forskriften har nærmere regler om betaling for opphold i alders- og sykehjem. Her er det gitt enkelte regler om beregningsgrunnlaget som gjelder for ektefeller. Ifølge Statens helsetilsyn kan reglene i visse tilfeller anvendes tilsvarende på samboere, jf nedenfor.

9.2 Økonomisk stønad

Etter sosialtjenesteloven § 5–1 har de som ikke kan sørge for sitt livsopphold ved arbeid eller «ved å gjøre gjeldende økonomiske rettigheter» krav på økonomisk stønad. Økonomisk stønad skal være en subsidiær ytelse, slik at retten til ytelsen først utløses når en søker er uten egne midler og ikke får dekket sine behov gjennom andre ordninger. Dette innebærer at søkeren som hovedregel ikke har krav på økonomisk stønad hvis vedkommende kan sørge for seg selv ved å utnytte formue, ved å arbeide eller ved å kreve annen økonomisk støtte, f eks en trygdeytelse, underholdsbidrag eller bostøtte.

Hovedformålet med reglene er å sikre økonomisk trygghet for dem som ikke er i stand til å sørge for seg selv på annen måte. Hvis alle andre muligheter er utnyttet fullt ut, men ikke strekker til, har søkeren krav på økonomisk sosialhjelp uansett årsaken til hjelpebehovet.

Sosiallovutvalget viste til at spørsmålet om utmåling av sosialhjelp til samboere avgjøres etter et «*skjønn som er meget vanskelig å utøve*». Utvalget foreslo særlige regler om normert stønad til henholdsvis enslige, ektefeller og samboere. Flertallet foreslo at samboere med omsorg for felles barn under 18 år skulle ha krav på stønad etter samme regel som ektefeller, og at andre samboere skulle ha krav på stønad etter samme regel som enslige. Utvalgets mindretall var ikke enig i at samboere uten omsorg for felles barn skulle behandles som enslige, og foreslo en egen regel for disse. Disse forslagene ble imidlertid ikke fulgt opp i Ot prp nr 29, 1990–91 (jf proposisjonen side 79–80). Etter gjeldende regler skal økonomisk stønad fortsatt tildeles og utmåles etter en skjønnsmessig vurdering i hvert enkelt tilfelle.

I utgangspunktet står kommunene fritt til å fastsette nivået på økonomisk stønad, men det er forutsatt i lovens forarbeider og rundskriv fra departementet at hjelpen skal sikre søkeren/familien forsvarlig livsopphold. Etter sosialtjenesteloven § 5–1 tredje ledd kan departementet gi veiledende retningslinjer om stønadsnivået. Slike retningslinjer er foreløpig ikke gitt, men departementet har i rundskriv gitt kommentarer til loven. De fleste kommunene har normer for hva som anses nødvendig til det daglige underhold, men disse normene varierer fra kommune til kommune. Erfaringene med loven viser at det er svært ulik praksis mellom kommuner, og også innenfor samme kommune, når det gjelder utbetaling av økonomisk stønad.

I rundskriv I-45/98 (side 19) er det uttalt at det normalt ikke kan kreves sosialhjelp til underhold av felles barn hvis en av samboerne har tilstrekkelige inntekter til å forsørge barna alene. Det er presisert at begge forelderene har plikt til å forsørge barna, og at denne plikten gjelder etter den enkeltes evne.

I rundskriv I-45/98 er det også uttalt følgende:

> «Dersom begge samboerne søker om økonomisk stønad, må det beregnes en andel av de felles utgiftene på hver av dem (...)
>
> Selv om den ene samboeren har inntekt og eier den felles boligen kan den andre samboeren ha krav på stønad til å dekke en viss andel av boutgiftene. Forutsetningen er at vedkommende fyller betingelsene for hjelp, og faktisk avkreves husleie. Dersom søkers bokostnader er

høyere enn det som anses nødvendig for en husholdning av den størrelsen det gjelder, og det antas å være mulig å skaffe rimeligere bolig, kan det gis stønad til en redusert del av bokostnadene.»

Etter sosialtjenesteloven § 5–2 kan det gis økonomisk stønad selv om vilkårene i § 5–1 ikke er oppfylt. Formålet med denne bestemmelsen er å fange opp ulike behov for hjelp som ikke dekkes gjennom stønad til livsopphold. Selv om hjelp etter § 5–2 ikke er en pliktmessig ytelse, kan det i et konkret tilfelle være «åpenbart urimelig» ikke å gi hjelp. Da kan vedtaket omgjøres etter reglene i § 8–7 om fylkesmannens kompetanse i klagesaker. Hjelp etter § 5–2 kan gis i meget forskjellige situasjoner, og praksis i kommunene varierer.

9.3 Sosiale tjenester

Sosialtjenesteloven kapittel 4 regulerer hvilke sosiale tjenester kommunene skal ha og når en person har krav på sosiale tjenester. Utgangspunktet er at de sosiale tjenestene skal dekke et behov hos klienten, men at sosialtjenesten kan velge hjelpeformen. Tjenestene skal tildeles etter den hjelpetrengendes behov uavhengig av vedkommendes økonomiske forhold.

I § 4–3 er det bestemt at de som ikke kan dra omsorg for seg selv, eller som er helt avhengig av praktisk eller personlig hjelp for å greie dagliglivets gjøremål, har krav på hjelp etter § 4–2 bokstav a -d. Verken samboere eller ektefeller har etter lovverket omsorgsplikt for hverandre. Underholdsplikten mellom ektefeller etter ekteskapsloven omfatter ikke personlig omsorg. Sosialtjenesten kan ikke avslå en søknad om hjelp med den begrunnelse at ektefellen eller samboeren må påta seg omsorgsarbeidet. Rettstilstanden er med andre ord den samme for ektefeller og samboere.

De tjenestene det er aktuelt å gi etter sosialtjenesteloven § 4–2 er følgende:

- hjemmehjelpstjenester og annen hjelpevirksomhet knyttet til praktiske gjøremål i hjemmet
- og husholdningen
- opplæring i dagliglivets gjøremål
- avlastningstiltak for personer og familier som har et særlig tyngende omsorgsarbeid
- støttekontakt for personer og familier som har et særlig behov for dette på grunn av
- funksjonshemming, alder eller sosiale problemer
- plass i institusjon eller bolig med heldøgns omsorgstjenester.

Etter § 4–2 bokstav e skal kommunens hjelpetilbud også omfatte lønn til personer som har et særlig tyngende omsorgsarbeid. Omsorgslønn er imidlertid ikke tatt med i de tjenestene den enkelte har krav på etter § 4–3.

Samboere har som utgangspunkt samme krav på sosiale tjenester som andre personer, forutsatt at vilkårene i § 4–3 er tilfredsstilt. Sosialtjenesten kan imidlertid innen rimelige grenser velge hjelpeformen i det enkelte tilfellet.

9.4 Vederlag for sosiale tjenester, hjemmesykepleie og opphold i institusjon m. v.

Etter sosialtjenesteloven § 11–2 kan kommunen kreve at den som mottar tjenester etter loven, skal dekke kostnadene helt eller delvis. Det er presisert i lovteksten at kostnadsdekningen bare kan kreves innenfor rammen av vedk-

ommendes inntekter, og at vedkommende skal beholde tilstrekkelig til å dekke personlige behov og bære sitt ansvar som forsørger. Med hjemmel i denne bestemmelsen og lov om helsetjenesten i kommunene §§ 2–3 femte ledd og 6–9 er det gitt en forskrift om vederlag for sosiale tjenester, hjemmesykepleie og opphold i institusjon m v av 4. desember 1992. I tillegg er det gitt en egen forskrift med nærmere regler om beregningen av vederlag for opphold i institusjon m v av 26. april 1995.

Forskriften av 4. desember 1992 regulerer hvilke tjenester kommunen kan kreve vederlag for. Etter forskriften kan det ikke kreves vederlag for avlastningstiltak, støttekontakt og omsorgslønn. I tillegg har Stortinget i vedtak av 22. mai 1997 bestemt at det ikke kan kreves vederlag for hjemmesykepleie etter kommunehelsetjenesteloven § 1–3 og praktisk bistand og opplæring «til personlig stell og egenomsorg» etter sosialtjenesteloven § 4–2 bokstav a.

Av særlig interesse for samboere er forskriftens regler om hvordan inntektsgrunnlaget skal fastsettes. Utgangspunktet er at vederlag bare kan kreves av den som mottar tjenesten, jf § 8–1. Etter § 8–4 skal imidlertid betalingen beregnes på grunnlag av *husstandens* samlede skattbare nettoinntekt før særfradrag. Det er presisert at bare *ektefeller/samboere* regnes til husstanden. I tillegg skal barn under 18 år regnes med, hvis hjelpen gis ut fra barnets omsorgs- og pleiebehov. Dette innebærer at ekteskap og samboerskap er likestilt i denne forskriften ved at partnerens inntekt i begge tilfeller skal tas med når vederlaget fastsettes. Ifølge merknadene til § 8–4 er samboere «*personer som lever sammen i ekteskapsliknende forhold*».

Etter forskriftens § 8–4 annet ledd skal samlet vederlag for hjemmetjenester ikke overstige et utgiftstak hvis husstandens samlede nettoinntekt før særfradrag er lavere enn to ganger folketrygdens grunnbeløp. Taket fastsettes av Kongen for hvert år. Siden 1995 har utgiftstaket vært på 50 kroner per måned.

Forskriften av 26. april 1995 gjelder beregning av vederlag for opphold i alders- og sykehjem. I merknadene til § 3, som regulerer vederlagets størrelse ved langtidsopphold, er det presisert at ektefellens inntekt ikke skal tas med i grunnlaget. Hvis ektefellene har fellesinntekter, skal imidlertid halvparten av fellesinntektene inngå i beregningsgrunnlaget. Samboere er ikke nevnt i forskriftens § 3 eller merknadene til denne bestemmelsen. Dette antas å innebære at en samboers inntekt ikke skal tas med i beregningsgrunnlaget etter denne forskriften. Spørsmålet om det skal tas hensyn til eventuelle fellesinntekter som samboere har, er ikke avklart.

Etter forskriftens § 5 kan betalingen for oppholdet reduseres av forskjellige grunner. Etter første – tredje ledd skal vederlaget blant annet reduseres hvis den som oppholder seg i institusjonen, har «*hjemmeboende ektefelle*» . Etter fjerde ledd kan det også fastsettes fradrag på grunnlag av « *hva som er rimelig ut fra vedkommendes inntekt og forholdene for øvrig* ». Samboere er ikke nevnt i § 5 eller merknadene til denne bestemmelsen. Statens helsetilsyn har imidlertid i brev av 30. januar 1998 vist til at en viktig begrunnelse for reglene er at en ektefelle ikke skal komme i en dårligere økonomisk situasjon hvis den andre ektefellen flytter på sykehjem enn om vedkommende var død. Helsetilsynet har i dette brevet gitt uttrykk for forståelse for at lignende hensyn kan gjøres gjeldende for samboere, og antatt at samboerpar som mottar ytelser fra folketrygden på linje med ektefeller, bør få fradrag ved vederlagsberegningen som om de var ektefeller. I tillegg er det uttalt følgende:

> «Dersom samboerpar ikke anses som ektefeller etter folketrygdloven, og den ene dermed ikke har rett til etterlattepensjon etter den annen fra folketrygden, synes eventuell analogisk anvendelse av vederlags-

forskriften § 5 første – tredje ledd å ha mindre betydning for samboerne. Disse bestemmelser forutsetter jo bl a at den hjemmeboende ved ektefellens død ville fått etterlattepensjon fra folketrygden, samt at det skjer en samordning av de to personers offentlige pensjoner.

Med hjemmel i vederlagsforskriften § 5 fjerde ledd vil kommunen etter en konkret, skjønnsmessig vurdering kunne gi fradrag ved vederlagsberegningen for så vidt gjelder samboere som ifølge trygdelovgivningen ikke likestilles med ektefeller. I denne vurderingen vil man bl a kunne ta hensyn til at samboerne eventuelt får høyere pensjon enn de ville fått som ektefeller(...)»

10 Offentlige låne- og tilskuddsordninger

10.1 Støtte fra Statens lånekasse for utdanning

1.10.1.1 Generelt

Støtte til utdanning er regulert i lov om utdanningsstøtte til elever og studenter av 26. april 1985 nr 21 (utdanningsstøtteloven). Utdanningsstøtte kan gis både som stipend og lån. Det er presisert i lovens § 3 at det som regel skal tas hensyn til søkers og eventuell ektefelle eller samboers inntekt og formue ved tildeling av støtte.

Kirke- og undervisningsdepartementet har gitt forskrift om utdanningsstøtte for 1998–99. Etter denne forskriften skal samboere med felles barn behandles på samme måte som gifte fra og med det semesteret de får barn. De fleste reglene gjelder uavhengig av søkerens eller låntakerens sivilstand, men i enkelte sammenhenger er det avgjørende om vedkommende er gift eller enslig. Det er redegjort nærmere for dette nedenfor.

1.10.1.2 Likestilling av samboere og ektefeller

Regelen om likestilling av samboere og gifte er inntatt i gjeldende forskrift om utdanningsstøtte kapittel I punkt 2.2. Som nevnt, gjelder likestillingen samboere med felles barn fra og med det semesteret de får barn. Regelen er uttømmende. Dette innebærer at samboere uten felles barn skal behandles som enslige.

Forsørgertillegg

Etter reglene om forsørgertillegg er det avgjørende om søkeren er gift eller enslig. I forskriftens kapittel III punkt 3.4 er det bestemt at en gift søker kan få forsørgertillegg for barn født i 1983 eller senere og for ektefelle. Tillegget kan utgjøre opptil kr 2 330 per måned for ektefelle og ett barn. Forsørgertillegget for ett barn er maksimum kr 1 165 per måned. Hvis ektefellen har en bruttoinntekt på over kr 11 900 per måned, skal forsørgertillegget reduseres med 60 % av ektefellens inntekt. I de tilfellene hvor begge ektefellene er i utdanning og kan få tildelt støtte, kan begge få forsørgertillegg på opptil kr 1 165 per måned for hvert av de to første barna, og opptil 750 per måned for hvert barn mer enn to.

Det skal ikke tas hensyn til ektefellens inntekt hvis begge ektefellene er i utdanning som det kan gis støtte til. For ektefelle som er i militærtjeneste eller siviltjeneste, kan det ikke gis forsørgertillegg. Det kan heller ikke gis forsørg-

ertillegg for ektefelle og/eller barn som søkeren har plikt til å betale bidrag for.

Reglene om forsørgertillegg for gifte søkere gjelder tilsvarende for samboere med felles barn fra det semesteret de får barn.

Etter forskriftens kapittel III punkt 3.6 kan enslige forsørgere få forsørgertillegg for barn etter de samme satsene som gjelder for gifte. Denne regelen gjelder for samboere med særkullsbarn, forutsatt at de ikke har felles barn.

Fradrag for formue

Forskriften om utdanningsstøtte har også regler om fradrag for formue hvor det er avgjørende om søker er gift eller enslig. I kapittel III punkt 4.3 er det bestemt at støttebeløpet skal reduseres hvis en enslig søker har formue over kr 163 000 ved skatteligningen for 1996. Da skal det gjøres fradrag med 2 % per måned av beløp over kr 163 000. Hvis søkeren er gift, skal det per måned gjøres fradrag med 1 % av søkers og ektefelles formue over kr 312 000 ved skatteligningen for 1996, jf punkt 4.4. Lånekassen kan imidlertid se bort fra formue som søkers ektefelle har som særeie. Også i forhold til disse reglene skal samboere med felles barn behandles som gifte fra det semesteret de får barn, mens andre samboere skal behandles som enslige.

Rentefritak

Forskriftens kapittel VI har regler om renter og tilbakebetaling av lån i 1998. Her er det gitt regler om rentefritak og betalingsutsettelse der søkers sivilstand har betydning. Etter punkt 7.1 er utgangspunktet at det kan gis rentefritak når en låntaker har en brutto månedsinntekt på kr 10 350 eller mindre. Inntektsgrensen blir hevet med kr 1 050 for hvert barn under 16 år som låntakeren forsørger. I noen tilfeller skal rentefritak vurderes i forhold til inntekten til eventuell ektefelle, partner eller samboer, og da kan det bare gis rentefritak hvis samlet brutto månedsinntekt er under kr 20 700. Inntektsgrensen skal i disse tilfellene heves med kr 2 100 for hvert barn under 16 år som låntakeren forsørger, jf punkt 7.3. Inntektsgrensen på kr 20 700 gjelder tilsvarende for samboere med felles barn fra og med semesteret de får barn.

Betalingsutsettelse

Etter forskriftens kapittel VI punkt 10.1 kan det som utgangspunkt gis betalingsutsettelse når en låntaker har brutto månedsinntekt på kr 13 450 eller lavere. Grensen blir hevet med kr 1 050 for hvert barn under 16 år som låntakeren forsørger. Muligheten til å få betalingsutsettelse gjelder ved sykdom, arbeidsledighet m m, men også hvis låntakeren er enslig forsørger med barn under 10 år, eller forsørger ektefelle/partner/samboer uten inntekt i tillegg til barn under 10 år. Dessuten har punkt 10.2 en regel om at en enslig låntaker i fulltidsarbeid kan få betalingsutsettelse når det blir dokumentert at brutto månedsinntekt i tre måneder framover er kr 13 450 eller lavere. Også i forhold til disse reglene skal samboere med felles barn behandles som gifte fra og med det semesteret de får barn, mens andre samboere skal behandles som enslige.

1.10.1.3 Opplysningsplikt og kontroll

Forskriften om utdanningsstøtte har regler om opplysningsplikt i kapittel I punkt 16. Her er det bestemt at søkeren plikter å melde fra straks om forhold av betydning for søknaden, blant annet om endring i sivilstand eller bostedsadresse. Det er også bestemt at Lånekassen kan kontrollere at opplysningene fra søkeren er riktige. Etter utdannningsstøtteloven § 16 kan Lånekassen innhente opplysninger om den enkelte søker og låntaker fra offentlig myndighet og offentlige registre og fra private utdanningsinstitusjoner etter forskrift gitt av Kirke- utdannings- og forskningsdepartementet. Slik forskrift er gitt 10.desember 1987. Hovedregelen er her at de opplysninger Lånekassen trenger, skal innhentes fra støttesøkeren/låntakeren. Når forholdene krever det, kan det ifølge forskriften innhentes opplysninger direkte fra aktuelle læresteder og følgende offentlige kontorer: trygdekontorene, Rikstrygdeverket, ligningskontorene, sosialkontorene, Statistisk sentralbyrå og Arbeidsformidlingen. Forskriften regulerer også hvilke registre det kan innhentes opplysninger fra og hvilke opplysninger Lånekassen kan innhente.

Etter forskriften om utdanningsstøtte kapittel I punkt 16 kan Lånekassen omgjøre stipend til lån og kreve tilbakebetaling dersom nye opplysninger viser at tildelt støttebeløp må reduseres. Det er også bestemt at en låntaker som misligholder sine plikter mot Lånekassen, kan bli nektet mer støtte, jf forskriftens punkt 17.

På baksiden av det skjemaet som må fylles ut ved søknad om lån og stipend fra Lånekassen, er det presisert at søkeren forplikter seg til å gi Lånekassen skriftlig melding om endringer som har oppstått etter at søknaden ble sendt inn. Det er også gjort oppmerksom på konsekvensene av å gi uriktige opplysninger.

10.2 Husbankens ordninger

1.10.2.1 Generelt

Husbankens virksomhet er regulert i lov om Den Norske Stats Husbank av 1. mars 1946 nr 3 (Husbankloven) og diverse forskrifter gitt i medhold av denne loven. Husbanken har et mangfold av låne- og tilskuddsordninger, som er nærmere regulert i forskrifter gitt av Kommunal- og arbeidsdepartementet og i retningslinjer fra Husbanken. For enkelte ordninger kan også kommunene ved videre utlån eller tildeling til enkeltpersoner fastsette nærmere regler.

Det tradisjonelle «Husbanklånet» er kjernen i Husbankens tilbud til låntakerne. Dette lånet gis til oppføring av nye boliger. Her er sivilstand og familietilknytning uten betydning. Husbanken foretar ingen vanlig kredittvurdering av søkerne, og alle blir tilbudt de samme lånebetingelsene. Det er imidlertid en forutsetning for å få slikt lån at søkeren har en økonomi som står i rimelig forhold til bo- og levekostnadene i ny bolig.

Det kan også gis støtte fra Husbanken til dekning av boutgifter, kalt bostøtte. Dette er en statlig støtteordning som administreres av Husbanken og kommunene i fellesskap. Ordningen tar sikte på å redusere boutgiftene for eldre, trygdede og barnefamilier med lave inntekter. Her blir det stilt krav både til husstanden og boligen. Forholdet mellom boutgiftene og husstandens samlede inntekt og nettoformue avgjør om søkeren har krav på støtte. Samboere blir regnet som en husstand, slik at deres samlede inntekt skal legges til grunn, jf nærmere om dette nedenfor.

Husbanken har også en rekke andre behovsprøvde ordninger. Også i forhold til disse ordningene skal en samboer regnes som medlem av husstanden, og husstandens samlede inntekt skal legges til grunn.

1.10.2.2 Bostøtteordningen

Regelverket om bostøtte er meget omfattende. I tillegg til regler i Husbankloven kapittel V gjelder forskrift om bostøtte fra Husbanken, som ble vedtatt 5. mai 1997 av daværende Kommunal- og arbeidsdepartementet. Etter forskriftens § 8 skal Husbankens hovedstyre gi nærmere retningslinjer om bostøtte. Slike retningslinjer ble gitt i april 1999.

Forskriftens § 2 har detaljerte regler om hvem som kan få bostøtte. Stort sett omfatter reglene eldre, trygdede og barnefamilier med lave inntekter. Det er avgjørende at *husstanden* har minst ett støtteberettiget medlem. Begrepet husstand er nærmere definert i retningslinjene fra Husbanken § 3. Her er det bestemt følgende:

> «Som husstand i bostøttesammenheng skal regnes foruten enslig person i selvstendig bolig, enhver gruppe personer som faktisk er bosatt og som ifølge folkeregisterets registreringer bor i samme bolig, uten at noen av gruppens medlemmer har avtale om leie/fremleie av noen del av boligen.»

Dette innebærer at samboere blir regnet som en husstand, forutsatt at de ikke har inngått avtale seg imellom om leie eller fremleie av noen del av boligen.

For husstander med alders-, etterlatte- og uførepensjonister med inntekter under minstepensjon pluss 30 prosent gjelder det ingen krav til boligen, bortsett fra at den ikke må være en del av en institusjon etter kommunehelsetjenesteloven eller sosialtjenesteloven . For alle andre grupper, herunder alle barnefamilier, er det i forskriftens § 3 stilt diverse krav til boligen. For å omfattes av bostøtteordningen må disse gruppene enten bo i leiebolig for husstander med barn under 18 år, kommunal bolig eller borettslag, eller boligen må være finansiert av Husbanken eller Landbruksbanken. Etter retningslinjene gjelder det i tillegg krav til boligens standard.

Forskriftens § 4 har regler om utmåling av bostøtte. Her er det bestemt at Husbanken skal fastsette øvre grenser for boutgifter, inntektsgrenser, rimelig boutgiftsskala m m, og at øvre grenser for boutgifter og inntektsgrenser skal øke med antall medlemmer i husholdningen. Det er også bestemt at det skal tas hensyn til husstandens formue når husstandens inntekt fastsettes. Husbankens retningslinjer har meget detaljerte regler om beregning av boutgifter og beregning av bostøtte. I tilllegg har retningslinjene detaljerte regler om beregning av rimelig boutgift og fastsetting av inntekt. Som tidligere nevnt, er det husstandens samlede inntekt og nettoformue som skal legges til grunn for beregningen. Disse reglene innebærer at antall husstandsmedlemmer blir avgjørende, ikke den enkeltes familietilknytning eller sivilstand.

Retningslinjene fra Husbanken har også et eget kapittel om gjennomføringen av ordningen. Her er det gitt særlige regler om oppretting av kommunevise bostøtteregistre basert på EDB-behandling, og bestemt at hver kommune skal medvirke ved innhenting, kontroll og registrering av data til registeret. Det er også bestemt at kommunen skal avgi innstilling i bostøttesakene. Av retningslinjenes § 2 framgår det at bolig- og husstandssituasjonen skal baseres på registrerte opplysninger i folkeregisteret. Det er presisert at dersom det er uoverensstemmelse mellom den faktiske situasjon og folkeregis-

trets opplysninger, kan den faktiske situasjonen i «spesielle tilfelle» legges til grunn etter Husbankens avgjørelse.

Husbanken har utarbeidet en håndbok om bostøtte for saksbehandlere i kommunene og bydelene. Siste utgave ble utgitt i desember 1997. I denne håndboken er det uttalt følgende (side 11–12):

> «Hvis f. eks. en samboer «glemmer» å melde flytting eller er ikke blitt påført i søknaden o.l., skal hans/hennes inntekt regnes med i bostøtteberegningen når samboeren faktisk bor i boligen. Kommunen må påføre «manglende» samboer på søknaden. Ved behandlingen av denne søknaden vil søker få forhåndsmelding om at søker må gi tilbakemelding til kommunens bostøttekontor. I siste instans vil Husbanken ta avgjørelsen om personen skal tilhøre husstanden. Skal personen tas med, overstyres folkeregisterets opplysninger om bostedsadresse.»

Søkeren er selv ansvarlig for at de opplysningene som oppgis i søknaden, er riktige. Etter forkriftens § 7 kan bostøtten kreves helt eller delvis tilbakebetalt, hvis den mottas under andre forutsetninger enn de som er beskrevet i forskriften.

1.10.2.3 Behovsprøvde ordninger utenom bostøtten

Toppfinansiering gjennom Husbanken kan gis ved etableringslån og boligtilskudd. Dessuten kan det gis lån til kjøp av brukt bolig og lån til utbedring. Samtlige av disse ordningene er regulert i forskrifter gitt av Kommunal- og arbeidsdepartement 20.12.1995. I tillegg gjelder retningslinjer fastsatt av Husbanken. Både etableringslån, boligtilskudd og lån til utbedring kan gis til kommuner til videre utlån eller tildeling til enkeltpersoner. I slike tilfeller fastsetter kommunene selv nærmere regler for behovsprøving. Det er da den enkelte kommune som avgjør søknaden, og praksis og vilkår kan variere noe fra kommune til kommune.

Felles for ordningene er at det skal foretas en behovsprøving, og at de retter seg mot vanskeligstilte husstander med lave inntekter. I likhet med det som gjelder for bostøtteordningen, skal en samboer regnes som medlem av husstanden, og husstandens samlede inntekt skal legges til grunn. For samboere innebærer dette at begges inntekt skal tas med i vurderingen av behovet for lån eller tilskudd.

11 Fri rettshjelp

11.1 Generelt

Ordningen med fri rettshjelp er regulert i lov om fri rettshjelp av 13. juni 1980 nr 35 (rettshjelploven) og forskrifter gitt i medhold av denne loven. Loven tar sikte på å gi hjelp til dem som ikke selv har økonomi til å betale for juridisk bistand. Fri rettshjelp kan gis som fritt rettsråd, fri sakførsel og fritak for rettsgebyr. Grensen mellom fritt rettsråd og fri sakførsel følger i prinsippet grensen mellom saker i og utenfor rettergang. Fritak for rettsgebyr omfatter behandlingsgebyret og enkelte andre utgifter forbundet med rettssaken.

Rettshjelploven har ulike vilkår for at en person kan få fri rettshjelp. Lovens kapittel II regulerer de økonomiske vilkårene. Disse vilkårene gjelder uavhengig av om rettshjelpen gis som fritt rettsråd, fri sakførsel eller fritak for

rettsgebyr. Kapittel III – V har tilleggsvilkår som gjelder de forskjellige ordningene.

I dette kapitlet vil det først bli redegjort for de økonomiske vilkårene. Deretter vil spørsmålet om når partene skal vurderes samlet i forhold til formues- og inntektsgrensene, bli behandlet. Til slutt vil de særlige vilkårene som gjelder for de forskjellige rettshjelpsordningene, bli omtalt.

11.2 De økonomiske vilkårene

Gjeldende «Forskrift til lov om fri rettshjelp» ble gitt av Justisdepartementet 22.10.1996. I denne forskriften er det satt *inntekts- og formuesgrenser* for å få fri rettshjelp. Grensen for nettoformue er satt til kr 100 000, mens grensene for bruttoinntekt varierer avhengig av forsørgelsesbyrde. Forsørgelse av ektefelle og samboer er her likestilt. For personer som ikke forsørger andre enn seg selv, er inntektsgrensen kr 150 000 pr år, mens den er kr 160 000 for personer som faktisk forsørger enten egne/andres barn eller ektefelle, samboer eller andre. For personer som forsørger både egne/andres barn og ektefelle, samboer eller andre og for personer som alene har den daglige omsorg for barn, er inntektsgrensen kr 170 000.

Forskriften til rettshjelploven har også regler om betaling av *egenandel* . Disse reglene gjelder for fritt rettsråd og fri sakførsel, men ikke for fritak for rettsgebyr. I forskrift om egenandel (gitt av Justisdepartementet 22.10.1996) er størrelsen på grunnandelen fastsatt til kr 300. Hovedregelen er at grunnandelen skal betales i alle saker, uavhengig av rettshjelpmottakerens inntekt og formue og uansett rettshjelpens omfang. De som har en årlig bruttoinntekt over et bestemt beløp, skal som hovedregel også betale en tilleggsandel. Inntektsgrensen for betaling av tilleggsandel varierer ut fra forsørgelsesbyrde. Også her er forsørgelse av ektefelle og samboer likestilt. For personer uten forsørgelsesbyrde er grensen satt til kr 70 000. Grensen forhøyes med kr 10 000 for personer som faktisk forsørger ektefelle, samboer eller andre, og «når det skal tas hensyn til ektefellens eller andres økonomiske situasjon», jf pkt 11.3. Dersom personen forsørger barn, forhøyes grensen med ytterligere kr 10 000. Tilleggsandelen utgjør 25 % av de totale rettshjelputgiftene fratrukket grunnandelen.

11.3 Når skal personer som lever sammen vurderes samlet i forhold til inntekts- og formuesgrensene?

I rettshjelpoven § 8 annet ledd er det bestemt følgende:

> «For ektefeller og andre som lever sammen med felles økonomi, skal samlet inntekt og formue legges til grunn. Dersom tvisten gjelder disse personer innbyrdes, eller det i andre særlige tilfeller er rimelig, kan den enkeltes økonomi vurderes isolert.»

Dersom den samlede økonomien overstiger inntekts- og formuesgrensene, skal fri rettshjelp som utgangspunkt ikke innvilges. I rundskriv fra Justisdepartementet (G-73/96 side 24) er det uttalt:

> «Bestemmelsen bygger på en forutsetning om at personer som lever sammen ofte har felles interesse i utfallet av saken eller rettsrådet samt at de er i en bedre økonomisk situasjon enn om kun ett av husstandsmedlemmene hadde hatt inntekt eller formue(...) Dette gjelder selv om bare søkeren er part i saken.»

Bestemmelsen gir adgang til å vurdere den enkeltes økonomi isolert hvis det er rimelig. Dette kan særlig være aktuelt ved samlivsbrudd eller i andre tilfeller der partene har motstridende interesser. I rundskriv fra Justisdepartementet (G 73/96) er det vist til at det også kan være rimelig å fravike hovedregelen i saker som angår spesielt personlige forhold for rettshjelpsøkeren, f eks i trygdesaker. Det er også nevnt at det vil være av betydning om begges inntekt isolert sett ligger under inntektsgrensen. Hvis den andres inntekt og formue i vesentlig grad overskrider gjeldende grenser, vil det ifølge departementet ikke være rimelig å fravike hovedregelen. I rundskrivet er det også uttalt følgende (side 25):

> «I en rekke klagesaker har det vist seg at det oppstår særlige problemer med denne vurderingen hvor saken springer ut av den ene ektefelle eller samboers tidligere ekteskap eller samboerforhold. Justisdepartementet har derfor bestemt at det normalt ikke skal finne sted noen økonomisk identifikasjon med ny ektefelle/samboer i saker om separasjon eller skilsmisse, tvist om barnefordeling (foreldreansvar, hvem barnet skal bo hos, samværsrett m.v.), spørsmålet om ektefellebidrag og barnebidrag, bruksrett til bolig m v. Identifikajson skal imidlertid skje i farskapssaker.
>
> Når det gjelder den del av ekteskapssaken som har tilknytning til selve skiftet, skal hovedregelen komme til anvendelse, slik at det her bør finne sted en samlet vurdering av søkers og ny ektefelles/samboers inntekt og formue(...)»

Som begrunnelse for denne sondringen har Justisdepartementet vist til at en ny ektefelle eller samboer vanligvis må antas å ha en relativt klar interesse i utfallet av det økonomiske oppgjøret mellom søker og tidligere ektefelle eller samboer. Andre spørsmål som ofte blir reist ved samlivsbrudd, vil ofte være av mer personlig karakter for rettshjelpsøkeren.

11.4 Øvrige vilkår

De særlige vilkårene som gjelder for *fritt rettsråd* er regulert i rettshjelploven § 13. Dersom de økonomiske vilkårene er oppfylt, kan det blant annet gis fritt rettsråd i trygde- og pensjonssaker og saker etter ekteskapsloven, saker etter skifteloven om felleseieskifte mellom ektefeller og saker etter barneloven kapittel 5, 6 og 7 (foreldreansvar, samværsrett og forsørgeransvar). Vilkårene er at rettsrådet er nødvendig, og at det er rimelig at det offentlige yter slik bistand. I rundskriv fra Justisdepartementet (G-73/96) er det vist til at departementet har ført en relativt liberal praksis i saker etter denne bestemmelsen, og at hovedregelen i de fleste tilfellene vil være at fritt rettsråd innvilges når de økonomiske vilkårene er tilfredsstilt. En søknad om fritt rettsråd avgjøres som hovedregel av Fylkesmannen. Justisdepartementet er klageinstans for alle vedtak om fri rettshjelp.

Vilkårene for å få innvilget *fri sakførsel* er regulert i rettshjelploven §§ 17–20 og 22. Også her gjelder det vilkår om at bistand fra advokat må være nødvendig, og at det er rimelig at det offentlige yter fri rettshjelp. I rundskriv G-73/96 er saker om økonomisk oppgjør i forbindelse med oppløsning av samboerforhold spesielt nevnt. Her er det uttalt at departementet har «sett hen til» at tvistespørsmålene i disse sakene kan ha sterke paralleller til ekteskaps-/skiftesaker. Videre er det uttalt følgende:

> «Det må foretas en konkret vurdering der særlig samlivets varighet og om det er barn i forholdet bør tillegges vekt. Det bør også ses hen til tvistegjenstandens art og størrelse, f eks vil det normalt være lettere å få fri sakførsel dersom tvisten dreier seg om rett til bolig hvor spørsmålet får virkning for eventuelle barn, enn de tilfeller hvor saken er konsentert om spørsmål hvor de velferdsmessige konsekvenser normalt ikke er like fremtredende (f eks bil/fritidseiendom). Etter omstendighetene må det kunne legges vekt på at partene ikke har opprettet avtale. På den annen side må det tas hensyn til partenes personlige og økonomiske ressurser, om det er en «sterkere eller svakere» part i forholdet etc.»

12 Skatt og avgifter

12.1 Skatt

1.12.1.1 Generelt

Regler om skatt av formue og inntekt er gitt i skatteloven (lov om skatt av formue og inntekt av 18. august 1911 nr 8) med forskrifter. Lovens § 16 har særlige regler om hvordan ektefeller skal lignes. Utgangspunktet er at de skal lignes under ett for begges samlede inntekt og formue. Hvis begge ektefellene har inntekt, kan imidlertid hver av dem kreve at inntekten lignes særskilt, og de fleste ektefeller blir i dag lignet særskilt for inntekt.

Med visse unntak er ikke skattlegging av samboere særskilt regulert i loven. Utgangspunktet blir da at samboere skal behandles som enslige, slik at de blir lignet hver for seg både når det gjelder inntekt og formue.

I forhold til skattereglene blir en samboer i praksis regnet som enslig forsørger hvis vedkommende bare har særkullsbarn. Hvis samboere har fellesbarn, blir imidlertid ingen av dem regnet som enslig forsørger.

Med virkning fra 1. januar 1994 ble det vedtatt endringer i skatteloven for å oppnå skattemessig likebehandling av pensjonistektepar og en nærmere bestemt gruppe samboende pensjonister. Likestillingen omfatter samboere med felles barn og samboere som tidligere har vært gift med hverandre, forutsatt at den ene er pensjonist med rett til ytelser fra folketrygden. Disse endringene gjelder med andre ord en liten gruppe samboere. Endringene ble vedtatt samtidig med at det i den tidligere folketrygdloven ble vedtatt en ny bestemmelse om full trygdemessig likestilling av samme gruppe samboerpar med ektepar. Dette er behandlet i kapittel 8.

1.12.1.2 Nærmere om felles og særskilt ligning, skatteklasse, klassefradrag og bunnfradrag

Etter skatteloven § 16 første ledd er utgangspunktet at ektefeller skal «*lignes under ett*» for begges samlede inntekt og formue. Reglene om felles ligning skal ikke anvendes tilsvarende på samboere. Med unntak for gruppen samboende pensjonister som er likestilt med ektefeller, skal samboere lignes hver for seg i likhet med enslige. I praksis har det likevel i enkelte tilfeller vært godkjent at samboere med bare en inntekt er blitt lignet felles. Zimmer, 1997, side 426 uttaler:

> «I ligningspraksis har det visstnok undertiden vært godkjent at andre samboere med barn er blitt lignet i klasse to. Det kan gi konkret rime-

lighet (særlig når partene har felles barn og den ene ikke kan arbeide av den grunn), men riktig rettsanvendelse kan det ikke være».

Etter skatteloven § 16 fjerde ledd kan som nevnt hver av ektefellene kreve at inntekten «*lignes særskilt*» hvis begge har inntekt. På skjemaet for selvangivelsen er det presisert at ektefeller skal levere hver sin selvangivelse når begge har arbeidsinntekt, og at ligningskontoret da velger den ligningsmåten som gir lavest samlet skatt. Felles ligning vil først og fremst være lønnsomt i de tilfellene hvor den ene ektefellen har lav eller ingen inntekt, eller hvis den ene har underskudd. Etter skatteloven § 16 sjette ledd skal ektefellenes formue alltid lignes felles.

Personlige skattytere er delt inn i *to skatteklasser* , jf skatteloven § 75. Klasse en omfatter enslige og ektefeller som skal lignes hver for seg, mens klasse to omfatter ektefeller som skal lignes felles, pluss enslige forsørgere. Samboere skal som utgangspunkt lignes som enslige i skatteklasse en. Dersom en av samboerne, eventuelt begge, forsørger særkullsbarn, skal vedkommende lignes i klasse to som enslig forsørger. Hvis samboerne har felles barn, skal de ikke lignes i klasse to, selv om de i tillegg har særkullsbarn.

Spørsmålet om hvilken skatteklasse en person skal lignes i, får betydning for *klassefradraget* ved skattlegging av alminnelig inntekt og for *bunnfradraget* ved beregning av toppskatt. Klassefradraget i klasse to er dobbelt så stort som i klasse en. For 1998 er klassefradraget kr 25 000 i skatteklasse en og kr 50 000 i skatteklasse to. De skattefrie beløpene ved beregning av toppskatt (bunnfradrag) er for 1998 kr 248 000 i skatteklasse en og kr 300 000 i skatteklasse to. Høyeste sats for toppskatten kommer til anvendelse på inntekter over kr 272 000 i klasse en og kr 305 000 i klasse to. Skattesystemet tar på denne måten hensyn til at flere personer skal leve av inntekten. For en lønnsinntekt på kr 270 000 blir skatten i klasse to ca kr 9000 lavere enn i klasse en.

1.12.1.3 Skattelovens likestilling av gifte og samboende pensjonister

I Ot prp nr 1 (1993–94) Skatteopplegget 1994 – Lovendringer, side 3 ble det anført følgende som begrunnelse for forslaget om skattemessig likebehandling av gifte og samboende pensjonister:

> «Begrunnelsen for forslagene er først og fremst å fjerne noen av de utilsiktede virkningene av dagens regelverk, bl a slik at det ikke blir mulig for ektepar som inntil pensjonsalderen har vært sikret gjennom de ulike særregler for ektepar, å skifte over til samboerstatus så snart de blir pensjonister. Forslagene vil videre medføre at det for pensjonister med forsørgede barn, dvs oftest uførepensjonister, ikke lenger vil være spesielle økonomiske grunner til å la være å inngå ekteskap.»

Under behandlingen i Stortinget sluttet et flertall seg til forslagene. Ved endringslov av 17. desember 1993 ble det i skatteloven § 16 tolvte ledd tatt inn en ny bestemmelse, som trådte i kraft 1. januar 1994. Bestemmelsen ble tilpasset den nye folketrygdloven med virkning fra 1. mai 1997 og har nå følgende ordlyd:

> «Reglene om ektefeller gis tilsvarende anvendelse for meldepliktige samboere og registrerte samboere hvor den ene er pensjonist med rett til ytelser fra folketrygden, i henhold til folketrygdloven § 25–4.»

Folketrygdloven § 25–4, som det vises til, er omtalt i pkt 8.8. Bestemmelsen pålegger en person som regnes som samboer etter folketrygdloven § 1–5, plikt til å gi trygdekontoret melding om samboerskapet dersom vedkommende mottar pensjon eller overgangsstønad fra folketrygden, eller avtalefestet pensjon med statstilskott. Hvilke samboere som omfattes av folketrygdloven § 1–5, er nærmere omtalt i pkt 8.2.2. Vilkårene er at samboerne har eller har hatt felles barn, eller at de tidligere har vært gift med hverandre.

I «Lignings-ABC» (Skattedirektoratet, 1997, side 277–278) er det uttalt følgende om «tvilstilfelle» når det gjelder meldepliktige samboere:

> «Når vilkårene for meldeplikt er til stede, skal ligningsmyndighetene behandle samboerne som ektefeller, selv om samboerskapet ikke er meldt til trygdemyndighetene. Er det tvil om vilkårene er til stede, er det trygdemyndighetene som avgjør om et par er meldepliktig. Ligningsmyndighetene er bundet av trygdemyndighetenes avgjørelse. Er ligningsmyndighetene i tvil, bør vedkommende trygdekontor kontaktes.»

Lignings-ABC er Skattedirektoratets fortolkning av gjeldende regler og er en instruks til ligningsetaten. Fortolkningen er ikke bindende for domstolene.

Med virkning fra 1. januar 1994 ble det også gjort endringer i andre bestemmelser i skatteloven, jf §§ 44, 75, 77og 78. Endringene besto i tilføyelser om at reglene om ektefeller gjelder tilsvarende for samboere som går inn under § 16 tolvte ledd.

Skattelovens likestilling av gifte og samboende pensjonister medfører at reglene om *felles ligning* og *skatteklasse to* kommer til anvendelse på de samboerne som likestillingen gjelder, jf lovens §§ 16 og 75. Dette innebærer at formuen til samboende pensjonister som har felles barn eller tidligere har vært gift med hverandre, alltid skal lignes felles i klasse to. Ved inntektsbeskatningen kan den aktuelle gruppen samboere velge mellom felles og særskilt ligning, slik ektefeller kan. Som nevnt i pkt 12.1.2, kan felles ligning lønne seg når den ene parten har lav eller ingen inntekt. Pensjonistpar med samlet inntekt ned mot minstepensjonen kommer imidlertid inn under en egen skattebegrensningsregel, jf nedenfor.

Endringene i skatteloven § 44 (jf første ledd bokstav g nr 1 tredje ledd) innebærer at reglene om *minstefradrag* i ektefelletillegg og tilsvarende forsørgingstillegg etter folketrygdloven kommer tilsvarende til anvendelse på den aktuelle gruppen samboende pensjonister.

Skattelovens likestilling av samboere og ektefeller innebærer videre at de særlige reglene som gjelder for skattlegging av gifte pensjonister, kommer til anvendelse på den aktuelle gruppen samboende pensjonister. Dette gjelder for det første reglene om *særfradrag for alder*. Etter skatteloven § 77 skal det fra og med den måneden skattyteren fyller 70 år, eller fra den måneden skattyter tar ut alderspensjon, gis et særfradrag i inntekten på kr 1 000 per måned, det vil si kr 12 000 per år. Ektefeller har til sammen bare krav på ett slikt særfradrag. Samboende pensjonister som tidligere har vært gift eller har barn sammen, har etter likestillingen til sammen bare krav på ett særfradrag for alder. Andre samboende pensjonister skal behandles som enslige og har krav på hvert sitt særfradrag. Særfradraget får imidlertid bare betydning i de tilfellene hvor skattebegrensningsregelen i skatteloven § 78 ikke kommer til anvendelse, jf nedenfor. Dessuten har samboende uførepensjonister i likhet med uføre ektefeller krav på hvert sitt særfradrag.

Skatteloven § 78 har en *skattebegrensningsregel* som gjelder alders- og uførepensjonister med lave inntekter og personer som mottar overgangsstønad. Halvparten av pensjonistene har i dag en inntekt som medfører at de kommer inn under denne bestemmelsen. Regelen går ut på at det ikke skal betales skatt eller trygdeavgift når den alminnelige inntekt er under bestemte beløp, og at skatten ellers ikke skal utgjøre mer enn 55 % av inntekten utover fribeløpet. Fribeløpene er til en viss grad avledet av størrelsen på minstepensjonen for enslige og ektepar. Det tas også et visst hensyn til nettoformuen. Fribeløpet er for inntektsåret 1998 kr 69 700 for enslige og kr 108 500 for ektepar og likestilte samboere. Dette innebærer at ektefeller og samboende pensjonister som har felles barn eller tidligere har vært gift med hverandre, normalt kommer dårligere ut enn andre samboende pensjonister, som samlet har et fribeløp lik to ganger beløpet for enslige. Gifte og likestilte samboende pensjonister der bare den ene har inntekt, vil imidlertid normalt få lavere skatt beregnet etter skattebegrensningsregelen enn andre samboende pensjonister med tilsvarende inntektsforhold.

1.12.1.4 Felles ligning av foreldre og barn

Etter skatteloven § 16 sjuende ledd er utgangspunktet at «*Barn som det ytes barnetrygd for, lignes under ett med foreldrene.*» Felles ligning av foreldre og barn medfører ingen fordel når det gjelder klassefradrag og bunnfradrag. Sambeskatning av barn og foreldre vil alltid være en ulempe for skatteyterne, unntatt i de tilfellene hvor en av dem har underskudd. Barn som i inntektsåret fyller 13 år eller mer, skal imidlertid lignes særskilt for arbeidsinntekt.

I skatteloven § 16 fjerde ledd er det bestemt hvem av ektefellene barnet skal lignes sammen med i de tilfellene barnets inntekt ikke skal lignes særskilt, og ektefellene skal lignes særskilt. Da skal barnets inntekt lignes sammen med den av foreldrene som har høyest personinntekt (bruttoinntekt). Inntekt som tilhører særkullsbarn, skal likevel lignes hos den ektefellen som er barnets mor eller far, hvis ikke den andre ektefellen har adoptert barnet.

Skatteloven § 16 åttende ledd har regler om tilfeller hvor foreldrene, eller en av dem, har overført formue eller «rett til å oppebære inntekt» til barnet. I slike tilfeller skal inntekten og formue med avkastning lignes sammen med foreldrenes formue og inntekt hvis barnet er ugift og ikke har fylt 20 år innen utgangen av inntektsåret.

Skattelovens regler om felles ligning av foreldre og barn er ikke tilpasset samboere. I

Skattedirektoratet, 1997, side 787 uttaler følgende om praksis ved ligning av barns inntekt og formue i forhold til samboere:

> «Formue og inntekt som tilhører særkullsbarn, og som etter reglene i sktl § 16 syvende og åttende ledd skal lignes sammen med foreldrene, lignes hos den av de samboende som er barnets far eller mor.
>
> Formue og inntekt som tilhører felles barn, skattlegges med en halvpart hos hver av foreldrene. Skyldes formuen eller inntekten overføring fra en av de samboende, skattlegges den hos denne.»

Dette innebærer at samboeres felles barn som utgangspunkt vil få en mer fordelaktig beskatning enn barn av gifte foreldre hvis den ene av foreldrene har lavere marginalskatt enn den andre.

1.12.1.5 Fradrag i inntekten

Skatteloven har forskjellige regler om at det kan kreves fradrag i inntekten. Før skattereformen i 1992, da nettoinntektene ble skattet etter høye marginalskatter, kunne spørsmålet om hvem av ektefellene som hadde krav på fradrag, ha stor betydning for samlet skatt. I dag vil dette spørsmålet for de fleste par med to inntekter bare ha betydning for fordelingen av skatten mellom partene. Spørsmålet om hvem som har rett til fradrag kan imidlertid få betydning i tilfeller der den ene ikke har inntekt å gjøre fradrag i, eller der den enes inntekt er så lav at fradraget ikke kan utnyttes fullt ut.

Skatteloven § 44 sjette og sjuende ledd har regler om at det kan kreves fradrag i inntekten for dokumenterte utgifter til pass og stell av barn, såkalt *foreldrefradrag*. For 1998 er maksimumsfradraget kr 20 700 for ett barn og kr 24 700 for to eller flere barn. Med virkning fra 1999 er reglene om foreldrefradrag endret slik at de gjelder uavhengig av foreldrenes sivilstand og arbeidsinntekt.

Etter skatteloven § 76 kan det gis *særfradrag for forsørgelse*. Vilkåret er at forsørgelsen gjelder andre enn barn som skatteyteren har krav på barnetrygd eller forsørgerfradrag for, og at «det ville være urimelig å la forsørgelsen være uten virkning ved skattleggingen av forsørgeren». Særfradraget skal som hovedregel være kr 5 000 for hver forsørget person. Særfradrag etter disse reglene kan gis hvis en samboer forsørger den andre samboeren. Derimot gis det ikke særfradrag for forsørgelse av ektefelle, men ektefellene vil som regel har fordel av å bli lignet i klasse to, jf pkt 12.1.2. Både for ektefeller og samboere kan det gis særfradrag hvis den ene forsørger den andres særkullsbarn, forutsatt at vilkårene er tilfredsstilt.

I skatteloven § 44 første ledd er det bestemt at det skal gjøres *fradrag for gjeldsrenter*. Utgangspunktet er at en skattyter bare kan kreve fradrag for egen gjeld. Når ektefeller lignes sammen, godtas normalt rentefradraget hos den som har ført opp rentene, uten hensyn til om betalingsforpliktelsen privatrettslig påhviler den andre. Lignes ektefellene hver for seg, kan hver av dem bare kreve fradrag for renter av egen gjeld. Dette gjelder imidlertid ikke gjeldsrenter som har påløpt etter at ekteskapet ble inngått. Slike renter kan trekkes fra inntekten til den som har ført opp rentene, selv om rentene gjelder den andre ektefellens gjeld, og selv om ektefellene lignes hver for seg.

Når det gjelder samboere, uttaler Skattedirektoratet, 1997 side 768 følgende:

> «Skattyter kan ikke kreve fradrag for gjeldsrenter vedrørende samboers gjeld når samboerne ikke er meldepliktige. Intern avtale om hvem som skal betale rentene er uten betydning..
>
> Er begge ikke-meldepliktige samboere ansvarlige for gjelden i samme tidsrom, skal hver av dem ha fradrag for sin del av rentebeløpet etter en reell intern avtale om ansvaret for gjelden. Endring av den interne avtalen om ansvar for gjelden kan ikke anses som reell når samboerne endrer den uten å kunne påvise reelle grunner for endring utenom de skattemessige. Slike reelle grunner kan f eks være vesentlige endringer i inntektsforholdene. Avtale om endring av ansvar for gjeld får bare virkning for renter påløpt etter datoen for endringen. Foreligger det ikke en reell intern avtale deles rentefradraget likt mellom samboerne når begge er ansvarlige for gjelden overfor kreditor.»

Spørsmålet om fradrag for gjeldsrenter for samboere er behandlet i en lagmannsrettsdom inntatt i «Dommer, uttalelser m v i skattesaker og skat-

tespørsmål», 1991, side 569. Her var begge samboerne ansvarlige for et lån overfor banken, og i det interne forholdet var de ansvarlige for halve gjelden hver. I det aktuelle året var det bare mannen som hadde hatt inntekt, og han hadde betalt alle gjeldsrentene (vel kr 37 600). Ved ligningen fikk han imidlertid bare godkjent fradrag for halve beløpet, og lagmannsretten stadfestet ligningen (dissens 2–1). Flertallet bygget på at det ikke gjaldt noen særregler for samboere, og at de alminnelige regler for solidarskyldnere da måtte komme til anvendelse. Etter dette la flertallet til grunn at den enkelte bare får fradrag for betalte renter i henhold til ansvaret i det underliggende forholdet. Etter mindretallets syn måtte tvisten løses ut fra en helhetsvurdering der det særlig måtte legges vekt på reelle hensyn og formålet med fradragsretten for gjeldsrenter.

Skatteloven har også regler om *fradrag for merutgifter ved å bo utenfor hjemmet,* jf § 44 første ledd bokstav g nr 2. Her blir det avgjørende hvor skattyteren skal anses å ha sitt hjem. I en forskrift gitt av Finansdepartementet 29. september 1978 er det gitt særlige regler om skattemessig bosted. Her er det bestemt at personer som bor sammen med ektefelle eller barn, anses å ha sitt «virkelige hjem» der ektefellen eller barnet bor, mens enslige som hovedregel anses bosatt der de har sin «overveiende døgnhvile». Forskriften har ikke særlige regler for samboere. I praksis blir reglene tolket slik at «*Ikke meldepliktig samboer som ikke b* or *sammen med egne barn anses som enslig. Samboer som bor sammen med egne barn (egne særkullsbarn eller fellesbarn) anses som familieforsørger»,* jf «Lignings-ABC», 1997, side 838.

1.12.1.6 Forsørgerfradrag i utlignet skatt

Regler om forsørgerfradrag i skatt for barn og ungdom er gitt i en egen lov av 10. desember 1976 nr 90 (forsørgerfradragsloven). Forsørgerfradrag skal ikke trekkes fra inntekten, men direkte i utlignet skatt. Etter loven er hovedreglene at det skal gis fradrag med kr 1 820 for hvert barn til og med det året barnet fyller 15 år, og med kr 2 540 fra og med det året barnet fyller 16 år, til og med det året barnet fyller 18 år. Hvis barnets inntekt ligger over bestemte grenser, skal imidlertid forsørgerfradraget halveres eller falle bort. Enslige forsørgere skal ha et ekstra fradrag hvis de bare forsørger barn i alderen 16 – 18 år. Også i forhold til disse reglene blir en samboer ansett som enslig forsørger hvis vedkommende bare har særkullsbarn. Hvis samboerne også har felles barn, regnes ingen av dem som enslig forsørger.

Samboere med fellesbarn skal dele forsørgerfradraget likt. Hvis bare den ene har inntekt, skal hele fradraget trekkes i dennes skatt. Hvis en av samboerne har særkullsbarn, skal denne ha forsørgerfradraget. Hvis vedkommende ikke har inntekt, skal fradraget utbetales. Ektefeller som lignes særskilt, skal dele fradraget likt. Hvis ektefellene lignes felles uten fordeling av skatten eller hvis bare en av dem har hatt inntekt, trekkes forsørgerfradraget i det felles skatteoppgjøret. Lignes ektefellene felles med fordeling av skatten, skal fradraget fordeles mellom dem i forhold til inntektenes størrelse.

1.12.1.7 Beskatning ved salg av bolig

Skatteloven § 43 annet ledd har regler om gevinstbeskatning ved realisasjon av formuesgjenstander. Gevinst ved salg av bolig er i utgangspunktet skattepliktig, men det gjelder omfattende fritak for skatteplikten på grunnlag av *eiertid og botid* (bokstav d). Skattefritak gjelder hvis salget finner sted eller

avtales mer enn ett år etter ervervet, og mer enn ett år etter at boligen ble tatt i bruk eller ifølge ferdigattest var oppført. Kravene til eiertid og botid er med andre ord de samme. Hvis boligen har vært utleid, må eieren ha brukt minst halvparten av bygningen som egen bolig i minst ett av de siste to årene før salget.

Sameiere må oppfylle kravene til eiertid og botid hver for seg. Hvis samboere eier en bolig i sameie, må hver av dem fylle disse kravene for å få skattefritak for sin del av en eventuell gevinst ved salg av boligen. For ektefeller er imidlertid kravene tolket slik at eiertid og botid for den ene teller med for den andre, også tid som ligger forut for ekteskapet. Dette gjelder også hvis ektefellene er separert.

Loven har en særregel for de tilfellene hvor tidligere felles bolig blir realisert etter separasjon eller skilsmisse. Da skal den ektefellen som har flyttet ut av boligen, godskrives den andre ektefellens botid. Forutsetningen er at den ektefellen som har flyttet ut, har eid boligen i minst ett år, og at den boligen som selges, var felles bolig inntil samlivsbruddet. Det har ingen betydning om denne ektefellen er eneeier eller deleier i boligen og hvor lang tid det går fra samlivsbruddet til boligen selges. I skatterettslig teori er det presisert at denne regelen bare gjelder ved ekteskapsbrudd, ikke ved brudd i samboerforhold, jf Skattebetalerforeningen, 1993 side 74. Oslo ligningskontor har imidlertid godkjent brukstid i et tilfelle der fraflytting skjedde som følge av brudd i samboerforhold. Denne saken er omtalt i «Dommer uttalelser m v i skattesaker og skattespørsmål», 1991 side 432. Saksforholdene var spesielle. Skattyter flyttet ut av felles bolig etter ett og et halvt års botid, men samboeren nektet å flytte ut. Det oppsto en rettslig tvist om eierrettigheten/sameiet mellom samboerne, og tvisten ble først avgjort tre år senere. Skattyter spurte om Oslo ligningskontor ville godta at fraværet fra boligen i disse tre årene kunne anses som en relevant brukshindring. Ligningskontoret antok i sin uttalelse at dette var tilfelle, og at skattyter derfor kunne selge leiligheten uten gevinstbeskatning.

Et eventuelt tap ved salg av bolig er bare fradragsberettiget hvis en eventuell gevinst ville vært skattepliktig.

12.2 Avgifter

1.12.2.1 Avgift på arv

I henhold til *arveavgiftsloven* av 19 juni 1964 nr 14 § 2 første punktum er all arv i utgangspunktet avgiftspliktig. Det samme gjelder gave ytet til en nærmere angitt grupe av nærstående, til en som har mottat gaven kortere enn 6 månder før giverens død eller til noen som på den tid gaven ytes er betenkt i giverens testament, jf § 2 første ledd annet punktum og annet ledd.

Vedtak om avgift til statskassen på arv og gaver for budsjetterminen 1999 bestemmer at arvelaterens/giverens barn, fosterbarn og stebarn som er oppfosteret hos arvelateren/giveren, er fritatt for avgift på de første kr 200.000. Av de neste kr 300.000 svares avgift på 8 prosent, mens det av overskytende beløp svares 20 prosent avgift. Av annen avgiftspliktig arv eller gave svares intet i avgift for de første kr 200.000, 10 prosent av de neste kr. 300.000 og 30 prosent av alt overskytende beløp. Samboere betaler arveavgift etter den høyeste skalaen.

I § 4 er oppstilt unntak fra hovedregelen om avgiftsplikt. Det viktigste unntaket fremgår av bestemmelsens fjerde ledd der det heter: *«Midler som noen mottar som arv eller gave fra sin ektefelle, er fritatt for avgiftsplikt».*

I arveavgiftsloven § 46 annet ledd er det bestemt at avgiften kan frafalles eller nedsettes dersom det « (...) *vil virke urimelig eller uforholdsmessig trykkende* » om kravet opprettholdes. Forarbeidene gir ingen veiledning om den skjønnsmessige vurderingen som skal foretas. Skattedirektoratet har imidlertid gitt interne retningslinjer om skjønnsvurderingen i melding av 11. desember 1998 om «*Lemping av skatter og avgifter med renter og omkostninger av billighet* ». Om lemping av skatter og avgifter generelt uttales på side 3:

> «Lemping av billighet er en sikkerhetsventil for å hindre sterkt urimelige utslag av den løpende innfordring av skyldige beløp. Dette må sees i sammenheng med at søker i stor utstrekning er vernet mot slike utslag av innfordringen gjennom dekningslovens regler. Lemping vil derfor innrømmes rent unntaksvis, og krever en positiv begrunnelse ut fra momentene i lov, forskrift og direktoratets retningslinjer slik de kommer til uttrykk i denne meldingen.»

I meldingens punkt 3.4 omtales arveavgiftsloven § 46 annet ledd særskilt. Det vises til fire anførsler som hyppig påberopes som grunnlag for lemping etter søknad. Disse er konkrete omstendigheter som anstrengt personlig økonomi, det arvede objekt, arveavgiftslovens system og forholdet til annen lovgivning.

Etter opplysning til utvalget fra Skattefogden i Oslo og Akershus er det særlig anførselen om «det arvede objekt» som kan tenkes å komme gjenlevende samboer til unnsetning.

Skattefogden i Oslo og Akershus har på forespørsel fra utvalget opplyst at unntaksbestemmelsen er svært snever, og at det er lite sannsynlig at samboere får fritak kun under henvisning til mangeårig samboerskap og sammenvevd økonomi. Unntak kan være aktuelt i forhold til den tidligere felles bolig, men da fortrinnsvis slik at myndighetene gir henstand i forbindelse med en betalingsordning og ikke fritak.

Utvalget har telefonisk undersøkt praksis ved samtlige skattefogder i Norge. Undersøkelsen avdekket at praksis i noen grad spriket. Ved to skattefogdkontorer ble det opplyst at samboerskap hadde blitt tillagt vekt ved avgjørelse av konkrete saker, mens det fra de øvrige kontorer enten positivt ble uttalt at det ikke ville bli tillagt vekt eller at de ikke visste hva som ville blitt resultatet.

Utvalget rettet den 22. mars 1999 en skriftlig henvendelse til Skattedirektoratet angående praksis etter lovens § 46. I Skattedirektoratets svar av samme dato uttales:

> «Som De er kjent med, behandles ikke gifte og samboende likt når det gjelder arveavgift. Ektefeller er fritatt for arveavgift, jf. arveavgiftsloven § 4 tredje ledd, mens samboere må betale avgift etter høyeste avgiftssats. Dette må antas å være uttrykk for lovgivers vilje. At en person har arvet formue etter sin samboer, vil derfor ikke i seg selv være en billighetsgrunn etter arveavgiftsloven § 4 andre ledd selv om de har levd i et ekteskapslignende forhold.
>
> Generelt praktiseres arveavgiftsloven § 46 andre ledd om lemping av avgift strengt. Siden arvingen har mottatt midler etter avdøde, skal det mye til før det anses som urimelig eller uforholdsmessig trykkende å fastholde avgiftskravet. Av og til kan det likevel være grunnlag for å lempe på betalingen. Et typisk tilfelle kan, som De nevner, være at arven vesentlig består av en bolig som han/hun selv bebor. En forutsetning er at det vil virke uforholdsmessig trykkende å fastholde kravet på rettidig betaling, det vil i praksis si at arvingen ikke har mulighet til å betale kravet rettidig uten å selge boligen. Det normale i slike tilfeller

vil likevel ikke være å ettergi kravet, men at det inngås en betalingsavtale med skyldner og/eller at skattefogden får pant i boligen som sikkerhet for kravet.

Ovennevnte praksis gjelder ikke spesielt for samboere, men vil gjelde alle personer som arver bolig de selv bebor, for eksempel barn eller søsken av avdøde. Vi kjenner ikke til at det skal være praksis å behandle samboere lempligere enn andre arvinger.»

Skattedirektoratet har nylig avslått en søknad om å likestille et langvarig samboerskap med ekteskap i forbindelse med en søknad om nedsettelse/ettergivelse av arveavgift etter lovens § 46 (sak 99/0704, 4. mars 1999).

1.12.2.2 Dokumentavgift

Etter lov om dokumentavgift (lov av 12. desember 1975 nr 59) skal det betales avgift ved tinglysing av dokumenter som gjelder rettigheter i fast eiendom. I § 8 i denne loven er det bestemt at visse dokumenter er fritatt for avgift. Dette gjelder dokument som overfører hjemmel som eier eller bruker til fast eiendom til ektefelle ved den andre ektefellens død eller ved skifte av felleseie i forbindelse med separasjon eller skilsmisse. I tillegg gjelder det fritak for dokument som overfører hjemmel som eier fra en ektefelles konkursbo til den andre ektefellen. Stortinget treffer hvert år vedtak med nærmere regler om dokumentavgift for den enkelte budsjettermin. Her er det tatt inn en generell regel om at overføring av hjemmel til fast eiendom mellom ektefeller er fritatt for avgift, jf § 2 bokstav d i gjeldende vedtak av 30. november 1998.

I gjeldende vedtak om dokumentavgift § 2 bokstav e, jf. § 8 a, er bestemt at arveandel etter loven for enhver arving ved overtagelse av fast eiendom på skifte eller fra uskiftet bo skal være fritatt for avgift. Det er presisert i bestemmelsen at testamentsarv ikke regnes som arveandel i den utstrekning den overstiger lovens arveandel.

Det gjelder ikke noe fritak for dokumentavgift for samboere. Samboere må betale dokumentavgift for et dokument som overfører hjemmel som eier eller bruker til fast eiendom fra den ene til den andre. Siden samboere ikke arver hverandre etter loven, vil de heller ikke nyte godt av fritaket for dokumentavgift ved disposisjoner over fast eiendom etter den enes død.

Etter gjeldende budsjettvedtak er avgiftssatsen 2,5 % av avgiftsgrunnlaget, minst kr 250. Avgiftsgrunnlaget er lik verdien av den faste eiendommen.

13 Strafferettslige spørsmål

13.1 Innledning

Straffeloven («Almindelig borgerlig Straffelov» av 22. mai 1902 nr 10) har enkelte regler der ektefeller og samboere er likestilt i forskjellige sammenhenger. Dette gjelder påtalereglene ved legemsfornærmelse, der det er av betydning om offer og gjerningsmann er eller har vært samboere eller gift med hverandre, jf pkt 13.2. Det at gjerningsmannen er ektefelle eller samboer til offeret kan også få betydning ved straffutmålingen i voldtektssaker. Dessuten gjelder det særlige regler om utuktig omgang med barn, der det har betydning om den skyldige er samboer eller gift med barnets mor eller far eller er annen omsorgsperson. Dette blir behandlet i pkt 13.3. I tillegg kan ekteskap få betydning som straffopphørsgrunn ved enkelte sedelighetsforbry-

telser. I denne sammenhengen er samboerskap ikke likestilt med ekteskap, jf pkt 13.4.

13.2 Særlige påtaleregler ved familievold

Etter straffeloven § 77 er straffbare handlinger undergitt offentlig påtale hvis ikke det motsatte er bestemt. Dette innebærer at som utgangspunkt er det opp til det offentlige å sørge for at den skyldige blir stilt for retten og dømt, uavhengig av fornærmedes vilje (ubetinget offentlig påtale). Begrunnelsen for dette er at de aktuelle handlingene anses som så graverende at det offentlige bør gripe inn uavhengig av om fornærmede begjærer det eller ikke. Det gjelder imidlertid forskjellige unntak fra dette utgangspunktet. Unntakene går dels ut på at offentlig påtale er betinget av begjæring fra fornærmede (betinget offentlig påtale), og dels at offentlig påtale bare skal finne sted når allmene hensyn krever det. I enkelte tilfeller er også allmene hensyn tatt med som et alternativ til påtalebegjæring fra fornærmede eller som et tilleggskrav.

Ved legemsfornærmelser er utgangspunktet at offentlig påtale bare finner sted hvis fornærmede begjærer det, eller hvis allmene hensyn krever det, jf straffeloven § 228 fjerde ledd. Ved en endring i denne bestemmelsen i 1988 ble det gitt særlige regler om påtalen ved familievold. Etter endringen er påtalen ubetinget offentlig ved legemsfornærmelse mot den skyldiges «*tidligere eller nåværende ektefelle eller samboer*», barn eller slektning i rett oppstigende linje. Lovendringen er uttrykk for et ønske om skjerpet holdning overfor vold i familien. En samlet Justiskomite viste til at innføring av ubetinget offentlig påtale i disse sakene ville være egnet til å understreke samfunnets sterke reaksjon på kvinnemishandling og familievold for øvrig (Innst O nr 22, 1987–88, side 3). Det var enighet i Stortinget om at reglene burde utformes slik at de er kjønnsnøytrale, og at de skulle omfatte ektefeller, samboere, skilte, separerte og tidligere samboere, i tillegg til barn og den skyldiges foreldre og besteforeldre.

Når det gjelder hvem som skal regnes som samboere, er det i Ot prp nr 79 (1986–87) uttalt følgende:

> «Med samboer menes to personer som lever sammen i et parforhold i felles bolig. Etter departementets syn er det ikke grunn til å stille særlig strenge krav til fastheten og varigheten av partenes samliv. Siden utkastet omfatter så vel nåværende som tidligere samboere, er det ikke behov for å avgjøre om partene for tiden bor sammen så lenge det er klart at de har gjort det tidligere. Par som aldri har bodd sammen, faller derimot utenfor utkastet. Departementet ser ikke grunn til å skille mellom heterofile og homofile parforhold.»

Selv om påtalen er ubetinget offentlig, vil fornærmedes standpunkt ha stor betydning i praksis. Ved rettsbrudd mot private, herunder ektefeller og samboere, vil som regel rettsforfølgning ikke bli iverksatt uten en anmeldelse fordi politiet ikke får kjennskap til handlingen. I tillegg vil det ofte oppstå bevismessige problemer i saker der fornærmede ikke ønsker rettssak. Ved lovendringen i 1988 viste Justiskomiteen også til at saken kan ligge slik an at det vil være særlig uheldig for fornærmede og eventuelle barn at gjerningsmannen blir tiltalt og dømt. Påtalemyndigheten har i slike tilfeller mulighet til å gi påtaleunnlatelse, eventuelt kan saken henlegges på et tidligere tidspunkt, særlig hvis den fornærmede insisterer på at det ikke skal reises sak.

13.3 Voldtekt og utuktig omgang med barn

Straffeloven § 192 omhandler *voldtekt* . I praksis var det lenge uvanlig å reise tiltale for voldtekt i ekteskap. I 1974 avsa imidlertid Høyesterett en dom hvor det klart er gitt uttrykk for at voldtekt ikke kan anses utelukket fordi om partene er gift og lever sammen, jf Retstidende 1974 side 1121. I Høyesterettsdommen fra 1974 er det vist til at straffeloven § 192 ikke gjør noe uttrykkelig unntak for overgrep mot gjerningsmannens ektefelle. Tilsvarende gjelder for overgrep mot gjerningsmannens samboer. Det at gjerningsmannen og fornærmede har levd sammen i ekteskap eller samboerskap kan imidlertid bli tillagt vekt i formildende retning ved straffutmålingen. Dette skjedde i en Høyesterettsdom inntatt i Retstidende 1995 side 801, hvor en del av fengselsstraffen ble gjort betinget. Her ble det i formildende retning lagt vesentlig vekt på at domfelte og fornærmede hadde hatt et ordinært samboerforhold i åtte år, helt fram til voldtekten fant sted. Det ble vist til at domfeltes handling sprang ut av hans reaksjon da samboeren sa at hun ønsket å gjøre slutt på forholdet, at samboerforholdet i seg selv, den omstendighet at forholdet ikke kunne anses brutt på et tidligere tidspunkt og situasjonen mellom domfelte og fornærmede da voldtekten fant sted, ga domfeltes handling en annen karakter enn om voldtekten var utført av en seksuelt fremmed person.

Straffeloven § 209 retter seg mot «*utuktig omgang med fosterbarn, pleiebarn, stebarn eller noen under 18 år, som står under hans omsorg, myndighet eller oppsikt*». Alternativet «omsorg» kom inn ved en revisjon av straffeloven i 1992, som tok sikte på å skjerpe samfunnets reaksjoner mot seksuelle overgrep mot barn. I Ot prp nr 20, 1991–92, side 66–67 er det uttalt at med begrepet omsorg menes faktisk omsorg som går ut på at gjerningsmannen sosialt fungerer i foreldres sted. Det er påpekt at begrepet både omfatter overgrep overfor en samboers særkullsbarn og situasjoner der barn utsettes for overgrep fra andre omsorgspersoner, f eks samboer til bestemor eller bestefar, stemor eller stefar m v.

13.4 Ekteskap som straffopphørsgrunn ved enkelte sedelighetsforbrytelser

Straffeloven § 214 har en bestemmelse om at straffansvar i visse tilfeller kan falle bort, og at avsagt straffedom taper sin virkning, hvis den skyldige og offeret gifter seg med hverandre etter at forbrytelsen har funnet sted. Begrunnelsen for denne bestemmelsen er at den krenkedes interesse i at det ikke skal rippes opp i forholdet, bør gå foran den offentlige interesse i å håndheve den aktuelle straffebestemmelsene. Dette gjelder sedelighetsforbrytelser som er regulert i straffeloven § 193 (utuktig omgang med noen som er bevisstløs eller av andre grunner ute av stand til å motsette seg handlingen, eller utnytting av noens sinnssykdom, forstandssvakhet eller sykelige forstyrrelser av sjelsevnene, til å skaffe seg utuktig omgang med denne), § 194 (utuktig omgang med noen ved trusel, særlig underfundig atferd eller misbruk av et avhengighetsforhold) § 196 (utuktig omgang med noen under 16 år) og § 197 (utuktig omgang med noen under 18 år som står under den skyldiges myndighet eller oppsikt). Voldtekt og utuktig omgang med barn under 14 år blir regnet som så graverende at selv om den skyldige og offeret gifter seg etterpå, blir ikke den skyldige straffri.

Samboerskap er ikke likestilt med ekteskap som grunnlag for bortfall av straff etter straffeloven § 214. Dette ble fastslått i en Høyesterettsdom fra 1982 (inntatt i Retstidende 1982 side 1044). Dommen gjaldt utuktig omgang med en

jente på 15 år og ni måneder. Gjerningsmannen bodde sammen med jenta da handlingen fant sted. Hun ble gravid og fikk barn, og de hadde bodd sammen i to og et halvt år da herredsretten avsa sin dom. Høyesterett viste til at det ville oppstå meget vanskelige avgrensnings- og bevisspørsmål hvis § 214 også skulle anvendes på samboerforhold. For øvrig sluttet Høyesterett seg i det vesentlige til herredsrettens begrunnelse. Herredsretten uttalte følgende:

> «Etter lovens ordlyd kan det ikke være tvilsomt at det til straffrihet kreves inngåelse av gyldig ekteskap etter gjeldende ekteskapslovgivning. Dersom ekteskapslignende samboerforhold skulle vært likestilt med ekteskap, måtte en slik regel i tilfelle vært bestemt ved lovendring. Dette spesielt fordi det på strafferettens område er viktig med klare regler. Retten er ellers enig med aktor som har fremhevet at en utvidelse av strl § 214 til å gjelde samboerforhold i forskjellige avskygninger vil svekke vernet av den mindreårige og svake part som strl § 196 tar sikte på å beskytte.»

Ved straffutmålingen la herredsretten i formildende retning blant annet vekt på at partene hadde bodd sammen i to og et halvt år som en familie.

14 Andre områder

14.1 Hvem skal regnes som pårørende

Lovverket har forskjellige regler der pårørende er gitt rettigheter. Dette gjelder særlig i helse- og sosiallovgivningen. Rettighetene gjelder informasjon, journalinnsyn, rett til å avgi uttalelse før det treffes avgjørelse, klagerett, rett til å begjære tvungent psykisk helsevern og rett til å reise sak om overprøving av vedtak om tvangsinngrep.

På helserettens område er ekteskapsliknende og partnerskapsliknende samboerskap foreslått likestilt med ekteskap. I forslag til *lov om pasientrettigheter* § 1–3, jf Ot prp nr 12 (1998-99), er det gitt følgende opplisting av hvilke personer som skal regnes som pasientens pårørende: ektefelle, registrert partner eller *«person som lever i et ekteskapsliknende eller partnerskapsliknende samboerskap med pasienten»,* myndige barn, foreldre eller den som har foreldreansvar, myndige søsken, besteforeldre, hjelpeverge eller verge. Det er foreslått at pasienten selv kan bestemme hvem av disse som er den nærmeste. Hvis ikke pasienten oppgir den nærmeste, er dette den av de pårørende som i størst utstrekning har varig og løpende kontakt med pasienten, «likevel slik at det tas utgangspunkt i den rekkefølge som er angitt».

Det er gitt en tilsvarende opplisting av hvilke personer som skal regnes som pårørende i forslag til ny *psykiatrilov* (lov om etablering og gjennomføring av psykisk helsevern) § 1–3, jf Ot prp nr 11 (1998–99). Det er også foreslått samme krav for at en samboer skal anses som pårørende. Unntak gjelder for tvungen undersøkelse, observasjon og tvungent psykisk helsevern, der det er foreslått krav om at samboerskapet skal ha vart i minst to år. Det er som utgangspunkt også foreslått samme regler om hvem av de pårørende som skal anses som den nærmeste, som i utkastet til pasientrettighetslov. Unntak gjelder imidlertid også her for saker om tvungen undersøkelse, observasjon og tvungent psykisk helsevern, hvor det ikke er foreslått at vedkommende selv kan bestemme hvem som er den nærmeste pårørende.

I *forskrift til sosialtjenesteloven* er det bestemt hvem som skal regnes som pårørende etter lovens kapittel 6 A (Rettigheter for og begrensninger og kon-

troll med bruk av tvang og makt m v overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming). Også her skal samboere regnes som pårørende på linje med ektefeller. I tillegg til ektefelle og samboer skal myndige barn, foreldre, myndige søsken og besteforeldre regnes som pårørende. Det er bestemt at det gjelder et prioritetsforhold i den rekkefølgen som er angitt, med mindre særlige grunner foreligger. Dette innebærer at bare den første aktuelle i prioritetsrekkefølgen regnes som pårørende etter loven og får de rettighetene som dette medfører. Hvis vedkommende har ektefelle eller samboer, er det bare denne som skal anses som pårørende. I merknader til forskriften er det påpekt at et samboerforhold må være av ekteskapsliknende karakter. Det er også påpekt at det kan foreligge særlige grunner som gjør at prioritetsrekkefølgen bør fravikes.

Gravferdsloven (lov om kirkegårder, kremasjon og gravferd av 7. juni 1996 nr 32) har i § 9 en bestemmelse om hvem som har rett til å sørge for gravferden. Å sørge for gravferden innebærer at vedkommende avgjør alle spørsmål om begravelsen, herunder om det skal være kirkelig medvirkning, hvor avdøde skal gravlegges m m. Utgangspunktet er at den som har fylt 18 år, i skriftlig erklæring kan fastsette hvem som skal ha rett til å sørge for dette. I tillegg er det bestemt følgende:

> «Dersom det ikke foreligger erklæring som nevnt i første ledd, har avdødes nærmeste etterlatte over 18 år i følgende rekkefølge rett til å besørge gravferden: ektefelle, barn, foreldre, barnebarn, besteforeldre, søsken, søskens barn og foreldres søsken. Ved uenighet mellom like nære etterlatte, treffes avgjørelse av kommunen. Avgjørelsen kan ikke påklages.»

Som det framgår, er også her ektefelle nevnt først, men samboer er ikke nevnt. I forarbeidene til denne bestemmelsen (Ot prp nr 64, 1994- 95, side 63) er det presisert følgende:

> «Personer som ellers lever sammen uten å være gift regnes imidlertid ikke som ektefeller, og må i tilfelle benytte seg av adgangen til å bestemme i erklæring hvem som skal sørge for gravferden.»

I innstillingen fra Kirke-, utdannings- og forskningskomiteen er det uttalt (Innst O nr 46, 1995–96, side 33):

> «Når det gjelder § 9 annet ledd, forutsetter komiteen at registrert partner, jf lov om partnerskap og samboende, som gjennom samlivskontrakt har bekreftet at de lever i ekteskapslignende forhold, likestilles med ektefeller. Det samme vil gjelde for samboende som i juridisk forstand er likestilt med ektepar.»

Dette innebærer at det under behandlingen i Stortinget ble forutsatt en viss likestilling av samboere med ektefeller på dette området.

14.2 Fritak fra vitneplikt m m

Tvistemålsloven (lov om rettergangsmåten i tvistemål av 13. august 1915 nr 6) har i § 207 første ledd en bestemmelse om at nærmere angitte personer kan nekte å gi forklaring for retten i sivile saker. Disse personene er en parts ektefelle, slektning i rett opp- eller nedstigende linje og søsken. Fritaksretten gjelder bare det som er meddelt vedkommende av parten, ikke kunnskap vitnet har fått fra en tredje person eller ved egne iakttakelser. Etter

tvistemålsloven § 207 annet ledd gjelder det som er bestemt om ektefeller, også fraskilte og *«personer som lever i et ekteskapsliknende forhold»*. Denne bestemmelsen ble tilføyd da vi fikk ny straffeprosesslov, som trådte i kraft 1. januar 1986 (lov om rettergangsmåten i straffesaker av 22. mai 1981 nr 5).

Regler om fritak for vitneplikt er også tatt inn i den nye straffeprosessloven § 122. Fritak etter straffeprosessloven § 122 gjelder imidlertid uansett hva slags opplysninger det gjelder, og uansett hvordan vitnet er blitt kjent med opplysningene.

I forarbeidene til reglene om fritak for vitneplikt er det uttalt at det i alminnelighet må kreves at et samboerforhold har vært «*forholdsvis stabilt i en viss periode* » for at vitnet skal kunne påberope seg reglene, jf Ot prp nr 35, 1978–79, side 147. I denne proposisjonen er det vist til at forholdene kan være svært ulike med hensyn til varighet m m, og at de derfor må undergis en individuell vurdering i forhold til vitneplikten. I teorien er det vist til at ikke bare den tiden partene har bodd sammen, men også andre momenter som viser stabiliteten i forholdet, vil være av betydning, se Schei, 1990 Bind II side 64.

I en Høyesterettsdom fra 1996 er det tatt stilling til spørsmålet om reglene om fritak for vitneplikt etter straffeprosessloven § 122 også kommer til anvendelse hvis samboerforholdet var oppløst før den straffbare handling ble begått og heller ikke var gjenopptatt senere (Retstidende 1996 side 222). I denne dommen er det anført at ordlyden i bestemmelsen kunne tyde på at den ikke kommer til anvendelse etter at det ekteskapsliknende forhold er opphørt. Det er imidlertid vist til at det i forarbeidene til ny straffelov (NOU 1992:23 side 61–62) er foreslått at bestemmelsen om hvem som skal anses som noens nærmeste, skal omfatte samboere også om de senere har flyttet fra hverandre. Høyesterett uttalte at «sterke reelle hensyn» taler for en tilsvarende tolkning av straffeprosessloven §122 annet ledd, til tross for den ordlyden bestemmelsen har fått. Etter dette ble det ansett som en saksbehandlingsfeil at herredsretten ikke hadde gjort domfeltes tidligere samboer oppmerksom på at hun kunne kreve seg fritatt som vitne. Herredsretten hadde uttalt at den hadde lagt avgjørende vekt på tidligere samboers forklaring, og Høyesterett antok at forklaringen hadde hatt innvirkning på straffedommens innhold. Dette førte til at herredsrettens dom med hovedforhandling ble opphevet.

Etter regler i tvistemålsloven § 208 og straffeprosessloven § 123 kan et vitne i visse tilfeller nekte å svare på spørsmål. Dette gjelder hvis svaret kan medføre at vitnet, ektefellen eller andre som vitnet står i et nærmere bestemt forhold til, blir utsatt for straff eller tap av borgerlig aktelse. Også her er personer som lever i ekteskapsliknende forhold likestilt med ektefeller.

Dersom et vitne påstår at det ikke har plikt til å forklare seg, må det gjøre grunnen sannsynlig. I mangel av annet bevis er det nok at vitnet bekrefter grunnen med forsikring, jf tvistemålsloven § 211 og straffeprosessloven § 127.

14.3 Arbeids- og oppholdstillatelse for utlendinger

Utlendingsloven (lov av 24. juni 1988 nr 64 om utlendingers adgang til riket og deres opphold her) har i § 9 regler om arbeidstillatelse og oppholdstillatelse til familiemedlemmer. De nærmeste familiemedlemmene til norsk eller nordisk borger som er bosatt i riket, eller til utlending som har eller får lovlig opphold i riket, har rett til oppholdstillatelse hvis underhold er sikret og det ikke foreligger særlige omstendigheter som gjør at dette kan nektes (hensyn til rikets sikkerhet m v). De nærmeste familiemedlemmene over 15 år har også rett til arbeidstillatelse, unntatt familiemedlemmer til utlending som selv

bare har oppholdstillatelse eller arbeidstillatelse med begrensninger. Justisdepartementet har i forskrift av 21. desember 1990 (utlendingsforskriften) fastsatt hvem som skal regnes som nærmeste familiemedlemmer etter utlendingsloven § 9. Etter forskriftens § 23 skal både ektefelle og samboer regnes som nærmeste familiemedlemmer. Når det gjelder samboere, er det stilt følgende krav:

> «Begge parter må være over 18 år, ha bodd sammen i et fast og etablert samboerforhold i minst to år og akte å fortsette samlivet. Det er et vilkår at ingen av partene er gift.»

Når sterke menneskelige hensyn taler for det, eller når utlendingen har særlig tilknytning til riket, kan arbeidstillatelse eller oppholdstillatelse gis selv om lovens vilkår ikke er oppfylt. Dette er bestemt i utlendingsloven § 8 annet ledd. I utlendingsforskriften § 24 første ledd er det gitt nærmere regler om når en person skal anses å ha særlig tilknytning til riket. To av disse reglene gjelder samboere. Den ene gjelder hvis samboerne har eller venter barn sammen, eller hvis de skal gifte seg etter innreisen og det er fremlagt nødvendig dokumentasjon for at det ikke foreligger hindringer for å inngå ekteskap. I begge disse tilfellene er forutsetningen at partene er over 18 år og akter å fortsette samlivet, men det er gjort unntak fra kravet om at de må ha bodd sammen i to år. For de tilfellene hvor samboerne har eller venter barn sammen, er det heller ikke stilt krav om at ingen av dem skal være gift. Den andre regelen gjør unntak fra kravet om at samboerne ikke må være gift i de tilfellene hvor bostedslandets lovgivning er til hinder for skilsmisse.

Utlendingsforskriftens § 24 annet ledd har en generell regel om at dersom sterke menneskelige hensyn taler for det, kan arbeids- eller oppholdstillatelse også gis til familiemedlem som ikke faller inn under bestemmelsens første ledd eller forskriftens § 23. Etter denne regelen kan det f eks dispenseres fra kravet om to års samboerskap.

Dersom en person ønsker at samboeren skal få arbeids- eller oppholdstillatelse i Norge, er det opp til vedkommende å bevise at vilkårene er oppfylt. I de tilfellene hvor det er bevisproblemer, kan disse eventuelt avhjelpes ved bruk av reglene i utlendingsforskriftens § 24 annet ledd.

14.4 Samboeres arbeidsrettslige stilling

Samboeres arbeidsrettslige stilling er i liten grad omhandlet i rettspraksis og juridisk teori. De problemstillinger som her skal behandles, er hvilke spørsmål en arbeidsgiver kan stille til en arbeidssøker i forbindelse med en mulig ansettelse, og om det er anledning til å legge vekt på i negativ retning, at en søker er samboer. Kan den omstendighet at en ansatt er samboer alene eller sammen med andre forhold, begrunne en avskjed eller en oppsigelse? Videre, kan visse typer stillinger som søkes eller innehas av en person som er samboer, stå i en særstilling når det gjelder rettsspørsmål knyttet til ansettelse, oppsigelse og avskjed?

Spørsmålet om samboeres rettslige stilling kan ikke besvares likt uavhengig av den arbeidsrettslige problemstilling. Generelt er det antatt i arbeidsretten at begrensningene i adgangen til å foreta en oppsigelse eller avskjed er klart mer omfattende enn når det gjelder de hensyn som kan vektlegges ved en ansettelse. Begrunnelsen er at det er større grunn til å beskytte allerede etablerte rettsforhold.

1.14.4.1 Ansettelse

Problemstillingen knyttet til ansettelse er todelt. Kan det i forbindelse med en mulig ansettelse stilles spørsmål til søkeren om samlivsstatus og dernest, kan en arbeidsgiver diskriminere en arbeidssøker fordi vedkommende er samboer?

Arbeidsmiljøloven (lov av 4. februar 1977 nr. 4 om arbeidervern og arbeidsmiljø m. v.) § 55 A forbyr en arbeidsgiver å kreve:

> «at søkerne skal gi opplysninger om hvordan de stiller seg til politiske, religiøse eller kulturelle spørsmål, eller om de er medlemmer av lønnstakerorganisasjoner.»

Bestemmelsen ble gitt for å hindre at arbeidssøkere skulle bli stengt ute fra arbeidslivet på grunn av eksempelvis politiske holdninger.

Norge har ratifisert ILO-konvensjonen nr. 111 (1959) om diskriminering i sysselsetting og yrke. Den diskriminering konvensjonen retter seg mot, defineres slik: «enhver skilnad, utvikling eller særfordel som på basis av rase, farge, kjønn, religion, politisk oppfatning, nasjonal opprinnelse eller sosial herkomst virker slik at det opphever eller vanskeliggjør lik adgang til, eller behandling i, sysselsetting eller yrkesutøving». Konvensjonen inneholder en unntaksbestemmelse som lyder: «Skilnad, utelukking eller særdeler med hensyn til et bestemt arbeid på grunnlag av arbeidets art skal ikke betraktes som diskriminering.»

Departementet har i forbindelse med arbeidsmiljøloven § 55 A vurdert forholdet til ILO-konvensjonen, og er kommet til at det ikke skulle være noen motsetning mellom konvensjonsteksten og loven, jf. Friberg, 1995 side 354.

Bestemmelsens ordlyd stiller som utgangspunkt ikke opp begrensninger med hensyn til å stille spørsmål om søkeren er samboer. Hvis begrunnelsen for at en arbeidsgiver er negativ til en arbeidssøker som er samboer, er å finne i «religiøse» eller «kulturelle» forhold, kan et spørsmål om søkeren er samboer, være i strid med lovforbudet i arbeidsmiljøloven § 55 A første ledd. Konsekvensen vil i så fall være at de som begrunner sin motstand mot å ansette en person som er samboer ut fra nettopp «religiøse» eller «kulturelle» forhold, kan være forhindret fra å stille spørsmål som andre arbeidsgivere hadde hatt anledning til å stille. Hensynet bak bestemmelsen, at arbeidstakere ikke skal bli stengt ute fra arbeidslivet på grunn av «religiøse» eller «kulturelle» forhold, begrunner forskjellen.

Fra forbudet om å kunne stille visse spørsmål knyttet til «religiøse eller kulturelle» forhold, har arbeidsmiljøloven § 55 A første ledd en unntaksbestemmelse. I unntaksbestemmelsen heter det:

> «Disse bestemmelser gjelder ikke dersom slike opplysninger er begrunnet i stillingens karakter eller dersom det inngår i formålet for vedkommende arbeidsgivers virksomhet å fremme bestemte politiske, religiøse eller kulturelle syn og stillingen er av betydning for gjennomføringen av formålet.»

Unntaket kan ikke forstås slik at samtlige stillinger i livssynsorganisasjoner o.l. faller inn under unntaket. I kjennelse fra Høyesteretts kjæremålsutvalg, jf. Rt. 1980 side 498, ble det uttalt at stillingens karakter først og fremst henspeiler på det faglige arbeid som arbeidstakeren utfører. Når det spesielt gjelder forholdet til ansettelser, vises til Borgarting lagmannsretts avgjørelse inntatt i Rettens Gang 1998 side 86 flg., saken mellom Kristelig Gymnasium og

en adjunkt ved skolen. Saken ble nektet innbrakt for Høyesterett, jf. Rt. 1997 side 1983 flg. I lagmannsrettens dom uttales det:

> «Arbeidsmiljøloven § 55 A gir KG en vid adgang til i forbindelse med ansettelser å stille spørsmål til søkerne om deres religiøse og moralske oppfatninger og formulere krav i den forbindelse. Dette innebærer imidlertid ikke at skolen selv kan definere det saklighetsbegrep som arbeidsmiljøloven opererer med som vilkår for oppsigelse, selv om skolens særpreg selvsagt vil inngå i vurderingen.»

Dommen gjaldt direkte arbeidsmiljøloven § 60 og spørsmål om det forelå en saklig oppsigelse. Den er imidlertid også av interesse i forhold til arbeidsmiljøloven § 55 A da lagmannsretten uttalte at Kristelig Gymnasium i forbindelse med ansettelser hadde en vid adgang til å stille spørsmål til søkere om religiøse og moralske oppfatninger. Dette under forutsetning av at stillingens karakter kan begrunne at spørsmålet blir stilt, eller dersom det vil være av betydning for å få fremmet formålet for arbeidsgivers virksomhet.

Endelig vises til Høyesteretts avgjørelse inntatt i Rt. 1986 side 1250 flg. Temaet var i hvilken grad Diakonhjemmets Sosialhøgskole kunne spørre søkerne til visse stillinger om deres kristne tro. Høyesterett kom enstemmig frem til at dette kunne skolen under henvisning til unntaksbestemmelsen i § 55 A.

1.14.4.2 Kan en søker forskjellsbehandles fordi vedkommende er samboer?

Kan en arbeidsgiver i utvelgelsesprosessen legge negativ vekt på at en arbeidssøker er samboer?

Ved en lovendring av 30. april 1998 fikk arbeidsmiljøloven § 55 A et nytt andre og tredje ledd:

> «Arbeidsgiveren må ikke ved ansettelse forskjellsbehandle søkere på grunn av rase, hudfarge, nasjonal eller etnisk opprinnelse, homofil legning eller homofil samlivsform. Med forskjellsbehandling menes enhver handling som uten saklig grunn direkte eller indirekte stiller personer ulikt på grunn av rase, hudfarge eller etnisk eller nasjonal opprinnelse, homofil legning eller homofil samlivsform.
>
> Unntatt fra forbudet i andre ledd om diskriminering på grunn av homofil samlivsform skal være stillinger knyttet til religiøse trossamfunn der det i utlysning av stillinger er stilt særlige krav ut fra stillingens karakter eller formålet for vedkommende arbeidsgivers virksomhet.»

Arbeidsmiljøloven § 55 A, andre og tredje ledd omhandler ikke spørsmålet om forskjellsbehandling på grunn av at arbeidssøkeren er samboer. Lovens ordlyd inneholder ikke forbud mot at en arbeidsgiver legger avgjørende vekt på dette i negativ retning. Innen arbeidsretten er det antatt at det gjelder et saklighetsprinsipp ved ansettelser rent generelt, dog i en mer avdempet form enn det vi finner innenfor forvaltningsrettens område. Jakhelln, 1995, side 145, legger til grunn som selvsagt at en arbeidsgiver ikke kan tillegge forhold vekt som det ikke er anledning til å stille spørsmål om i forbindelse med en mulig ansettelse. Selv om loven ikke oppstiller skranker med hensyn til hva det er anledning til å stille spørsmål om, vil det generelle avdempede saklighetsprinsipp kunne føre til at det ikke er tillatt å vektlegge det forhold at den arbeidssøkende er samboer.

For stilling innenfor offentlig forvaltning generelt må vurdering av ulike søkere skje ut fra det generelle saklighetskrav som gjelder for forvalt-

ningsvedtak. I ansettelsessaker skal det tas sikte på å finne frem til den søker som synes å være best egnet for stillingen. Vektlegging av hensyn som antas å være utenforliggende eller usaklige, fører til at ansettelsesvedtaket blir ugyldig. Personer som velger å leve som samboende, overtrer ingen rettslige normer. I 1996 var det anslagsvis 225 000 samboerpar i Norge, mens det var 85 000 ektepar. En ikke liten andel av den voksne befolkning har valgt samboerskap for en kortere eller lengre periode. Samlivsformen må anses som anerkjent. Enkelte rettsforhold rundt samboere er positivt lovregulert, jf. blant annet husstandsfellesskapsloven. Disse omstendigheter tilsier at det som hovedregel vil være usaklig innenfor offentlig sektor å forskjellsbehandle en søker på grunn av at vedkommende lever som samboende. Jakhelln, 1990, side 364, uttaler:

> «Etter dagens rettsoppfatning vil en lærer som lever sammen med en person uten å være gift («avtalt samliv»), ikke kunne sies å gjøre seg skyldig i et utilbørlig forhold (...) Generelt må det være riktig å legge til grunn en relativt liberal holdning når det gjelder samlivsforhold, slik den sparsomme rettspraksis gir uttrykk for.»

Hvis det ikke dreier seg om en stilling innen offentlig forvaltning, vil den omstendighet at virksomheten i større eller mindre grad drives for statlige, fylkeskommunale eller kommunale midler kunne begrunne krav til saklighet.

Endelig, der loven tillater at det blir stilt spørsmål knyttet til «religiøse og kulturelle» forhold, jf. foran, vil det som utgangspunkt også være anledning til å tillegge det negativ vekt at søkeren er samboer.

1.14.4.3 Oppsigelse

Arbeidsmiljøloven § 60 har regler om vern mot usaklig oppsigelse. En arbeidstaker kan ikke sies opp uten at det er saklig begrunnet i virksomhetens, arbeidsgiverens eller arbeidstakerens forhold. Det er presisert i lovteksten at ved avgjørelsen av om en oppsigelse er saklig begrunnet i driftsinnskrenkninger eller rasjonaliseringstiltak, skal det foretas en avveining mellom virksomhetens behov og de ulemper oppsigelsen påfører den enkelte arbeidstaker. I rettspraksis er det godtatt at en bedrift la vekt på at arbeidstakeren hadde ektefelle i lønnet arbeid, når det skulle foretas et valg mellom hvilke arbeidstakere som skulle sies opp. I Rt. 1934 side 1109 godtok Høyesterett at skolestyret hadde lagt vekt på at «lærerinder paa opsigelse som er gifte og har forsørger i stilling, bør opsiges før ugifte lærerinder som ingen forsørger har». Det samme ble resultatet i en Høyesterettsdom inntatt i Rt. 1967 side 91 flg. Her ble en 66 år gammel arbeidstaker sagt opp etter 41 års tjeneste som ledd i en kontinuerlig rasjonalisering ved bedriften. Ved utvelgelsen hadde bedriften lagt vekt på at arbeidstakeren ikke hadde «forsørgelsesbyrde idet hans hustru er ansatt i en relativt godt lønnet kommunal stilling.»

I nyere teori er det gitt uttrykk for skepsis i forhold til å vektlegge at arbeidstakeren har ektefelle i lønnet arbeid. Skepsisen er begrunnet med at slike hensyn ofte kan virke til skade for kvinnelige arbeidstakere og harmonerer dårlig med likestillingsidealer, se Fanebust, 1995, side 187 og Evju, 1991, side 252. Det finnes ikke trykt rettspraksis hvor det er lagt vekt på at en arbeidstaker er samboer med en person i lønnet arbeid. Mellom samboere er det ingen gjensidig underholdsplikt, slik det er mellom ektefeller. Det er likevel vanskelig å tenke seg at den manglende gjensidige underholdsplikten skal tillegges vekt i en oppsigelsessak, hvis den eneste forskjellen mellom to

personer er at den ene nyter godt av ektefellens lovbestemte underholdsplikt. Reelle hensyn tilsier at faktisk underhold likestilles med ektefellers lovbestemte underholdsplikt i relasjon til oppsigelsessaker.

I ILO-rekommendasjon nr. 119 var nevnt forhold som ikke blir akseptert som grunnlag for oppsigelse, hvorav «ekteskapelig stilling» var ett av dem. Rekommendasjonen fikk sin tilslutning av Norge ved St meld nr 60 (1963–64). I 1982 ble teksten inntatt i konvensjons form, jf. ILO-konvensjon nr. 158. Norge har ikke tiltrådt konvensjonen.

Utvalget er ikke kjent med ILO-praksis som spesifikt omhandler diskriminering av samboere i ansettelsesforhold. For øvrig synes norsk lov og rettspraksis å være i overensstemmelse med ILO's konvensjoner og praksis knyttet til ansettelse og oppsigelse.

Hvis en oppsigelse alene er begrunnet ut fra arbeidstakerens forhold, vil spørsmålet være om det kan tillegges vekt ved saklighetsvurderingen at arbeidstakeren har etablert et samboerforhold. Den klare hovedregel må være at det ikke er anledning til verken i offentlig forvaltning eller i private arbeidsforhold å benytte som en saklig oppsigelsesgrunn at en person har etablert seg som samboer. Uten unntak kan det ikke antas at denne hovedregel er, idet stillingens karakter kan tilsi at en oppsigelse er saklig der begrunnelsen er at arbeidstakeren har etablert et samboerforhold. *«KG-dommen»* (RG 1998 side 86 flg.) er igjen av interesse. Adjunkten hadde vært ansatt ved skolen siden 1970. I 1994 tok han opp med skolens ledelse at han hadde store problemer i ekteskapet, og at han hadde innledet et forhold til en annen kvinne. Skolen la til grunn et standpunkt som innebar en klar avvisning av samboerforholdet. Byretten la til grunn at oppsigelsen var saklig, og viste til skolens behov for å ta vare på sitt særpreg for å virkeliggjøre skolens formål. Flertallet viste også til arbeidsmiljøloven § 55 A som støtte for at skolen måtte ha adgang til å virke etter sitt formål også i personalpolitikken. Lagmannsretten kom til motsatt resultat av byretten og fant at oppsigelsen var usaklig. (Dommen ble nektet innbrakt for Høyesterett.) I lagmannsrettens begrunnelse heter det:

> «Når det gjelder den svikt som Løken selv har erkjent i relasjon til skolens grunnregler og i sammenheng med lærernes forbildefunksjon, har lagmannsretten etter en samlet vurdering kommet til at den ikke gir saklig grunnlag for oppsigelse. Uavhengig av spørsmålet om KG var berettiget til å gi Løken advarsel eller irettesettelse, fremstår en oppsigelse som en altfor streng reaksjon.»

Dommen må tillegges betydning ved spørsmålet om i hvilken grad etablering av samboerforhold, et forhold som ligger utenfor selve arbeidsforholdet, kan benyttes som begrunnelse helt eller delvis for å si opp en arbeidstaker. I rene tekniske stillinger må den klare hovedregel være at det ikke kan tillegges vekt at arbeidstakeren etablerer et samboerforhold. Annerledes kan det stille seg i rene lærerstillinger, men også her må det ufravikelige rettsvern en arbeidstaker har mot usaklige oppsigelser, tillegges vekt. Både lagmannsretten og Høyesterett la i «KG-dommen» for øvrig til grunn at «skolens særpreg selvsagt» inngikk i vurderingstemaet med hensyn til om oppsigelsen kunne anses som saklig.

14.5 Aktuelle bestemmelser i regulativ for offentlige tjenestemenn og regulativ for vernepliktige

1.14.5.1 Definisjon av forsørger i regulativ om økonomiske vilkår ved endret tjenestested

Regulativ om økonomiske vilkår ved endret tjenestested m v er fastsatt ved avtale inngått mellom Arbeids- og administrasjonsdepartementet og tjenestemennenes hovedsammenslutninger/Norsk Lærerlag. Avtalen er gjort gjeldende fra 1. februar 1995 til 1. mai 1999 og inneholder bestemmelser om beordringsgodtgjørelse og andre økonomiske vilkår ved endring av tjenestested (refusjon av merutgifter til reise, husleie og kosthold m m). For noen av disse godtgjørelsene har det betydning om tjenestemannen er forsørger. Det er bestemt i regulativet at med forsørger menes en person som i overveiende grad forsørger en annen person. I kommentarene til denne bestemmelsen i Statens personalhåndbok (1998) er det anført at foruten personer som forsørger barn, menes person med ansvar for ektefelle/samboer som har en årlig arbeidsinntekt som maksimalt beløper seg til lønnstrinn 4 eller tilsvarende (kr 153 500). Videre er det uttalt følgende:

> «For at samboerskap skal kunne godtas som fast og varig og derigjennom falle inn under bestemmelsene i dette regulativ, kreves det at det har vært registrert felles bopel i minst 9 måneder eller at det er felles barn. Felles barn er enten egne biologiske barn eller fosterbarn som begge har ansvaret for.»

1.14.5.2 Definisjon av husstandsmedlem i regulativ for offentlige tjenestemenns flyttegodtgjørelse

Regulativ for offentlige tjenestemenns flyttegodtgjørelse er fastsatt etter forhandlinger mellom daværende Planleggings- og samordningsdepartementet og tjenestemennenes hovedsammenslutninger /Norsk Lærerlag. Avtalen er gjort gjeldende fra 1. april 1997 til og med 31. oktober 1998. Etter dette regulativet får tjenestemannen dekket rimelige utgifter til flytting etter nærmere fastsatte satser. Det har betydning for beregningen av godtgjørelsen om tjenestemannen har husstand som forsørges av ham. I kommentarene er det påpekt at ektefelle/samboer regnes som husstandsmedlem. Det er stilt samme krav som nevnt i pkt 14.5.1 for at et samboerskap skal kunne godtas som fast og varig og falle inn under dette regulativet.

1.14.5.3 Bestemmelser om forsørgertillegg og botillegg i regulativ for vernepliktige

Fredsregulativet del I gjelder for vernepliktige. Dette regulativet har bestemmelser om forsørgertillegg der samboere med felles barn er likestilt med ektefeller. Forsørgertillegg utbetales både som ektefelletillegg og barnetillegg. Det er presisert at ektefelletillegg også utbetales til samboer når paret har felles barn, og at slikt tillegg utbetales uten behovsprøving. Som dokumentasjon for forsørgerbyrden kreves vigselsattest, «eventuelt innhentes attestasjon fra folkeregister, ligningskontor, bidragsfogd». Fredsregulativet for vernepliktige har også regler om behovsprøvd botillegg, hvor samboere med felles barn er likestilt med ektefeller. Når det gjelder samboere uten felles barn, er det presisert at mannskapets andel av fellesutgiftene settes til 50 %.

Litteratur

Bjerke, H.K. og Keiserud, E. (1996): *Straffeprosessloven* , Bind II

Bull, K.S. (1985): «Vederlagskrav overfor ektefelle eller samboer», *Tidsskrift for rettsvitenskap*

Bull, K.S. (1992): *Ugift samliv*

Evju, S. (1991): *Om kontraktsvern, arbeidstilsyn og straff, arbeidsrettslige emner*

Falkanger, T. (1993): *Tingsrett*

Falkanger, T., Flock, H. og Waaler, T. (1995): *Tvangsfullbyrdelsesloven* , Bind I

Fanebust, A. (1995): *Oppsigelse i arbeidsforhold*

Friberg, O. (1995): *Arbeidsmiljøloven*

Holmøy, V. og Lødrup, P (1994): *Ekteskapsloven*

Jakhelln, H. (1990): Artikkel i *Festskrift til Anders Bratholm*

Jakhelln, H. (1995): *Oversikt over arbeidsretten*

Karnov (1997): *Kommenterte lover – Folketrygdloven* (Hovedredaktører: Lødrup, Kaasen og Tjomsland)

Karnov (1996): *Norsk kommentert lovsamling* , Bind III (Hovedredaktører: Lødrup, Kaasen og Tjomsland)

Lødrup, P. (1995): *Arverett*

Lødrup, P. (1997): «Ekteskap, gjeldsansvar og tvangsfullbyrdelse», *Lov og rett* , 1

Schei, T. (1990): *Tvistemålsloven* , Bind II

Skattebetalerforeningen (1993): *Gevinstbeskatning ved realisasjon av fast eiendom*

Skattedirektoratet (1997): *Lignings-ABC*

Sverdrup, T. (1997): *Stiftelse av sameie i ekteskap og ugift samliv*

Thue, H.J. (1983): *Samliv og sameie*

Zimmer, F. (1997): *Lærebok i skatterett*

Vedlegg 2

Tradisjoner og posisjoner i kirkens syn på samliv

En historisk og argumentativ skisse

Turid Karlsen Seim

Langt de fleste av de som i dag gifter seg i kirken, har på forhånd vært samboere. Noen har også flere samboerskap bak seg. Men det er ikke vanlig at presten i slike tilfeller vurderer om paret kan vies i kirken slik det ofte skjer når det gjelder gjengifte av fraskilte. Denne forskjellsbehandlingen er uttrykk for at kirken utvetydig foretrekker ekteskap fremfor samboerskap. Innenfor kirkens etiske repertoar inntar samboerskap prinsipielt en annen plass enn ekteskap og regnes ikke på samme måte som kristelig legitimt samliv. Et brutt amboerskap er derfor ikke det samme som en skilsmisse. Dette faktum som formelt og rettslig er selvsagt, belyser imidlertid også kirkens etiske holdning til samboerskap som prinsipielt forskjellig fra ekteskap.

1 Kirken og ekteskapsloven

Kirkens holdning til samboerskap henger på det nærmeste sammen med det syn den har på ekteskapet. Hva menes så med «ekteskap» i den kirkelige språkbruk? Det er ikke entydig, særlig ikke om ulike tradisjoner og kirkesamfunn alle skal komme til orde. Når dette kommer til å handle mest om Den norske kirke, har det sammenheng med at det store flertall av den norske befolkning tilhører Den norske kirke og med dens spesielle relasjon til staten.

Bispemøtet i Den norske kirke uttalte i 1985 (BM 2/85) at «ekteskapet er et livsvarig samliv mellom en mann og en kvinne, et samliv som hviler på ektefellenes gjensidige troskapsløfte og som er offentlig kunngjort og rettslig anerkjent». Samliv gjelder livets mest intime forhold, men det er ikke et privat arrangement som kan avtales mellom de to partene alene. Ekteskapets offentlige karakter er et sentralt poeng for Den norske kirke, og samboerskap blir sett på som en uheldig privatisering av samliv. Partenes gjensidige løfte er riktignok avgjørende for konstituering av ekteskap, men viktig er også den offentlige kunngjøring og den rettslige anerkjennelse.

Understrekingen av at et samliv må være offentlig kunngjort og rettslig anerkjent for å være ekteskap, gjør at Den norske kirke faktisk forutsetter det samme ekteskap som det samfunnets lovgivning hjemler. Dermed skiller ikke den kirkelige forståelse av hva ekteskap er, seg vesentlig fra vanlig oppfatning og praksis i samfunnet. Ekteskap er et samliv mellom kvinne og mann som er inngått i henhold til gjeldende ekteskapslov og omfattes av den.

I denne sammenheng er det betegnende at utredningsarbeidet som resulterte i ekteskapsloven av 1993 nøyde seg med å definere ekteskapet som en avtale om at ekteskapslovens regler skal anvendes på angjeldende parters samliv. Dette er et forsøk på etisk nøytralitet i et mer og mer pluralistisk samfunn. En slik nøytralitet lar seg likevel ikke konsekvent gjennomføre, og mange vil mene at en ekteskapslov i seg selv representerer en etisk ytring ikke minst fordi regler for inngåelse og oppløsning av ekteskapet står så sentralt i loven. Men loven av 1993 er likevel etisk vurdert en mer åpen lov enn de tidligere. Dette viser seg ikke minst i de diskusjoner som fulgte lovvedtaket om hvordan et nytt borgerlig vigselsrituale skulle utformes. Til tross for visse

etiske føringer vil det innhold en gir ekteskapet utover det regelverket krever, bero på den enkeltes syn på ekteskapet.

Kirken kan derfor, også i det kirkelige vigselsrituale, gjerne markere særlige etiske idealer for ekteskapet, som overskrider det loven kan kreve. For eksempel beskytter loven monogamiet slik at det er ulovlig å ha mer enn en ektefelle samtidig. Men den tilkjennegir ingen klare forventninger om at dette monogame ekteskapet skal vare til døden skiller ektefellene ad. Når det gjelder den etiske forventning om livslang trofasthet mot den ene ektefelle, ligger det utenfor det som vårt samfunn i dag er villig til å lovregulere. Utroskap er falt bort som grunnlag for skilsmisse ved dom. Det borgerlige vigselrituale av 1996 har heller ikke livslang troskap eksplisitt med i selve det løfte som avlegges – selv om det nevnes i fortalen som utlegger løftet. Hvor tydelig dette sies, er imidlertid opp til den enkelte vigsler å tilrettelegge, og her varierer praksis. Likevel anerkjenner Den norske kirke et borgerlig inngått ekteskap som fullt ut gyldig. Som en rekke andre etiske samlivsidealer, må trofasthet i samlivet fremmes gjennom etisk veiledning og den enkeltes vilje til å være trofast.

2 Er samboerskap synd?

Det er sterk kirkelig tradisjon for å hevde at seksuallivet bare skal fullbyrdes innenfor den trygge ramme som ekteskapet gir. Siden samboerskap i rettslig forstand ikke er ekteskap og ikke blir inngått på en måte som offentlig markerer at de to forplikter seg overfor hverandre, er samboerskap etter kirkens vurdering rett og slett det samme som sex utenfor ekteskap og derfor uakseptabelt. Det kan variere hvor sterke ord som brukes, men i mange kristelige kretser betyr dette at samboerskap stemples som synd. Vurderingen er prinsipiell og fungerer absolutt siden den gjelder selve ordningen eller rettere sagt mangelen på ordning. Den rammer derfor alle samboere uten hensyn til om de i sin samlivspraksis hevder de samme etiske idealer som gjelder for samlivet i et ekteskap.

Som en følge av dette har kirkelige organer og en rekke frivillige organisasjoner nokså unisont avvist å ha samboere som ansatte. Den seneste uttalelsen fra Bispemøtet i Den norske kirke kom i 1995 (BM 14/95) og forsvarer ekteskapet «som den beste samlivsform for vår tid». Den er «enkel å forholde seg til for alle mennesker og gir den svake part best mulig beskyttelse». Uttalelsen er klar i sin konklusjon: «Det er ikke forenlig med de krav kirken stiller til sine ansatte å etablere seg i *samlivsforhold utenom et ordnet ekteskap* » (min uth.). Det er likevel interessant at samboerskap ikke nevnes spesielt, selv om vedtaket retter seg mot det. Avgjørende for biskopene er at det dreier seg om samliv utenfor ekteskap. Men det er interessant at de finner grunn til nærmest tautologisk å presisere at ekteskapet er «ordnet». Siden de knapt kan mene at ekteskap også kan være uordnet, ligger det i denne overflødige presisering en polemikk mot samboerskap som uordnet. Bare ekteskapet er ordnet. Antagelig røper uttrykksmåten en reaksjon på at samboerskap i mange tilfeller er i ferd med å etablere seg som så ekteskapslignende at det i det daglige liv kan være vanskelig å se forskjell. Desto viktigere blir det derfor for biskopene å markere den ordningsforskjell som faktisk foreligger.

3 Norm og konsekvenser i den etiske vurdering

Utover mange personlige meningsytringer fra teologer, foreligger en rekke mer offisielle kirkelige uttalelser om ekteskap og samliv. Sentralkirkelige organer har uttalt seg flere ganger som høringsinstans til statlige lovforslag. De har dessuten på eget initiativ kommet med rådgivende uttalelser i det de anser for å være en krisetid der ekteskap og familie er truet av oppløsningstendenser og alternative samlivsformer. En av uttalelsene er sitert ovenfor. Samlet sett er alle uttalelsene entydige og forutsigbare i sine konklusjoner. De hevder at det tradisjonelle ekteskapet er den eneste kristelig legitime form for samliv. Noen ganger innrømmes et visst sjelesørgerisk slingringsmonn, men det skjer motvillig og er utelukkende å regne som en sekundær løsning i individuelle tilfeller der det kan være nødvendig for å unngå det som verre er. Uttalelsene gjengir derfor kirkens tradisjonelle syn på ekteskap og seksualitet i en form som er lite drøftende og problematiserende, men i stedet legger vekt på tydelighet og standhaftighet. Hensikten er å imøtegå det stigende antall samboerskap med en mobilisering på ekteskapets vegne.

De mange overveielsene er preget av en ganske sammensatt og vekslende argumentasjon. Likevel er innholdet uten store variasjoner, og konklusjonene er forutsigbare. Som utgangspunkt fastholdes en uoppgivelig norm-etisk (deontologisk eller heteronom) forståelse av ekteskapet mellom mann og kvinne som guddommelig forordnet i skapelsen. Denne guddommelige vilje med menneskelivet er åpenbart i Bibelen. Men siden den i følge den bibelske åpenbaringen er nedlagt i selve skapelsen, er det nærliggende også å anføre generelle observasjoner som kan ligne naturrettslige argumenter. Noen ganger resulterer dette i sveipende antagelser om ekteskapets allmenne utbredelse til alle tider, men det kan også være en mer spesifikk argumentasjon for ekteskapet som en ordning som trygger livet og er til beste for menneskene, både voksne og barn. Slike argumenter spiller en sentral rolle i den uttalelsen fra bispemøtet i 1995, som er sitert i forrige avsnitt.

Den normative posisjonen glir slik over i ulike former for funksjonalistiske eller konsekvens-etiske vurderinger, som tjener til å bekrefte og styrke normen. Argumentasjonen kan ofte fluktuere relativt fritt. Den kan veksle mellom mer funksjonalistiske synspunkter som vurderer konsekvensene av ulike samlivsformer f.eks. for kvinners rettigheter eller barns oppvekstvilkår og trygghet, og en norm-etisk posisjon som hevder guddommelig gitte bud som det er godt for menneskene å følge uavhengig av skiftende omstendigheter. Det samlende poeng er at menneskelig erfaring viser at den skapelsesgitte og bibelsk funderte norm, dvs. ekteskapet, også er til menneskenes beste. Selv i dag er det slik at ekteskapet trygger og beskytter ikke minst den svake part. Siden samliv mellom mann og kvinne er familiekonstituerende og dermed en kjerneenhet i samfunnet trenger det den faste og forpliktende ramme som bare ekteskapet er. Siden samboerskap ikke innebærer samme grad av formell og offentlig forpliktelse, er det en samlivsform som er altfor sårbar for individuelt forgodtbefinnende og den sterkestes rett. Samboerskap representerer en individualisering og privatisering av samliv som underkjenner den betydning familien har for samfunnet og undergraver den trygghet et livslangt fellesskap bør ha.

Kompleksiteten i den kirkelige argumentasjon skyldes først og fremst at det trekkes på mangehånde argumenter for å underbygge en konklusjon som egentlig ikke står til diskusjon. Argumentasjonen har derfor primært en apologetisk og noen ganger rasjonaliserende funksjon. Dette innebærer at den

absolutte norm-etiske forståelse av budet som gudvillet og godt, vil styre utvalget av konsekvensetiske vurderinger. Det blir vanskelig, for ikke å si umulig å hevde at det gode kan føre til annet enn godt. I hvert fall må den gode ordning føre til mer godt enn ondt og til mer godt enn andre ordninger.

Nå er det imidlertid slik at menneskene ikke alltid lever slik de ideelt sett burde – noen ganger forskyldt, men også noen ganger uforskyldt. Den menneskelige skrøpelighet skaper derfor stadig etiske dilemmaer der Guds gode bud ikke kan oppfylles, og der valget realistisk vurdert står mellom et større eller mindre onde. Kirken erkjenner at i slike nødsituasjoner er det ikke nok bare å fastholde den ideale fordring. Noen ganger må «sekundære løsninger eller råd» aksepteres i den hensikt å begrense skaden og lindre smerte. Noen nøler med å ville kalle dette løsninger fordi en slik språkbruk feilaktig kan gi inntrykk av at det dreier seg om legitime valgmuligheter (BM 16/88). Det er heller råd som en sjelesørger kan finne det tjenlig å gi i den fortrolige samtales lukkede rom. Men for å unngå at handlinger som egentlig er i strid med Guds bud skulle bli sanksjonert, har slike individuelle sjelesørgeriske råd ingen plass i den offentlige etiske veiledning.

4 Historisk forankring og forandring

Når ekteskapet i dagens Norge forsvares med at det er den samlivsform som er i samsvar med den bibelske åpenbaring av Guds gode skapervilje med menneskelivet, kan det lett skape det inntrykk at den samlivsordning som dagens norske lovgivning benevner som «ekteskap», er identisk med den bibelske ordning som kirken dertil alltid har hevdet som hellig og ukrenkelig. Det forutsettes med andre ord at selve ekteskapsbegrepet er entydig og klart både i forhold til de bibelske tekstene og i kirkens historie. Antagelig er dette spor av en bestemt form for en luthersk ordningsteologi, som lett kan komme til å identifisere Guds evige skapervilje med hevdvunne sosiale ordninger i samfunnet. Den går tilbake til høyre-hegelianske strømninger i tysk teologi i forrige århundre og har hatt stor innflytelse også i Norge.

I lys av dette kan det være nyttig å trekke opp noen historiske perspektiver. Det er også slik at i den teologiske debatt spiller hva andre vil anse som rent historiske poenger, en viktig argumentativ rolle. De bibelske skrifter er en overordnet autoritet, men det kan også argumenteres ut fra kirkens tradisjon. For Den norske kirke spiller her den lutherske reformasjon en særlig rolle, mens andre kirkesamfunn har andre særkonfesjonelle forankringer. En diskusjon om hva Luther mente, har derfor i en luthersk kirke betydning langt utover den historiske interesse. Det dreier seg egentlig om hva som bør være mulig og endog riktig å mene.

En historisk gjennomgang viser at kirken i tidens løp har akseptert at samliv mellom mann og kvinne kan inngås og reguleres på forskjellig vis. Begrepet «ekteskap» kan synes å markere noe konstant, men det dreier seg i virkeligheten om varierende juridiske, sosiale og kulturelle ordninger.

5 Bib elske betraktninger

Det følgende er ikke en oversikt over det bibelske materiale om ekteskapet. Det er heller en problematisering av en entydig og selektiv bruk av dette materialet som bibelsk belegg for vår tids ekteskap.

I Det gamle testamente finnes utvilsomt belegg for at en polygam praksis har vært akseptert, og at menn i noen tilfeller ganske enkelt tok seg koner. Forøvrig gjenspeiles og forordnes en patriarkalsk ekteskapsordning, der kvinner var del av en transaksjon mellom farsfamilien og en ektemann og hans slekt. Påbudet om troskap i ekteskapet gjaldt ubetinget for kvinner, mens menn hadde seksuell frihet så sant det ikke rammet andre menns enerett til sine koner. En slik dobbelt moralsk standard for menn og kvinner hadde å gjøre med at farskap til forskjell fra moderskap var biologisk sett usikkert og sårbart, og i stedet måtte sikres sosialt, juridisk og kulturelt. Men den har vært et karakteristisk trekk ved den moralske praksis inn i vår egen tid, og preger ennå våre kjønnsforventninger og -mønstre.

I Det nye testamente foreligger ingen tekster som forordner selve den formelle ekteskapsinngåelse. Det finnes ingen antydning om hvilken fremgangsmåte de kristne burde følge, og heller ikke om hvem som skulle ordne eller utføre handlingen. Det inntrykk en får, er at de kristne fulgte den rettspraksis som gjaldt i deres miljø enten det var jødisk, hellenistisk eller romersk regulert. Gjennomgående var ekteskapet et privatrettslig familieanliggende og bare sekundært av offentlig interesse fordi husholdet eller familien (familia er et romersk begrep) var samfunnets kjerneenhet. Det var vanlig med ekteskapskontrakter og ulike former for bryllupsseremonier. Men ekteskap kunne også etableres «gjennom bruk», og så vidt vi vet, ble ekteskap som sådant ikke offentlig registrert.

De spesifikt kristne formaninger som vi finner i Det nye testamente, regulerte altså ikke stiftelsen av ekteskap, men gjaldt heller selve samlivet. På et punkt hadde de tidlige kristne en langt mer restriktiv holdning enn det som var vanlig i samtiden. Med hjemmel i et Jesusord avviste de skilsmisse og i hvert fall gjengifte (Mark 10.1–9), men det er også klart at dette allerede tidlig skapte behov for presiseringer og modifiseringer (1 Kor 7.10–16; Matt 19.9). I alle fall innebar det en spesiell kristen betoning av at samlivet mellom mann og kvinne skulle være monogamt og livslangt. I prinsippet stilte de kristne også samme krav til menn som til kvinner når det gjaldt trofasthet mot partneren. Men de formaninger i Det nye testamente som spesielt gjelder ektefolk, særlig de såkalte «hustavlene», er stort sett konforme med de patriarkalske konvensjoner som preget den gjengse husholdsmoral i antikken. Det er i den forbindelse interessant at bibeltekstene i det vigselsrituale som i dag brukes i Den norske kirke, har utelatt hustavlenes formaninger og i liten grad er spesifikke ekteskapstekster. De dreier seg mer om den kristne kjærlighet i sin alminnelighet.

De tidlige kristne kildene er forøvrig ambivalente i sitt forhold til ekteskapet. Siden sin begynnelse har kristendommen rommet en asketisk og ekteskapskritisk tendens som protestantisk tradisjon ofte har oversett. I Det nye testamente markeres det av Jesus selv at ekteskapet hører denne verden til og ikke har noen plass i det evige liv (Mark 12.24–25). Dette betyr at forestillinger om at ekteskapelige relasjoner skal bestå i evigheten, avvises. Og det åpner for den mulighet at dette aseksuelle, ekteskapsløse liv kunne foregripes allerede her og nå: kjennetegnet på de som er verdige til å få del i det kommende oppstandelsens liv, er at de verken tar til ekte eller lar seg ta til ekte (Luk 20.34–38). I Oldkirken utvikles denne forestillingen om asketenes «englelike liv» videre. Slike innslag i den kristne tradisjon kan moderere den forherligelse av det ekteskapelig baserte familieliv som har preget særlig reformasjonskirkene. Men i forhold til å vurdere samboerskap, betyr det lite

siden det heller bekrefter enn avkrefter at seksuell utfoldelse og reproduksjon – om så må skje – hører ekteskapet til.

6 Partenes konsensus og kirkens rolle

I de første tusen år av kirkens historie var den kirkelige medvirkning ved ekteskapsinngåelse beskjeden. I den vestlige kirke, som vår norske tradisjon tilhører, innskrenket den seg lenge til en velsignelse ved bryllupet. Forøvrig fulgte ekteskapsinngåelsen de regler som gjaldt etter romersk og germansk rett. I begge disse rettssystemene sto partenes «consensus», dvs. deres enighet, sentralt. Romerrettens prinsipp var at «consensus facit nuptias» dvs. at det er enigheten mellom partene som skaper ekteskapet. Det var med andre ord det gjensidige samtykke som konstituerte ekteskapet, og den seksuelle omgang hadde etter romerretten ingen rettslig betydning. Imidlertid skulle den ekteskapelige overenskomst realiseres ved at brudefolkene flyttet sammen og ble boende sammen. I følge gammelgermansk rett var trolovelsen bindende som forpliktelse til ekteskap, og ekteskapet var uoppløselig når seksuelt samliv var fullbyrdet.

Først i 11.årh finner vi brudeparets konsensus-erklæring forenet med en kirkelig handling. Men selve den ekteskapsstiftende konsensus-akten fant sted utenfor kirkedøren og hadde lenge karakter av en erklæring om at trolovelsen (eller bortgivelsen av bruden) hadde funnet sted. I det 13.årh fikk handlingen utenfor kirkedøren mer og mer betydning av at partene dermed «ga seg sammen» i ekteskap. Samtidig ble kirkelig lysning gjort til betingelse for prestens medvirkning.

7 Det sakramentale syn

En avgjørende utvikling fant sted i høymiddelalderen da det syn vant frem at ekteskapet var et sakrament. Skriftbelegget for dette var den latinske oversettelsen av Ef 5.32 (sacramentum gjengir det greske mysterion), som innebar at det livslange, monogame ekteskap var et vitnesbyrd om Kristi uoppløselige fellesskap med sin kirke. Ekteskapet skulle også fremme ektefellenes helliggjørelse, og barna de fikk, kunne legges til Kirken som Guds folk. Ekteskapet ble dermed teologisk knyttet til frelsen, og det ble et kirkelig anliggende og tema for kanonisk rett. Ekteskaps-sakramentet forvaltes riktignok av ektefellene gjennom deres konsensus, og kanonisk rett innrømmet gyldigheten også av ekteskap som bygget på hemmelig eller fortrolig overenskomst. Imidlertid var også prestens stadfestelse konstituerende og nødvendig for at ekteskapet skulle være kirkelig gyldig.

Tridentinerkonsilet (1545–63) fastslo dette syn, og det ble dermed normativ katolsk lære som Den romersk-katolske kirke fremdeles fastholder. I dag innbærer dette bl.a. at ekteskap inngått i den katolske kirke ikke bare er underlagt det enkelte lands lover, men også en spesiell kirkelig jurisdiksjon. Dette har konsekvenser særlig for adgangen til skilsmisse, som den romersk-katolske kirke ikke kan godta uansett om et lands offentlige lovgivning gir anledning til det. Ekteskap inngått i den katolske kirke kan eventuelt bare kjennes ugyldig av Den hellige Rota (ekteskapsdomstolen) i Vatikanet.

8 Borgerlig eller kirkelig vigsel?

I Norge er det ikke, som i en del andre land, obligatorisk med borgerlig vigsel. I stedet har prester eller personer med tilsvarende funksjon i andre trossamfunn, offentlig vigselsrett. Det vil si at bare de som er offentlig bemyndiget til det, kan vie folk – om ekteskapet skal gjelde som rettskraftig i Norge. Kirkelig vigsel er derfor egentlig en kombinasjon av den seremoni som er nødvendig for lovlig inngåelse av ekteskap i Norge og et religiøst rituale som i de ulike trossamfunn og religioner kan ha forskjellig innhold.

Samtidig er all ekteskapsinngåelse i Norge underkastet norsk lov slik at for eksempel flergifte ikke tillates selv om det for eksempel i henhold til muslimsk rett skulle være tillatt.

Det religiøse bilde i Norge i dag er sammensatt. Selv om den kristne tradisjon i evangelisk-luthersk versjon er dominerende og hjemlet i Grunnloven som statens offentlige religion, kan andre trossamfunn ha et ekteskapssyn som ikke uten videre sammenfaller med det Den norske kirke hevder. Ofte utviskes disse forskjellene i et felles kristelig forsvar for ekteskapets ukrenkelighet og hellighet. Teologisk vurdert er imidlertid forskjellene betydelige. Det er allerede nevnt at det er større forskjell på et luthersk og et katolsk ekteskapsyn enn det som ofte kommer frem i den alminnelige debatt.

Når det gjelder spørsmålet om borgerlig eller kirkelig vigsel, er det kirkelige alternativet for det store flertall av den norske befolkning å la seg vie i Den norske kirke, dvs. innenfor en luthersk sammenheng. Ved siden av en sterkere følelse av høytid og tradisjon, anser mange at det å gifte seg i kirken på en særlig måte forplikter dem for Gud og helliggjør ekteskapet. Men ut fra et luthersk syn er det ikke nødvendigvis slik at en kirkelig vigsel innstifter et annet og mer hellig ekteskap enn en borgerlig vigsel. Ikke bare må borgerlig vigsel sidestilles med kirkelig vigsel. Det er faktisk slik at et kirkelig bryllup er en borgerlig vigsel med en påfølgende kirkelig velsignelseshandling. I sitt siste rituale for ekteskapsvigsel som kom i 1992, bestrebet Den norske kirke seg på å skjelne mellom den offentlige vigselshandling og den kirkelige forbønn og velsignelse. Hva presten gjør som prest, har ikke betydning for ekteskapets gyldighet eller legitimitet verken rettslig etter teologisk. Det utelukker naturligvis ikke at det kan representere en god og oppbyggelig skikk å gifte seg i kirken.

9 Det lutherske syn

Det resonnementet som her er anført reflekterer et reformatorisk, tidlig-luthersk syn. Dermed distanserer man seg både fra det romersk-katolske syn på ekteskapet som et sakrament, men også fra bevegelser innenfor luthersk ortodoksi på 16–1700 tallet og fra en del røster innenfor Den norske kirke i dag. De tenderer mot det katolske syn og hevder at prestens stadfestelse av ektefellenes konsensus-erklæring er ekteskapsstiftende og nødvendig for at kirken skal anse ekteskapet som gyldig – i tråd med ekteskapets hellighet som en gudgitt institusjon. Ekteskapets hellighet skulle da tilsi at det innstiftes i kirken. Slike synspunkter er forøvrig blitt forsterket av en utbredt kirkelig uro over at samfunnsutviklingen truer det stabile og trofaste samliv i ekteskapet.

Etter luthersk syn er ekteskapet ikke et sakrament som det er kirken forbeholdt å forvalte. Ekteskapet er ikke underlagt et særlig kirkelig mandat. Det

er en skapergitt ordning som er grunnleggende for menneskelig liv, og som derfor fungerer også der hvor kirken ikke er. Ekteskapet sikrer at mennesker tar seg av hverandre på forpliktende vis og gir hverandre det de trenger for å opprettholde livet. Dersom ekteskapet skulle være tillagt kirkens myndighetsansvar, ville det etter luthersk syn være å forveksle skapelse med frelse og dermed å blande det åndelige og verdslige regimente.

I Den Augsburgske konfesjon fra 1530, som er bekjennelsesskrift i Den norske kirke, stilles ekteskapet på linje med andre lovlige og tjenlige borgerlige ordninger som kan og skal ivaretas av den verdslige øvrighet. I Traubüchlein (1534) som fikk stor betydning for den konkrete utforming av en luthersk vigselspraksis, hevder Luther at ektevielsen eller brudevielsen som den også kalles, gjerne kan være et borgerlig anliggende som de verdslige myndigheter får ordne med som de vil. Men velsignelse eller vigsel i kirken regnes som en god skikk som tjener til å innskjerpe ekteskapets dype alvor. I praksis fortsatte også de reformatoriske kirkene å håndtere ekteskapsspørsmålene, selv om det da i prinsippet skjedde på statens vegne. Slike praktiske løsninger førte imidlertid til en forsterkning av ekteskapets religiøse status og til at alminnelig ekteskapssyn og -retorikk i mange lutherske kirker ikke kom til å adskille seg vesentlig fra det en finner i den romersk-katolske kirke.

I sin forståelse av det borgerlige ekteskapet fulgte Luther romersk rettsoppfatning når han understreket at det var partenes gjensidige konsensus om at de ville inngå ekteskap, som konstituerte ekteskapet. Selve konsensus-erklæringens form var av underordnet betydning og det samme gjaldt hvor og overfor hvem den fant sted. Imidlertid var det et ufrakommelig krav at det var en offentlig akt. Hemmelige overenskomster stiftet ikke ekteskap. Som borgerlig ordning var ekteskapet offentlig og kunne ikke inngås i hemmelighet, men måtte skje i vitners nærvær. Det var denne offentlig bevitnede konsensuserklæring (trolovelsen) som konstituerte ekteskapet. I og for seg var dette nok, og det var uavhengig av seksuelt samliv, selv om den seksuelle fullbyrdelse gjorde ekteskapet «fullstendig».

Forholdet mellom trolovelse og vielse var derfor lenge et sentralt punkt. Trolovelsen representerte den gjensidige og samforente avtale om ekteskap/samliv og var en sak mellom partene/ektemakene. Den kunne foregå hjemme eller ved kirkedøren. Den var en selvstendig handling som var rettslig bindende og representerte den konsensus som var gjenstand for offentliggjøring. Dette innebar at offentlig forlovede personer var å regne som ektefeller. Når den lutherske ortodoksi på 16–1700 tallet hevdet at det var prestens offentlige stadfestelse av denne konsensus som egentlig konstituerte ekteskapet, bidro dette til at trolovelsens rettslige stilling ble nedtonet, og den kirkelige velsignelseshandling utviklet seg til en vielse med en spesiell stadfestelsesformel.

Denne utviklingen kommer tydelig til uttrykk i det dansk-norske lovverk. Verken den danske kirkeordinans av 1537 eller ekteskapsordinansen av 1582 satte kirkelig vigsel som betingelse for gyldig ekteskap. Men ekteskapsordinansen krevde offentlig trolovelse i prestens og fem andre vitners nærvær, samt innføring i kirkeboken. Først Christian V's lov (1683) satte kirkelig vigsel som betingelse for gyldig ekteskap, og i 1799 avskaffet en forordning den offentlige forlovelse. Fra da av var kirkelig vigsel den eneste gyldige form for ekteskapsinngåelse i Norge inntil borgerlig ekteskapsinngåelse ble innført for dissentere i 1845. I 1863 fikk ikke-kristne samme adgang til å vies borgerlig,

og ekteskapsloven av 1918 gjorde det valgfritt for alle om de ville vies kirkelig eller borgerlig.

Den formelle sekularisering av ekteskapsinstitusjonen i Norge særlig siden ekteskapsloven av 1918 har nok møtt kirkelig motbør, men har også latt seg forsvare ut fra en luthersk tradisjon slik den er skissert ovenfor. Et mindretall i kirken har også argumentert for at borgerlig vigsel burde bli obligatorisk slik den er i en rekke andre land. Ikke minst har den varierende kirkelige praksis og forskjellsbehandling når det gjelder vigsel av fraskilte, aktualisert dette. Men saken har også vært reist på prinsipielt grunnlag ut fra et ønske om å gjøre mer tydelig ekteskapsinstitusjonens alminnelig borgerlige karakter. Imidlertid har ikke minst det som kan kalles folkepedagogiske hensyn, medført at den lutherske folkekirken sterkt har ønsket at kirken skulle beholde sin offentlige vigselsrett.

10 Kirkens etiske mandat og strategi

Selv om en luthersk kirke betrakter ekteskapet som en borgerlig sak og har frasagt seg et spesielt juridisk mandat i den sammenheng, innebærer ikke det at kirken målbinder seg selv når det gjelder hvordan ekteskapsinstitusjonen og menneskers samliv best bør tilrettelegges. Samtidig må kirken godta en borgerlig lovgivning som ikke imøtekommer de ideale kristne krav. Dette gjelder ikke minst i et pluralistisk og demokratisk samfunn hvor kirken ved ytre foranstaltninger verken kan eller vil påtvinge noen sitt syn, men alene appellere til samvittighetene og vinne frem i kraft av sin evne til å overbevise. Dette vil også gjelde for hvordan kirken må forholde seg til lovregulering av samboerskap.

Kirkens etiske gjennomslagskraft i samlivsspørsmål er mindre enn før. Til tross for klar kirkelig motstand mot samboerskap, lever mange sammen på denne måten og det er i ferd med å bli en bredt akseptert samlivsform i befolkningen. Riktignok er det mindre utbredt blant de som statistikken karakteriserer som «religiøst aktive», men de fleste vil likevel måtte forholde seg til at venner, kolleger og andre i nær familie blir samboere. Er vi i ferd med å se en alternativ form for ekteskapslignende samliv utvikle seg? Gir det i denne situasjon mening unyansert å stemple samboerskap som syndig utenomekteskapelig samliv? Er det eneste forsvarlige alternativ å forskanse seg i et ubetinget forsvar for ekteskapets eksklusive etiske status?

En streng og konsekvent posisjon vil insistere på ekteskapet og avvise at lovgivningen på noen måte skal legge til rette for at samboere skal behandles som annet enn enslige. De som velger å «leve i synd», får selv bære omkostningene ved det. Ekteskapet bør være det eneste mulige alternativ for et rettslig regulert og offentlig ordnet samliv mellom mann og kvinne, og de som ønsker den beskyttelse og de rettigheter som følger av slik regulering, vil (måtte) gifte seg.

En så streng posisjon medfører imidlertid konsekvenser for «den svake part», som et kirkelig flertall vanskelig kan forsvare. De største omkostningene må noen ganger betales av den part som har vært svakest i forholdet, og ikke minst kan det ramme barn som ikke kan bebreides foreldrenes valg. Hensynet til den svake part åpner for at et minimum av juridisk beskyttelse, vil være nødvendig. Hvor mye et minimum skal omfatte, vil være gjenstand for overveielse og forhandling, og resultatet kan bli et relativt omfattende lovverk. I en viss forstand representerer dette en formalisering av sekundære løs-

ninger. Men det skjer «for våre harde hjerters skyld», og hensikten er å begrense skade. Derfor må også ekteskapets eksklusive og privilegerte posisjon ikke rokkes ved. Samboerskap må ikke likestilles med ekteskap eller være å foretrekke.

11 Etiske perspektiver på samboerskap: momenter til en samtale

Det er viktig at det finner sted en mer analyserende og mindre forskansende etisk samtale om samboerskap. Moralsk veiledning er å tilrettelegge og applisere etiske prinsipper i en menneskelig virkelighet underkastet forandring, og kan derfor ikke reduseres til en repetisjonsøvelse. Det er dessuten viktig at den kirkelige argumentasjon ikke kretser i en lukket sirkel som bare overbeviser dem som befinner seg innenfor. Det er dette som skjer når funksjonalistiske analyser eller konsekvensetiske vurderinger blir forutsigbare fordi bare det som støtter det normative utgangspunkt, gis argumentativ verdi.

Kirken har primært vært opptatt av selve samlivsordningens etiske potensiale og status, og dermed av å forsvare at ekteskapet er den ordning som sikrer et samliv best. Det beste fremstår imidlertid også som det eneste akseptable. Gjennom sin kategoriske avvisning av samboerskap, har kirken begrenset sin etiske veiledning hva samboere angår, til en oppfordring om ekteskap. Den etiske oppmerksomhet har med andre ord vært fokusert på ekteskapsordningens iboende kvaliteter som en formelt forpliktende ramme der en ikke lettvint kan komme og gå. Siden samboerskapet mangler en tilsvarende regulering av inngang og utgang, er det moralsk forkastelig. De kompromisser eller såkalte sekundære løsninger/råd som en motvillig likevel er villig til å godta i enkelte tilfeller, forbeholdes sjelesorgens lukkede rom.

Muligheten for sekundære råd av sjelesørgeriske hensyn representerer en prøvende åpenhet og er ikke uvesentlig. Men både reservasjonene mot dem og den fortrolige individualisering de innebærer av livsforhold som gjelder svært mange, gjør at det som blir stående i forhold til den offentlige allmennhet, er det kategoriske nei. Det er da også hensikten. Men i forhold til mange menneskers samlivsvalg i dag fører dette til en etisk forkortning der innholdet i deres samliv blir mindre relevant og interessant enn den ytre ordning.

I den etiske samtale kunne det være hensiktsmessig å skjelne mellom ordningens etiske status og den moralske gehalt i de enkelte samliv. Den kan variere i ekteskap som i samboerskap. Derfor er det kanskje vel så viktig å fremholde hvilke forventninger en kristen etikk har til samliv, til hvordan et par bør leve sammen – i ekteskap, men også i samboerskap. Hvordan kan flest mulig hjelpes til å leve sammen slik at de elsker og respekterer hverandre, kjenner seg forpliktet til livslang troskap og tar ansvar for hverandre og de barna de måtte få – i onde som i gode dager? Samboerskap kan ordningsmessig vurdert svekke mulighetene, men det utelukker ikke at mange samboere faktisk realiserer slike etiske kvaliteter i samlivet sitt og i forhold til barna sine.

Dette betyr ikke at samlivsordningen er irrelevant. Og det er nettopp i de to skjæringspunktene ved inngang og utgang at dette viser seg. Det kan sies i spørsmålsform: hvor viktig er det å forplikte seg høytidelig i forhold til hverandre og vedstå seg det offentlig, og hvor viktig er det at denne forpliktelsen er uten forbehold? Ventes det at viljen til å forplikte seg skal vokse frem i et pågående samliv, eller kan den også rituelt etableres og ansvarliggjøres? Foretrekkes samboerskap nettopp fordi det gir friere rom for forbehold, og fordi

samlivsbrudd er en mer nærliggende og umiddelbart tilgjengelig løsning på problemer i samlivet? Tilsvarer den enklere inngang også en enklere utgang, og er det samboerskapets særkjenne og attraksjon? Er samboerskap den prototypiske samlivsform for en livsstil og et samfunn som preges av følelsesmessig mobilitet og stadige oppbrudd til nye valg?

Kirkens holdning har vært at ekteskapets ytre og offentlige forpliktelse bidrar til å markere dets etiske innhold og legge inn det element av tvang som gjør at flere holder de onde dagene ut. Men det samme elementet av tvang kan også bidra til at ektefeller tåler forhold som er moralsk uforsvarlige. Det er heller ikke slik at friheten i et samboerskap beskytter mot dette. De bånd som binder, er sjelden bare av formell karakter. Selv om samlivsordningen har betydning, ikke minst sett fra samfunnets side, er den likevel av underordnet betydning i den forstand at mange moralske idealer for et samliv like gjerne kan realiseres i et samboerskap som de kan brytes i et ekteskap og omvendt.

Samboerskap baserer seg på en konsensus mellom partene, men den er ikke offentlig uttalt og rettslig stadfestet uten belegges i forhold til offentlige myndigheter i enkeltforhold som angår skatt og trygd og foreldrerett. Forskjellen i forhold til ekteskap ligger derfor først og fremst i mangelen på en rituelt markert og offentlig forpliktende begynnelse, og i en mindre formelt regulert oppløsning. Både i samfunnets og kirkens øyne utgjør dette en vesentlig forskjell, som har betydning for den status samlivet har – for staten rettslig betraktet, for kirken etisk. Men hvorfor er dette et større problem for kirken enn for samfunnet? Hvis offent;ige myndigheter aksepterer at stabile, ekteskapslignende samboerskap lar seg tilstrekkelig regulere i forhold til den interesse og oppgave staten har når det gjelder hvordan mennesker lever sammen i parforhold og danner familie, står kirken alene tilbake på en forlatt skanse med sin insistering på at bare ekteskap er legitimt samliv. Kirken må heller ikke frakjenne det enkelte menneske dets beslutningsverdighet i forhold til eget liv. Det avgjørende spørsmål må heller være om det faktisk foreliggende samliv uttrykker de etiske kvaliteter som gjør at det verner og forsvarer liv og gir kjærlighet og omsorg vekstvilkår. Enkelt sagt vil det innebære at samboere under teologisk og etisk synsvinkel er å forstå som gifte.

Innledningsvis ble det nevnt at det store flertall av de som inngår ekteskap, allerede er samboere. Skrittet over i ekteskap innebærer en tilkjennegivelse av en høynet forpliktelse på det samliv de allerede har. I forhold til en tradisjonell kirkelig holdning vil dette bety at de som hittil har levd i synd, nå retter dette opp og anstendiggjør sitt forhold. Naturligvis vil kirken gjerne bidra til at så skjer. Men dermed blir igjen selve ordningen det altavgjørende moralske stempel, og det er grunn til å spørre om dette etisk vurdert er det viktigste, for ikke å si det eneste, kirken har å si. Denne skissen har vært et forsøk på å vise mulige veier til å si annet og mer.

Vedlegg 3

Samliv i Norge mot slutten av 1900-tallet. En beskrivelse av endringer og mangfold

Inger Texmon

Oppsummering og konklusjoner

Dette vedlegget inneholder en oversikt over mønstre for inngåelse og avslutning av samliv gjennom siste halvdel av 1900-tallet. Oversikten bygger på analysen av et intervjumateriale fra 1997, der om lag 6 000 personer født i perioden 1917–81 har gjort rede for sine samlivserfaringer. Utfra de opplysningene som er gitt, er det laget samlivshistorier med informasjon om både formelle og uformelle samliv. Et slikt materiale er et viktig supplement til den offisielle befolknings- og familiestatistikken som først og fremst bygger på data om ekteskap.

Slik begrepet brukes i denne oversikten, kan et samliv være et ekteskap eller et samboerskap, men det brukes også om parforhold der partene har giftet seg med hverandre etter en periode som samboere. Spørsmålene om samboerskap i den omtalte intervjuundersøkelsen er utformet slik at det respondentene selv har oppfattet som «faste samboerforhold» er tatt med uten at noen nærmere definisjon er gitt. Framstillingen av resultatene fra analysen er delt inn i fire hovedavsnitt, og konklusjonene under er samlet i fire deler som tilsvarer dette.

Noen typiske trekk ved samlivshistoriene i ulike generasjoner:

- Da et utvalg i aldersgruppen 16–79 år ble intervjuet i 1997, var 14 prosent samboere, mens 52 prosent var gift og 34 prosent ikke levde i samliv.
- I sammenlikningen av samlivshistorier har vi stort sett delt respondentene inn etter hvilket tiår de var født i. Med en slik inndeling var det bare i den yngste gruppen, født fra og med 1970 og fram til 1981, at samboere utgjorde noe flertall blant dem som levde i et samliv ved intervjutidspunktet, hele 23 prosent mot 8 prosent gifte, mens 7 av 10 ikke levde i noe fast parforhold. Blant 1960-tallskullene var andelen samboere noe høyere (25 prosent), mens nær en halvpart var gift. Også blant personer i aldersgruppen fra rundt 40 til nærmere 60 år (født på 1940- og 50-tallet) var det et visst innslag av samboere, hhv. 6 og 13 prosent. Blant de eldste samboerne var det imidlertid et mindretall som levde i sitt første samliv.
- Når vi ser på den voksne befolkningen mellom 28 og 77 år, er det under 20 prosent som har opplyst om at de har erfaring fra mer enn ett fast samliv, og 3–4 prosent har opplevd mer enn to samliv. Andelen som hadde levd i mer enn ett fast samliv, økte svært mye fra kullene født på 1920- og 30-tallet til kullene født på 1950- og 60-tallet, der det gjaldt nesten en av fire.
- Som ventet var andelen som opplyste om at det første samlivet startet som samboerskap, helt ubetydelig blant dem som var født før annen verdenskrig. Først blant dem som ble født midt på 1940-tallet var det noen særlig utbredelse av samboerskap, idet om lag 18 prosent av disse kullene hadde startet et første samliv som samboere. Andelen som har foretrukket samboerskapet ved innledningen av sitt første samliv, har deretter økt svært

raskt. Blant kullene født midt på 1960-tallet hadde hele 70 prosent valgt samboerskapet idet de hadde innledet sitt første samliv innen intervjuet i 1997.

- Allerede for kvinnene født rundt 1955 hadde et flertall påbegynt første samliv som samboere, men etter hvert var så mye som 85 prosent av disse kullene gått inn i ekteskapet, enten i første eller i et senere samliv. Andelen med ekteskapserfaring var ved intervjuet i 1997 oppe i 60 prosent, også for dem som var født så sent som rundt 1965.
- Det var særlig mange av de eldre kvinnene i undersøkelsen som opplyste om at deres første samliv var avsluttet, og nesten utelukkende var dette ekteskap. Om lag halvparten av kvinnekullene født i 1920-årene og 16 prosent av dem som var født i tiåret etter, hadde opplevd at ektefellen døde fra dem, mens hhv. 8 og 15 prosent av de samme kullene hadde fått sitt første ekteskap oppløst ved at partene gikk fra hverandre. Blant de yngre generasjonene var andelen enker ubetydelig, og når det samlet var hhv. 28, 32 og 34 prosent av kvinnene født på 1940-, 1950 og 1960-tallet som hadde opplevd at deres første samliv ble avsluttet, utgjorde brudd i samboerskap en økende andel for yngre kull. Bruddhyppigheten i samboerskap var 4–5 ganger så stor som i ekteskap, men fordi ekteskapene vært en dominerende samlivsform for kullene fra 1940- og 50-årene utgjorde, samboerbruddene likevel ikke mer enn enn en mindre del i den første og nær en halvpart av bruddene i den andre av disse generasjonene. Derimot var 4 av 5 brudd et samboerbrudd i 1960-kullene.
- Kvinner fra 1920-kullene som var blitt enker i sitt første samliv, opplyste bare i ubetydelig grad om at de hadde gått inn i noe nytt fast samliv, mens dette gjaldt en av fem blant enkene født i tiåret etter. Imidlertid hadde en noe høyere andel av de skilte, fra en tredel og til en snau halvpart for de to gruppene, innledet et nytt samliv. Blant skilte og blant dem med et samboerbrudd bak seg i de yngre kullene har tendensen til å gå inn i et nytt fast parforhold vært langt sterkere.
- Utenomekteskapelige fødsler var sjelden blant førkrigskullene, og selv for kvinner født i 1940- og 50-årene var det et klart mindretall, en av ti og en av fire, som hadde fått barn som samboere eller før sitt første samliv. Denne andelen har økt svært raskt blant yngre fødselskull.

Start av første samliv:

- Medianalderen ved inngåelse av første samliv har sunket med 4–5 år fra dem som var født i 1920-årene og fram til dem som var født etter 1950.
- For ungdomskullene født etter 1950 har det vært en betydelig økning av giftermålsalderen, mens alder ved start av første samliv har holdt seg nokså uendret fordi inngåelsen av samboerskap har kompensert for utsettelsen av giftermålet. Studiet av det nye Omnibusmaterialet har derimot ikke vist noe sikkert tegn til at alderen ved starten av det første samlivet har fortsatt å gå ned eller at den har økt igjen blant kullene født de siste tiårene.
- Både menn og kvinner bosatt i mellomstore byer og tettsteder hadde hatt noe høyere tilbøyelighet til å etablere samliv enn personer bosatt i spredtbygd strøk eller i de største byene. Videre hadde både menn og kvinner uten høyere utdanning gått tidligere inn i faste samliv enn dem med mer utdanning. Effekten var klart større blant kvinner enn blant menn, men for menn var det i tillegg en tendens til at de som ikke var sysselsatt ved inter-

vjutidspunktet, hadde hatt lavere tilbøyelighet til å gå inn i samliv enn andre grupper. Det var dessuten betydelig høyere tilbøyelighet til å påbegynne samliv blant dem som ventet barn eller hadde barn fra før. Når alle første samliv betraktes samlet, er det derimot bare en liten effekt av religiøsitet, i retning av at de som ikke var religiøst aktive hadde startet samliv noe tidligere enn de religiøst aktive.

- Når ekteskapsinngåelse analyseres separat, kommer i tillegg andre mønstre fram. Kvinner og menn bosatt på Sør- eller Vestlandet hadde hatt høyere giftermålstilbøyelighet enn dem som var bosatt på Østlandet, mens personer fra Trøndelag eller Nord-Norge hadde hatt lavest tendens til å gå inn i ekteskapet. Religiøs aktivitet var av vesentlig betydning for begge kjønn, i retning av en økt giftermålstilbøyelighet. Å være gravid framskyndet i sterkere grad ekteskapsinngåelse enn det framskyndet samlivsinngåelse generelt. Derimot ble ikke de effektene av utdanning og sosial status som vi så for menns samlivsinngåelse påvist når ekteskapsinngåelse ble studert for seg.
- Når det gjaldt inngåelse av samboerskap, var det derimot personer bosatt i Trøndelag og Nord-Norge som hadde hatt sterkest og personer fra Sør- og Vestlandet som hadde hatt svakest tilbøyelighet. Videre var det over tre ganger så stor risiko for å gå inn i samboerskap blant ikke-religiøse som blant religiøse. Sammenhengen mellom kvinners utdanning og tilbøyelighet til å starte samboerskap var sterkere enn det som kom fram når alle samliv ble studert under ett, og det samme var tilfelle med sammenhengen mellom menns sosiale status og start av samboerskap.

Samboeres giftermålstilbøyelighet:

- Også når giftermåltilbøyeligheten blant dem som allerede lever sammen med partneren i et samboerskap studeres separat, ble det påvist en betydelige nedgang fra de eldre til de yngre fødselskullene som var med i Omnibusundersøkelsen 1997. Dette er både et uttrykk for at det er en lavere andel av samboerne som har giftet seg i de yngre kullene, og at de som har endt opp med å gifte seg, har vært samboende i en lengre periode.
- Når vi ser på hvilke grupper som viste størst tilbøyelighet til å gå videre til ekteskapet etter en innledende periode som samboere, kom blant annet noen regionale mønstre fram. De som ved intervjutidspunktet var bosatt i spredtbygde strøk, hadde gått raskere videre til ekteskapet enn de som bodde i mer urbane områder, mens personer i Trøndelag og Nord-Norge hadde vært mindre tilbøyelige til å gå over til ekteskap sammenliknet med personer fra andre landsdeler. Det var derimot ingen klare mønstre for giftermålstilbøyeligheten til samboere i ulike sosioøkonomiske grupper eller utdanningsgrupper. De religiøst aktive kan se ut til å ha hatt noe større tendens enn andre til å gå over til ekteskapet, men tallgrunnlaget har vært for spinkelt til at dette kan sies sikkert. Det var også lavere giftermålstilbøyelighet blant personer som ikke var spesielt unge da de gikk inn i samboerskapet, mens de som hadde barn ved starten av samboerskapet hadde gått raskere over til ekteskapet enn de som var barnløse på dette tidspunktet. På den annen side hadde samboerparene lavere tendens til å gifte seg om de hadde flere enn ett barn enn om de var barnløse eller hadde ett barn.

Samlivsoppløsning:

- For samboende par har risikoen for oppløsning av forholdet alt i alt vært fire ganger så stor som for gifte par, når det samtidig tas hensyn til observerbare forskjeller i sammensetningen av de to gruppene. Når oppløsningsfrekvensene sammenliknes direkte, kommer dette forholdstallet opp i seks.
- Det kan se ut til å ha vært en viss nedgang i forholdet mellom oppløsningsrisiko i samboerskap og ekteskap fra de eldste og til de yngste fødselskullene fra de to første tiårene i etterkrigstiden. Med andre ord kan det ha skjedd en utjevning i stabilitet av ekteskap og samboerskap mellom disse generasjonene. Imidlertid har det tilgjengelige datamaterialet vist seg å være noe snaut til å få fram gode estimater av dette forholdstallet for ett og ett fødselskull eller for mindre grupper av fødselskull.
- Når bare gifte og samboende par med barn sammenliknes, har risikoen for brudd blant de samboende vist seg å være noe i overkant av tre ganger så stor som for ekteskapene.
- Det er i de første tre årene av samlivet at samboerne har hatt den største overrisikoen for oppløsning relativt til ekteskap. Men selv når bare perioden etter at samlivet hadde vart i tre år ble betraktet, samtidig som det ble kontrollert for andre kjennetegn, var den relative risiko oppunder tre.
- Når oppløsning av alle første samliv studeres samlet, er det flere signifikante sammenhenger mellom demografiske og sosioøkonomiske variabler og oppløsningsrisiko. Oppløsningstilbøyeligheten var noe større for de yngste fødselskullene (født på 1960-tallet) enn for dem som var født 20 år tidligere. Dessuten var risikoen økende med økende tettstedsstørrelse for bosted ved intervjuet, mens det bare var mindre forskjeller mellom oppvekstlandsdeler. Videre har ikke-religiøse hatt høyere oppløsningsrater, men det er ikke påvist at forskjellen mellom religiøse og ikke-religiøse er signifikant. Oppløsningsrisikoen har sunket med alderen ved samlivsinngåelse, og den er høyere for dem som hadde barn før samlivsstart enn for dem som var barnløse på dette tidspunktet. Derimot ble det ikke påvist noen klar effekt av å vente barn ved samlivsstart når begge samlivsformer ble betraktet under ett. Å være barnløs i samlivet ga derimot høyere oppløsningsrisiko enn blant dem som hadde barn, og risikoen avtok med økende barnetall og økte med alder på det yngste barnet. Noen klare effekter av utdanningsnivå var det ikke. Menn som ikke var sysselsatt ved intervjuet hadde hatt høyere oppløsningsrater enn andre grupper.
- Når oppløsning av ekteskap og samboerskap ble studert separat, framkom en noe sterkere økning i oppløsningsrisiko fra eldre til yngre fødselskull blant de gifte enn blant de samboende. Likedan kan det se ut til at både de regionale mønstrene, den bremsende effekten på samlivsbrudd av å være religiøst aktiv, den økte oppløsningsrisiko for dem som hadde barn ved oppstartingen av samlivet, samt betydningen for stabilitet av å ha flere barn var sterkere for ekteskapsoppløsning enn for oppløsning av samboerskap (av religiøsitet er det ingen effekt på oppløsning av samboerskapene). Betydningen for oppløsningsrisiko av alder ved samlivsstart og av sosial status var om lag den samme for de to samlivsformene, mens økningen i kvinners oppløsningsrisiko med økende utdanning bare gjaldt blant samboerne. Det er her ikke påvist noen betydning på stabilitet i ekteskapet av å ha levd i samboerskap med ektefellen før giftermålet.

1 Innledning

1.1 Bakgrunn

Gjennom de siste par tiårene har det skjedd svært raske endringer i samlivs- og familieformer i den norske befolkningen, som i andre vestlige land. Det har vært velkjent gjennom lang tid at ekteskapet har fått en svekket posisjon, mens ugift samliv langt på vei har kompensert for dette. Samtidig har en stadig økende andel gifte opplevd at ekteskapet har gått i oppløsning, noe som har gitt økt innslag i befolkningen av enslige med og uten barn og økt variasjon i samlivsmønstre blant middelaldrende (Noack 1996). Noen av disse utviklingstrekkene har kommet til syne i offentlig statistikk, blant annet den sterke økningen i antall skilsmisser og nedgangen i antall giftermål blant de yngste. En dramatisk økning i andel utenomekteskaplige fødsler er også registrert, ettersom så mange nybakte foreldre er samboere. Tallfestingen av samboerskap er imidlertid langt fra så presis som for ekteskap, og informasjonen om når i livet samboerforholdene er startet opp og eventuelt oppløst, er svært sparsom. Noen offentlig registrering av at personer av motsatt kjønn flytter sammen og lever i et ekteskapsliknende kjærlighetsforhold, skjer ikke om de ikke har felles barn.

Anslag for utbredelsen av samboerskap har imidlertid kommet fram gjennom flere landsrepresentative intervjuundersøkelser, og etter 1992 er reell samlivsstatus ved intervjutidspunktet innhentet regelmessig i Statistisk sentralbyrås kvartalsvise omnibusundersøkelser. Inntil nylig var det imidlertid bare de to store fruktbarhets- og familieundersøkelsene fra 1977 og 1988 (Statistisk sentralbyrå 1981, 1991), som inneholdt fullstendige samlivshistorier med kartlegging av både uformelle samliv og ekteskap. Dette vedlegget inneholder en beskrivende analyse av et ferskere sett av slike samlivshistorier, innhentet gjennom tre av SSBs omnibusundersøkelser i 1997 (Teigum 1998). Denne kartleggingen er ikke en del av disse undersøkelsenes standardrepertoir, men ble laget på oppdrag fra Samboerutvalget i likhet med analysen av materialet. Ved hjelp av dette materialet har den tidligere kunnskap når det gjelder framveksten av samboerskap i det norske samfunnet dels blitt bekreftet og dels er den supplert ved at vi har kunnet se hvordan det var gått med de mange samboerskap som ble etablert på 1980- og 90-tallet.

1.2 Problemstillinger

Under overskriften samlivshistorienes mangfold har vi blant annet sett på hvor hyppig samlivshistorier med flere påfølgende samliv har forekommet i ulike generasjoner. Noen hovedmønstre for samlivserfaringer i hver enkelt generasjon beskrives også.

Den innledende fasen av familiedanningen, det vil si start av det første samlivet, har tidligere vært gjenstand for nokså omfattende analyser med utgangspunkt i intervjuundersøkelsen Familie og yrke 1988 (Blom 1994a, 1994b, Blom, Noack og Østby 1993). Analysene viste både en stor økning i valget av samboerskap som første samlivsform utover 1970- og 1980-tallet, og hvilke grupper som hadde vært mest tilbøyelige til å velge samboerskapet. Det viktigste supplementet fra det ferske Omnibus-materialet, har vært å se etter eventuelle endringstendenser i samlivsinngåelse blant dem som er født i perioden 1965–1975.

I tilknytning til samboeres giftermålstilbøyelighet er ett spørsmål særlig sentralt. Det gjelder i hvilken grad samboerskapet representerer et alternativ for personer som avviser ekteskapet som institusjon og i hvilken grad det er en innledningsfase til ekteskapet. Vi har derfor sett på både hyppighet og tempo i eventuell overgang til ekteskapet blant samboere fra de ulike generasjonene. I tillegg beskrives hvilke forskjeller det er blant ulike grupper av samboere i tilbøyeligheten til å gå over til ekteskapet.

En forståelse av samboerskapenes stabilitet er sentralt når familiepolitikk overfor ulike familietyper utformes, og dette aspektet er derfor viet stor oppmerksomhet under denne analysen. Det er kjent fra før at samboerskap oppløses langt hyppigere enn ekteskap, og blant annet diskuteres hvordan denne overhyppigheten varierer når det samtidig tas hensyn til at gruppen som velger samboerskapet har en annen sammensetning enn gruppen som velger ekteskapet. Et annet spørsmål som diskuteres, er hvorvidt nivået for oppløsning av samboerskap endres over tid ettersom samboerne kommer fra nye generasjoner. Betydningen av barn, varighetsmønstre for samlivsbrudd og virkningen for samlivsbrudd av en rekke personkjennetegn studeres også.

2 Data og metoder

2.1 Innsamling og anvendelse av data

Intervjuer fra tre av fire omnibusundersøkelser fra Statistisk sentralbyrå i 1997 er slått sammen til ett datasett, som utgjør hovedkilden for analysen. Til dette materialet er det utført en tilkobling av fødselshistorier fra Det sentrale folkeregisteret, det vil si at vi for både mennene og kvinnene i materialet har koblet til opplysninger om tidspunktene (måned, år) de eventuelt har blitt mødre eller fedre. I tillegg er det vist en del beregningsresultater fra analyser av intervjuundersøkelsen Familie og yrke 1988, som er utført slik at det har gitt størst mulig sammenliknbarhet med resultatene fra Omnibusmaterialet. Opplysninger om begge datasettene er gitt i tabellene 3.1 og 3.2. Alt i alt er de to settene av data om lag jevnstore. I Familie og yrke er imidlertid alle respondentene født mellom 1945 og 1968, og representasjonen av kvinner født i denne perioden er om lag dobbelt så høy som i Omnibus 1997.

Tabell 3.1: Noen hovedtrekk ved analysens to datasett

Kilde Undergruppe	Antall intervjuer	Fødselsår		Frafallsprosent
Omnibus 1997	6 111			
Runde 2	1 377	1917–1981		31
Runde 3	3 363	1910–1981		31
Runde 4	1 371	1917–1981		30
Familie og yrke 1988	5 562			
Menn	1 543	1945, 1960		22
Kvinner	4 019	1945, 1950, 1955, 1960, 1965, 1968		18,5

Tabell 3.2: Antall respondenter etter fødselsår og kjønn. Omnibus 1997 og Familie og yrke 1988

	Omnibus 1997		Familie og yrke 1988	
Fødselsår	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
-1917	52	69	–	–
1918–22	108	121	–	–
1923–27	151	141	–	–
1928–32	145	127	–	–
1933–37	146	190	–	–
1938–42	197	174	–	–
1943–47 (1945)	266	270	766	547
1948–52 (1950)	298	297	–	627
1953–57 (1955)	287	313	–	691
1958–62 (1960)	291	288	777	737
1963–67 (1965	297	344	–	696
1968–72 (1968)	307	324	–	721
1973–77	245	274	–	–
1978–81	196	193	–	–

I forløpsanalyser av den type vi har utført (se under), grupperes individene ofte etter fødselsår. Når hele materialet har vært med (som i tabell 3.4 lenger fram), er det til dels gruppert i fødselskull fra de seks tiårene som starter med 1920-årene (medregnet respondenter født før 1920) og ender med 1970-årene (medregnet kull fra 1980 og 1981). Andre inndelinger er brukt vel så mye, f.eks. er alle eller deler av 5-årsgruppene vist i tabell 3.2 brukt når det har vært mest aktuelt å sammenlikne med tilsvarende resultater fra Familie og yrke

(blant annet i tabell 3.5, figur 3.5 og i samtlige beregninger med hasardratemodeller). I andre situasjoner (figur 3.1 – 3.4) har det vært unødvendig å ha med de yngste respondentene fordi de ikke kan ha hatt tilstrekkelig samlivserfaring. Dessuten er det i noen tilfeller valgt å bare ta med data om kvinner (figur 3.2 – 3.4, tabell 3.5).

2.2 Metoder

En god del av det presenterte stoffet er i form av tabeller og figurer som bygger på enkle uttak av frekvenstabeller. I tillegg er størrelsen medianalder (kvartilalder) brukt, som er den alder da første halvpart (firedel) av et fødselskull har gjennomført den studerte begivenheten. Både i disse enklere uttakene og i regresjonsanalysene som omtales under, er respondentene gruppert etter hvilket fødselskull (eller fødselskohort) de tilhører. Med et slikt perspektiv kan analysen betegnes som kohortanalyse, men den også kan betegnes som forløpsanalyse, da det er sekvenser av begivenheter som studeres og ikke status ved noe bestemt tidspunkt.

Ulike varianter av regresjonsmodeller er også trukket inn i den grad vi har ønsket å vise betydningen for atferden av de enkelte personkjennetegn. Fordi vi ikke bare er ute etter å måle i hvilket omfang en gruppe for eksempel startet et samboerskap, men også hvor tidlig det skjedde, er også intensitetsregresjon (også kalt hasardratemodeller) valgt som estimeringsmetode, og programpakken LOGLIN (versjon 2.3, Olivier og Neff 1976) er brukt når ikke annet angitt. Dette verktøyet har som fordel at beregningen både gir en basisintensitet for en valgt referansegruppe og de relative verdiene for de øvrige definerte gruppene. Hovedulempen er at verdiene for alle variable, så vel som tidsaksen, må defineres som diskrete, med andre ord at kontinuerlige variable må deles inn i et avgrenset antall intervaller. I ett tilfelle er et alternativt analyseverktøy brukt for samme type estimering, prosedyren PROC PHREG i programpakken SAS, fordi en her kan spesifisere flere statistiske mål. Ulempen ved denne er at basisintensiteten ikke beregnes, bare relative verdier for de ulike gruppene.

Intensiteten eller hasardraten for en gitt gruppe er definert ved:

$$\mu_{k,l,\ldots,t} = e^{\sum_{j=k,l,\ldots,t} \beta_j(J) + C}$$

Figur 3.1

der C er et konstantledd, og

$$\beta_k(K)$$

Figur 3.2

er estimert parameterverdi for verdien k av variabelen K,

$$\beta_l(L)$$

Figur 3.3

er estimert parameterverdi for verdien l av variabel L osv. og

$$\beta_t(T)$$

Figur 3.4

Forholdet mellom intensitetene for verdien k og en definert referanseverdi k_0 av den samme variabelen (om verdien av de øvrige variablene er forutsatt like), kalles relativ risiko, og ved forkorting blir dette forholdet:

$$\frac{\mu_k}{\mu_{k0}} = e^{\beta_k(K) - \beta_{k0}(K)}$$

Figur 3.5

I ett tilfelle er det dessuten gjort noen supplerende beregninger med logistisk regresjon, nærmere bestemt ved hjelp av en prosedyre (PROC LOGIST) i programpakken SAS.

3 Datasettenes variabler

3.1 Definisjon av samboerskap

I Omnibusundersøkelsens sekvens av spørsmål som ledet fram til samlivshistoriene, ble det presisert at både ekteskap og samboerforhold skulle registreres. Videre ble det formulert at det med et samboerforhold menes å leve fast sammen med en person uten å være formelt gift. Betegnelsen «fast» ble imidlertid brukt uten at det ble angitt noe nærmere kriterium for hvor lenge et samboerforhold skulle ha vart for at denne betegnelsen skulle være dekkende. Senere i resultatomtalen kommer det imidlertid fram at det bare er registrert et ytterst lite antall samliv som varte mindre enn et halvt år (avsnitt 6.3).

Det er heller ikke gitt noen presisering av hva som menes med «å leve sammen». Det kan derfor tenkes at enkelte respondenter har hatt vanskelig for å definere sin samlivsstatus om de har hatt et kjærlighetsforhold der partene har disponert hver sin bolig, men i praksis har tilbrakt mye av tiden sammen som et etablert par. Tilsvarende kan det tenkes at en del unge med fast kjæreste har vekslet mellom å bo i foreldrehjemmet og sammen med kjæresten. Tvil om hva som skulle regnes som et samboerforhold kan tenkes å ha oppstått oftere for de aller yngste og for de eldste som deltok i undersøkelsen enn for unge voksne par med barn.

At det med samboer skal forstås en person av motsatt kjønn, er heller ikke helt selvfølgelig, da dette ikke er presisert entydig i spørsmålene. Både personer som har levd i partnerskap med en person av samme kjønn (og som mer er å sammenlikne med gifte) og personer som har levd i et samboerforhold med en av samme kjønn, kan ha definert sitt forhold som samboerskap i intervjuet. I den påfølgende omtalen av analysen omhandles likevel samboerne som om det utelukkende dreier seg om heterofile parforhold, da disse uansett utgjør et dominerende flertall av de rapporterte samlivene.

3.2 Avhengige variabler i regresjonsmodellene

Analysen omfatter studier av flere livsløpsbegivenheter, blant annet start eller oppløsning av første samliv (alle samliv, bare ekteskap eller bare samboerskap), samt giftermål blant samboere. I regresjonsmodellene er tidspunktet for begivenheten i forhold til en nærmere definert tidsakse (tabell 3.3) definert som avhengig variabel, angitt ved måned og år. Ved avslutning av samlivet er det skilt mellom partners død og oppløsning som skyldes at partene gikk fra hverandre. Også for ekteskapene er det reelle oppbruddet tidfestet. At dette ofte falt sammen med separasjonstidspunktet, kom fram da opplysninger fra dem som var separert ved intervjuet ble sammenliknet med Det sentrale folkeregisterets registreringsdato. En tilsvarende sammenlikning blant de skilte har fått fram at bruddtidspunktet ofte var flere år før det registrerte skilsmissetidspunktet (disse kontrollene er ikke vist i vedlegget).

Tabell 3.3: Variabler fra Omnibus 1997[1] som ble brukt i regresjonsmodellene

Variabeltype Variabel	Studert begivenhet: Samlivsstart	Giftermål samboere	Samlivsoppløsning	Antall kategorier	Verdier (kategorier)
Faste uavhengige variabler					
Fødselsår	x	x	x	11,7 eller 5	Antall 5-årsgrupper brukt i modellene varierer med studert begivenhet: Start samliv: 11 grupper født f.o.m. 1928–1932 Giftermål samboere: 7 grupper født f.o.m. 1943–47 Samlivsoppløsning: 5 grupper født f.o.m. 1943–47
Bostedsstrøk	x	x	x	3	Storby, små og mellomstore byer og tettsteder, spredtbygd strøk
Bostedslandsdel	x	x	x	3	Østlandet, Sør- og Vestlandet, Trøndelag og Nord-Norge
Sosial status	x	x	x	4	Arbeider, funksjonær, selvstendig, annet
Medlemskap i religiøs organisasjon	x	x	x	2	Ja, nei
Alder ved samlivsstart		x	x	3	Under 20 (22) år, 20–22 (22–24) år, 23+ (25+) år (grenser brukt i analyse av menns atferd er i parentes)
Status for graviditet/barn ved samlivsstart[3]		x	x	3	Verken graviditet eller barn, gravid, ett eller flere barn
Samivsstatus ved giftermålet			x[2]	2	Enslig, samboer
Tidsvarierende uavhengige variabler					
Status for graviditet/ barn[3]	x			3	Verken graviditet eller barn, gravid, ett eller flere barn
Barnetall og yngste barns alder[3]		x	x	5	Barnløs, ettbarn under tre år, ett barn tre år og over, to eller flere barn og den yngste under treår, to eller flere barn over tre år
Samlivstype			x	2	Samboerskap, ekteskap
Tidsakse					
Alder	x			8	16–17 år, 18–19 år, ..., 31–32 år (8 2-årsgrupper) (alle i.o. observeres)
Varighet siden samlivsstart (ev. start på ekteskapet)		x	x	6	1 år, 2–3 år, 4–6 år, 7–9 år, 10–15 år, 16–24 år (observasjon av de som har gått inn i hhv. samboerskap eller alle samliv)

1 De variablene i Famile og yrke 1988 som er brukt i beregninger som refereres, er sammenfallende med dem som er angitt i tabellen, men med følgende unntak: Bostedsstrøktype og landsdel gjelder respondentens oppvekst og ikke ved tidspunktet for intervjuey, sosial status er for hovedforsørger under oppveksten (men i tillegg er det brukt en tidsvarierende variabel som angir om personen er i arbeid), og religiøs aktivitet er definert ved antall kirkebesøk (i året før intervjuet).
2 Bare brukt i analyse av ekteskapsoppløsning.
3 Bygger på data som er koblet til fra Det sentrale folkeregisteret.

3.3 Uavhengige variabler

Kjennetegn som kunne tenkes å ha virkning på de aktuelle livsløpsbegivenhetene, ble innført som uavhengige variabler i regresjonsmodellene. Betegnelser som forklaringsvariabler, kontrollvariabler, kovariater eller bakgrunnsvariabler brukes også på disse, og de velges ofte ut fra erfaring eller teoretiske overveielser. Her har standardvariablene i omnibusundersøkelsene[1] , samt informasjon fra samlivshistoriene og fødselshistoriene begrenset utvalget (se tabell 3.3). I hasardratemodeller kan de uavhengige variablene være enten faste eller tidsvarierende. De faste har bare en verdi for hver person, og er enten uforanderlige størrelser som kjønn og fødselsår, eller størrelser som egentlig har gyldighet for bare ett tidspunkt (gjerne intervjutidspunktet). Tidsvarierende variabler kan skifte verdi i hele det tidsintervallet en person er under observasjon (se under). Det er verdt å merke seg at samlivstype fungerer som tidsvarierende, uavhengig variabel i studiet av samlivsoppløsning, og at denne bare kan ha to verdier (samboerskap og ekteskap) fordi den skifter verdi over tid. (I de tilfellene hvert samliv bare kan gis en betegnelse, blir det derimot tre mulige kategorier: samboerskap, ekteskap og «sambogifte».) Når vi analyserer ekteskapsoppløsning separat, er samlivsstatus ved giftermålet (enslig eller samboende) en fast uavhengig variabel.

I modellene defineres en tidsakse som løper fra en spesifisert startalder (som ved samlivsinngåelse) eller start av samlivet (som ved samlivsoppløsning), og inntil ett av følgende fire kriterier er oppfylt: den aktuelle hendelsen inntreffer, en konkurrerende hendelse inntreffer (f. eks. ektefelles død i modellering av samlivsoppløsning), intervjuet finner sted – eller det som er definert som maksimal observasjonstid, er nådd.

I analysen av Omnibus 1997 har antall egnede kovariater vært mer begrenset enn i tilsvarende analyse av Familie og yrke 1988, hvor det i tillegg til samlivshistoriene også var utdannings-, yrkes- og inntektshistorier slik at respondentene var karakterisert ved langt flere kjennetegn mens de var under risiko for de analyserte livsløpsbegivenhetene. I Omnibus 1997 er det nesten bare respondentenes kjennetegn ved intervjutidspunktet som er registrert, bortsett fra samlivshistoriene og de registerbaserte fødselsopplysningene. For eksempel har vi måttet se helt bort fra undersøkelsens inntektsvariabler av denne grunn, da dagens inntekt ikke kan forklare tidligere atferd. Utdanningsnivå og sosial status ved intervjutidspunktet er imidlertid brukt, da det antas at de ikke rammes av denne innvendingen i like stor grad.

1. I tillegg til samlivshistoriene og variablene i tabell 3.3 ga Omnibusens respondenter svar på på ett spesialspørsmål om holdninger og ett om avtale mellom samboere, og disse er gjenstand for en separat analyse i Samboerutvalgets regi.

4 Mangfoldet i samlivshistoriene

4.1 Samlivsstatus ved intervjuet

Selv om status ved intervjutidspunktet er lite sentralt i denne analysen, starter vi med å se hvordan Omnibusundersøkelsens respondener var fordelt med hensyn til samlivsstatus[2] da de ble intervjuet i 1997. Når hele datamaterialet betraktes samlet, utgjorde individene som levde i et ekteskap et knapt flertall (52 prosent), og de var nesten fire ganger så mange som antallet samboere, som samlet sett utgjorde 14 prosent (tabell 3.4). Nokså nøyaktig en av tre levde ikke i noe samliv, og disse finner vi først og fremst blant de yngste, men også blant de eldste respondentene.

Det var svært få samboere blant dem som var født før 1940, men også ganske små andeler (hhv. 6 og 13 prosent) i 1940- og 50-tallskullene. Felles for disse kullene, som på intervjutidspunktet var i alderen fra oppunder 40 år til oppunder 60 år, var at et klart flertall av samboerne ikke levde i sitt første samliv. Når kullene født så sent som på 1950-tallet betraktes for seg, var bare 5 prosent samboere som fremdeles levde i sitt første samliv da de ble intervjuet, mens 8 prosent var samboere som hadde ett eller flere tidligere samliv bak seg. Alt i alt var det mellom fem og seks ganger så mange gifte som samboere i denne generasjonen.

Blant respondentene født i tiåret etter var andel samboere betraktelig høyere, og utgjorde en av fire, mens de gifte utgjorde om lag halvparten. Men det er først i den yngste gruppen at samboere utgjorde et flertall av gruppen som levde i et fast parforhold, og var så mye som nesten tre ganger så mange som de gifte. Men fordi vi i denne gruppen hadde samlet hele aldersgruppen 16–27 år, utgjorde de som ikke levde i samliv hele 7 av 10, mens snaut en av fire var samboere.

Når alle kullene betraktes samlet, ser vi at menn hadde samme fordeling etter samlivsstatus som kvinnene hadde. Derimot framtrer noen klare forskjeller mellom menn og kvinner i de enkelte generasjonene. Når vi blant de yngste mennene finner langt flere utenfor samliv, og færre av både gifte og samboende enn for samme aldersgruppe av kvinner, er dette fordi samlivsstarten har vært senere blant menn enn blant kvinner. I den eldste aldersgruppen var det på den annen side over dobbelt så stor andel av kvinnene som ikke levde i samliv som det vi fant blant menn. Det framgår av tabell 3.4 at de fleste av disse kvinnene hadde ett eller flere samliv bak seg, og som oftest var de enker. Den betydelige forskjellen i kvinners og menns levealder er årsak til dette.

2. Det er informasjon fra samlivshistoriene som ligger til grunn for fordelingen i tabell 3.4. Disse opplysningene stemmer imidlertid ganske bra overens med de supplerende opplysningene som respondentene har gitt om samlivsstatus og ekteskapelig status ved intervjutidspunktet.

Tabell 3.4: Samlivsstatus ved intervjutidspunktet fordelt etter om man har levd i et tidligere samliv eller ikke. Begge kjønn, menn og kvinner. Ulike grupper av fødselskull. Omnibus 1997

Fødselsår	Alder ved intervjuet	Begge kjøn				Menn				Kvinner			
		I alt	Ikke i samliv	Samboer	Gift	I alt	Ikke i samliv	Samboer	Gift	I alt	Ikke i samliv	Samboer	Gift
Alle	**16–79+**												
I alt		100	34	14	52	100	34	14	52	100	35	14	51
Ingen tidl. samliv		72	18	8	46	76	22	8	46	70	16	8	46
Minst ett tidl. samliv1		28	16	6	6	24	12	6	6	30	19	6	5
-1929	**Over 67**												
I alt		100	41	1	58	100	26	2	72	100	56	1	43
Ingen tidl. samliv		62	6	0	56	76	6	1	69	47	6	0	41
Minst ett tidl. samliv		38	35	1	2	24	20	1	3	53	50	1	2
1930–39	**58–67**												
I alt		100	23	3	74	100	16	4	80	100	29	2	69
Ingen tidl. samliv		73	4	0	69	80	5	1	74	70	4	0	66
Minst ett tidl. samliv		27	19	3	5	20	11	3	6	30	25	2	3
1940–49	**48–57**												
I alt		100	21	6	73	100	18	8	74	100	24	4	72
Ingen tidl. samliv		72	5	1	66	71	5	1	65	73	5	1	67
Minst ett tidl. samliv		28	16	5	7	29	13	7	9	27	19	3	5
1950–59	**38–47**												
I alt		100	18	13	69	100	19	15	66	100	17	10	73
Ingen tidl. samliv		70	6	5	59	69	8	6	55	68	3	2	63
Minst ett tidl. samliv		30	12	8	10	31	11	9	11	32	14	8	10
1960–69	**28–37**												
I alt		100	26	26	48	100	30	28	42	100	23	24	53
Ingen tidl. samliv		68	13	15	40	66	15	17	34	69	11	14	44
Minst ett tidl. samliv		32	13	11	8	34	15	11	8	31	12	10	9

Tabell 3.4: Samlivsstatus ved intervjutidspunktet fordelt etter om man har levd i et tidligere samliv eller ikke. Begge kjønn, menn og kvinner. Ulike grupper av fødselskull. Omnibus 1997

Fødselsår	Alder ved intervjuet	Begge kjøn				Menn				Kvinner			
		I alt	Ikke i samliv	Samboer	Gift	I alt	Ikke i samliv	Samboer	Gift	I alt	Ikke i samliv	Samboer	Gift
1970–81	**16–27**												
I alt		100	69	23	8	100	79	18	3	100	61	28	11
Ingen tidl. samliv		87	61	19	7	92	73	16	3	83	51	22	10
Minst ett tidl. samliv		13	8	4	1	8	6	2	0	17	10	6	1

[1] Ifølge tabellen er den samlede andelen med minst ett samliv bak seg så høy som 28 prosent. Det er imidlertid de enslige som tallmessig dominerer denne gruppen (og de fleste av disse har bare ett samliv bak seg). Tallet er derfor ikke sammenliknbart med anslagene i neste avsnitt der vi ser på andelen som har erfaring fra *mer enn* ett samliv. Heller ikke utvalget fødselskull er sammenfallende i de to avsnittene.

4.2 Hvor mange har levd i flere samliv?

Hyppig skifte av samlivspartnere er et trekk ved moderne livsstil som har fått en viss utbredelse, men som langt fra er valgt av noe flertall blant den voksne befolkningen slik det av og til formidles i mediene, blant annet gjennom bruk av et begrep som «seriemonogamiet». Realiteten er at i underkant av 20 prosent av respondentene i aldersgruppen mellom 28 og 77 år, rapporterte om mer enn ett samliv da de ble intervjuet i 1997. Om lag 8,5 prosent av de intervjuede mennene og 6 prosent av kvinnene hadde ingen samlivserfaring, mens drøyt 70 prosent enten levde i sitt første samliv eller hadde ett samliv bak seg (figur 3.1). At noe færre menn enn kvinner har samlivserfaring, skyldes i første rekke at de yngste kvinnene var kommet lenger i sin familieetablering enn jevngamle menn[3].

På den annen side er det noe flere menn enn kvinner som har opplyst at de har levd i mer enn to samliv (4 mot 3 prosent). Dette er muligens uttrykk for at menn har vært raskere til å etablere nye samliv etter samlivsbrudd. Til tross for livslengden er det blant de eldste kullene forekomsten av mer enn ett samliv har vært minst. For personer født i 1920-årene, hadde bare 5 prosent av de spurte opplyst om mer enn ett samliv. Et livsløp med flere enn to samliv forekom ikke blant representantene for denne generasjonen, hvor posisjonen til det livslange ekteskapet ikke ble nevneverdig utfordret. Blant de få som har etablert seg på nytt, utgjør tidligere enker og enkemenn en mindre andel selv om det er såpass mange som har opplevd at ektefellen har falt fra (se avsnitt

3. At andel uten samlivserfaring var høyere blant menn enn blant kvinner, gjelder strengt tatt ikke bare de yngste, men alle aldersgrupper og skyldes flere forhold, blant annet at det er mannsoverskudd i den yngre del av befolkningen. Andelene uten samlivserfaring i Omnibusundersøkelsens kull fra 1920-årene var bare halvparten så store som offisielle tall for andelen som «aldri» giftet seg (fram til 40-50-års alder) i tilsvarende kull (Statistisk sentralbyrå 1978). Både lavere dødelighet blant gifte enn blant ikke-gifte og et selektivt frafall i undersøkelsen kan bidra til å forklare denne forskjellen.

3.4). Men som vi skal se, har enkene hatt lav tilbøyelighet til å innlede nye samliv.

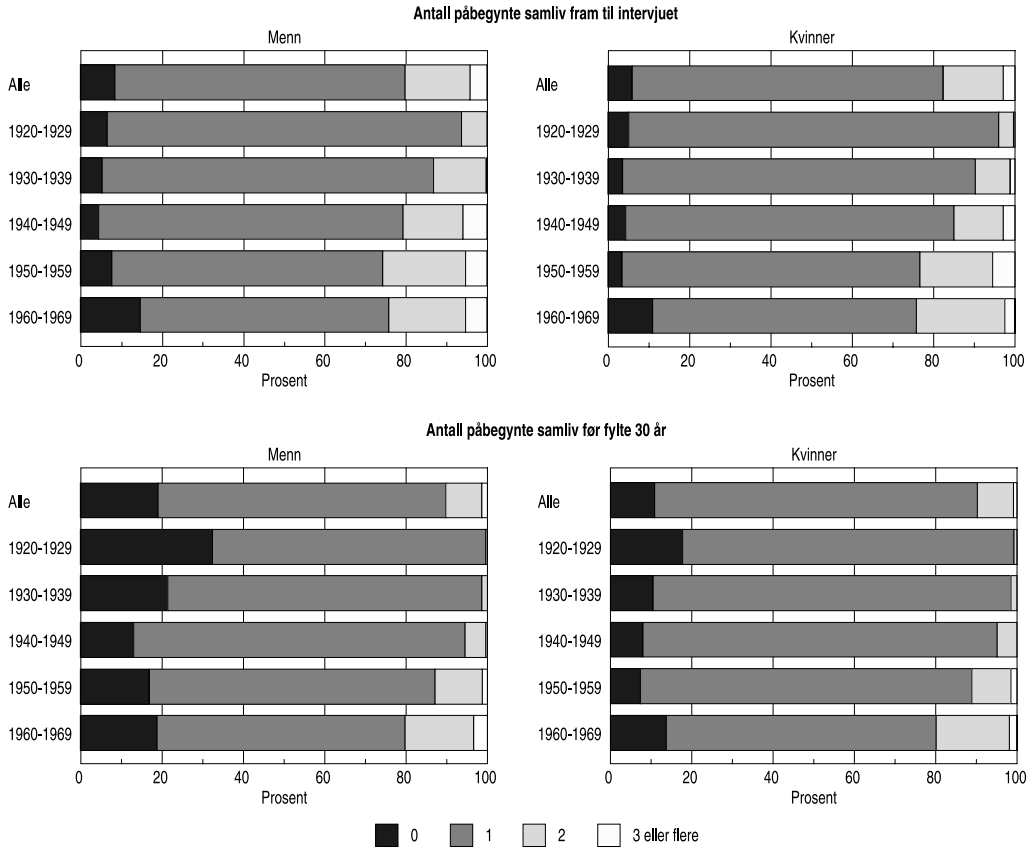

Figur 3.6 Fordeling etter hvor mange samliv respondentene har levd i. Menn og kvinner fra ulike tiårsgrupper av fødselskull 1920–69. Omnibus 1997

Kilde: Omnibusundersøkelsen 1997, Statistisk sentralbyrå

Sammenliknet med 1920-årenes kull var andelen som hadde levd i mer enn ett samliv, drøyt fordoblet blant personer født i tiåret etter, og den hadde økt til et nivå oppunder 25 prosent blant kullene født i 1950- og 60-årene. Denne økningen skyldes både at antall samboerskap hadde økt mellom disse kullene, men også at antall skilsmisser begynte å stige sterkt i 1960- og 70-årene. I generasjonen født i 1930- og 40-årene domineres andelen med mer enn ett samliv av personer som hadde startet med å gifte seg, men som senere er skilt og som så er etablert i nytt samliv. Først i 1950- og 1960-årskullene er det noe særlig innslag av samlivshistorier som har startet med et samboerskap som har gått i oppløsning uten at paret hadde vært gift.

Når bare samliv som var påbegynt før 30-årsdagen ble tatt med i en tilsvarende fordeling (nederste halvdel av figur 3.1), var andelen som hadde påbegynt annet eller senere samliv redusert til 10 prosent, som er ned mot en halvering. Blant dem som var født i 1920- og 30-årene var det nesten ingen som hadde påbegynt et samliv nummer to i så ung alder, og andelene i 1940- og 50-tallskullene som hadde vært så raskt ute med å danne nye samliv, var også nokså små (5 og 12 prosent). Derimot hadde om lag 20 prosent av dem som

var født i 1960-årene startet et nytt samliv før 30-årsdagen. Som vi vil bekrefte i et senere avsnitt (3.4), er det først blant kullene født i dette tiåret det er et større innslag av samboerskap som ikke har blitt endret til ekteskap, men som derimot har blitt oppløst. Sett på bakgrunn av den raske endringen mellom 1950- og 60-kullene, er det grunn til å anta at andelen som har levd i to eller flere samliv, vil øke betraktelig i årene framover.

4.3 Endring i valg av første samlivsform

Hvordan valg av samlivsform ved starten av det første samlivet har endret seg over tid, illustreres i tabell 3.5. Også her er det imidlertid atferden i de ulike fødselskull som gjengis, men her er de samlet i grupper på fem og fem kvinnekull og sammenliknet med tilsvarende funn fra Familie og yrke 1988. Tallene dokumenterer hvordan samboerskapet har fått økt betydning mellom de ulike generasjonene. Andelene som startet første samliv som samboere var ubetydelig for kullene født fram til rundt 1940, der bare 10 prosent hadde prøvd denne formen for samlivsstart. I kullene født rundt avslutningen av annen verdenskrig var det stadig så mye som fire av fem som gikk direkte inn i ekteskapet, mens snaut en av fem startet opp som samboere, mens bare noen få prosent manglet samlivserfaring da de ble intervjuet. Fram til kullene født to tiår senere, det vil si rundt midten av 1960-tallet, ble fordelingen av samlivsform ved start av første samliv helt snudd om, idet 70 prosent av de sistnevnte kullene startet som samboere, 20 prosent gikk direkte inn i ekteskapet, mens 10 prosent fremdeles ikke hadde startet noe samliv da de ble intervjuet som drøyt 30 år gamle i 1997.

Omnibusundersøkelsens tall for utbredelsen av samboerskapet i de ulike fødselskullene svarer ganske godt til de tilsvarende størrelsene i Familie og yrke 1988. Siden intervjuene er gjort med nesten ti års mellomrom, er imidlertid ikke alle tallene sammenliknbare. Dette gjelder særlig for kullene født på 1960-tallet, som ikke hadde kommet like langt i etablering av samliv som da de tilsvarende kullene ble intervjuet i 1997. Eksempelvis var andelen uten samlivserfaring så stor som 30 prosent for 1965-kullet i Familie og yrke 1988, mens tilsvarende andel var sunket til 10 prosent da de tilsvarende kullene ble intervjuet i 1997.

I tabellen vises ikke hvordan det gikk med det første samlivet, men som kontrast til fordelingen av samlivsform ved innledningen av det første samlivet, er de samme kullene fra Omnibus 1997 fordelt etter om de på noe tidspunkt i livsløpet hadde vært innom ekteskapet eller om de utelukkende hadde sin samlivserfaring fra ett eller flere samboerskap. Også her utgjør gruppen uten samlivserfaring en restguppe fordi hele kullet er tatt med i inndelingen. I alle kullene født fram til starten av 1950-tallet hadde mer enn 90 prosent giftet seg på ett eller annet tidspunkt før intervjuet. Dette kan ha vært direkte eller etter en samboerperiode, og det kan ha vært i første eller i et senere samliv. Felles for disse kullene var at det også ved starten av det første samlivet hadde vært et klart mindretall som valgte samboerskapet. Blant kullene født midt på 1950-tallet var fordelingen av samlivsform ved innledningen av første samliv endret mye sammenliknet med kullene født 5 år før, slik at samboerskap ble valgt av et flertall. For dem født rundt 1955, 1960 og 1965 var andelene med ekteskapserfaring i 1997 likevel så store som 84, 74 og 60 prosent. Med andre ord har er et klart flertall valgt ekteskapet etter en kortere eller lengre periode som samboere.

Tabell 3.5: Fordeling av samboere og gifte ved starten av første samliv. Fordeling av aldri gifte og gifte/før-gifte ved intervjuet. Kvinner fra ulike 5-årsgrupper av fødselskull. Omnibus 1997. Resultater fra enkeltkohorter i Familie og yrke 1988 i parentes

Fødselsår	Ikke registrert noe samliv		Andel samboere ved start første samliv		Andel som giftet seg ved start første samliv		Andel med samlivserfaring, men ikke ekteskapserfaring 1997	Andel med ekteskapserfaring 1997
-1917	10		4		85		0	90
1918–22	6		3		91		0	94
1923–27	6		1		93		0	94
1928–32	2		2		97		0	98
1933–37	4		5		92		0	96
1938–42	4		10		86		0	96
1943–47 (1945)	5	(2)	18	(17)	78	(81)	4	91
1948–52 (1950)	4	(5)	30	(34)	66	(61)	4	92
1953–57 (1955)	3	(5)	55	(55)	42	(40)	13	84
1958–62 (1960)	7	(10)	69	(67)	24	(23)	19	74
1963–67 (1965)	10	(30)	70	(63)	20	(7)	30	60
1968–72	19		73		8		52	29
1973–75	37		59		4		52	11

Andelen med samlivsstart som samboere fortsatte å øke fram til en andel på 73 prosent for kvinnene født i årene rundt 1970, men av disse var nær 20 prosent uten samlivserfaring da de ble intervjuet og bare 8 prosent hadde giftet seg ved samlivsstart. Selv blant disse hadde nær 30 prosent giftet seg innen de ble intervjuet i 1997.

4.4 Hovedmønstre i samlivshistoriene til ulike generasjoner

Mens det i de foregående avsnittene dels har vært fokusert på bestemte faser (status ved intervjuet og starten av første samliv), og dels på en oppsummering av antall samliv som Omnibusundersøkelsens respondenter har rapportert om uten at de var delt inn etter samlivsform, gir vi her en enkel oversikt over utfallet av første samliv for de ulike samlivsformene og over hvem som etablerer nye samliv. Resultatene er samlet i figurene 3.2 til 3.4. Her er det for enkelhets skyld bare kvinnene fra de samme fem tiårskullene fra figur 3.1 (født fra 1920-årene og fram til og med 1960-årene) som sammenliknes.

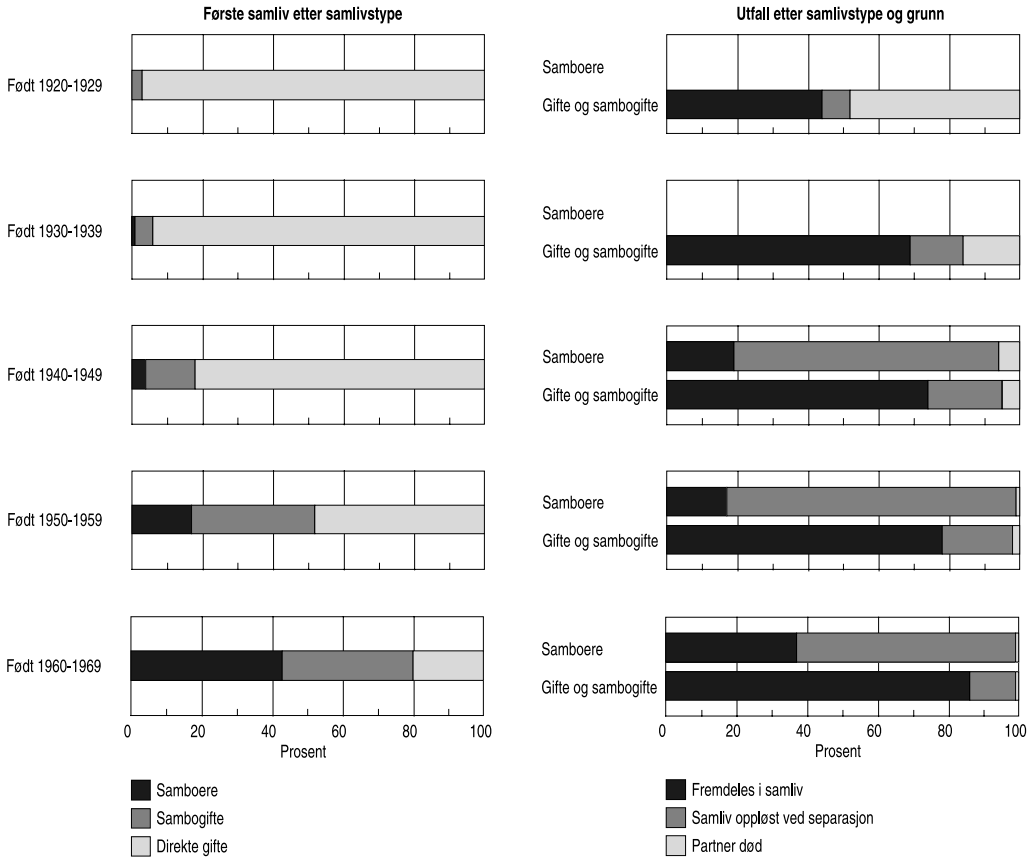

Figur 3.7 Første samliv fordelt etter samlivstype. Første samliv fordelt etter om de er oppløst eller ikke, de oppløste etter oppløsningsgrunn. Kvinner født 1920–69. Omnibus 1997

Kilde: Omnibusundersøkelsen 1997, Statistisk sentralbyrå

I samsvar med de tendensene som allerede ble beskrevet i forrige avsnitt (tabell 3.5) var det nesten ingen av kvinnene født før annen verdenskrig som forble samboere i sitt første samliv. Så å si alle giftet seg, når vi her har valgt å se bort fra de 4 og 6 prosent av disse kullene som ikke har levd i noe samliv. Av dem som giftet seg, var 44 prosent av 1920-kullenes kvinner og 69 prosent av 1930-kullenes kvinner fremdeles gift ved intervjuet. Blant kvinnene født på 1920-tallet var nær halvparten av de opprinnelig gifte (48 prosent) blitt enker, men denne andelen var naturlig nok lavere (16 prosent) blant kvinnene født 10 år senere. Andel skilte var derimot økt fra 8 til 15 prosent mellom disse fødselskullene (figur 3.2).

Oppunder halvparten av skilte kvinner født i 1930-årene og noe over en tredel av 1920-kullenes skilte kvinner hadde påbegynt nytt samliv, og selv om et flertall hadde endt opp som gift på nytt, var det nær halvparten av de skilte kvinnene født i 1930-årene som hadde startet sitt neste samliv som samboere (figur 3.3). Blant enkene i materialet er det derimot en svært liten andel som har gitt opplysninger om noe nytt samliv, nær 20 prosent av de yngste og bare 3 prosent av de eldste enkene. Når de først opplyser om et nytt samliv, hadde også om lag halvparten av disse startet som samboerskap. Det kan være grunn til å regne med en viss usikkerhet i rapporteringen av samboerskap blant eldre som har vært gift tidligere. Bortsett fra de definisjonsmessige grunnene (se

avsnitt 2.3.1), kan det også tenkes at det blant de eldste i undersøkelsen finnes en motvilje mot å gi opplysninger om forhold av så privat karakter som et uformelt samliv. I begge disse kohortgruppene er det altså de tidligere skilte som utgjør flertallet (om lag to av tre) av dem som har dannet samliv på nytt, selv om det i utgangspunktet var langt flere enker i den eldste gruppen.

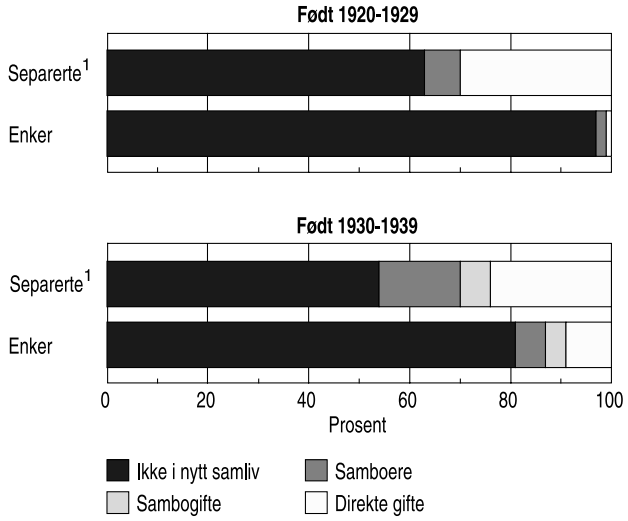

Figur 3.8 Andel som har inngått annet samliv og annet samliv fordelt etter samlivstype blant tidligere skilte kvinner og enker. Kvinner født 1920–39. Omnibus 1997

1 Med separerte menes her de som i intervjuet har oppgitt at de har flyttet fra ektefellen, som regel er de skilt.

Kilde: Omnibusundersøkelsen 1997, Statistisk årbok

For kvinner født mellom 1940- og 1960-tallet har vi allerede vært inne på den økende andelen som har startet sitt første samliv som samboere, og at det selv blant kvinnene født på 1960-tallet var et flertall som hadde giftet seg med sin første samlivspartner innen intervjuet i 1997. I 1950-tallskullene hadde to av tre og i 1940-kullene tre av fire opprinnelige samboere etter hvert giftet seg med sine samboere. Også for disse kullene har vi sett på utfallet av samlivet, og her har vi bare skilt mellom samboere på den ene siden og alle som giftet seg (enten det var i starten eller i løpet av første samliv). Når det gjelder samboerne, var så mye som henholdsvis 79, 83 og 63 prosent endt med brudd blant kvinnene født i 1940-, 1950- og 1960-årene, mens de tilsvarende frekvensene for ekteskapsoppløsning var 22, 20 og 13 prosent. Bruddhyppighetene var altså drøyt fire ganger så store for samboere. Likevel var det bare blant kvinnene født på 1960-tallet de tidligere samboende utgjorde noe klart flertall av dem som hadde opplevd et samlivsbrudd.

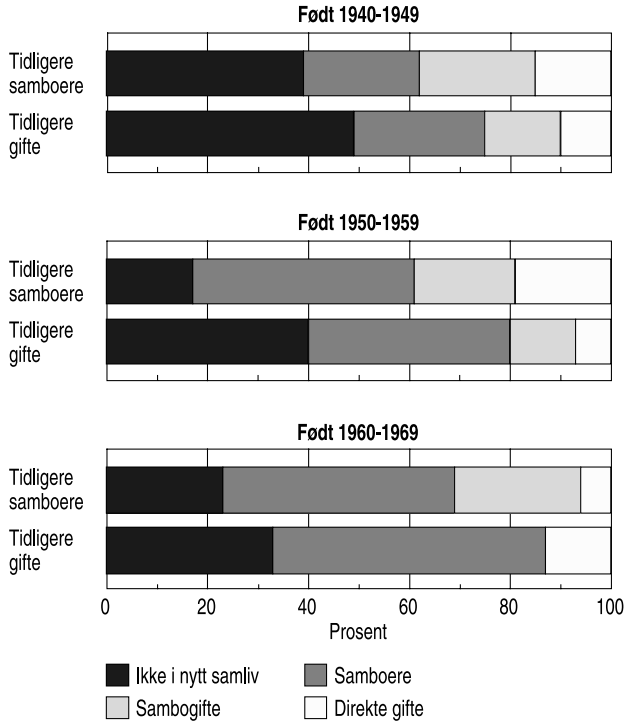

Figur 3.9 Andel som har inngått annet samliv og annet samliv fordelt etter samlivstype blant tidligere skilte kvinner og kvinner med et oppløst samboerskap bak seg. Kvinner født 1940–69. Omnibus 1997
Kilde: Omnibusundersøkelsen 1997, Statistisk årbok

Blant kvinnene født mellom 1940 og slutten av 1960-tallet var det et flertall som dannet nye samliv om de hadde et brudd bak seg (figur 3.4). Felles for dem var det også at de som hadde vært samboere i hele første samliv, hadde størst tendens til å starte et nytt parforhold (60–80 prosent), mens dette gjaldt noe mindre andeler av dem som hadde vært gift (mellom 50 og 70 prosent). Det var stort sett økende tendens til å danne nye samliv blant de yngste, og blant de yngste var det dessuten et klart flertall av samliv nummer to som var samboerskap. I kullene fra 1940-årene var andelen som giftet seg i det andre samlivet om lag en halvpart. Fordi det var relativt få som forble samboere i sitt første samliv blant dem som var født på 1940- og 50-tallet, var det først i den yngste gruppen at de tidligere samboende har vært i stort flertall (fire av fem) blant dem som innledet nytt samliv. Blant de ti år eldre kullene utgjorde de om lag en halvpart, mens det bare var en av fem av 1940-årenes fødselskull som hadde denne bakgrunnen da de innledet sitt annet samliv.

4.5 Fødslenes plassering i familiedanningen

Også fødslenes plassering i familiedanningsprosessen har vært gjenstand for svært raske endringer fra eldre til yngre generasjoner av kvinner. Som i forrige avsnitt er det tiårsgrupper av kvinner som er studert, men her gjelder det bare de tre gruppene født i perioden 1940–1969, og det er status ved første og annen fødsel som er studert blant kvinner som har fått minst ett eller minst to barn.

Tabell 3.6: Kvinner født 1940–1969 fordelt etter om de har fått sitt første eller annet barn og etter samlivsstatus ved første og annet barns fødsel. Omnibus 1997

Paritet Fødselsår	Andel som ikke har fått første eller annet barn	Samlet andel som har fått første eller annet barn	Barnet født av kvinne uten samlivserfaring	Barnet født før første samliv	Barnet født i første samliv av samboende kvinne	Barnet født i første samliv av gift kvinne	Barnet født etter første samliv
Første barn							
1940–49	9	91	1	7	3	77	3
1950–59	9	91	1	9	11	63	7
1960–69	25	75	3	5	23	31	13
Annet barn							
1940–49	20	80	0	2	1	73	4
1950–59	21	79	1	1	3	64	10
1960–69	47	53	1	1	8	34	9

Tabell 3.6 viser at andel kvinner som fikk barn som samboere i første samliv lenge var nokså lav, særlig for annet barn, men også for første barn. Først for kvinnene født på 1960-tallet var det noe dominerende innslag av samboende mødre. Når vi trekker dem som ikke har fått sitt første eller annet barn ut fra fordelingen, blir det stående igjen at langt under halvparten av disse kullenes førstegangsfødende var gift og levde i sitt første samliv, mens godt over halvparten av disse kullenes annengangsfødende hadde denne samlivsstatus. Dette harmonerer noenlunde med at andelen utenomekteskapelige fødsler har steget til om lag halvparten av fødslene midt på 1990-tallet.

I tabell 3.6 ser vi at andelen kvinner som har fått barn uten noen gang å ha levd i noe samliv er lav i alle kvinnegenerasjonene. Derimot er det ikke helt uvesentlige andeler som har fått sitt første barn før tidspunktet de har oppgitt å ha påbegynt sitt første samliv. Bak disse anslagene, som er noe høyere enn mer offisielle anslag for helt enslige mødre, kan det både være unøyaktighet i tidfestingen av samlivet, samt noen som i realiteten har startet samlivet nokså raskt etter fødselen.

En svakhet ved fordelingen i tabell 3.6 er andelen som har fått første (eller annet) barn etter første samliv ikke er delt inn etter samlivsstatus. Disse første- og annengangsfødslene (som gjelder 3–13 prosent av kvinnekullene) har til dels inntruffet mens kvinnene har vært gift, samboere og enslige.

5 Start av første samliv

5.1 Endringer i alder ved samlivsstart

Alderen da halvparten av et fødselskull hadde påbegynt det første samlivet (medianalderen) var gått ned med flere år mellom de eldste og yngste generasjonene som ble intervjuet i Omnibusundersøkelsen 1997. Mens kvinner født mellom 1920 og 1930 ble hele 26 år før den første halvparten hadde påbegynt noe samliv, har medianalderen for samlivsstart vært 21–22 år blant kvinner født fra og med 1950 (figur 3.5). I tråd med at menn i tradisjonelt har vært

et par år eldre enn sine partnere ved giftermålet, har medianalderen for menns samlivsstart sunket fra 28 år for kullene født i 1920-årene og ned mot 23 år for etterkrigskullene. Nedgangen kommer av at giftermålsalderen stadig ble lavere fram mot 1970, noe som er registrert i mange land og ofte forklart med at velstandsøkningen etter annen verdenskrig gjorde det lettere for unge mennesker å etablere familie enn det var for dem som var unge under mellomkrigstidens økonomiske depresjon.

Også alderen da første firedel (eller første kvartil) hadde innledet første samliv var gått raskt ned fra de eldre til de middelaldrende mennene i undersøkelsen, og var nokså uendret blant dem født i tiårene etter annen verdenskrig. Nedgangen i første kvartilalder var ikke like tydelig blant de eldste kvinnene. For både menn og kvinner kan det se ut til å ha vært en forbigående økning for etterkrigskohortene i alderen da tredje kvartil hadde dannet samliv, og dette kunne være tegn på en viss økning i andelen som ikke etablerte samliv, men skyldes trolig en liten økning i andel som startet sitt første samliv sent.

At gjennomsnittlig giftermålsalder har økt med flere år for kullene født etter 1950, er kjent fra befolkningsstatistikk. Den økende andel av disse kullene som velger samboerskapet, har kompensert for denne betydelige utsettelsen fordi inngåelse av samboerskap skjer noe tidligere i livet enn giftermålene blant dagens unge. Sagt med andre ord utsetter dagens unge ekteskapet i forhold til dem som var født 20–25 år tidligere, men de utsetter ikke samlivet. De velger, som vist, samboerskapet som en første fase av samlivet i stor grad.

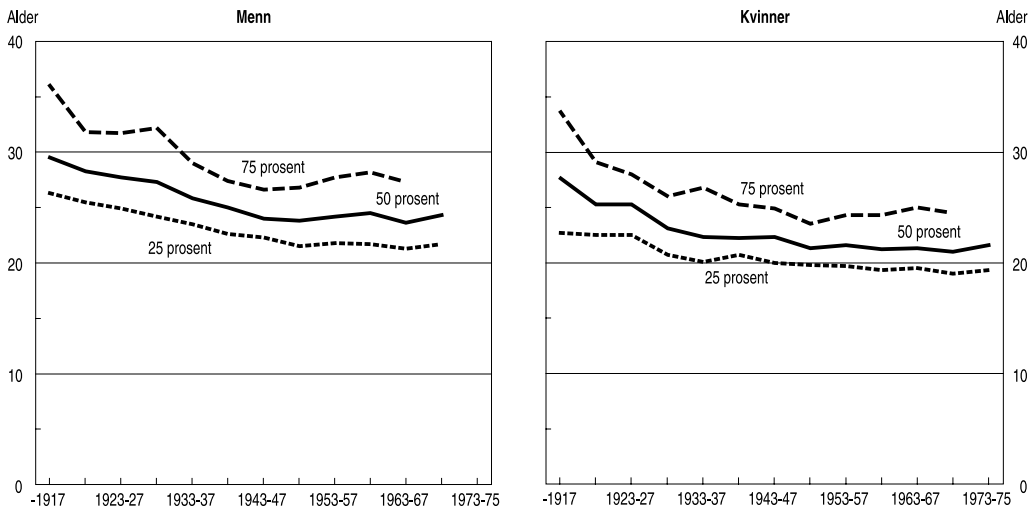

Figur 3.10 Kvartilaldre for start av første samliv etter fødselsår. Menn og kvinner. Omnibus 1997
Kilde: Omnibusundersøkelsen 1997, Statistisk sentralbyrå

Om det alt i alt har vært en tendens til å starte første samliv stadig tidligere for dem som ble født utover 1950- og 1960-tallet, slik at tilbøyeligheten til å danne samboerskap mer enn kompenserer for de utsatte ekteskapene, kommer ikke fram ved studiene av Omnibusundersøkelsen opplysninger. Dette er

imidlertid ikke helt i overensstemmelse med resultatene fra analysen av Familie og yrke 1988, der det ble påvist en klart høyere tilbøyelighet til å starte samliv tidlig blant dem som tilhørte 1960-kullet sammenliknet med kullet født i 1945 (Blom 1994b). De små svingningene i første kvartilalder og medianalder for de yngste 5-årsgruppene hvor det er mulig å observere disse størrelsene, kan vi likevel ikke tolke som annet enn tilfeldige avvik fra et fra et stabilt nivå.

For å utelukke at det var noen systematisk trend i retning av framskynding eller utsettelse av samlivsstart blant de aller yngste, ble det utført beregninger med hasardratemodeller (av den typen som det er gjengitt resultater fra i tabell 3.7). Vi så da på tilbøyelighet til samlivsinngåelse, målt ved relative intensiteter for de ulike gruppene av kull født etter 1950, og testet om det var noe signifikant forskjell fra kull til kull (egentlig mellom 5-årsgrupper). Med en slik framgangsmåte var vi heller ikke begrenset av milepæler som at halvparten eller en firedel av kullene skulle ha gjennomført hendelsen. Resultatene av dette er ikke vist, først og fremst fordi det med ett eneste unntak ikke var noen tegn til signifikante forskjeller i tilbøyelighet til samlivsinngåelse mellom gruppene født etter 1950. Bare for gutter født rundt 1980 er det påvist mindre tendens til å starte samliv enn hva det var blant forgjengerne da de var på samme alder. At gutter i 16–19-årsalderen innleder faste samliv, er uansett relativt sjeldent.

5.2 Personkjennetegn som påvirker samlivsinngåelse

I studiet av samlivsinngåelse er det ikke bare endringene i alder ved samlivsstart og fordelingen i valg av samlivsform som er studert, men også hvilke kjennetegn ved personene som påvirker tilbøyeligheten til å gå inn i samliv. I tabell 3.7 gjengis noen estimater fra tre ulike testede modeller. I den første ser vi på all inngåelse av første samliv, mens der er ekteskapsinngåelse som er den studerte begivenhet i modell 2 og start av samboerskap som er begivenheten i modell 3. Alle tre modeller har felles sett av bakgrunnsvariabler og samme tidsakse, og det er gjort separate beregninger for menn og kvinner. For hver verdi av variablene er risikoen for å gjennomføre begivenheten (det vil si påbegynne første samliv, ekteskap eller samboerskap) angitt relativt til en referansegruppe, hvor verdien er satt lik 1. For eksempel framgår det da i tabellens første kolonne at for menn født i årene 1928–32 var tilbøyeligheten til å danne samliv i gjennomsnitt 73 prosent av tilbøyeligheten blant menn født i årene 1943–47, gitt at alder og andre egenskaper var like. Signifikansnivået[4] angis her for variabelen samlet, og uttrykker da hvorvidt det forekommer signifikante forskjell mellom noen av gruppene variabelen er inndelt i, men ikke hvilke grupper som er signifikant forskjellige når det er mer enn to verdier pr. variabel.

Når det gjelder samlivsinngåelse generelt, har vi allerede vært inne på (avsnitt 4.1) at det ikke er påvist signifikante forskjeller mellom kullene fra 1950- og 1960-tallet. Når alle femårsgruppene født rundt 1930 og senere er med, bidrar endringene mellom 1930- og 1950-tallskullene til at det er signifikante forskjeller mellom kohortene både blant kvinner og menn. Når det gjelder ekteskapsinngåelse, er den økte intensiteten fram til 1945-kohorten

4. Signifikansnivåene er definert slik: ***: $p < 0{,}001$ ** : $0{,}001 <= p < 0{,}01$ * : $0{,}01 <= p < 0{,}05$ (*) : $0{,}05 <= p < 0{,}1$

naturlig nok lik den som gjaldt all samlivsinngåelse (siden dette nesten utelukkende var giftermål).

Tabell 3.7: Relativ risiko for start av første samliv, ekteskapsinngåelse og start av samboerskap

Variabel Verdi	Modell 1 All samlivsinngåelse		Modell 2 Ekteskapsinngåelse		Modell 3 Start samboerskap	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
Fødselsår	***	***	***	***	***	***
1928–32	0,73	0,87	0,79	0,93	0,27	0,09
1933–37	0,82	0,87	0,90	0,98	0,59	0,18
1938–42	0,88	0,93	0,90	1,00	0,70	0,50
1943–47	1	1	1	1	1	1
1948–52	1,04	1,17	0,77	0,99	2,05	2,12
1953–57	0,99	1,23	0,46	0,69	2,89	3,86
1958–62	0,99	1,22	0,32	0,42	3,22	4,81
1963–67	1,13	1,16	0,25	0,32	4,10	5,05
1968–72	1,02	1,36	0,15	0,17	3,90	6,69
1973–77	0,93	1,28	0,08	0,11	3,63	5,99
1978–81	0,25	1,20	-	-	0,92	5,47
Bostedets strøkstype	*	***		**		**
Spredtbygd	0,86	0,89	0,87	0,84	0,86	0,93
Mellomstor by/tettsted	1	1	1	1	1	1
Storby	0,90	0,76	0,85	0,76	0,95	0,77
Bostedslandsdel			***	***	***	***
Østlandet	1	1	1	1	1	1
Sør-/Vestlandet	0,90	0,99	1,11	1,26	0,73	0,80
Trøndelag/Nord-Norge	0,92	1,01	0,73	0,82	1,08	1,31
Sosioøkonomisk status	***				***	*
Arbeider	1,02	0,99	1,04	0,99	1,06	1,08
Funksjonær	1	1	1	1	1	1
Selvstendig	0,93	1,09	0,91	0,96	1,01	1,28
Annet	0,67	0,96	0,82	1,08	0,55	0,87
Religiøst aktiv		**	***	*	***	***
Ja	1	1	1	1	1	1
Nei	1,11	1,25	0,59	0,79	3,19	3,74
Utdanning	(*)	***		**	**	***

Tabell 3.7: Relativ risiko for start av første samliv, ekteskapsinngåelse og start av samboerskap

Variabel Verdi	Modell 1 All samlivsinngåelse		Modell 2 Ekteskapsinngåelse		Modell 3 Start samboerskap	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
Grunnskole	0,99	1,09	0,91	1,02	1,17	1,32
Videregående skole	1	1	1	1	1	1
Høyskole/Universitet	0,87	0,74	1,00	0,77	0,80	0,73
Gravid/barn ved samlivsstart	***	***	***	***	***	***
Nei	1	1	1	1	1	1
Gravid	15,33	14,59	28,50	26,58	3,67	3,32
Barn	2,53	1,55	1,99	1,99	1,48	1,70
Alder	***	***	***	***	***	***
16–17 år	0,08	0,18	0,04	0,17	0,10	0,20
18–19 “	0,44	0,63	0,38	0,56	0,46	0,72
20–21 “	1	1	1	1	1	1
22–23 “	1,67	1,17	1,49	1,26	1,75	1,13
24–25 “	1,93	1,03	2,01	1,17	1,82	0,89
26–27 “	2,18	1,06	2,20	1,11	2,10	1,03
28–29 “	1,63	0,86	1,60	0,93	1,63	0,84
30–31 “	1,20	0,61	1,16	0,68	1,21	0,57

Fram til kohortene født på midten av 1970-tallet sank tilbøyeligheten til å gifte seg til et nivå på om lag 10 prosent av nivået for 1945-kohorten. Tilbøyeligheten til inngåelse av samboerskap økte på sin side til 4–6 ganger så stor intensitet blant kullene født på midten av 1970-tallet sammenliknet med kullene født midt i 1940-årene. Også fra kullene født rundt 1930 til kullene født rundt 1945 er det estimert en mangedobling av risikoen for å gå inn i samboerskap. Endringene mellom fødselskullene er naturlig nok signifikante på høyt nivå, og uttrykker de samme endringene som i tidligere avsnitt ble illustrert ved store forskyvninger i den prosentvise fordeling av samlivsform ved samlivsinngåelse i de ulike generasjonene.

Tilbøyeligheten til å starte samliv og til å inngå ekteskap eller samboerskap følger til en viss grad geografiske skillelinjer. Både de som var bosatt i spredtbygde strøk og de som var bosatt i de største byer og tettsteder i landet har hatt noe lavere tilbøyelighet til start av samliv, ekteskap eller samboerskap enn dem som var bosatt i mellomstore byer og tettsteder. Effekten var noenlunde sammenfallende for de tre kategoriene, og den var sterkere for kvinner enn for menn.

Sammenhengen mellom hvilken landsdel man bodde i (ved intervjuet) og tilbøyeligheten til å starte samliv var ikke signifikant når begge typer samliv betraktes samlet, men derimot var det både for kvinner og menn en klar sammenheng mellom bostedslandsdel og valg av samlivsform. De som var bosatt i «Bibelbeltet», som med vår inndeling strekker seg fra Sørlandet til Nordvestlandet, hadde høyest tilbøyelighet til giftermål, mens samboerskapet var

underrepresentert i denne regionen sammenliknet med Østlandet. Forholdet er omvendt i Trøndelag og Nord-Norge der giftermålstilbøyeligheten var klart lavere enn på Østlandet, mens den for samboerskap lå noe over nivået på Østlandet. Disse resultatene er i overensstemmelse med funn fra Familie- og yrkesundersøkelsen (Blom 1994a) og harmonerer med at tradisjonelle familieverdier dyrkes mest trofast på Sør- og Vestlandet.

Sosioøkonomisk status har hatt størst betydning for menns samlivsetablering, både for samboerskap og alt samliv under ett. Personer uten arbeidslivstilknytning (gruppen «annet», som omfatter studenter m.m.) hadde hatt signifikant lavere tilbøyelighet til å etablere samliv enn arbeidere, funksjonærer og selvstendige, som på sin side har små forskjeller seg imellom. Sosioøkonomisk status var imidlertid registrert ved intervjutidspunktet og har dermed klare svakheter som bakgrunnsvariabel for å forklare samlivsstart, som har foregått langt tilbake i tid, særlig for de eldste som ble intervjuet.

Religiøs aktivitet er også registrert på intervjutidspunktet, men anses å være et tilstrekkelig stabilt kjennetegn til å kunne «forklare» hendelser tilbake i tid. Det er klare sammenhenger mellom religiøs aktivitet og valg av samlivsform. Når start av samboerskap studeres separat, ser vi at tilbøyeligheten til å gå inn i dette var 3–4 ganger så stor blant ikke-religiøse som blant de religiøst aktive. Når det gjelder inngåelse av ekteskap, var det omvendt, idet de ikke-religiøse hadde 20–40 prosent mindre tilbøyelighet enn de religiøst aktive hadde. Når samlivsinngåelse betraktes samlet, er det derimot mindre forskjeller på de to gruppene, og særlig blant menn. Akkurat som for betydningen av bostedslandsdel ser det ut til at effekten på ekteskapsstart og start av samboerskap nøytraliserer hverandre når begge hendelser tas inn i beregningen. Det er ikke først og fremst i tilbøyelighet til pardannelse de to gruppene er forskjellige – men i valg av samlivsform. Blant ikke-religiøse kvinner er det imidlertid signifikant høyere tilbøyelighet til å starte samliv enn blant de religiøse – også når begge samlivsformer betraktes under ett.

Heller ikke utdanningsvariabelen er helt ideell som bakgrunnsvariabel i disse beregningene, da utdanningsnivået bare er registrert ved intervjuet og vi ikke kjenner utdanningsnivået ved start av samlivet. Slik det er målt her, ser kvinners samlivsstart imidlertid ut til å være noe mer påvirket av utdanningsnivå enn menns samlivsstart, og det er de lavest utdannede som i sterkest grad etablerer seg i samliv. Effektene er relativt små, unntatt for kvinners start av samboerskap.

Atskillig mer slående enn av de andre variablene som er testet her, er effekten av den dynamiske variabelen som angir status ved samlivsstart med hensyn til graviditet eller allerede å ha et barn fra før idet samlivet startet. At graviditet i særlig grad har påskyndet giftermål, er kjent fra tidligere, da en stor andel av de unge brudene på 1960- og 70-tallet var gravide (Blom, Noack og Østby 1993). Å ha barn fra før øker risiko for start av samboerskap eller ekteskap 1,5–2 ganger for alle de tre studerte begivenhetene.

Tabell 3.7 viser også hvordan tilbøyeligheten til samlivsinngåelse varierer med alder. For kvinner er det høyest intensitet i 22–23-årsalderen, mens mennene har sitt høyeste nivå først 26–27 årsalderen. Dette gjelder samlivene samlet og begge samlivsformene enkeltvis. (Her gir det ingen mening i å sammenlikne mennenes og kvinnenes verdier, da samme alder er brukt som referanse.)

I tabell 3.8 er det vist resultater fra et sett beregninger med en noe annen tilnærmingsmåte. Estimeringsmetoden er logistisk regresjon, og de relative størrelsene i tabellen uttrykker i ulike grupper sannsynlighet for å ha valgt

samboerskap framfor ekteskap gitt at et samliv er påbegynt. Mens vi tidligere (tabell 3.7) så på alle giftermål i første samliv – både de direkte giftermålene og de som fulgte en samboerperiode – er det bare de førstnevnte som tas i betraktning her. Også her er det er gitt resultater for tre ulike modeller, og for hver av disse er det gjort separate beregninger for menn og kvinner. Den første modellen gjelder valg av samlivsform ved samlivets begynnelse, mens den andre gjelder samlivsform ved første barns fødsel, og av den grunn bare representerer den andelen av respondentene som har fått barn og dessuten har fått sitt første barn i det første samlivet de levde i. Den tredje modellen gjelder samlivsform ved annet barns fødsel, og omfatter bare personer som har fått et barn nummer to i første samliv.

Det harmonerer godt med resultatene fra intensitetsregresjonene (i tabell 3.7) at de ulike fødselskullene avviker svært mye fra hverandre når det gjelder preferanse for samboerskap og ekteskap og at variasjonen er noe mer moderat for enkelte av de andre variablene. Utenom fødselsår er det religiøsitet som gir stort utslag, og dette stemmer overens med at de ikke-religiøse hadde betydelig høyere risiko for start av samboerskap når denne samlivsformen ble studert separat (tabell 3.7, siste kolonne). Også bostedslandsdel og graviditet eller barn ved samlivsstart har effekter på valg av samlivsform som harmonerer med forrige tilnærming. Aldersmønsteret er imidlertid et annet når giftermålene blant samboerpar ikke regnes med. Det kan se ut til at de som ventet lenge med å gå inn i noe samliv, i stor grad har valgt samboerskapet.

Når vi betrakter valg av samboerskapet som ramme ved første og annet barns fødsel (modell 2 og 3 tabell 3.8), finner vi enda større forskjeller mellom de studerte fødselskullene enn når vi betrakter valg av samlivsform ved starten av samlivet. Dette er fordi det selv blant de eldste som er tatt med her (født rundt midten av 1940-tallet), var et ikke ubetydelig innslag av samboere ved samlivsstart (noe under 20 prosent av kvinnene). Innslaget av samboende mødre har imidlertid vært ubetydelig i denne generasjonen, mens det blant 1960-tallskullene er dominerende samlivsform blant førstegangsmødre, slik vi har sett det tidligere (tabell 3.6).

Religiøsitet betyr ikke mer for valg av samlivsform ved barnas fødsel enn for samlivsform ved starttidspunktet. Dette kan tyde på at selv om de religiøst aktive i betydelig større grad enn andre grupper er avvisende til å velge samboerskapet, har ikke religiøse samboere hatt noe klart større tendens til å gifte seg før de får barn enn det som har vært vanlig i andre grupper. Det er ellers de som er godt voksne ved starten av samlivet som i størst grad foretrekker samboerskap som ramme for barnefødsler. Dette harmonerer med at disse også utsetter giftermål lengst når de først er blitt samboere, slik vi skal se senere.

Tabell 3.8: Parameterestimater fra logistisk regresjon for valg av samboerskap relativt til ekteskap ved inngåelse av første samliv, ved fødselen til første felles barn og ved fødselen til andre felles barn

Variabel Verdi	Modell 1Ved inngåelse første samliv		Modell 2Ved første felles barns fødsel		Modell 3 Ved andre felles barns fødsel	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
Fødselsår						
1943–47	1	1	1	1	1	1
1948–52	2,51***	2,45***	3,24**	1,84	2,62	4,72(*)
1953–57	6,52***	7,17***	9,88***	5,35***	8,32***	7,60***
1958–62	11,44***	15,51***	18,05***	11,60***	15,18***	29,70***
1963–67	21,77***	18,39***	48,44***	25,98***	41,26***	43,69***
1968–72	31,45***	57,42***	78,13***	83,53***	49,79***	176,30***
Bostedets strøkstype						
Spredtbygd	1,16	1,08	1,12	0,82	1,42	1,16
Mellomstor by/tettsted	1	1	1	1	1	1
Storby	1,32	1,08	1,36	0,78	2,68***	2,37***
Bostedslandsdel						
Østlandet	1	1	1	1	1	1
Sør-/Vestlandet	0,51***	0,48***	0,60**	0,60**	0,83	0,73
Trøndelag./Nord-Norge	1,51*	1,64**	2,67***	2,94***	2,90***	2,72***
Religiøst aktiv						
Ja	1	1	1	1	1	1
Nei	12,20***	9,95***	7,82***	8,09***	12,46*	3,12
Alder samlivsstart						
< 20 (22) år	0,90	1,53*	0,95	1,40(*)	1,20	1,02
20–21 (22–23) år	1	1	1	1	1	1
22–23 (24–25) “	0,77	1,24	0,79	1,10	0,82	1,28
24–25 (26–27) “	1,05	1,29	0,78	1,79(*)	0,87	2,01(*)
26 + (28 +) år	1,40	2,84***	2,38***	3,69***	3,68***	2,85*
Gravid/Barn ved samlivsstart						
Nei	1	1				
Gravid	0,13***	0,09***				
Barn	0,40***	0,80				

Tabell 3.8: Parameterestimater fra logistisk regresjon for valg av samboerskap relativt til ekteskap ved inngåelse av første samliv, ved fødselen til første felles barn og ved fødselen til andre felles barn

Variabel Verdi	Modell 1Ved inngåelse første samliv		Modell 2Ved første felles barns fødsel		Modell 3 Ved andre felles barns fødsel	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
Utdanning						
Grunnskole	1,51(*)	1,02	1,58(*)	1,01	1,55(*)	1,01
Videregående skole	1	1	1	1	1	1
Høyskole/Universitet	1,20	1,05	0,81	0,98	0,76	1,05
Sosioøkonomisk status						
Arbeider	0,98	0,99	1,30	1,14	0,87	1,59
Funksjonær	1	1	1	1	1	1
Selvstendig	1,03	1,43	0,98	1,58	0,88	0,59
Annet	1,33	0,70	1,62	0,77	1,63	0,65

6 Giftermål blant samboere

6.1 Hvor lenge varte perioden som samboer?

I forrige avsnitt så vi hvor sterkt giftermålstilbøyeligheten avtok i form av synkende relativ risiko for giftermål blant de ulike generasjonene. Men hvor lang tid samboerperiodene har vart, er det så langt ikke gitt noe mål for. Her (tabell 3.9) ser vi hvor lenge samboerskapet varte for dem som giftet seg, for dem som oppløste parforholdet og for dem som fremdeles var samboere da de ble intervjuet.

Av de bestående samboerskapene er det naturlig nok størst innslag av langvarige samboerskap, men selv om andelene med samboerskap over 6 år er stort her (66 prosent), gjelder det få personer fordi det bare er et beskjedent mindretall (under 10 prosent for 1940- og 1950-tallskullene og noe over 20 prosent for 1960-tallskullene) som har forblitt samboere i sitt første samliv helt fram til de ble intervjuet i 1997. Blant dem som giftet seg, skjedde giftermålet på den annen side etter ett år eller mindre for 40 prosent når vi ser på 1940-tallskullene og for nesten 30 prosent i 1950-tallskullene, mens de fleste var gift etter tre år i samboerskap. Blant kullene født i 1960-årene er det derimot en tendens til å ha levd noe lenger i samboerskapet også blant dem som har giftet seg. Den synkende giftermålstilbøyeligheten kommer altså ikke bare av at færre velger giftermålet, men også at de venter noe lenger enn de ti år eldre samboerne.

Dermed kan vi ikke fastslå så sikkert hvor betydelig andelen som helt avviser ekteskapet vil bli for de unge kullene. Når det gjelder oppløste samboerforhold, har disse oftest vart 2–3 år, mens om lag ett av fire har vart i 4–6 år.

Tabell 3.9: Fordeling av opprinnelige samboere i første samliv etter hvor lenge samboerskapet har vart. Separate fordelinger etter utfallet av samboerskapet. Menn og kvinner født 1940–69. Omnibus 1997

Fødselsår Utfall	< 1 år	2–3 år	4–6 år	7–10 år	> 10 år	Alle	Andel av samboerskap
Alle (1940–69)							
Bestod ved intervjuet	3	11	20	29	37	100	15
Giftet seg	25	44	21	7	3	100	54
Oppløst	16	42	25	11	6	100	31
1940–49							
Bestod ved intervjuet	0	0	0	13	87	100	4
Giftet seg	41	45	9	2	3	100	75
Oppløst	12	31	26	10	21	100	21
1950–59							
Bestod ved intervjuet	2	6	8	11	73	100	9
Giftet seg	28	46	17	6	3	100	64
Oppløst	15	41	25	11	8	100	27
1960–69							
Bestod ved intervjuet	4	13	24	34	25	100	21
Giftet seg	15	41	30	11	3	100	42
Oppløst	18	44	25	11	2	100	37

6.2 Hvilke grupper blant samboerne gifter seg raskt?

I tabell 3.5 (siste kolonne) er det vist i hvor stor grad fødselskullene som i første omgang har foretrukket samboerskapet, senere er registrert som gift. Andelen som har giftet seg, har imidlertid vært sterkt avtagende blant kullene født utover 1960-tallet. Også når det samtidig kontrolleres for en rekke andre variabler i en multivariat regresjonsanalyse (som vist i tabell 3.10) er det en sterk nedgang i tilbøyeligheten til at samboere gifter seg. I regresjonsmodellen er det giftermål i første samliv som er studert, mens alle eventuelle giftermål ble registrert i oversikten i tabell 3.5. Den avtagende tilbøyeligheten er signifikant for både menn og kvinner. Selv om det selvsagt er en større andel av samboerparene fra 1940-tallskullene og 1950-tallskullene som hadde giftet seg – fordi de rett og slett var eldre ved intervjuet og dermed hadde hatt lengre tid å gjøre det på – er ikke dette hele forklaringen.

Slik beregningen er foretatt, er hovedpoenget i tolkningen at 1940- og 50-tallskullene gikk raskere over fra samboerskap til ekteskap enn senere kull har gjort slik fordelingen i tabell 3.9 også viste. Fra 1945-kullet til 1960-kullet var giftermålstilbøyeligheten blant samboere sunket til mellom halvparten og to tredjedeler – og fram til 1970-kullet til en femdel.

Det er personer i spredtbygd strøk som har hatt størst giftermålstilbøyelighet, og de som bor i storbyene som har hatt den laveste. Denne effekten har vært sterkest blant kvinner. Når det gjelder samboeres giftermålstilbøye-

lighet, er det Nord-Norge og Trøndelag som har hatt mest avvikende verdier sammenliknet med resten av landet – i retning av lavere nivå. Betydningen av landsdel er imidlertid ikke så stor, og dette gjør seg i enda sterkere grad gjeldende for sosioøkonomis status. At de religiøst aktive samboerne har hatt noe større tendens til å gifte seg enn de ikke-religiøse, er ikke overraskende. Snarere er det uventet at denne variabelen ikke har signifikant forklaringskraft for overgangen mellom samboerskap og ekteskap.

Alder ved start av samboerskapet har derimot signifikant effekt på giftermålshyppigheten – idet det er gruppen som startet samboerskap sent som har lavest tendens til å gå videre i retning av ekteskap. Det er litt uklart hvilken virkning graviditet ved starten av samboerskapet har hatt for tilbøyeligheten til ekteskapsinngåelse. Utdanningseffektene er også litt uklare, da forskjellene i risiko ikke har vist seg å være signifikant. For menn kan det likevel se ut til å være stigende giftermålstilbøyelighet med økende utdanning. Å ha barn ved starten av samboerskapet ga høyere intensiteter for overgang til ekteskap, mens det derimot er samboerpar med mer enn ett barn som er minst tilbøyelige til å gifte seg om alle andre faktorer er like.

Tabell 3.10: Relativ risiko for giftermål blant samboende. Menn og kvinner. Omnibus 1997

Variabel Verdi	Modellestimater	
	Menn	Kvinner
Fødselsår	***	***
1943–47	1	1
1948–52	0,97	1,22
1953–57	0,74	0,79
1958–62	0,66	0,48
1963–67	0,34	0,39
1968–72	0,20	0,19
1973–77	0,04	0,12
Bostedets strøkstype	*	***
Spredtbygd	1,19	1,19
Mellomstor, liten by/tettsted	1	1
Storby	0,75	0,70
Bostedslandsdel	(*)	*
Østlandet	1	1
Sør-/Vestlandet	1,09	1,05
Trøndelag/Nord-Norge	0,81	0,75

Tabell 3.10: Relativ risiko for giftermål blant samboende. Menn og kvinner. Omnibus 1997

Variabel Verdi	Modellestimater	
	Menn	Kvinner
Religiøst aktiv		
Ja	1	1
Nei	0,62	0,80
Alder ved samlivsstart	(*)	*
< 22 år (20)	0,95	1,02
22–24 år (20–22)	1	1
25 år + (23 +)	0,76	0,75
Gravid/barn ved samlivsstart	(*)	
Nei	1	1
Gravid	1,05	1,26
Barn	2,01	1,36
Barnetall, yngste barns alder	*	***
Barnløs	1,51	3,56
1, <3 år	2,10	4,26
1, 3 år eller eldre	1,10	1,73
2 + , yngste <3 år	0,46	2,18
2 +, yngste 3 år eller eldre	1	1
Utdanningsnivå		
Grunnskole	0,79	0,86
Videregående skole	1	1
Høyskole/Universitet	1,34	0,91
Sosioøkonomisk status		
Arbeider	0,94	0,85
Funksjonær	1	1
Selvstendig	1,06	0,78
Annet	0,79	1,11

7 Oppløsning av samliv

7.1 Samboerskap er lite stabile

Allerede i et innledende avsnitt (3.4) så vi eksempler på hvor hyppig samboerskap var blitt oppløst sammenliknet med ekteskap (i størrelsesorden 4–5

ganger). Dette kom fram ved en foreløpig og nokså grov tilnærming der vi så bort fra samboerskap som hadde endt med giftermål, og heller ikke tok hensyn til hvor lang tid de enkelte samliv hadde vart fram til bruddet. I dette kapitlet gis en samlet oversikt over funnene som gjelder oppløsning av samboerskap og ekteskap fra sammenliknbare beregninger med hasardratemodeller på de to datasettene fra Omnibus 1997 og Familie og yrke 1988. Det er oppløsning av første samliv som er studert, og i modellene er samlivsform (samboerskap eller ekteskap) definert som tidsvarierende kovariat, som innebærer at materialet ikke er delt inn i to helt adskilte persongrupper (gifte og samboere), men at samboere som har giftet seg med partneren, bidrar til estimeringen av oppløsningsrisiko både for samboerskap og ekteskap

Størrelsen som benyttes i sammenlikningen av de to samlivsformene, er risiko for oppløsning av samboerskap relativt til risiko for oppløsning av ekteskap (som da er referansekategori med verdi lik 1). I tabell 3.11 er denne størrelsen angitt for et sett modellberegninger som inkluderer begge datasett, beregninger for hvert kjønn separat eller for begge kjønn under ett, samt beregninger for enkelte fødselskull (eller grupper av kull), for å vise eventuell endring i dette forholdstallet fra kull til kull. Senere avsnitt omhandler separate studier av par med barn (6.2), variasjon av oppløsningsrisiko med varighet av samlivet (6.3), hvordan overrisikoen for oppløsning av samboerskap avhenger av hvilke andre kjennetegn som er med i modellene (6.4) og hvordan oppløsning av samliv varierer mellom ulike persongrupper (6.5).

Alt i alt var den estimerte overrisiko for oppløsning av samboerskap relativt til ekteskap i overkant av fire (4,1). Dette resultatet kommer vi fram til når vi betrakter menn og kvinner i begge datasett under ett. Resultatene i tabell 3.11 er basert på modeller der det samtidig ble kontrollert for en rekke andre kovariater (vist i tabell 3.16 lenger bak). Vi oppnådde med dette å redusere effekten av at samboere som gruppe har en annen sammensetning enn de gifte for en rekke sentrale variabler (religiøsitet er ett eksempel). Vi kom altså noe nærmere å estimere den nettoeffekt som samlivsform har på bruddfrekvens enn om de andre variablene hadde vært utelatt fra modellene, men noen rendyrket nettoeffekt oppnås imidlertid ikke uten å ha til rådighet et variabelsett som fullstendig «fanger opp» de forskjellene det er mellom hvem som velger samboerskap og ekteskap.

Det var høyest relativ overrisiko for brudd i samboerskap blant kvinnene i Omnibusmaterialet, 4,35 mot 3,83 blant menn (alternativt estimeringsverktøy[5] ga 4,39 mot 3,90). I Familie og yrke var det derimot mannsdelen som ga høyest estimat, 4,26 mot 3,87, men dette gjaldt bare for ett av de to alternative verktøyene. Det er liten grunn til å legge vekt på disse forskjellene, da det heller ikke er noen rimelig grunn til å forvente noen systematisk forskjell mellom kjønnene når vi ser på betydningen av samlivsform, som er en egenskap ved paret. Når det likevel er valgt å utføre separate beregninger for menn og kvinner, skyldes dette blant annet at det bare finnes to mannskull i Familie- og yrkesundersøkelsen, mens estimatet for kvinnene er basert på fem fødselskull, noe som i seg selv kunne tenkes å bidra til ulike resultater for menn og kvinner. Sett i lys av den betydelige statistiske usikkerheten i estimatene, er det liten grunn til å vurdere dette som utslagsgivende. Heller ikke var det noen grunn til å forvente merkbar effekt på resultatene av at menn i både samboerpar og ektepar i gjennomsnitt er et par år eldre enn partneren. Å utføre sepa-

5. Se avsnitt 2.2 for nærmere begrunnelse for at det er utført to parallelle sett med beregninger basert på ulike verktøy.

rate beregninger for hvert av kjønnene, var i stedet begrunnet med at flere personkjennetegn som påvirker oppløsning, har ulik betydning for menn og kvinner (nærmere omtalt i avsnitt 6.5).

Av tabell 3.11 ser vi at valget mellom de to typene verktøy til modellberegningene bare har påvirket størrelsen på estimatene i beskjeden grad. Det ser heller ikke ut til å være noen systematiske forskjeller mellom resultatene fra de to intervjuundersøkelsene. Det siste er imidlertid ingen selvfølge. I analysen har vi riktignok fulgt to (stort sett) sammenlignbare sett av fødselskull, og de anvendte kovariatene fra de to datasettene er langt på vei sammenfallende, mens en annen forskjell mellom datasettene burde anses som langt mer vesentlig. Intervjuene har foregått med ni års avstand i tid, og det vil si at respondentene i Omnibus 1997 i gjennomsnitt er representert med samlivshistorier av ni års lengre varighet. Hvorfor dette ikke kommer til uttrykk i resultatene, er drøftet i avsnitt 6.2.

Tabell 3.11: Risiko for oppløsning av samboerskap relativt til oppløsning av ekteskap (første samliv), estimert med to ulike verktøy (programpakken LOGLIN og prosedyren PHREG i programpakken SAS). Separate modeller for ulike fødselskull og for kvinner og menn. Omnibus 1997. Familie og yrke 1988

	Kvinner			Menn			Alle		
	Hoved effekter		95 % konfidens intervall	Hovedeffekter		95 % konfidens intervall	Hovedeffekter		95 % konfidens intervall
	LOGLIN	PHREG	PHREG	LOGLIN	PHREG	PHREG	LOGLIN	PHREG	PHREG
Omnibus 1997									
Alle	4,39	4,35	(3,33 – 5,69)	3,90	3,83	(2,95 – 4,98)	4,14	4,12	(3,42 – 4,96)
1943–47	7,00	6,64	(2,72 – 16,31)	5,95	5,74	(2,85 – 11,55)	5,47	5,59	(3,31 – 9,44)
1948–52	4,67	4,73	(2,22 – 10,10)	4,29	4,06	(2,13 – 7,75)	4,53	4,35	(2,72 – 6,93)
1953–57	5,69	5,69	(3,22 – 10,04)	3,41	3,30	(1,91 – 5,70)	4,33	4,27	(2,91 – 6,26)
1958–62	6,18	6,26	(3,37 – 11,64)	3,18	3,05	(1,75 – 5,30)	4,16	4,13	(2,76 – 6,17)
1963–67	2,88	2,92	(1,72 – 4,92)	5,35	5,32	(2,78 – 10,18)	3,96	3,88	(2,62 – 5,75)
Familie og yrke 1988									
Alle	4,06	3,87	(3,09 – 4,84)	4,06	4,26	(2,94 – 6,18)			
1945	4,66	4,80	(2,54 – 12,48)	6,55	7,16	(4,27 – 12,00)			
1950	6,17	6,03	(3,52 – 10,33)	-	-	-			
1955	3,90	3,72	(2,43 – 5,70)	-	-	-			
1960	3,97	3,76	(2,48 – 5,68)	2,72	2,84	(1,74 – 4,65)			
1965	3,39	3,42	(1,76 – 6,66)	-	-	-			

Resultatene fra modellberegningene bekrefter altså at det er betydelig større risiko for at samboerskap oppløses enn at ekteskap oppløses, selv når det et stykke på vei tas hensyn til at gruppen av samboere og gifte er ulikt sammensatt. Noe av den påviste forskjellen kan likevel skyldes ulik seleksjon til de to samlivsformene fordi settet av kontrollvariabler er for ufullstendig.

En annet aspekt ved sammenlikningen mellom de to samlivsformene er at de representerer ulike livsfaser. Som vi har sett i tidligere avsnitt, utgjorde et flertall av samboerskapene som det er referert til i de to intervjuundersøkelsene, en tidlig fase av det første samlivet, som senere er endret til ekteskap. Av de gjenværende samboerskapene har en svært stor andel endt

med at partene har gått fra hverandre, til dels har dette skjedd nokså raskt. Med andre ord kan samboerskap i ung alder være en kortvarig episode i søkingen etter en permanent partner. Selvsagt har vi også sett at valget av samboerskapet som en mer varig samlivsform for par med barn har en viss utbredelse, men disse utgjør bare en del av samboerskapene. Dermed er et direkte mål for oppløsningsrisiko i samboerskap relativt til ekteskap ikke helt enkelt å tolke. Til dels er det to ulike faser som sammenliknes, og i tillegg utgjør samboerskapene en svært heterogen gruppe samliv.

Det er også rimelig å forvente mindre stabilitet i samboerskap enn i ekteskap fordi mange foretrekker samboerskapet nettopp fordi det er et mindre forpliktende alternativ til ekteskapet.

Som det har framgått i tidligere avsnitt, har utbredelsen av samboerskap økt, og sammensetningen av samboerskapene har endret seg mellom de ulike fødselskullene (eller grupper av fødselskull) som er representert i de to intervjuundersøkelsene. Mens den første generasjonen av samboere i stor grad giftet seg raskt om de ikke brøt ut av forholdet, har vi sett at 1960-kullenes samboerskap er mer varierte, og at flere velger å forbli samboere til etter de har fått sitt første barn, slik at innslaget av langvarige samboerskap alt i alt har vært større i denne generasjonen. Det var derfor grunn til å forvente en nedgang i den relative overrisiko for oppløsning av samboerskap fra eldre til yngre fødselskull. I tabell 3.11 gjengis resultater som til en viss grad bekrefter denne antakelsen. Som det framgår av de store og til dels overlappende konfidensintervallene, er den statistiske usikkerheten svært stor når estimatene er utført for enkeltkull. For materialet fra Omnibus 1997 er det bare når menn og kvinner betraktes samlet, at vi ser noen entydig avtagende tendens. Blant kvinnene i Omnibus er mønsteret uklart fordi det er så høye estimater for kullene som er født så sent som rundt 1955 og 1960[6] . I resultatene fra Familie og yrke kommer nedgangen fram også når menn og kvinner studeres separat. At estimatene i Omnibus er mindre sikre for enkeltkull, harmonerer med at det er drøyt dobbelt så mange respondenter i hvert kull fra Familie og yrke som det er i de korresponderende 5-årsgruppene fra Omnibus 1997 (se tabell 3.2 foran).

7.2 Brudd blant samboerpar med barn

At samboerskapet er felles betegnelse på en svært heterogen gruppe samliv er allerede belyst et stykke på vei. I materialet av samlivshistorier som ligger bak våre tall og analyser, inngår både kortvarige ungdomsforelskelser og mer ekteskapsliknende parforhold med felles barn. Om samboerskapene skal deles inn i to eller flere kategorier, er det imidlertid tilstedeværelsen av barn som er det mest interessante kriteriet selv om heller ikke dette er et kjennetegn som lar seg anvende optimalt[7] . Parforhold der det er barn til stede, er også av større interesse fordi samlivsbrudd som berører barn, har så mye mer omfattende konsekvenser enn brudd i et parforhold uten barn. Et annet forhold er at barnefamilier i langt større grad enn andre familier er gjenstand for familiepolitikk.

6. Det er bruddhyppigheten i ekteskap som er spesielt lav i disse kullene, etter alt å dømme underrepresentert, og som altså forklarer den store overrisikoen for samboerbrudd her. Dette er blant annet belyst ved signifikanstester for en beregning der begge de to datasettene var med. Det ble da påvist en signifikant lavere tilbøyelighet til ekteskapsoppløsning i Omnibusundersøkelsens kull født rundt 1955 enn i Familie og yrkes 1955-kull (og noe nær tilsvarende i 1960-kullet).

Overhyppigheten av samlivsbrudd blant samboende mødre og fedre relativt til gifte mødre og fedre er derfor estimert i separate modeller. Dette er gjort ved at par uten barn og de barnløse fasene til par med barn er utelatt fra beregningen, mens beregningsopplegget, utvalg av fødselskull som inngår i beregningen, samt utvalg av kovariater har vært som i de øvrige beregningene. Resultatene i tabell 3.12 viser at risiko for samlivsoppløsning for samboere med barn er drøyt tre (3,2) ganger så stor som for gifte med barn og at også dette nivået er om lag det samme i de to undersøkelsene som er studert. Også her er det gjort separate beregninger for menn og kvinner, og en samlet beregning for begge kjønn er bare utført for Omnibus 1997 hvor menn og kvinner er representert med sammenfallende sett av fødselskull. Tall for enkeltkull (eller 5-årsgrupper av kull) er imidlertid ikke gjengitt i tabellen, da observasjonsgrunnlaget har vært for lite til at vi kan se noen tolkbare trender i disse estimatene.

Tabell 3.12: Risiko for oppløsning av samboerskap relativt til oppløsning av ekteskap. Kvinner og menn i første samliv. Mødre og fedre i første samliv. Omnibus 1997. Familie og yrke 1988

Persongruppe	Materiale	Kvinner	Menn	Alle
Alle	Omnibus 1997	4,39	3,90	4,14
	Familie og yrke 1988	4,06	4,06	
Mødre og fedre	Omnibus 1997	3,53	2,83	3,25
	Familie og yrke 1988	2,94	3,53	

At samboerskap er langt mer ustabile enn ekteskap, og at dette gjelder også når samboerskapet er rammen om par med barn, er også funnet i andre kilder. Det er i første rekke svenske data som har bidratt til slike funn, særlig de to fruktbarhets- og familieundersøkelsene fra 1981 og 1992, der komplette samlivshistorier har inngått. Ifølge Fruktbarhetsundersøkelsen 1981 hadde samboende mødre 2–3 ganger så stor risiko for samlivsbrudd som gifte mødre, mens det utfra Familieundersøkelsen 1992 ble rapportert et tilsvarende resultat, men med den forskjell at alle samliv var tatt i betraktning (Hoem og Hoem 1992, Statisiska Centralbyrån 1995). I tilsvarende data fra Nederland er det på den annen side påvist en relativ risiko for oppløsning av samboerskap som er over fem ganger nivået for ekteskap (Manting 1994). Alle disse studiene baserer seg på tilsvarende analyseopplegg og sett av kovariater som er nokså like det den foreliggende analysen av norske data bygger på.

De svenske studiene viser at forskjellen i stabilitet mellom de to samlivsformene var redusert mellom de to undersøkelsene i 1981 og 1992 (om man legger til grunn at forskjellene mellom gifte og samboende par med barn er

7. «Barn i samlivet» eller «par med barn» er formuleringer som gir assosiasjoner til det mer presise «par med felles barn». Imidlertid er ikke analysedataene av en slik beskaffenhet at det kan skilles klart mellom fellesbarn og særkullsbarn i de samlivene som materialet omfatter. Siden det er personer og ikke par som er analyseenhet, har vi bare registrert om den intervjuede parten i samlivet har egne barn. Det betyr at det blant menn registreres egne barn som han ikke bor sammen med, mens en partners særkullsbarn ikke regnes med.

mindre enn for alle par). Men også svenske register- og folketellingsdata fra 1980-og 90-tallet tyder på en avtagende forskjell mellom risiko for samboerbrudd og ekteskapsoppløsning der. Mens skilsmissehyppigheten stadig øker, har hyppigheten av brudd blant samboere avtatt noe i perioden 1981–86 og vært stabil i perioden 1986–91 (Statisiska Centralbyrån 1995). Sverige har ligget foran Norge i framveksten av samboerskap i befolkningen, noe som blant annet er uttrykt ved at svenske kvinner født på 1940-tallet etablerte samboerskap i en grad som først er observert for langt yngre norske kvinnekull (Statistiska Centralbyrån 1995). Om man antar at samboerskapene alt i alt blir mer «ekteskapslike» når de får større omfang og lenger varighet, harmonerer dette både med at forskjellen i stabilitet er gått ned i Sverige og at den er lavere i Sverige enn i Norge. At resultater fra nederlandske data ligger høyt, passer også inn i dette bildet.

Om et slikt resonnement følges, skulle man imidlertid forvente en tilsvarende reduksjon i forskjellen mellom de to samlivsformenes stabilitet i Omnibus 1997 sammenliknet med Familie og yrke 1988. Dette er imidlertid ikke påvist, tvert imot er estimatene på nokså nøyaktig samme nivå. Vi har i disse undersøkelsene studert sammenfallende fødselskull, men har kunnet studere disse over et lengre tidsrom etter samlivsinngåelsen i det ferskeste materialet. Som vi se i neste avsnitt, utjevnes forskjellene i oppløsningsrisiko mellom de to samlivsformene med økende varighet av samlivet. Hvorfor ikke dette har gitt seg utslag i lavere estimat for Omnibus 1997, er det ikke funnet noe fullgod forklaring på, selv om flere forsøk er gjort[8] .

To sett av en alternativ norsk datakilde, intervjuundersøkelsen Barns familier 1988 og 1996 (Jensen, Moen og Clausen 1991, Jensen og Clausen 1997), har også gitt informasjon om samboerskapenes høye oppløsningsrisiko sett i forhold til ekteskapene. Funnene fra de sistnevnte kildene er imidlertid begrenset til par med barn, og de er angitt i form av størrelser som ikke er direkte sammenliknbare med modellestimatene fra våre samlivshistorier. De samboende foreldrene hadde ifølge studiene av Barns familier skilt lag 2–3 ganger så ofte som gifte foreldre (Jensen og Clausen 1997), mot et forholdstall på over tre her, hvor det også er kontrollert for forskjeller i en rekke kovariater. At de to funnene er såpass ulike, skyldes først og fremst at det i Barns familier er tatt utgangspunkt i foreldrenes samlivsstatus ved fødselen og at gruppen av samboere dermed inkluderer enkelte som har giftet seg på et senere tidspunkt.

7.3 Hvordan oppløsningsrisiko varierer med varighet

Når vi har påvist så høye verdier for oppløsning av samboerskap sammenliknet med oppløsning av ekteskap, skyldes dette både at samboerskap oppløses hyppigere enn ekteskap og at det gjennomgående går kortere tid fram til bruddet i et samboerskap i et ekteskap. At mange samboerbrudd skjer etter bare ett og to års samliv, ble vist allerede i tabell 3.9, mens vi fra tidligere studier vet at ektepar sjelden går fra hverandre etter så kort tid (Kravdal og Noack 1988). Her går vi imidlertid et skritt videre i retning av å belyse hvor mye de

8. Det ser ut til at Omnibus 1997 har noe lav rapportering av ekteskapsoppløsning i kvinnekullene født på 1950- og 60-tallet (se også forrige fotnote). Omnibusundersøkelsen har lavt antall observasjoner pr fødselskull, og siden ekteskapsoppløsning inntreffer for en begrenset andel, kan dette bety en del for estimatene. Det er ellers gjort forsøk på å se etter systematiske forskjeller i hvordan respondentene i Familie og yrke 1988 og Omnibus 1997 har rapportert ekteskapsbrudd, relativt til registeropplysningene, uten at det er funnet noe spesielt.

raskeste bruddene bidrar til at overrisikoen for brudd i samboerskap relativt til ekteskap er så høy. Til dette er to ulike tilnærminger forsøkt. Den ene bestod i å se om overrisiko for samboerbrudd endres når de aller korteste samlivene fjernes fra beregningen. Den andre var å spesifisere modeller med samspillseffekter mellom varighet og samlivsform og gjennom dette få beregnet relativ risiko for oppløsning i de to samlivsformene for hvert varighetsintervall som var definert i modellen. I tillegg til dette presenteres noen absoluttverdier av oppløsning etter varighet for de to samlivsformene – som et supplement til alle de relative størrelsene.

Tabell 3.13: Risiko for oppløsning av samboerskap relativt til oppløsning av ekteskap (første samliv). Beregninger med ulik nedre grense for varighet av samliv. Begge kjønn, menn og kvinner, født 1943–67. Omnibus 1997. Familie og yrke 1988

Datakilde	Minste varighet av samlivet (i måneder)	Begge kjønn	Menn	Kvinner
Omnibus 1997	Ingen nedre grense	4,14	3,90	4,39
	3	4,14	3,82	4,39
	6	4,06	3,82	4,31
	12	3,82	3,60	3,97
	24	3,46	3,25	3,53
	36	2,77	2,66	2,83
Familie og yrke1988	Ingen nedre grense	-	4,06	4,06
	3	-	4,06	3,97
	6	-	3,90	3,97
	12	-	3,60	3,60
	24	-	3,00	3,39
	36	-	2,51	2,72

Å fjerne noen samliv fra beregningen er et eksperiment som ikke er brukt i noen annen sammenheng i analysen. Det er utført beregninger med de samme hasardratemodellene, de samme fem fødselskull (eller 5-årsgrupper av kull) og samme sett av kovariater som modellene omtalt i forrige avsnitt, og referanseberegningen hvor ingen samliv er fjernet (gjengitt øverst i tabell 3.13) er dermed sammenfallende med beregningene (med LOGLIN-verktøyet) som er vist i tabellene 3.11 og 3.12. Når det eksempelvis er fjernet samliv som varte under 3 måneder, er dette gjort både for samliv som er endt i brudd etter så kort tid og for samliv som hadde vart mindre enn tre måneder da intervjuet fant sted. Tabell 3.13 viser at relativ risiko for oppløsning av samboerskap relativt til ekteskap synker når de korteste samlivene fjernes fra beregningsopplegget, men at virkningen av å fjerne samliv som har vart mindre enn et halvt år, var ubetydelig og at virkningen var beskjeden selv når grensen ble satt til ett år. Først når også samliv som har vart i mindre enn to eller tre år fjernes, skjer det noen betydelig reduksjon i samboerskapenes overrisiko for brudd til et nivå noe under tre.

Tabell 3.14: Risiko for oppløsning av samboerskap relativt til oppløsning av ekteskap etter varighet av samlivet. Resultater fra to modeller med ulikt antall kontrollvariabler. Begge kjønn. Fødselskull 1943–67. Omnibus 1997

Varighet av samlivet i år	Modell 1: Bare varighet og samlivstype og interaksjon mellom disse	Modell 2: Full modell (som 3.12) og interaksjon varighet/ samlivstype
1	18,7	14,9
2–3	11,2	7,7
4–6	6,7	4,0
7–9	4,0	2,5
10–15	3,7	2,5
16–24	3,3	2,5

Resultatene i tabell 3.14 er fra modellberegninger hvor samspill mellom varighet og samlivstype er spesifisert. Varighetsintervallene var, som i de øvrige modellberegningene av samlivsoppløsning (med LOGLIN), definert i et antall på seks, og oppløsningsintensitetene forutsettes da å være stykkevis konstante i disse intervallene. At det er valgt så få intervaller, skyldes både kapasitetshensyn (kjøretid) og at det ikke kom fram noe mer tolkbare mønstre om antallet ble hevet (pga. den statistiske usikkerheten). Vi ser at overrisikoen for brudd i samboerskapet er betydelig høyere i de første årene av samlivet enn den er etter noen år. I modell 2, der kovariatene er som i de øvrige refererte beregningene, er estimatet for intervallene *etter* de tre første årene 4 og 2,5, noe som stemmer ganske bra overens med estimat på 2,8 for alle varigheter over tre år i den alternative tilnærmingen der kortere samliv ble fjernet. Konklusjonen må være at overrisikoen for samboerbrudd er svært høy det første året av samlivet, med det er såpass få samliv som har vart så kort at det ikke har så stor betydning for samlet resultat for alle varigheter. På den annen side bidrar de mange samboerbrudd i annet og tredje år av samlivet til å trekke opp det samlede resultatet.

Hensikten med å vise resultater fra en modell der ingen andre uavhengige variabler enn samlivstype, varighet og samspillet mellom dem er spesifisert (modell 1 i tabell 3.14), er å vise hvor mye høyere estimater vi får når det ikke samtidig kontrolleres for sammensetningen av viktige personkjennetegn blant dem som velger de to samlivsformene. Til tross for at de er kommet fram på noe ulik måte, harmonerer estimatene fra modell 1 med resultatene bak den del av figurene 3.6–3.8 som stammer fra Omnibus 1997, der absolutte intensiteter for oppløsning av samboerskap og ekteskap er beregnet direkte som forholdet mellom antall hendelser og eksponeringstid i alle intervallene. Også her gjelder beregningen begge kjønn og de samme fødselskull som tidligere, men beregningsmåten innebærer altså ingen kontroll for ulik personsammensetning i de to samlivsformene.

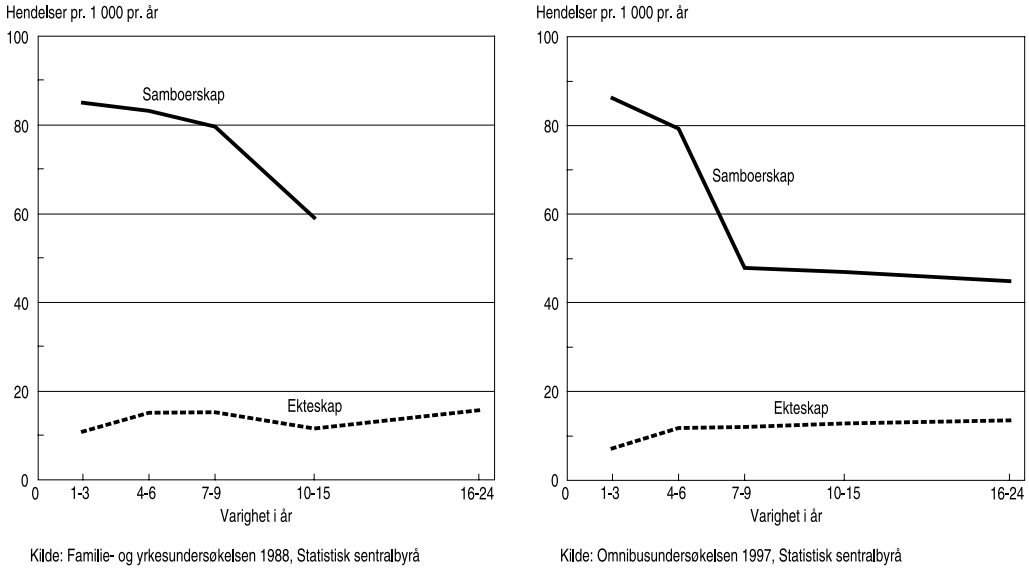

Figur 3.11 Oppløsningsintensitet etter samlivets varighet i antall år, for menn og kvinner født 1943–67 (1945–65). Samboerskap og ekteskap. Antall hendelser per 1000 personer og år

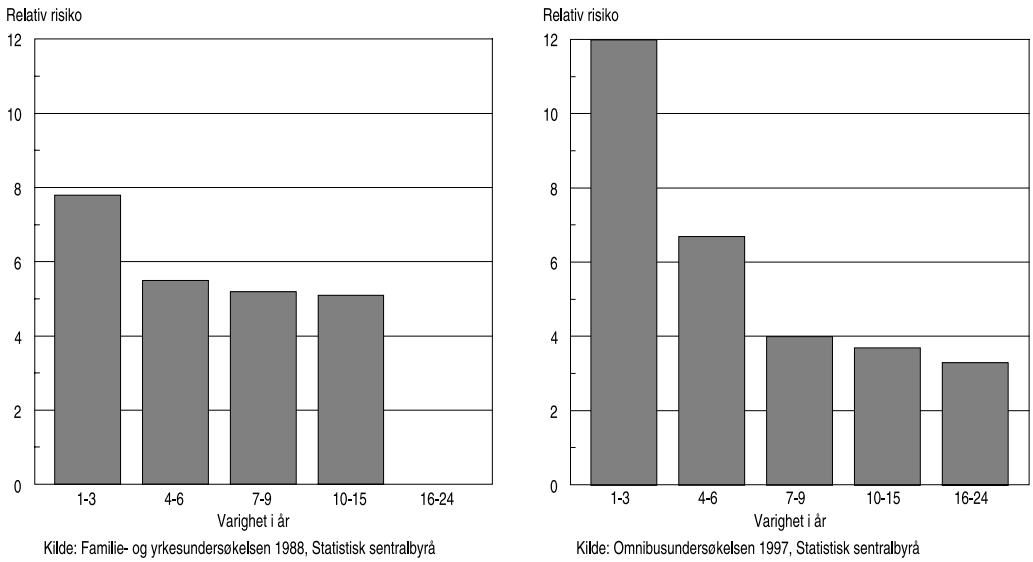

Figur 3.12 Risiko for oppløsning av samboerskap relativt til ekteskap, etter varighet i antall år, for menn og kvinner født 1945 og 1960

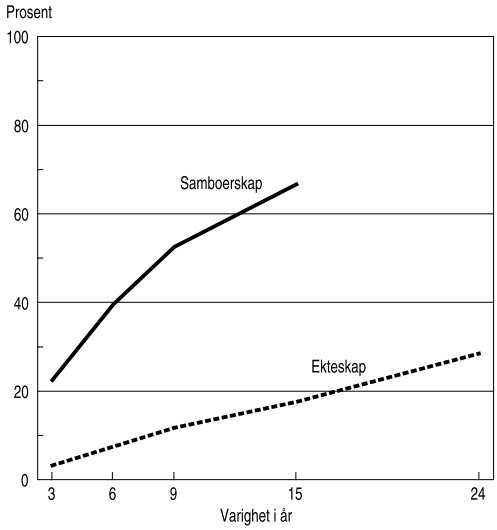

Kilde: Familie- og yrkesundersøkelsen 1988, Statistisk sentralbyrå

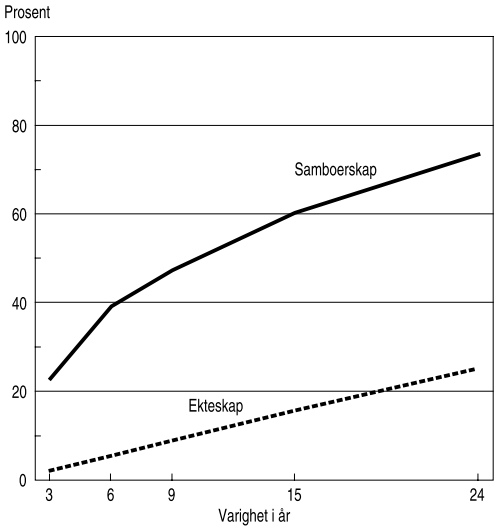

Kilde: Omnibusundersøkelsen 1997, Statistisk sentralbyrå

Figur 3.13 Sannsynlighet for at første samliv er oppløst etter varighet i år, for menn og kvinner født 1943–67 (1945–65). Samboerskap og ekteskap. Prosent

Når samboerskap studeres separat, ser vi at det er høy oppløsningsrisiko i hele perioden fra første til tredje år (figur 3.6). Deretter avtar oppløsningsrisikoen noe. Intensitetene for ekteskapsoppløsning øker derimot raskt de første årene for så å flate noe ut. At ekteskapsoppløsning er sjelden de første årene, men så øker nokså raskt med varighet, er som nevnt rapportert fra tidligere studier av skilsmisser. Skilsmissestudiene har vært basert på utdrag av Det sentrale folkeregisteret, og med et slikt omfang av dataene har det vært mulig å få fram mange nyanseforskjeller mellom ulike ekteskapskohorter, og dessuten har ulike metodevalg gitt noe ulike bilder av varighetsmønsteret (Kravdal og Noack 1988, Aaberge, Kravdal og Wennemo 1989).

I de to framstillingene av ekteskapsoppløsning som er vist her (intensiteter etter varighet i figur 3.6 og sannsynlighet for oppløsning i figur 3.8), er alle fødselskull for menn og kvinner slått sammen, men det er separate figurer for de to datasettene. Det var litt lavere nivå for ekteskapsoppløsning i Omnibus 1997 enn i Familie og yrke 1988 (figur 3.6), og som vi tidligere har vært inne på, taler en del forhold for at ekteskapsoppløsning er noe underrepresentert i Omnibusundersøkelsen. I Omnibus ser vi på den annen side en klar nedgang i de absolutte oppløsningsintensiteter for samboere. Samboerforhold som hadde vart i mer enn ti år var imidlertid nesten fraværende i Familie og yrke fordi respondentene som i størst grad har holdt fast ved samboerskapet, var under 30 år da de ble intervjuet i Familie og yrke 1988. Nedgangen i relativ risiko til et nivå mellom 3 og 4 for de lange varighetene som vi ser i for Omnibus 1997 (og tilsvarende i modell 1 i tabell 3.14) har derfor et bedre observasjonsgrunnlag enn de tilsvarende størrelsene i Familie og yrke, selv med et noe svakere anslag for ekteskapene.

7.4 Betydning av bakgrunnsvariablene i modellene

Når vi bare ser på oppløsningsintensitet for samboerskap og ekteskap, det vil si antall brudd i forhold til den tid respondentene har levd i den aktuelle sam-

livsform, er det en faktor på over seks mellom beregningsresultatet for samboerskap og ekteskap. Forholdstallet som vises her, er høyere enn resultatet var når bare hyppighet av brudd ble sammenliknet for de to samlivsformene. Her slår imidlertid både bruddfrekvens og tempoet i samboerbrudd ut.

Forholdstallet reduseres imidlertid i beregningene med i hasardratemodellene der vi samtidig kontrollerer for en rekke kjennetegn. I tabell 3.15 vises resultatet for estimatet av den relative overrisiko for brudd i samboerskap utført med ulike modeller der antall kovariater har variert.

Tabell 3.15: Risiko for oppløsning av samboerskap relativt til risiko for ekteskapsoppløsning. Estimater fra hasardratemodeller med LOGLIN. Modeller for begge kjønn, menn og kvinner. Modeller med ulike sett av forklaringsvariabler. Omnibus 1997

Kontrollvariabler i modellen	Begge kjønn	Menn	Kvinner
Ingen	6,30	6,05	6,30
Varighet	6,17	5,58	6,69
Fødselsår og varighet	5,37	4,85	5,81
Fødselsår, varighet, bostedsstrøk, religiøs aktivitet	5,05	4,57	5,37
Fødselsår, varighet, bostedsstrøk, religiøs aktivitet, alder samlivsstart, barn/ikke barn	4,22	4,00	4,40
Full modell som i tabell 3.10 (modell 1)	4,14	3,90	4,39

7.5 Hvilke faktorer påvirker stabilitet i samboerskap og ekteskap?

Her skal vi se hvilke statistiske sammenhenger det er mellom ulike personkjennetegn og risiko for samlivsbrudd. Vi starter med å betrakte alle første samliv under ett. Om det er noen forskjeller i sammenhengen mellom de ulike bakgrunnsvariablene og oppløsning av ekteskap og samboerskap, ser vi så ved å studere ekteskapsoppløsning og brudd mellom samboere hver for seg. Resultatene som gjelder samlivsoppløsning under ett, er samlet i tabell 3.16 hvor det er presentert en modell for alle første samliv, samt separate modellberegninger for samliv med og uten barn. Som tidligere er det gjort separate beregninger for menn og kvinner. De separate studiene av ekteskap og samboerskap er samlet i tabell 3.17. Også her ligger Omnibusmaterialet til grunn her. Først ser vi her hvilke statistiske sammenhenger det er mellom de ulike personkjennetegnene og oppløsning av første samliv, uavhengig om dette var et ekteskap eller samboerskap, så gis en kommentar om forskjellene på ekteskap og samboerskap.

Som vi ser av den øverste linje i tabell 3.16, er sammenhengene mellom oppløsningsrisiko og samlivstype identiske med det som er presentert i tidligere avsnitt (tabell 3.11 og 3.13), bortsett fra tallene for samboerskap og ekteskap uten barn, som ikke er gjengitt tidligere. Som ventet er overrisikoen for brudd blant samboere relativt til gifte klart høyere blant barnløse enn når både par med og uten barn er med i beregningsgrunnlaget. Det er en viss økningen i samlivsoppløsning fra de eldste til de yngre fødselskullene, men denne er ikke signifikant. Når vi betrakter alle samliv til menn og kvinner født rundt midten på 1960-tallet, var det henholdsvis over 40 og nær 60 prosent større tilbøyelighet for samlivsbrudd blant dem enn for menn og kvinner født midt på 1940-tallet. For de mellomliggende kullene var menns oppløsnin-

grisiko bare såvidt høyere enn for 1940-tallskullene og kvinnene om lag 20 prosents høyere enn for de eldste kullene. Oppløsningstilbøyeligheten ser ut til å ha økt raskere (mellom fødselskullene) for ekteskap enn for samboerskap (tabell 3.17).

Det er også klare sammenhenger mellom bostedsstrøk og oppløsningsrisiko. Mest tydelig og signifikant for begge kjønn er den økte hyppighet av samlivsoppløsning med økende størrelse på tettstedet som respondentene var bosatt i. Både menn og kvinner hadde oppløst første samliv 50 prosent oftere om de bodde i en av de største bykonsentrasjonene ved intervjutidspunktet enn om de bodde i liten eller mellomstor by eller tettsted. Blant kvinner var denne forskjellen noe sterkere for dem som hadde levd i samliv uten barn enn for dem som hadde barn da de levde i samlivet. Blant kvinnene var det om lag 35 prosent lavere oppløsningsrisiko blant dem som bodde i spredtbygd strøk enn blant dem fra mindre byer og tettsteder, mens det for menn var like høye oppløsningsfrekvenser for begge gruppene som ikke bodde i storbyområdene. Av den enkle grunn at bostedet er et felles kjennetegn for partene i et samliv, skulle det ikke ventes andre mønstre for menn enn for kvinner når det gjelder sammenheng mellom bosted og samlivsoppløsning. Imidlertid er det bosted ved intervjutidspunktet som er rapportert i undersøkelsen og ikke bostedet under det første samlivet. Den noe svakere sammenhengen mellom oppløsningsnivå og bostedsstrøk for menn kan skyldes at de i noe større grad har skiftet bosted etter et eventuelt brudd eller det kan skyldes rene tilfeldigheter. Også når det gjelder betydningen av bostedslandsdel for samlivsoppløsning, er det en noe tydeligere effekt for kvinner enn blant menn. Både for regionen som består av Sør- og Vestlandet og for Trøndelag og Nord-Norge har tilbøyeligheten til samlivsoppløsning vært lavere enn blant dem som bodde på Østlandet. Forskjellen er på 20–25 prosent og er signfikant for kvinner, mens det for menn er en tilsvarende nivåforskjell på rundt 10 prosent som ikke er signifikant. For både ekteskap og samboerskap ser bostedsstrøk til å ha om lag samme betydning som for samliv under ett. Bostedslandsdel har derimot større betydning for ekteskapsoppløsning.

Sammenhengen mellom religiøs aktivitet og samlivsoppløsning er ikke helt entydig. For det første er det bare i samlivene til kvinner med barn vi finner en signifikant overrisiko for oppløsning blant de ikke-religiøse, der oppløsningshyppigheten er det dobbelte av referansegruppens. Også for kvinners samliv under ett har de ikke-religiøse over 50 prosent høyere oppløsningshyppighet, men som ikke er signifikant, og for samliv uten barn er det både blant menn og kvinner bare ubetydelige nivåforskjeller mellom de religiøst aktive og de ikke-aktive med hensyn til samlivsoppløsning. For menns samliv har de ikke-religiøse under 20 prosent høyere oppløsningsrisiko enn de religiøst aktive, mens den tilsvarende overrisikoen er 30 prosent når samliv med barn studeres, men heller ingen av disse forskjellene er signifikante. Likevel ser det ut som om det generelt er tsørre betydning av religiøsitet for oppløsning av samliv når det er barn med i bildet og at det først og fremst er kvinners oppløsningstilbøyelighet som påvirkes av om de er religiøst aktive. Også når det gjelder religiøsitet, er virkningen størst for ekteskapsoppløsning og nokså uklar for oppløsning av samboerskap.

At alderen ved start av samlivet har stor betydning for utfallet, gjelder imidlertid begge kjønn og gjelder både for samliv med og uten barn. Samliv inngått av tenåringsjenter har oppunder 40 prosent større sjanse til å ryke enn om de var 20–22 år ved inngåelsen, som igjen gir et 30 prosents høyere oppløsningsnivå enn for dem som hadde rundet 23-årsdagen før de påbegynte noe

samliv. Det er litt større forskjeller i relativ oppløsningsrisiko for menn. Aldersgrensene er for dem satt to år høyere, da menn i gjennomsnitt entrer første samliv to år senere enn kvinner. Når relativ risiko for gruppen som var yngst ved samlivsstart sammenliknes med gruppen som var eldst, er denne for alle samliv under ett oppunder det dobbelte for menn og 85 prosent over for kvinner. For samliv med barn er denne faktoren over 2 for begge kjønn, mens det i samliv uten barn er en faktor på 1,5–1,75, også for dem er det størst forskjell i risikonivå for menn. Denne effekten ser ut til å være nokså uavhengig av samlivsform.

De andre velkjente sammenhengene mellom ekteskapsoppløsning og andre demografiske begivenheter er: økt oppløsningsrisiko både for dem som var gravide og i enda større grad for dem som hadde barn ved ekteskapsingåelsen, samt økt oppløsningsrisiko for par med barn sammenliknet med dem uten barn, og dessuten økt risiko med økende barnetall og synkende risiko med barns alder (Kravdal og Noack 1986). Disse sammenhengene for ekteskapsoppløsning er også vist her. Også når alle samliv studeres samlet, finner vi slike effekter, men med visse modifikasjoner (tabell 3.18). Å være gravid ved samlivsstart gir ingen overrisiko for samlivsbrudd, mens det gir nesten dobbelt så stor oppløsningsrisiko for kvinnene om de har barn før samlivet startet. Ofte vil det da være en annen en samlivspartneren som har vært far til barnet, noe som i seg selv har vist seg å ha stor betydning i tidligere studier av stabilitet i ekteskap. For menn er effekten av å være far før første samliv starter svakere, og effekten er ikke påvist å være statistisk signifikant. Når det gjelder barnetall og yngste barns alder, er det signifikante forskjeller mellom enkelte av gruppene. I modellen med både barnløse og par med barn, ser vi at det er en klar effekt av å ha barn, i snitt har de barnløse 1,5–2 ganger så stor oppløsningsrisiko enn dem med to barn over tre år. Er det yngste barnet under tre år og barnetallet over ett, er oppløsningstilbøyeligheten særlig liten. Både barnetall og økende alder på yngste barn har de samme effektene som er vist i skilsmissestudier.

Når det gjelder sammenhengen mellom oppløsningsrisiko og sosioøkonomiske variable, er disse forbundet med tolkningsproblemer som vi har vært inne på under omtale av variabelutvalget (2.3.3), fordi både utdanningsnivået og sosial status er registrert for intervjutidspunktet. Når det gjelder betydningen av utdanningsnivå, er er heller ingen statistisk signifikante effekter påvist, selv om det for menn uten barn er en svakt synkende tendens til samlivsbrudd med økende utdanning og at det for samlivene til kvinner uten barn er en økende oppløsningshyppighet med økende utdanning. Dette er særlig uttalt for samboere.

Når det gjelder sosial status, finner vi derimot en signifikant større oppløsningsrisiko i noen grupper for menn. Det er særlig i gruppen »annet», som består av studenter, personer som utfører verneplikten, samt arbeidsledige og trygdede som har rapportert om høyere oppløsningsrisiko, og denne er så mye som 90 prosent over de sysselsatte (arbeidere og funksjonærer) når vi ser på samliv for menn som har barn, mens overrisikoen er oppunder 50 prosent når menns samliv betraktes samlet. Selvstendig næringsdrivende menn har på sin side hatt lavere oppløsningsrisiko enn de andre sysselsatte, 30 prosent under når vi ser på samliv med barn og 20 prosent lavere når alle samliv betraktes under ett. For kvinner har det også vært et høyere oppløsningsnivå for dem som arbeidet som selvstendige ved intervjutidspunktet og for dem som var arbeidere. For mennene var det de ikke sysselsatte som hadde høyest oppløsningshyppighet i samboerskap. Til tross for metodiske svakheter og

manglende signifikansnivå, skal det ikke underslås at disse funnene i en viss grad harmonerer med funn fra andre kilder og som gjelder samliv generelt; at kvinner med høyt inntektspotensiale og menn med lavt inntektsnivå har hatt større tilbøyelighet til å ha opplevd samlivsbrudd enn andre grupper. I dette materialet finner vi ingen tendens til at ekteskap som har startet ved at et samboerpar har giftet seg, er mindre stabile enn andre ekteskap, noe som er påvist i tidligere studier.

Tabell 3.16: Relativ risiko for samlivsoppløsning. Alle menn og kvinner i samliv. Menn og kvinner uten barn. Menn og kvinner med barn. Omnibus 1997

Variabel Verdi	Alle samliv		Samliv uten barn		Samliv med barn	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
Samlivstype	***	***	***	***	***	***
Samboerskap	3,90	4,39	4,95	5,93	2,83	3,53
Ekteskap	1	1	1	1	1	1
Fødselsår						
1943-47	1	1	1	1	1	1
1948–52	0,97	1,23	1,00	0,93	0,91	1,30
1953–57	1,06	1,19	0,97	0,83	1,07	1,31
1958–62	1,07	1,19	0,86	0,75	1,32	1,43
1963–67	1,43	1,58	1,21	1,16	1,80	1,77
Bostedets strøkstype	**	***	***	***	(*)	***
Spredtbygd	0,97	0,65	0,99	0,64	0,95	0,68
Middels/liten by/tettsted	1	1	1	1	1	1
Storby	1,52	1,49	1,58	1,31	1,51	1,70
Bostedslandsdel		*		*		
Østlandet	1	1	1	1	1	1
Sør-/Vestlandet	0,90	0,76	0,93	0,73	0,90	0,78
Trøndelag/Nord-Norge	0,90	0,77	0,85	0,79	0,96	0,77
Religiøst aktiv						(*)
Ja	1	1	1	1	1	1
Nei	1,17	1,55	0,94	1,13	1,32	1,97
Alder samlivsstart	***	***	***	***	***	***
< 20 (< 22)år	1,58	1,36	1,63	1,38	1,52	1,28
20–22 (22–24) år	1	1	1	1	1	1
23 år + (25 år +)	0,80	0,73	0,93	0,92	0,66	0,59
Graviditet/barn v/samlivsstart		**				**
Nei	1	1			1	1
Gravid	1,11	0,92			1,16	0,91
Barn	1,55	1,80			1,65	1,99
Barnetall, yngste barns alder	***	***			***	***
Barnløs	1,51	2,16			-	-
1, <3 år	0,73	1,15			0,73	1,20

Tabell 3.16: Relativ risiko for samlivsoppløsning. Alle menn og kvinner i samliv. Menn og kvinner uten barn. Menn og kvinner med barn. Omnibus 1997

Variabel Verdi	Alle samliv		Samliv uten barn		Samliv med barn	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
1, 3 år eller mer	1,28	1,19			1,34	1,27
2 +, yngste < 3 år	0,41	0,46			0,39	0,46
2 +, yngste 3 år eller mer	1	1			1	1
Sosioøkonomisk status	(*)				*	
Arbeider	0,98	1,04	0,96	1,00	0,98	1,05
Funksjonær	1	1	1	1	1	1
Selvstendig	0,81	1,16	0,91	1,77	0,69	0,82
Annet	1,46	1,09	1,05	1,07	1,88	1,17
Utdanningsnivå						
Grunnskole	0,99	0,95	1,09	0,98	0,87	0,90
Videregående skole	1	1	1	1	1	1
Høyskole/Universitet	0,82	1,09	0,86	1,46	0,76	0,84

Tabell 3.17: Relativ risiko for oppløsning av ekteskap og samboerskap. Menn og kvinner. Omnibus 1997

	Ekteskap		Samboerskap	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
Fødselsår	*	***		
1943–47	1	1	1	1
1948–52	0,94	1,28	0,95	1,11
1953–57	1,09	1,19	0,93	1,13
1958–62	1,54	1,25	0,78	1,15
1963–67	1,54	2,34	1,20	1,34
Bostedsstrøk	**	***		**
Spredt	0,78	0,64	1,04	0,66
Mellomstor/liten by/tettsted	1	1	1	1
Storby	1,73	1,75	1,38	1,27
Bostedslandsdel		*		
Østlandet	1	1	1	1
Sør-/Vestlandet	0,83	0,85	1,01	0,69
Trøndelag/Nord-Norge	1,11	0,55	0,73	0,98
Religiøst aktiv		*		
Ja	1	1	1	1
Nei	1,32	2,01	0,54	0,89
Alder ved samlivsstart	**	**	***	*
< 20 (22) år	1,42	1,40	1,40	1,38

Tabell 3.17: Relativ risiko for oppløsning av ekteskap og samboerskap. Menn og kvinner. Omnibus 1997

	Ekteskap		Samboerskap	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
20–22 (22–24) år	1	1	1	1
23 år + (25 år +)	0,73	0,71	0,83	0,79
Graviditet/barn ved samlivsstart	**	**		
Nei	1	1	1	1
Gravid	1,49	1,07	0,76	1,31
Barn	2,03	2,12	1,82	1,35
Barnetall, yngste barns alder	***	***	**	**
Barnløs	2,61	2,75	1	1
1, <3 år	1,17	1,13	0,51	0,66
1, 3 år eller mer	1,80	1,48	0,70	0,66
2 +, yngste <3 år	0,47	0,42	0,37	0,28
2 +, yngste 3 år eller mer	1	1	1,10	0,27
Samlivsstatus ved giftermål				
Samboer	1,06	1,04		
Enslig	1	1		
Sosioøkonomisk status				
Arbeider	1,12	0,87	0,99	1,20
Funksjonær	1	1	1	1
Selvstendig	0,82	0,73	0,90	1,55
Annet	1,39	1,09	1,68	1,07
Utdanningsnivå				(*)
Grunnskole	0,89	1,02	1,05	0,95
Videregående	1	1	1	1
Høyskole/Universitet	0,76	0,82	0,87	1,39

Tabell 3.18: Relativ risiko for oppløsning av samliv, ekteskap og samboerskap med og uten barn. Begge kjønn. Omnibus 1997

Variabel Verdier	Alle samliv	Ekteskap	Samboerskap
Barnetall, yngste barns alder[1]			
Barnløs	1,77	2,03	2,10
1, <3 år	0,90	1,17	0,80
1, 3 år eller mer	1,23	1,46	1,20
2 +, yngste <3 år	0,44	0,64	0,37
2 +, yngste 3 år eller mer	1	1	1
Med og uten barn[1]			
Barnløs	2,01	2,66	1,79
Med barn	1	1	1
Barnetall[1]			
Barnløs	2,66	3,74	2,72
1	1,49	1,90	1,65
2+	1	1	1
Yngste barns alder[1]			
Barnløs	1,38	1,72	1,43
Under 3 år	0,56	0,49	0,74
3 år eller mer	1	1	1

1Resultatene representerer her alternative modeller med sammenfallende sett av de øvrige kovarianter.

Litteratur

Blom, S. (1994a): Marriage and cohabitation in a changing society: Experience of Norwegian men and women born in 1945 and 1960. Entry into first marriage or cohabitation by Norwegian men and women born 1945 and 1960. European Journal of Population 9, 143–173.

Blom, S. (1994b): Yrkesstart og familiestiftelse. Rapporter 94/13, Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger.

Blom, S., Østby, L. og Noack, T. (1993): Giftermål og barn – bedre sent enn aldri. Sosiale og økonomiske studier 81, Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger.

Hoem, B. og Hoem, J.M. (1992): The disruption of marital and non-marital unions in contemporary Sweden. S. 61–93 i: Trussell, J., Hankinson, R. og Tilton, J. (red.): Demographic applications of event history analysis. Clarendon Press, Oxford.

Hoem, J.M. (1995): Educational gradients in divorce risks in Sweden in recent decades. Stockholm Research Reports in Demography 84, University of Stockholm.

Jensen, A.-M., Moen, B. og Clausen, S.-E. (1991): Enebarn, delebarn, stebarn? Barns familier i lys av nye samlivsmønstre blant foreldre i 1970- og 80-åra. NIBR-rapport 1991:14.

Jensen, A.-M. og Clausen, S.-E. (1997): Barns familier. Samboerskap og foreldrebrudd etter 1970. NIBR-rapport 1997:21.

Kravdal, Ø. og Noack, T. (1988): Skilsmisser i Norge 1965–1985. En demografisk analyse. Rapporter 88/6, Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger.

Manting, D. (1994): Dynamics in Marriage and Cohabitation. Netherlands Graduate School of Research in Demography (PDOD) and Thesis Publishers, Amsterdam.

Noack, T. (1996): Familieutvikling i demografisk perspektiv. S. 11–29 i: Brandt, B. og Moxnes, K. (red.): Familie for tiden. Tano-Aschehoug, Oslo.

Noack, T. og Østby, L. (1981): Fruktbarhet blant norske kvinner – resultater fra fruktbarhetsundersøkelsen 1977. Samfunnsøkonomiske Studier nr. 49, Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger.

Olivier, D.C. og Neff, R.K. (1976): Loglin 1.0 User's Guide. Harvard University Health Science Computing Facility, Cambridge, MA.

Statistisk sentralbyrå (1978): Utviklingen i giftermål og dødsfall 1911–1976. Statistiske analyser 35, Statistisk sentralbyrå, Oslo/Kongsvinger.

Statistisk sentralbyrå (1981): Fruktbarhetsundersøkelse 1977. Norges offisielle statistikk B 197, Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger.

Statistisk sentralbyrå (1991): Familie- og yrkesundersøkelsen 1988. Norges offisielle statistikk B 959, Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger.

Statistiska Centralbyrån (1995): Skilsmässor och separationer. Bakgrund och utvickling. Demografiska rapporter, Demografi med barn og familj 1995:1, Statistiska Centralbyrån, Stockholm.

Teigum, H.M. (1998): Omnibusundersøkelsene 1997, Dokumentasjonsrapport. Notater 98/4, Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger.

Aaberge, R., Kravdal, Ø. og Wennemo, T. (1989): Unobserved heterogeneity in models of marriage dissolution. Discussion Paper 42, Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger.

Vedlegg 4

Samboerskap som foreldreskap

An-Magritt Jensen, NTNU og Sten-Erik Clausen, NIBR

1 Innledning

I perioden etter 1980 har det vært en sterk økning i samboerskap. Fra å være en lite akseptert samlivsform før 1970, har samboerskap etter 1980 blitt alminnelig. De aller fleste unge mennesker bor nå sammen en periode før de eventuelt gifter seg, eller flytter fra hverandre igjen. I en stor andel av disse er de involverte parter to voksne personer. Men i en økende grad fødes det nå barn innen samboerskapet.

I dette vedlegget rettes søkelyset mot samboerskap der det er født barn. Det spørsmålet som blir reist er hvorvidt samboerskap som ramme om foreldreskap er annerledes enn ekteskap. Et fellestrekk for de samboerskap som blir diskutert i dette vedlegget er følgelig at det er født barn mens foreldrene var samboere. Disse blir sammenlignet med foreldre som var gift da barnet ble født.

Utgangspunktet er derved foreldrenes sivilstatus da barnet ble født: samboere eller gifte. Dette er ikke et helt uproblematisk skille. En del av dem som får barn som samboere, gifter seg på et senere tidspunkt. Det betyr at disse, ved en eventuell oppløsning av parforholdet, vil være gift når de går fra hverandre. Her har vi bare i liten grad tatt opp dette spørsmålet. Vi fokuserer på foreldrenes sivilstatus ved barnets fødsel og ser på forskjeller mellom samboere og gifte uavhengig av om samboerne faktisk gifter seg på et senere tidspunkt. Det er tre grunner til dette valget.

Samboerskap er svært vanskelig å følge i offentlig statistikk fordi disse per definisjon ikke er offentlig registrerte parforhold. Imidlertid har man i befolkningsstatistikken kunnet spore en sterk utvikling i andel barn som fødes utenfor ekteskap. Det har vært en markant endring i formalisering av foreldreskap ved barnets fødsel. I følge spørreundersøkelsene Barns Familier 1988 og 1996 kan denne økningen tilskrives en forskyvning fra ekteskap til samboerskap, mens andel barn født av reelt enslige mødre har holdt seg under fem prosent fra 1970-årene. Den ene grunnen til å holde fast i foreldrenes sivilstatus ved barnets fødsel, er å undersøke hvorvidt forskyvningen i befolkningsstatistikken fra fødsler innen ekteskap til fødsler utenfor ekteskap, bærer bud om en faktisk endring i barns familier.

Den andre grunnen er å forsøke å gjøre de to gruppene «samboere» og «gifte» så sammenlignbare som mulig. Det gjør vi ved å ha et felles startpunkt: klokken settes i gang for begge grupper i det de får et barn. Både samboere og gifte kan følges fra barnets fødsel til intervjutidspunktet, der det mest sentrale spørsmålet er hvorvidt de fortsatt bor sammen eller om de har flyttet fra hverandre.

Den tredje grunnen er at de data som vil bli brukt i dette vedlegget har bedre informasjon om sivilstatus ved barnets fødsel enn på senere tidspunkt. Det vil si, vi har data om hvorvidt foreldrene fortsatt bor sammen eller ikke (samlivsstatus), men ikke fullstendige data om disse har giftet seg eller fortsatt er samboere (sivilstatus).

Dette betyr at noen av de forskjeller som kommer fram, er mindre enn de nok ville ha vært dersom vi både hadde sett på sivilstatus ved barnets fødsel og på intervjutidspunktet. Det er viktig å være oppmerksom på dette under lesning av vedlegget.

Oppmerksomheten rettes mot samboerskap som foreldreskap. Det felles utgangspunkt for all informasjon i dette vedlegget er at informantene har barn. Ut fra dette spør vi om samboerskap er forskjellig fra ekteskap.

Det er særlig tre spørsmål som er aktuelle:

Et første spørsmål er om personer som var samboere eller gifte ved barnets fødsel har ulike sosio-økonomiske kjennetegn.

Et neste spørsmål er om gifte og samboere er ulikt sammensatt innen hver gruppe. Det vil si, er samboere mer heterogene enn gifte?

Et tredje spørsmål er om foreldre forholder seg ulikt til hvordan foreldreskap blir organisert etter brudd, avhengig av om de var samboere eller gifte ved barnets fødsel.

1.1 Datakilder

Det er tre spørreundersøkelser som er velegnet til å følge samboerskap med utgangspunkt i barn. Den første undersøkelsen, Barns Familier 1988, ble gjennomført i samarbeid mellom Statistisk sentralbyrå og NIBR (Jensen og Moen 1991). Denne omfattet et landsrepresentativt utvalg på 3066 barn i alderen 4, 10 og 16 år. Svarprosenten var 61. Denne undersøkelsen omfattet spørsmål om foreldrenes sivilstatus (samboer eller gift), endringer i denne og organisering av foreldreskap etter brudd.

I 1996 ble det gjennomført to spørreundersøkelser som begge tok utgangspunkt i Barns Familier 1988. Den ene, Barns Familier 1996, kartla foreldrenes sivilstatus (samboer eller gift) og endringer i denne fram til intervjutidspunkt. Den andre, Samværsundersøkelsen 1996, kartla organisering av foreldreskap etter brudd. For begge undersøkelser er data innhentet av Statistisk sentralbyrå.

Vedlegget bygger i hovedsak på de to spørreundersøkelsene fra 1996, Barns Familier 1996 og Samværsundersøkelsen 1996, med hovedvekt på den siste.

Barns Familier 1996 omfatter et landsrepresentativt utvalg barn (3558) i alderen 4, 10 og 16 år i 1996. Svarprosenten var 71. Det er en voksen i barnets hushold som har besvart spørsmålene. Datakvalitet og hovedresultater er beskrevet i rapporten *Barns Familier: Samboerskap og foreldrebrudd etter 1970* (Jensen og Clausen 1997a). Denne undersøkelsen vil i det videre bli referert til som BF96.

Samværsundersøkelsen 1996 omfatter fire foreldregrupper med barn under 18 år, og der foreldrene ikke bor sammen. Foreldregruppene er: mor som bor med barn, far som bor med barn, mor som ikke bor med barn og far som ikke bor med barn. Totalt har 1246 foreldre besvart spørreskjemaene. Svarprosenten er 64. Det er imidlertid stor forskjell på svarprosent for mødre (71) og fedre (56).[9]

Et fellestrekk for alle foreldre i Samværsundersøkelsen 1996 er at de ikke bodde sammen på intervjutidspunktet. Noen foreldre har aldri bodd sammen. Det vil si at barnet er født av en reelt enslig mor. Disse er utelatt i dette vedleg-

9. Analysene tyder på at det særlig er fedre med lite samvær som har unnlatt å besvare skjemaet. Det betyr at tall for samvær kan være noe høye.

get fordi søkelyset er rettet mot dem som var samboer eller gift ved barnets fødsel. Samværsundersøkelsen omfatter foreldre som bor med barn (90 prosent er mødre) og foreldre som ikke bor med barn (90 prosent er fedre). Foreldre som bor med barn er spurt om samvær mellom barnet og den andre forelderen. Foreldre som ikke bor med barn er spurt om samvær mellom barnet og dem selv. De foreldre som har besvart undersøkelsen er ikke mor og far til det samme barn. De er tilfeldig uttrukne foreldre som har det felles kjennetegn at de har barn under 18 år og at de ikke bor med barnets andre foreldrepart. For Samværsundersøkelsen 1996 har vi informasjon om sivilstatus ved barnets fødsel, men ikke hvorvidt de som fikk barn som samboere giftet seg på et senere tidspunkt. Datakvalitet og hovedresultater er beskrevet i rapporten *Samvær og fravær: Foreldres kontakt med barn de ikke bor sammen med* (Jensen og Clausen 1997b). Denne undersøkelsen vil i det videre bli referert til som Samvær 96.

Begge undersøkelser har informasjon om familietype ved barnets fødsel samt sosio-økonomiske data. BF96 har informasjon om familieendringer gjennom barnets livsløp, mens Samvær 96 har informasjoner om hvordan foreldreskap er organisert etter brudd.

Her vil BF96 bli brukt i beskrivelse av familiedannelse og oppløsning, mens Samvær 96 vil bli brukt i beskrivelse av organisering av foreldreskap etter brudd. I begge tilfelle utelates barn som er født av enslig mor og fedre som aldri har bodd med barnet. Det betyr at resultater ikke kan sammenlignes direkte med hovedrapportene fra de to undersøkelsene ettersom disse omfattet alle barn og alle typer av foreldre.[10] For begge undersøkelsene er barn den statistiske enhet, mens informasjon er gitt av en voksen (barnets foreldre). BF96 omfatter tre aldersgrupper av barn, 4, 10, og 16 år. Samvær 96 omfatter barn under 18 år. I tilfeller der foreldre har flere enn ett barn, er spørsmålene rettet mot yngste barn.

1.2 Viktige resultater om samboerskap fra tidligere undersøkelser

Analyser av undersøkelsene Barns familier 1988 og 1996 (Jensen og Clausen 1997a) har sammenlignet familieendringer for barn født i ekteskap og samboerskap. Disse viser følgende:

- Risiko for foreldrebrudd er 2 til 3 ganger høyere for barn født i samboerskap
- Brudd i samboerskap er blitt den dominerende form for foreldrebrudd for små barn. Blant barn født i 1992 som har erfart foreldrebrudd innen 1996, var 60 prosent født i samboerskap og 40 prosent født i ekteskap
- Brudd i samboerskap skjer tidlig i barnets liv. Når vi sammenligner barn ved 10 års alder etter hvorvidt de er født i ekteskap eller samboerskap, finner vi at 10 prosent av dem født i samboerskap hadde foreldrebrudd ved 2 års alder. For barn født i ekteskap hadde 10 prosent foreldrebrudd ved 8 års alder.

Analyser av Samværsundersøkelsen 1996 (Jensen og Clausen 1997b) har sammenlignet familieorganisering etter brudd for barn født i ekteskap og samboerskap. Disse viser følgende for barn født i samboerskap:

- At mor oftere har foreldreansvar alene (gift 51,5 prosent/samboer 73

10. For begge undersøkelser vil antall (N) variere for de enkelte tabeller og figurer. Dette skyldes at det er manglende opplysninger for de enkelte variabler (missing). Disse er utelatt.

prosent)
- At mor oftere har daglig omsorg (gift 84 prosent/samboer 89 prosent)
- At andel fedre med samværsavtaler er lavere (gift 90 prosent/samboer 80 prosent).

2 Familiedannelse og brudd

Her vil det bli lagt særlig vekt på forskjeller i familieorganisering etter brudd, men før vi går inn på det, skal vi gi en kort beskrivelse av utviklingen i fødsler i samboerskap og risiko for brudd i disse familiene. Søkelyset rettes mot barn som er født i familier med to foreldre. Spørsmålet er hvorvidt det har betydning om foreldrene var gift eller levde i samboerskap da barnet ble født.

Vi starter med offentlig statistikk over fødsler utenfor ekteskap.

2.1 Fødsler utenfor ekteskap

Fødsler utenfor ekteskap har økt særlig etter 1985. I 1950 ble 4 prosent av barna født utenfor ekteskap. Andelen steg til 14 prosent i 1980 og videre til 41 prosent i 1992 (Statistisk sentralbyrå 1994). Dette er årene da de eldste og de yngste barna i Barns Familier 1996 ble født. Etter 1992 har andel barn født utenfor ekteskap fortsatt å øke, til den i 1996 var 48 prosent av alle fødsler.

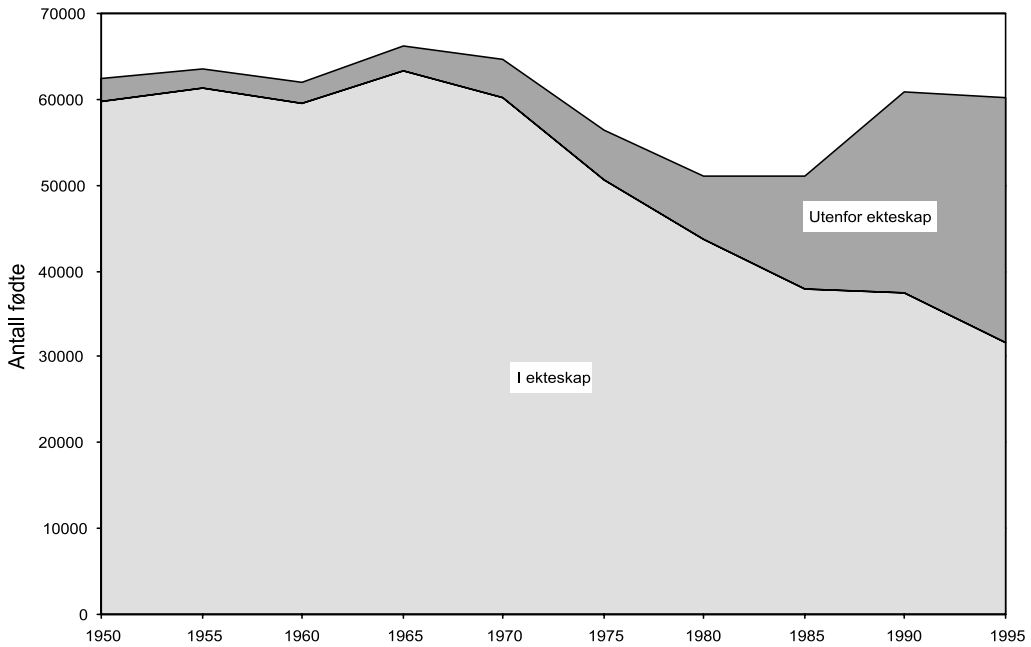

Figur 4.1 Fødsler i og utenfor ekteskap 1950–1995
Kilde: Statistisk sentralbyrå

Statistikken har vist en sterk økning i andel barn født utenfor ekteskap, men viser ikke hvor mange av disse som fødes i samboerskap eller av enslig mor. Både Barns familier 1988 og Barns Familier 1996 viste at det har vært liten endring i andel barn født av enslige mødre. Dette gjelder i underkant av

fem prosent av alle barn. Nesten alle barn som fødes utenfor ekteskap er følgelig født i samboerskap. Det er forskyvningen mellom ekteskap og samboerskap som er den viktigste endringen i perioden, og det er dette skillet som vil bli diskutert i resten av dette vedlegget.

2.2 Gifte og samboende foreldre ved barnets fødsel

Befolkningsstatistikken viser altså ikke hvorvidt barna er født i en familie med en eller to foreldre. Andre kilder, som Det Medisinske Fødselsregister, har informasjon om dette. Men her har man ikke informasjon om de sosio-økonomiske kjennetegn ved foreldre som får barn i henholdsvis samboerskap eller ekteskap. Slike informasjoner ble innhentet i BF96.

Vi tar utgangspunkt i Barns Familier 1996. Tabell 4.1 viser foreldrenes sivilstatus for hele utvalget ved barnets fødsel.

Tabell 4.1: Foreldrenes sivilstatus ved barnets fødsel

Gift	Samboer	Enslig
2344	942	133
68,6	27,5	3,9

Den gruppen som blir analysert her er de 3286 barn som ble født i en familie med både mor og far. Barna i undersøkelsen var født i årene 1980, 1986 og 1992, en periode da samboerskap var i sterk økning. Det er følgelig stor forskjell mellom fødselskull av barn med hensyn til om de er født i ekteskap eller samboerskap. Det er langt større sannsynlighet for at de yngste barna (4 år og født i 1992) skal være født i samboerskap enn de eldste (16 år og født i 1980). Tabell 4.2 illustrerer dette.

Tabell 4.2: Foreldre som var gift eller samboer ved barnets fødsel etter barnets fødselsår

	1980	1986	1992	Alle
Gift	88,2	79,7	65,8	70,5
Samboer	11,8	20,3	34,1	29,5
Av disse senere gift	5,5	9,0	10,5	8,5
Total	100	100	100	100
Antall	966	1099	1131	3196

I hele utvalget er omtrent 30 prosent født i samboerskap, og som vi ser er det store forskjeller mellom årskullene. Blant 16 åringene (1980) er 12 prosent født i samboerskap, mens det gjelder 34 prosent blant 4 åringene (1992). Tallene for samboere 1992 er noe under tallet vi forventer. I 1992 ble 41 prosent av alle barn født utenfor ekteskap i følge befolkningsstatistikken. BF96 viser at 34 prosent ble født i samboerskap og 3 prosent ble født av enslig mor, til sammen 37 prosent. Forskjellen er 4 prosentpoeng. Ettersom flere av spørsmålene i undersøkelsen bekrefter antall barn født av enslige mødre, kan tallene tyde på at samboerskap er noe underrepresentert i BF96.

Tabell 4.2 viser at sannsynligheten for at et barn skal bli født i samboerskap har økt sterkt etter 1980. Dette har betydning for de sammenligninger vi her skal gjøre mellom samboerskap og ekteskap. I 1980 var det en svært liten

gruppe barn som ble født i samboerskap, mens de aller fleste ble født i ekteskap. I kontrast til dette ble vel en tredjedel av barna i 1992 født i samboerskap. Dette betyr at det vil være et betydelig innslag av små barn blant samboerne (4 åringer) og overvekt av store barn (16 åringer) blant barn født i ekteskap. Dette innebærer samtidig at samboerskapene logisk nok vil ha en kortere varighet i gjennomsnitt enn det ekteskapene har. Videre vil samboerforeldre i gjennomsnitt være yngre. Ved lesing av det følgende er det derfor viktig å være oppmerksom på det forhold at samboerskap er en «ung» institusjon, mens ekteskap er en «gammel» institusjon.

Tabellen viser videre at en del av dem som fikk barn som samboer, giftet seg på et senere tidspunkt. Dette gjaldt for halvparten av samboerne som fikk barn i 1980, mens det gjaldt for mindre enn en tredjedel av de som fikk barn i 1992. For denne siste gruppen var barna bare 4 år ved intervjutidspunktet. Det betyr at foreldrene kan gifte seg på et senere tidspunkt.

Er det tilfeldig hvilke personer som får barn i ekteskap og hvem som får barn som samboere? I Barns Familier 1996 er respondenten (barnets mor eller far) spurt om sin egen, samt partnerens utdanning. I tabell 4.3 skiller vi mellom mors og fars utdanning. Utdanning er delt i tre grupper. Lav utdanning vil si at personen har grunnskole og inntil 3 års videre utdanning. Middels utdanning vil si mellom 4 og 6 års utdanning i tillegg til grunnskole, altså minst videregående skole eller tilsvarende. Høy utdanning vil si 7 år eller mer etter grunnskole, tilsvarende universitetsnivå.

Tabell 4.3: Mødre og fedres utdanningsnivå etter sivilstatus ved barnets fødsel

Utdanning	Mor		Far		Mor + Far	
	Gift	Sambo	Gift	Sambo	Gift	Sambo
Lav	45,4	48,2	43,9	51,7	44,7	49,8
Middels	31,2	33,0	28,4	29,3	29,9	31,3
Høy	23,4	18,8	27,7	19,0	25,5	18,9
Total	100	100	100	100	100	100
Antall	2214	866	2043	758	4257	1624

Tabell 4.3 gir et klart inntrykk av at det er forskjeller i utdanningsnivå mellom de som får barn som gift og de som får barn som samboere. Samboerforeldre har lavere utdanningsnivå enn gifte foreldre. Særlig gjelder dette for fedre. Det er langt mindre vanlig for samboerfedre å ha høy utdanning enn det er for gifte fedre. De samme tendenser gjør seg gjeldende for mødre, men her er ikke forskjellene like klare. Forskjellene blant fedre er sterkt signifikante ($p<.000$ for fedre og .064 for mødre). Når antall fedre er noe lavere enn antall mødre, skyldes dette at det oftere mangler opplysninger om fedre, blant annet fordi fedre sjeldnere bor med barnet og at mødrene ikke har opplysninger om dem eller ikke har oppgitt dem.

Foreldre i samboerskap vil jevnt over ha yngre barn, være yngre selv og ha levd kortere tid i parforholdet, enn foreldre i ekteskap. Hvorvidt dette også innebærer at de har lavere utdanning som følge av alderssammensetningen er mer uklart, ettersom det i samme periode har vært en sterk økning i utdanningsnivået.

2.3 Foreldrebrudd

Det begynner etter hvert å komme mye dokumentasjon som viser at samboerskap er mer ustabile enn ekteskap. I noen grad kan dette forstås ut fra samboerskapets karakter. Svært mange unge flytter sammen, deler hushold for en periode, for så å flytte fra hverandre igjen. Disse samboerskapene er imidlertid ikke tatt med i dette vedlegget. Her er det kun med samboerskap der det er født barn. For disse samboerskapene kan man stille spørsmål om ikke det at et par har barn, er mer fundamentalt for et parforholds stabilitet, enn hvorvidt foreldreskapet er formalisert gjennom ekteskap. Undersøkelser fra andre land viser imidlertid at samboerskap som foreldreskap er mer ustabile enn ekteskap (Hoem og Hoem 1992, Clarke et al. 1997, Toulemon 1997). Analyser av de to undersøkelsene Barns Familier 1988 og Barns Familier 1996 bekrefter at dette også gjelder for Norge (Jensen og Clausen 1997a). Disse analysene viste at barn født i samboerskap har en betydelig høyere risiko for foreldrebrudd enn barn født i ekteskap. Forskjellene i risiko er relativt stabile for alle alderskull i de to undersøkelsene. Disse forskjellene kan sammenfattes i figur 4.2. Her har vi satt sammen de tre fødselskullene. Det vil si at de to linjene er et gjennomsnitt for barn født i 1980, 1986 og 1992 til barnas fire års alder, mens linjene fra 10 til 16 år bare omfatter barn født i 1980.

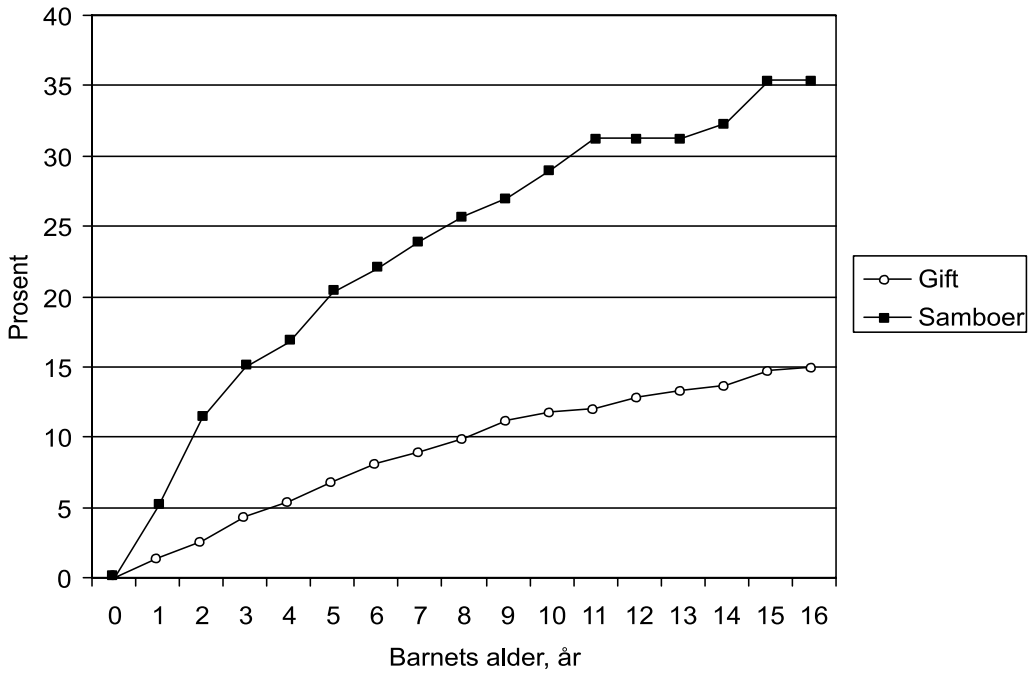

Figur 4.2 Barn med foreldre som har flyttet fra hverandre etter om de er født i ekteskap eller samboerskap. Gjennomsnitt for barn født i 1980, 1986 og 1992

Alle barna som blir analysert her er født i en familie der mor og far bodde sammen, enten i ekteskap eller i samboerskap. Men over tid er det langt flere av de som ble født i samboerskap som opplever at foreldrene flytter fra hverandre, sammenlignet med dem født i ekteskap. Ved fire års alder hadde 16,7 prosent av de barna som var født i samboerskap foreldre som var flyttet fra hverandre, sammenlignet med 5,4 prosent av barn født i ekteskap. Blant 16

åringene hadde 35,4 prosent av samboerbarna erfart foreldrebrudd, sammenlignet med 15 prosent av ekteskapsbarna. Blant de eldste barna (16 åringer) vil samboerforeldre nok skille seg mer fra ekteskapsforeldre enn det som er tilfelle for de yngste barna (4 åringer). Dette skyldes at samboerskap er blitt så mye mer alminnelig. Men videre analyser av dette spørsmålet (ikke vist her), samt resultater gjengitt i hovedrapporten, viser at forskjellen i risiko for brudd fortsetter å være omtrent på samme høye nivå, også når samboerskap blir mer utbredt.

Hovedrapporten (Jensen og Clausen 1997a) skiller også mellom samboere som giftet seg etter at barnet ble født og dem som ikke gjorde det (figur 4.7–4.9 i rapporten). Resultatene viste at de som fikk barn som samboere, men som giftet seg på et senere tidspunkt, hadde en skilsmissehyppighet som var noe høyere enn dem som var gift ved barnets fødsel. Men de var langt mer stabile enn samboere som ikke giftet seg senere.

Når risiko for brudd er høyere blant foreldre som får barn som samboere enn gifte foreldre, betyr det også at «samboerbarn» vil utgjøre en økende andel av alle barn som har erfart foreldrebrudd. Vi bruker begrepet «foreldrebrudd» for skilsmisser og brudd i samboerskap. Foreldrene har flyttet fra hverandre, uavhengig av om de var gift eller samboer. Det er viktig på dette punktet å minne om det hovedskillet vi har valgt for dette vedlegget: foreldres sivilstatus ved barnets fødsel.

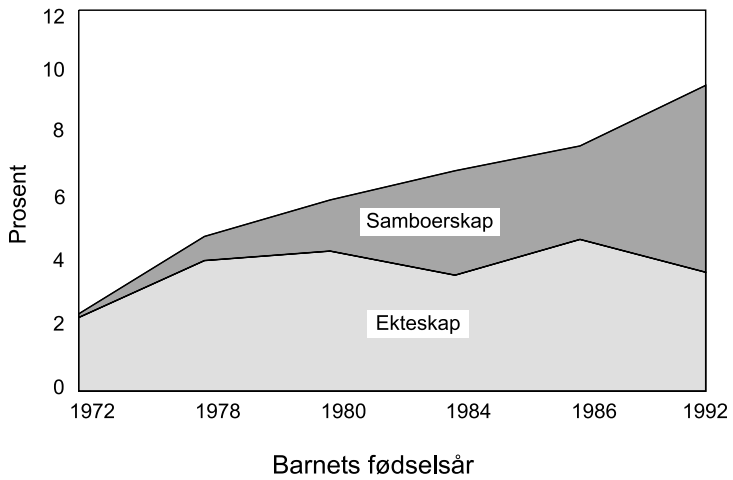

Figur 4.3 Foreldrebrudd innen 4 års alder blant barn født i samboerskap og ekteskap
Kilde: Barns familier 1988 og 1996

Figur 4.3 tar utgangspunkt i barn med foreldre som har flyttet fra hverandre innen barnet er 4 år. Det nedre feltet i figuren viser hvor stor andel av disse barna som er født i ekteskap. For hele fødselskullet for 1972 hadde noe i overkant av 2 prosent hatt foreldrebrudd innen fire års alder, og figuren viser at nesten alle disse var født i ekteskap. Dette er naturlig tatt i betraktning at svært få barn ble født i samboerskap på dette tidspunkt. Fram mot slutten av 1970-årene var det en økning i omfanget av barn født i ekteskap og med foreldrebrudd innen denne alder. Etter dette har det vært et relativt stabilt nivå for

foreldrebrudd for barn født i ekteskap. Vi skal imidlertid være klar over at i løpet av tiden etter 1972 har en minkende andel barn blitt født i ekteskap.

Det øvre feltet i figuren viser hvor stor andel av de barn som har erfart foreldrebrudd innen fire års alder, som er født i samboerskap. Som vi ser gjaldt dette nesten ingen av de barna som ble født i 1972. I kontrast til dette utgjør barn med foreldrebrudd som er født i samboerskap i 1992, en større andel enn dem som er født i ekteskap. Figuren viser også at det har vært en sterk økning i omfanget av barn med foreldrebrudd i denne perioden. Faktisk er denne økningen sterkere enn det som fremkommer i figuren fordi en del foreldre ikke har gitt tilstrekkelige informasjoner om deres sivilstatus. Blant alle barn født i 1992 hadde 11.1 prosent foreldrebrudd innen fire års alder. Økningen i foreldrebrudd kan spores tilbake til barn født i samboerskap.

Tross den sterke økning i andel barn født i samboerskap ble to tredjedeler av alle barn i 1992 fortsatt født i ekteskap (se tabell 4.2). Som figur 4.2 viser, er risiko for foreldrebrudd langt høyere for barn født i samboerskap enn for barn født i ekteskap. Resultatet av dette ser vi når vi tar utgangspunkt i alle barn med foreldrebrudd (figur 4.3). Barn født i samboerskap i 1992 utgjør vel en tredjedel av alle barn født det året, men 60 prosent av dem som har opplevd foreldrebrudd innen 4 år.

For en del av disse barna vil bruddet komme som en formell skilsmisse fordi foreldrene har giftet seg etter at barnet ble født. For en betydelig andel går foreldrene imidlertid fra hverandre uten at de har vært gift. Disse samboerbruddene blir ikke registrert i noen offentlig skilsmissestatistikk.

Et trekk ved samboerskap er at de i stor grad unndrar seg offentlig registrering. Som figur 4.1 viser kan man i befolkningsstatistikken spore andel barn født i eller utenfor ekteskap, men ikke i eller utenfor samboerskap. Fedre som ikke er gift med barnets mor blir derved usynlige i den offisielle registrering av fødsler. Fordi foreldreskapet ikke er registrert som ekteskap, blir et brudd heller ikke registrert i skilsmissestatistikken. Samboerfedrene blir derved også usynlige ved et brudd. For barn innebærer samtidig dette at en viktig side ved deres livsvilkår er usynliggjort. Dette gjelder både hvorvidt de er født inn i en familie der far også bor og hvorvidt de har opplevd foreldrebrudd. Dersom utviklingen fortsetter i samme spor som den har gjort fram til midten av 1990-årene, blir situasjonen at skilsmissestatistikken bare fanger opp en liten del av alle foreldrebrudd som barn erfarer. Situasjonen kan også bli at statistikken viser en utvikling der omfanget av barn som opplever skilsmisse blir stabilisert, eller endog synker, mens den faktiske økningen forblir ukjent fordi samboerskapene ikke fanges opp.

2.4 Oppsummering

- En økende andel barn fødes i samboerskap
- Samboerskap er en ung familieform
- Samboerskap er i rask endring
- Samboerskap er langt mer ustabile enn ekteskap
- Samboerskap usynliggjør fedre i offentlig statistikk
- Samboerskap usynliggjør omfang av barn med foreldrebrudd
- Brudd i samboerskap kan bli den dominerende form for familieoppløsning.

3 Foreldreskap etter brudd

Alle foreldre i dette avsnittet har flyttet fra hverandre. Den korrekte benevnelsen er derved *tidligere samboere eller gifte ved barnets fødsel* . Språklig er dette relativt tungt, og vi vil forkorte dette til å bare si «samboere» eller «gifte».

I det følgende vil vi bruke resultater fra Samværsundersøkelsen 1996. Foreldrene hadde barn mellom 0 og 18 år i 1996. Det vil si at barna var født etter 1978, en periode med sterk økning i samboerskap. Det betyr at det vil være minkende innslag av samboere jo eldre barna er. Samtidig har vi sett at samboere «bidrar» sterkere til foreldrebrudd enn gifte. Vi kan derfor vente en noe sterkere representasjon av samboere blant foreldre som har flyttet fra hverandre, enn blant alle foreldre. Foreldrene fordeler seg med nesten 40 prosent samboere (373) og i underkant av 60 prosent gifte (vel 600). Utvalget er relativt lite til å dele inn i undergrupper, og tilfeldigheter kan få stor betydning for resultatene. Vi skal være klar over dette særlig ved tolkning av resultater for samboere.

Samvær 96 har kun sivilstatus ved barnets fødsel. Dette betyr at noen av dem som var samboere ved barnets fødsel, hadde giftet seg innen brudd. Hvor mange kan dette være?

Analyser fra BF96 viste at mellom halvparten og en tredjedel av dem som fikk barn som samboere giftet seg på et senere tidspunkt. Blant de yngste, som også var sterkest representert blant samboerne, hadde to tredjedeler, eller omtrent 70 prosent, ikke giftet seg innen 1996. Videre har analyser vist at risikoen for brudd mellom foreldre som ikke har giftet seg etter å ha fått barn som samboere, er mer enn dobbelt så høy som for dem som har giftet seg. Det betyr at foreldrebrudd ikke er likelig fordelt mellom dem som har forblitt samboere og de som har giftet seg etter at barnet ble født. Vi har ikke det nøyaktige tallet her, men vet at de som har giftet seg, og som senere er skilt, må være betraktelig under 30 prosent. Anslagsvis kan det tenkes at 10–15 prosent av dem som her benevnes som samboere, var gift på tidspunktet for brudd. Resultatene skal derved leses med det for øyet at forskjeller kan være «justert ned» fordi samboergruppen omfatter et visst innslag av gifte. Det betyr at forskjellene nok ville ha vært større dersom vi hadde hatt informasjon om sivilstatus ved brudd.

Denne delen av vedlegget er konsentrert om foreldre som har brutt sitt ekteskap eller samboerskap. Vårt utgangspunkt er fortsatt foreldrenes sivilstatus *ved barnets fødsel* .

3.1 Sosio-økonomiske forskjeller mellom foreldre som har flyttet fra hverandre

Et av de spørsmålene vi ønsket å få svar på forut for disse analysene, var om personer som var gifte eller samboere da de fikk barn hadde ulike sosio-økonomiske kjennetegn, som utdanning og inntekt.

Utdanning

Vi har tidligere sett på utdanningsforskjeller mellom gifte og samboere uavhengig av om familien fortsatt levde sammen eller ikke. Utdanning er inndelt i tre grupper etter antall år utover grunnskolen. Lav utdanning vil si

inntil 3 år, middels utdanning er 4 til 6 år, og høy utdanning er 7 år eller mer i tillegg til grunnskolen (som i tabell 4.3).

Tabell 4.4: Utdanningsnivå blant mødre og fedre som har flyttet fra hverandre, etter sivilstatus ved barnets fødsel

Utdanning	Mor		Far		Mor + Far	
	Gift	Sambo	Gift	Sambo	Gift	Sambo
Lav	56,0	63,9	53,9	62,6	54,9	63,3
Middels	26,8	23,8	26,8	22,2	26,8	23,1
Høy	17,2	12,4	19,3	15,2	18,3	13,7
Total	100	100	100	100	100	100
Antall	302	202	306	171	608	373

Kilde: Samværsundersøkelsen 1996

Tabell 4.4 viser at det er sterkere konsentrasjon om den lavere utdanningsgruppe blant foreldre som har flyttet fra hverandre, enn blant alle foreldre (tabell 4.3). Samboere som har flyttet fra hverandre er særlig sterkt konsentrert i den laveste utdanningsgruppe. Mens 50 prosent av foreldre som var samboende ved barnets fødsel blant alle (tabell 4.3) hadde lav utdanning, gjelder det samme for 63 prosent blant disse foreldrene som har flyttet fra hverandre. Både for dem som fikk barn som gift og dem som fikk barn som samboer, er det en høyere andel med lav utdanning blant foreldre som ikke lenger bor sammen. Men tendensen er sterkere for samboere enn for gifte. Dette kan bety to ting. Enten er det en avspeiling av at resultatene er hentet fra to ulike spørreundersøkelser som ikke uten videre kan sammenlignes. Eller så er det et uttrykk for at risikoen for brudd er størst blant de lavest utdannede, og da særlig for samboere.

Sosio-økonomisk status

Ettersom både utdanning og inntektsnivåer kan være påvirket av at samboerskap kan omfatte yngre foreldre enn ekteskap, har vi i neste tabell tatt hensyn til dette. Her er utgangspunktet foreldrenes årsinntekt i 1995. Tabell 4.5 viser hvordan denne varierer med foreldrenes kjønn, hvorvidt de var gift eller samboende ved barnets fødsel og deres utdanningsnivå. For alle kjennetegn er det kontrollert for foreldrenes alder ved intervjutidspunktet. Vi presenterer de «justerte» gjennomsnitt. Det betyr at det for hvert kjennetegn er tatt hensyn til fordelingen i de øvrige kjennetegn. Samlet innebærer dette at det er tatt hensyn til den ulike sammensetningen av de to gruppene, og vi får derved et bilde av de «rene» sosio-økonomiske forskjellene mellom dem.

Tabell 4.5: Gjennomsnittlig årsinntekt* fordelt etter foreldres kjønn, sivilstatus ved barnets fødsel og utdanningsnivå. Kontrollert for foreldrenes alder ved intervjutidspunktet

Kjennetegn	Inntekt i 1000 kroner	Antall
Mødre	112	467
Fedre	189	454
Samboer	136	349
Gift	158	572
Lav utdanning	115	171
Middels utdanning	147	528
Høy utdanning	183	222
R^2	.239	

* rundet opp til nærmeste 1000 kroner.

Den gjennomsnittlige inntekt i 1995 for alle var 150.000 kroner. Ikke så overraskende viser tabellen at mødre i gjennomsnitt har en lavere årsinntekt enn det fedre har, 112.000 kroner sammenlignet med 189.000 kroner. Mødrene er samtidig den av foreldrene som i de aller fleste tilfeller bor med barnet. Det er heller ikke overraskende å se at inntekten stiger med foreldrenes utdanningsnivå. Mer interessant i denne sammenhengen er det at samboerforeldre ligger lavere på en inntektsskala, også når det er kontrollert for den ulike sammensetningen av gifte og samboere med hensyn til kjønn, utdanningsnivå og alder. Av de tre kjennetegnene (kjønn, sivilstatus og utdanning) har kjønn størst innflytelse på inntekt, deretter utdanning, så sivilstatus. Til sammen forklarer disse kjennetegnene 24 prosent av hele variasjonen i inntekt.

Studien viser at det er klare ulikheter i kjennetegn for foreldre som var henholdsvis gifte og samboere ved barnets fødsel. Samboere har jevnt over lavere utdanning enn gifte har. De har også lavere inntekt. Samboere med familiebrudd har betydelig lavere utdanning enn alle samboere (se tabell 4.3 og 4.4).

Forut for denne studien hadde vi en antagelse om at samboerforeldre var sterkere konsentrert i to yttergrupper, de lavt og de høyt utdannede, mens gifte hadde en jevnere sosio-økonomisk fordeling. Resultatene for utdanning viser at både for alle samboerforeldre og for dem som har flyttet fra hverandre, er det en tendens mot lave utdanningsnivå sammenlignet med gifte. Samboere er i større grad konsentrert i de lavere utdanningsgrupper både når vi ser på alle (tabell 4.3) og når vi ser på dem som har flyttet fra hverandre (tabell 4.4). Samboerfedre er i sterkere grad konsentrert i de lave utdanningsnivåer enn det samboermødre er. Vi finner imidlertid ikke en konsentrasjon av høyt utdannede samboerforeldre.

Tallene tyder på to forhold. Det ene er at det er en tendens til lave utdanningsnivåer blant foreldre som får barn som samboere, sammenlignet med dem som får barn som gifte. Dette gjelder særlig for fedre. Det andre er at denne tendens er forsterket når vi tar utgangspunkt i foreldre med brudd. Dette kan tolkes i retning av at foreldre med lav utdanning har høyere risiko for brudd enn foreldre med høyere utdanning. Dette gjelder både for gifte og samboere, men fordi samboere i utgangspunktet har lavere utdanning enn

gifte foreldre, blir dette særlig fremtredende blant tidligere samboere etter brudd.

3.2 Oppsummering

Blant foreldre som har flyttet fra hverandre har:
- samboere langt lavere utdanning enn gifte
- samboere med familiebrudd lavere utdanning enn alle samboere
- samboere lavere inntekt.

4 Organisering av foreldreskapet

Tidligere analyser av Barns Familier 1996 og Samværsundersøkelsen 1996 tyder på at det er flere forskjeller i måter foreldre organiserer foreldreskapet etter brudd, avhengig av om de var samboere eller gift ved barnets fødsel. Som nevnt i innledningen er det større sannsynlighet for at mor har foreldreansvaret alene og at barnet bor med mor (daglig omsorg), dersom foreldrene var samboere ved barnets fødsel. Det er også færre fedre i denne gruppen som har samværsavtaler.

Disse forholdene kan i noen grad være et resultat av de ulike mønstre for oppløsningsrisiko i de to gruppene, og delvis kan de være resultat av en ulik legal stilling. Vi har sett at barn født i samboerskap har større risiko for å oppleve foreldrebrudd. Når bruddene kommer mens barn fortsatt er små, øker sannsynligheten for at barnet blir boende med mor etter bruddet. Denne situasjonen er mer vanlig blant dem som var samboende enn blant dem som var gift ved barnets fødsel. I tillegg til dette kommer at mødre automatisk får den legale foreldremyndighet alene til barn født utenfor ekteskap. Dette gjelder også om barnet er født innen samboerskap. For barn født i samboerskap kan foreldrene selv ta initiativ til å opprette felles foreldremyndighet. I praksis var det imidlertid bare et mindretall som gjorde dette innen 1996. Det betyr at for de fleste samboerforeldre har mor foreldremyndighet alene ved tidspunkt for brudd. Dette øker sannsynligheten for at barnet blir boende med mor. Tidligere samboende fedre kan etter brudd reise spørsmål om felles foreldremyndighet, men i den tiden det tar å få saken avgjort, blir barnet boende med mor. Ettersom stabilitet i barnets oppvekst ofte blir tillagt vekt i spørsmål om barnefordeling, samt at mødre har en tradisjonelt sterk stilling – og særlig i forhold til små barn – vil disse forhold sammen øke sannsynligheten for at barnet blir boende med mor.

I dette avsnittet vil følgende forhold bli trukket inn: fordeling av foreldremyndighet, daglig omsorg og avtaler om samværsordning. Søkelyset rettes mot forskjeller mellom foreldre som var henholdsvis samboere eller gift ved barnets fødsel.

4.1 Foreldreansvar

Foreldreansvar, eller foreldremyndighet, innebærer de legale rettigheter foreldre har til for eksempel å ta stilling til religionsspørsmål, skolespørsmål og annet i forbindelse med barns oppvekst. Det dreier seg her om de legale forhold knyttet til barnet, ikke om de mer praktiske spørsmål om barnets bolig (daglig omsorg). Dette kommer vi tilbake til senere.

I utgangspunktet har samboende mødre som nevnt foreldreansvar alene i kraft av at de er ugifte. Gifte foreldre har felles foreldreansvar. I omtrent en

tredjedel av tilfellene har de som fikk barn som samboere, felles foreldreansvar. Dette kan dels være et resultat av at de har giftet seg, dels kan det være et resultat av at de på eget initiativ har opprettet felles foreldreansvar. Ved et brudd kan samboende fedre søke om felles foreldreansvar. For dem som allerede har dette, vil det være et spørsmål om dette skal opprettholdes etter brudd. Gifte foreldre har i utgangspunktet felles foreldreansvar. Etter brudd kan de bestemme seg for å opprettholde dette. I de aller fleste tilfeller vil gifte foreldre som nå skiller seg, fortsette å ha felles foreldreansvar. De foreldre som inngår i denne undersøkelsen, kan imidlertid ha blitt skilt for lang tid siden (i teorien inntil for 18 år siden) da dette ble praktisert annerledes. Spørsmålet om foreldreansvar kan derved slå ulikt ut både fordi de legale rettigheter knyttet til sivilstatus er ulike, og fordi disse rettigheter er praktisert noe ulikt over tid. I hovedrapporten for Samvær 96 (Jensen og Clausen 1997b) fant vi at dersom foreldrene var gift ved barnets fødsel, hadde 51,5 prosent av mødrene foreldreansvar alene, sammenlignet med 73 prosent blant foreldre som var samboere.

Fordelingen mellom mors foreldreansvar og felles foreldreansvar kan imidlertid påvirkes av sosiale forhold, som utdanning. Et første spørsmål er hvorvidt foreldreansvar er fordelt ulikt i forhold til utdanningsnivå.

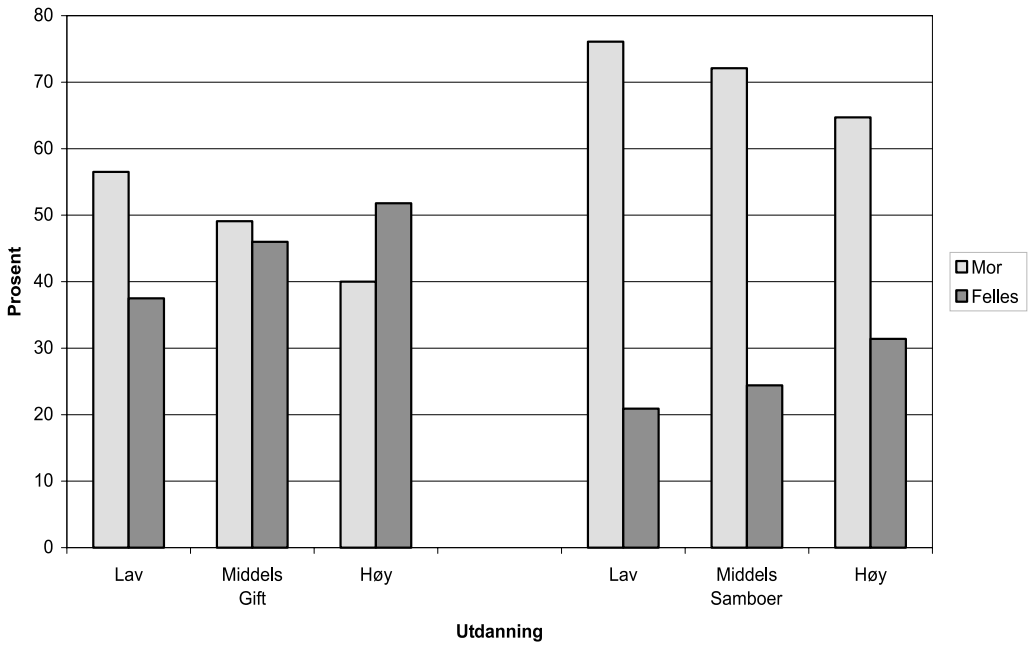

Figur 4.4 Foreldreansvar etter utdanning. Gifte og samboere ved barnets fødsel

Tabell 4.6: Foreldreansvar og utdanning

Foreldreansvar	Lav	Middels	Høy	Alle
Mor	64,6	57,0	47,8	59,9
Begge	30,7	38,6	45,3	35,1
Far	4,8	4,4	6,8	5,0
Total	100	100	100	100
Antall	567	249	161	977

Tabell 4.6 viser en klar sammenheng. Jo lavere utdanning, dess mer alminnelig er det at mor har foreldreansvar alene og dess mindre alminnelig at foreldre har felles foreldreansvar. Blant de høyt utdannede er det nesten like alminnelig å ha felles foreldreansvar som at mor har dette ansvaret alene. Blant de lavt utdannede har mor foreldreansvaret alene i to tredjedeler av tilfellene. Det er helt uvanlig at far har foreldreansvar alene, men også her ser vi en økning ved økende utdanning.

Hvordan påvirkes en slik fordeling når vi ser på gifte og samboere separat?

Figur 4.4 viser et positivt forhold mellom felles foreldreansvar og utdanning både for samboere og gifte. Blant foreldre med lav utdanning er det større sannsynlighet for at mor har foreldreansvar alene både dersom barnet er født i ekteskap og i samboerskap. Blant gifte er det i utgangspunktet en større sannsynlighet for felles foreldreansvar, og denne sannsynligheten øker klart ved høyere utdanning. Blant samboere er utgangspunktet at mor langt oftere har foreldreansvar alene. Også i dette tilfelle øker andel med felles foreldreansvar ved økende utdanning. Men denne økningen er svakere enn for gifte. Figuren viser at sivilstatus har en langt større betydning for fordelingen av foreldreansvar, enn utdanningsnivå.

Det er stor grad av sammenfall mellom det legale foreldreansvar og daglig omsorg, det vil si hvor barnet faktisk bor. Det betyr at dersom mor har det legale foreldreansvar, vil barnet så godt som alltid bo med mor. Der det legale foreldreansvaret er felles, kan vi forvente større variasjon med hensyn til hvor barnet bor.

4.2 Daglig omsorg

Daglig omsorg er synonymt med hvem barnet bor hos til daglig. Foreldrene har svart på hvorvidt barnet bor hos mor, hos far eller hos begge. Denne siste muligheten er svært sjelden. Under fem prosent av alle foreldrene svarte at barnet bodde like mye hos begge foreldrene.

Tabell 4.7: Daglig omsorg etter foreldrenes utdanningsnivå

Daglig omsorg	Lav	Middels	Høy	Alle
Mor	87,1	88,3	78,8	86,0
Far	8,0	7,3	16,9	9,2
Begge	5,0	4,4	4,4	4,7
Total	100	100	100	100
Antall	565	248	160	973

Tabell 4.7 viser at daglig omsorg er i noen grad avhengig av utdanning, og sannsynligheten for at barnet bor med mor synker ved økende utdanning. Tilsvarende øker sannsynligheten for at barnet bor med far ved høy utdanning.

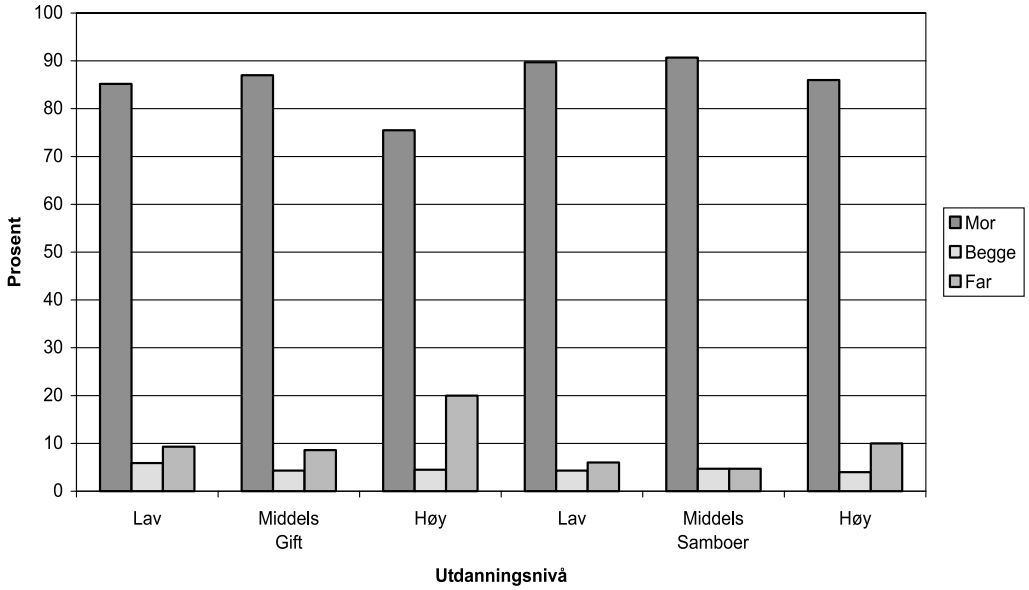

Figur 4.5 Daglig omsorg etter utdanningsnivå og sivilstatus ved barnets fødsel

Figur 4.5 viser at tendensen til at barn bor med mor er helt dominerende, uansett utdanning og sivilstatus. Men den viser også at den høye sannsynligheten for at barn bor med mor, er forsterket blant samboere. Den gjelder for alle utdanningsnivå blant samboere, men er, i motsetning til forventet, sterkest blant de høyest utdannede (86 prosent blant samboere, 75,5 prosent blant gifte).

I den offentlige debatt har det vært stor oppmerksomhet mot fedre som bor med barn. Blant alle foreldre utgjør fedre med daglig omsorg 9 prosent. I figur 4.6 er fedre inndelt etter utdanning og sivilstatus.

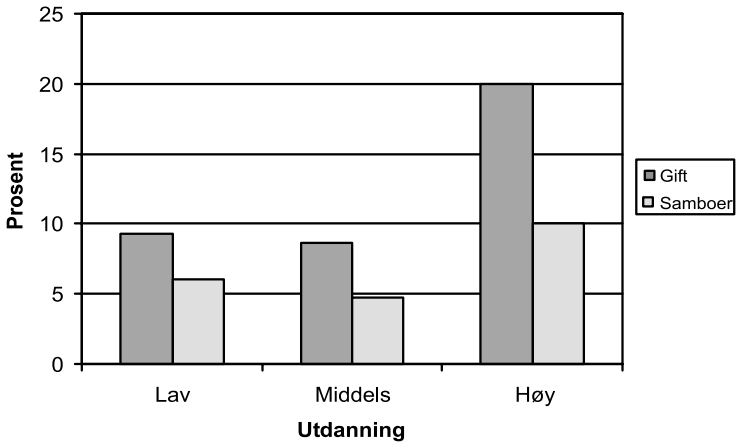

Figur 4.6 Fedre med daglig omsorg etter utdanningsnivå. Gifte og samboere ved barnets fødsel

Både blant gifte og samboere er det betydelig større sannsynlighet for at far har daglig omsorg ved høy utdanning. Det er først og fremst de høyt utdannede fedre som har daglig omsorg. Men det er langt mer vanlig for høyt utdannede gifte enn samboende fedre å ha daglig omsorg (20 vs. 10 prosent). Noe av tendensen til at barn oftere bor med mor kan nok forklares ved at samboere jevnt over har yngre barn enn gifte. Men dette kan neppe forklare hvorfor forskjellene er så markante blant de høyest utdannede. Resultatene tyder på at samboerstatus har større betydning enn utdanning i forhold til daglig omsorg.

4.3 Samværsavtaler

Mellom 80 og 85 prosent av alle i utvalget har inngått avtaler om samværsordning mellom barnet og den av foreldrene som ikke lenger bor med barnet. Det er svært små forskjeller mellom utdanningsgrupper (figur 4.7), men forskjellene går i forventet retning (mer avtaler ved høyere utdanning) for utvalget sett under ett. Når vi ser på gifte og samboere separat, kommer det fram et noe overraskende mønster med nedgang i andel avtaler ved økende utdanning blant samboere. Forskjellene er imidlertid små og ikke signifikante.

Blant høyt utdannede samboere er det nesten 30 prosent som ikke har noen avtale om samvær med barnet. Det at det er færre inngåtte avtaler om samvær blant samboerne kan følges et skritt videre ved å se på hvordan avtaler er inngått. Har foreldre avtalt seg imellom uten å blande inn det offentlige, har de avtalt ved hjelp av det offentlige eller foreligger det ingen avtale?

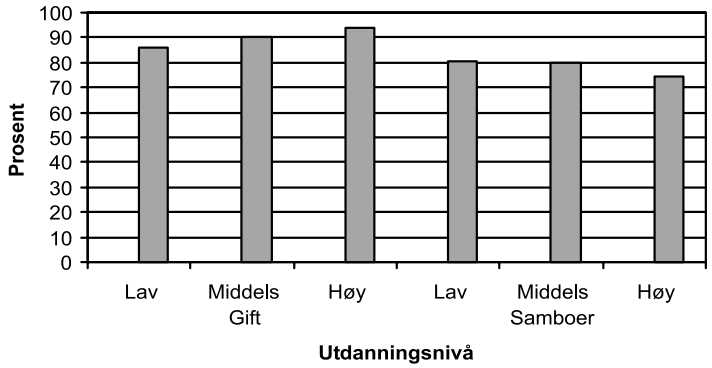

Figur 4.7 Samværsavtale etter utdanningsnivå og samliv

I figur 4.8 belyses dette spørsmålet ved å se på både utdanning og inntekt. Her er disse to forholdene kombinert i en enkel indeks og gruppert i tre. Som hovedregel innebærer dette at de med lav score har lav utdanning og inntekt, mens de med høy score på indeksen er dem som både har høy utdanning og inntekt.

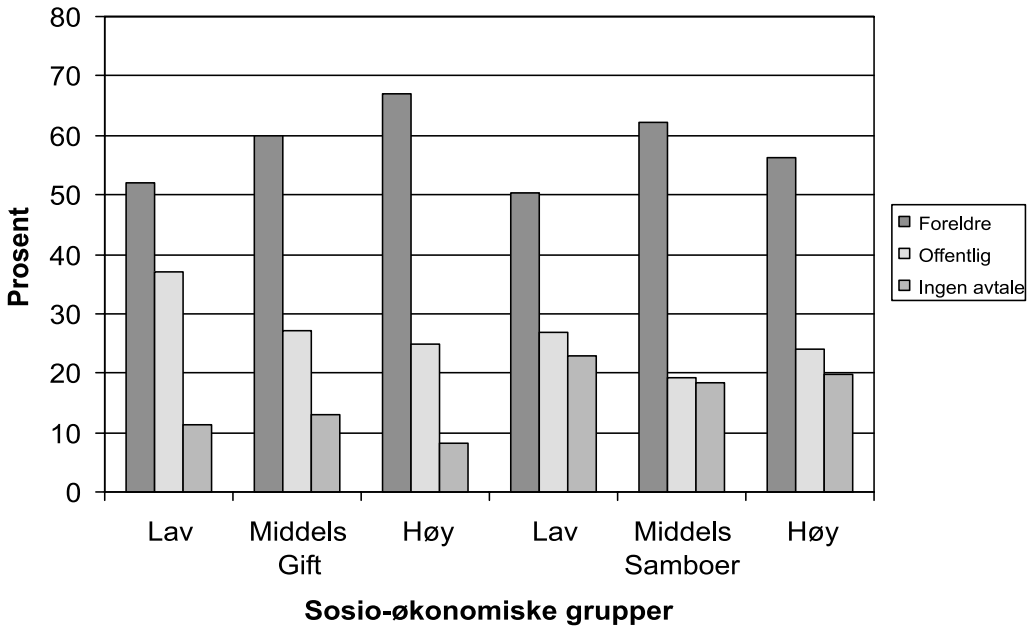

Figur 4.8 Sosio-økonomisk status og samværsavtale

Generelt er det mer alminnelig at foreldrene avtaler samvær seg imellom jo høyere sosio-økonomisk status de har, og det er mindre vanlig å ikke ha noen avtale ved økende sosio-økonomisk status. Men på dette området er det klare forskjeller mellom gifte og samboere. Blant de gifte er det en sterk og positiv sammenheng mellom samværsavtale og sosio-økonomisk status: jo høyere status dess vanligere er det at foreldrene avtaler seg imellom, dess

mindre alminnelig er det å trekke inn det offentlige og dess mindre alminnelig er det å ikke ha noen avtale (et svakt unntak for dem med middels status).

Blant samboere er sammenhengene annerledes: for den laveste og den mellomste sosio-økonomiske gruppe er mønsteret som for de gifte. Det er mer alminnelig at de i mellom-gruppen har avtalt samvær seg i mellom, det er mindre alminnelig at de har trukket inn det offentlige og det er mindre alminnelig å ikke ha noen avtale, sammenlignet med den laveste sosio-økonomiske gruppe. Det er samboere i den høyeste sosio-økonomiske gruppen som atskiller seg: her er det mindre alminnelig at foreldrene har avtalt seg i mellom, det er mer alminnelig at de har reist sak for offentlig instans og det er mer alminnelig å ikke ha noen avtale, sammenlignet med dem med middels sosio-økonomisk status. Blant samboere med høy status har 20 prosent ingen avtale, sammenlignet med 8 prosent av gifte i denne gruppen. I den laveste og mellomste sosio-økonomiske gruppe er det nesten like vanlig for gifte og samboere å avtale samvær mellom foreldre, mens dette i den høyeste sosio-økonomiske gruppe er mer vanlig blant de gifte. Gifte og samboere er mest ulike i den høyeste statusgruppen, der langt færre samboere har avtalt samværsordning seg imellom og heller ikke har brakt inn det offentlige, enn gifte.

Samboere i høyeste sosio-økonomiske gruppe atskiller seg følgelig ved at det sjeldnere er truffet avtale mellom foreldre, de har oftere hatt samværsavtaler oppe for en offentlig instans, men det er likevel omtrent like vanlig å ikke ha noen samværsavtale i denne gruppen som blant samboere i de lavere sosio-økonomiske grupper, og betydelig mer vanlig enn det er for gifte i samme sosio-økonomiske gruppe. En mulig tolkning på dette kan være at det er særlig sterke konflikter mellom samboerforeldre i spørsmål om samværsavtaler blant dem som scorer høyest på den sosio-økonomiske indeksen. Dette vil være i samsvar med de observasjoner som er gjort for omsorg, der et lignende mønster kom frem (figur 4.5).

4.4 Bidrag

Respondentene i undersøkelsen er blitt spurt om de har betalt bidrag eller mottatt bidrag fra den andre forelderen – avhengig av om de bor med barnet eller ikke. Det er ikke spurt om bidragets størrelse. Figur 4.9 viser at nesten alle svarer positivt på spørsmålet, og det er ikke forskjell mellom betalere og mottakere. Det er liten forskjell etter utdanningsnivå.

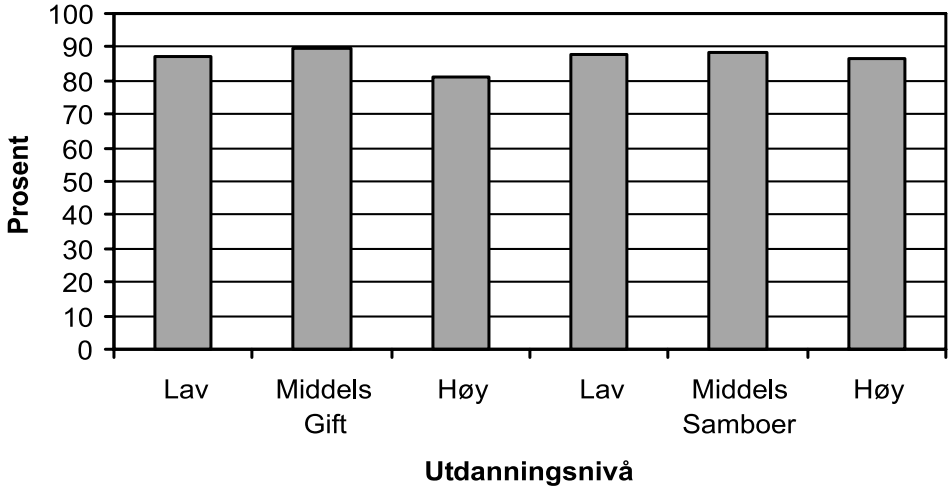

Figur 4.9 Bidrag etter utdanningsnivå

Nesten 90 prosent av alle betaler eller mottar bidrag, men det er litt overraskende at det er en nedgang for de høyt utdannede. Dette gjelder både for gifte og samboere ved barnets fødsel. Ettersom færre samboere har samværsavtaler kunne man kanskje forvente at det var her vi fant laveste bidragsbetaling/mottaking. Men det er det ikke. Det er blant gifte høyt utdannede at vi finner de laveste bidragsnivåene. Forskjellene er ikke signifikante og vil derfor ikke bli tolket.

4.5 Oppsummering

- Hvorvidt barnet er født i samboerskap eller ekteskap har langt større betydning enn utdanning og sosio-økonomisk status for foreldreansvar og daglig omsorg
- Blant høyt utdannede er det dobbelt så mange gifte fedre med daglig omsorg som samboende
- Høy utdanning øker sannsynligheten for samværsavtaler blant gifte, men ikke blant samboere
- De aller fleste betaler eller mottar bidrag
- Bidrag varierer lite med utdanning og sivilstatus.

5 Praktisering av samvær

Denne delen viser variasjoner i samvær. Målet for samvær er gjennomsnittlig antall dager som barnet var sammen med den forelderen det ikke bor med til daglig, i måneden forut for undersøkelsen. Tabell 4.8 viser variasjon i antall samværsdager etter sosio-økonomiske og demografiske kjennetegn ved respondenten.

Tabell 4.8: Gjennomsnittlig antall samværsdager etter sosio-økonomiske og demografiske kjennetegn ved forelderen, kontrollert for alder på yngste barn (MCA)

Variabel	Verdi	Justerte gjennomsnitt		Antall	
		Gifte	Samboere	Gifte	Samboere
Utdanning	Lav	6,59	6,55	307	219
	Middels	6,87	7,02	155	78
	Høy	6,18	7,32	109	50
Inntekt pr. pers	Under 100.000	4,96	5,13	167	126
kroner	100–149.000	6,81	6,79	139	94
	150–199.000	7,56	8,45	100	59
	200.00 +	7,47	8,30	165	68
Landsdel	Oslo og Østlandet	6,85	7,11	146	82
	Sørvest Norge	6,71	6,78	328	170
	Midt- og Nord Norge	5,78	6,43	97	95
Alder forelder	18–29 år	6,78	6,99	24	100
	30–34 år	6,49	6,77	89	116
	35–39 år	6,72	6,20	178	59
	40 år +	6,52	6,89	280	72
Total		6,59	6,76	571	347
R^2		.080	.114		

Tabellen viser «justerte gjennomsnitt». Det betyr at vi får det gjennomsnittlige antall samværsdager når det er kontrollert for de andre variablene i tabellen, samt for alder på yngste barn. Vi står altså igjen med effekten når det er kontrollert for betydningen av de andre variablene.

I gjennomsnitt er det omtrent like mange samværsdager blant gifte og samboere, henholdsvis 6,59 og 6,76 dager i måneden forut for undersøkelsen. Dette resultatet, som også framkom i hovedrapporten, er noe overraskende (Jensen og Clausen, 1997b). Hovedrapporten viste at det generelt var sammenheng mellom den måten foreldre hadde organisert seg på etter brudd og praktisering av samværet. Det var mer samvær dersom foreldre hadde felles ansvar for barnet og mer samvær dersom de hadde inngått samværsavtale. Samboerforeldre er i utgangspunktet i en svak stilling i forhold til begge disse spørsmål. De har sjeldnere felles foreldreansvar, og de har sjeldnere avtalt samværsordning, enn gifte foreldre har. Likevel viser det seg at det ikke er forskjell mellom de to gruppene med hensyn til gjennomsnittlig antall samværsdager. En hypotese for hvordan dette kan forklares er at det er noen grupper blant samboerne som har særlig høye samværsfrekvenser, og at disse gruppene «oppveier» det svake utgangspunktet.

Tabellen bekrefter delvis en slik hypotese. De samboere som har mest samvær er de med høy utdanning og de med høy inntekt. Det er langt større forskjell mellom samboere etter utdanning og inntektsnivå, enn det man finner blant gifte. Tabellen viser videre at en større del av variasjonen i samvær forklares ved disse sosio-økonomiske variablene blant samboere enn blant gifte (R^2 .114 vs. .080).

Tabell 4.9: Rangering av de enkelte faktorers innflytelse på variasjoner i samvær (beta-koeffisient)

	Gifte	Samboere
Inntekt pr. pers	.189 (1)	.261 (1)
Landsdel	.064 (2)	.046 (4)
Utdanning	.040 (3)	.056 (2)
Alder forelder	.018 (4)	.051 (3)

Tabell 4.9 viser hvilken forklaringskraft de enkelte variabler har når det er tatt hensyn til innflytelsen fra de andre variablene. Tallene i parentes indikerer rangordningen av variablene. Både for gifte og for samboere er inntekt den variabelen som har størst forklaringskraft. For samboere kommer utdanning som den neste faktor, så foreldrenes alder og til sist landsdel. Dette mønsteret er noe annerledes for gifte. Blant dem er landsdel viktigere enn utdanning. Både når det gjelder inntekt og utdanning ser vi imidlertid at dette er faktorer som har større betydning for variasjoner i samvær blant samboere enn blant gifte.

Den konklusjon som kan trekkes er at det er større heterogenitet blant samboere. Det betyr at det er større forskjell etter sosio-økonomiske kjennetegn. Vi ser også at heterogenitet blant samboere ikke er hele forklaringen. Resultatene viser at samboere jevnt over har høyere eller like høy samværshyppighet som gifte. Dette får oss til å spørre om det er noen forhold ved de gifte som kan trekke gjennomsnittet ned. Vi må ta opp spørsmål som har med tid, varighet og alder å gjøre.

Tid spiller en rolle på ulike måter når man skal sammenligne ekteskap og samboerskap. Først og fremst er det viktig at samboerskap er en ny familietype som særlig har hatt stor utbredelse fra 1980-årene. Dette betyr at yngre barn har større sannsynlighet for å være født i samboerskap enn eldre barn. I vårt utvalg vil det derved være en overvekt av yngre barn med samboende foreldre og eldre barn med gifte foreldre. Samtidig kan disse tidsfaktorene bli forsterket av at samboerskap er en mer ustabil institusjon enn ekteskap. Analysene av Samvær 96 viste at samboende foreldre hadde langt yngre barn da de flyttet fra hverandre, enn gifte foreldre hadde. Dette kan, som nevnt, være en direkte avspeiling av at samboerskapene er en ung familieinstitusjon. Imidlertid har tidligere analyser vist at samboerskap brytes på et tidligere tidspunkt i barnas liv enn ekteskap gjør (Jensen og Clausen 1997a). Det er altså ikke bare det at samboerskap er en ny institusjon, som fører til at barna er gjennomgående yngre, men også det forhold at denne familietypen brytes på et tidligere tidspunkt.

Fordi samboerskap er en ny institusjon vil mange ha kort varighet, og barna vil gjennomgående være yngre ved brudd, samlivets varighet vil være kortere, det vil ha gått relativt kort tid siden brudd og barnets alder på intervjutidspunktet vil være lav.

Disse forholdene kan ha betydning for samværshyppighet etter bruddet. Varighet av samliv er beregnet fra samlivets start, ikke fra tidspunkt for ekteskapsinngåelsen blant dem som har bodd sammen før de giftet seg. Også her skal to forhold tas i betraktning. For det første kan samboerskap ha kortere varighet fordi institusjonen i seg selv er ung. Det vil si at det er få samliv av lang varighet totalt sett. For det andre kan samboerskapene ha kortere vari-

ghet fordi de er mindre stabile og brytes raskere. Begge effektene bidrar til at samboerskapene gjennomgående har kortere varighet før brudd enn det ekteskapene har. Tabell 4.10 viser hvordan kjennetegn som har med tid å gjøre, påvirker samværshyppighet.

Tabell 4.10: Gjennomsnittlig antall samværsdager etter barnets alder, tid i samliv, tid siden brudd og samvær

Variabel	Verdi	Justerte gjennomsnitt		Antall	
		Gifte	Samboer	Gifte	Samboere
Barnets alder ved brudd	0–2 år	5,47	5,91	143	193
	3–5 år	6,66	7,39	261	132
	6 år og mer	7,21	8,39	195	38
Samlivets varighet	0–3 år	6,08	6,99	59	162
	4–7 år	6,57	6,81	160	133
	8 år og mer	6,62	5,86	380	68
Tid siden brudd	0–2 år	7,32	8,63	106	101
	3–5 år	7,06	6,75	177	108
	6 år og mer	6,01	5,43	316	154
Barnets alder på intervju-	0–6 år	7,91	6,73	100	170
tidspunktet	7–12 år	7,22	7,08	259	141
	13–18 år	5,26	5,66	240	52
Total		6,55	6,71	599	363
R^2		.072	.093		

Tabellen viser fordelingen av samvær som «justerte gjennomsnitt», det vil si etter kontroll for de andre variablene i tabellen. Resultatene viser at jo eldre barnet er ved brudd, dess høyere er samværet. Samlivets varighet før brudd har mindre betydning, og vi skal komme tilbake til dette. Tid siden brudd har en negativ innvirkning på samvær; jo lenger tid siden brudd, dess mindre samvær. Det samme gjelder barnets alder. Jo eldre barnet er, dess mindre samvær.

Disse innvirkningene er noe ulike for gifte og samboere. Barnets alder ved brudd (eldre barn, mer samvær) har større betydning for samboere enn for gifte. Samlivets varighet har motsatt effekt for de to gruppene: mer samvær jo lenger varighet blant gifte og motsatt for samboere. Tid siden brudd virker negativt både for gifte og samboere, men er langt sterkere for samboerne enn for de gifte. Barnets alder på intervjutidspunktet viser samme virkning i begge grupper, men er sterkest blant de gifte.

Tabell 4.11: Rangering av de enkelte faktorers innflytelse på variasjoner i samvær (beta-koeffisient)

	Gifte	Samboere
Barnets alder på intervjutidspunktet	.189 (1)	.088 (3)
Barnets alder ved brudd	.114 (2)	.171 (2)
Tid siden brudd	.102 (3)	.250 (1)
Samlivets varighet	.027 (4)	.079 (4)

Tabell 4.11 viser den relative forklaringskraft for disse variablene. Samlet sett forklares en større del av variasjonen i samvær blant samboere enn gifte (.093 vs. .072), men det er en mindre del av variasjonen som forklares ved egenskaper som er knyttet til tid (tabell 4.10), enn sosio-økonomiske kjennetegn (tabell 4.8).

Tabell 4.11 viser at barnets alder på intervjutidspunktet er den viktigste faktoren på variasjoner i samvær blant gifte, men alder ved brudd er også svært viktig. Tid siden brudd er også viktig, men her skal vi være klar over at det er en sterk sammenheng mellom denne og barnets alder ved intervjutidspunktet. Jo lenger tid siden brudd, jo eldre er barnet, og tenåringsbarn har langt mindre samvær enn småbarn. Samlivets varighet ser ikke ut til å ha en sterk innflytelse på samvær, men også i dette tilfelle vil det være en sterk sammenheng mellom denne faktoren og barnets alder: jo lenger samlivsvarighet, jo eldre er barnet både ved brudd og på intervjutidspunktet.

Det er imidlertid et interessant trekk ved tabell 4.11 at rekkefølgene på faktorenes betydning ikke er den samme for gifte og samboere. Blant gifte har barnets alder den største betydning. Blant samboere er det imidlertid forhold som er knyttet til samlivet som er den viktigste faktor, nemlig tid siden brudd. Tiden som har gått siden brudd har en negativ innflytelse på samvær og denne faktoren er langt viktigere enn forhold som barnets alder. Blant gifte er det følgelig forhold ved barnet (alder) som har den sterkeste innflytelse på samvær. Blant samboere er det forhold ved relasjonen (tid siden brudd) som har den sterkeste innflytelse på samvær.

Barnets alder ved brudd og barnets alder ved intervjutidspunkt trekker i ulike retninger. Jo yngre alder ved brudd, jo lavere samvær. Og jo lavere alder på intervjutidspunktet, jo høyere samvær.

Som gruppe er samboerne konsentrert blant dem med små barn både ved brudd og ved intervjutidspunkt. Dette er både en følge av at samboerskap er en «ung» familieform og at brudd kommer på et tidligere stadium i samlivet. Disse forhold virker i hver sin retning i forhold til samvær. Det at samboerne har barn som er ganske små ved brudd virker negativt, mens det at de har små barn på intervjutidspunktet trekker i motsatt retning. Av de to forholdene er barnets alder ved brudd viktigst.

Gifte er som gruppe konsentrert blant dem med eldre barn både ved brudd og ved intervjutidspunktet. Også disse forholdene trekker i hver sin retning, men motsatt av samboere. Det at de gifte har barn som er eldre ved brudd virker positivt, mens det at de har store barn på intervjutidspunktet trekker samværshyppigheten ned. Av de to forholdene er barnets alder på intervjutidspunktet viktigst.

Det ser følgelig ut til at det er ganske ulike mekanismer som ligger til grunn for at gifte og samboere i gjennomsnitt ender opp med relativt like hyp-

pigheter for samvær. Det er verd å merke seg at det er det relativt store innslaget av tenåringsbarn blant gifte som trekker gjennomsnittet ned i denne gruppen. Blant samboere er det tid siden brudd som har størst innflytelse, med sterk nedgang i samvær ved økt tid siden brudd.

Vi har stilt en hypotese om hvorvidt det like gjennomsnittlige antall samværsdager mellom gifte og samboere kunne forklares ved at det er noen grupper blant samboere som har særlig høye samværsfrekvenser. Dette er bekreftet. Samboere med høy utdanning og inntekt er betydelig mer sammen med sine barn etter brudd, enn samboere med lav utdanning og inntekt. Men resultatene tyder også på at det er noen allmenne forhold som trekker ned gjennomsnittet. Et slikt forhold er det å ha tenåringsbarn. Foreldre med tenåringer har langt lavere samvær enn foreldre med små barn. Dette er en situasjon som er mye mer vanlig blant gifte enn samboere. Det at en stor andel gifte har tenåringsbarn er med på å trekke ned gjennomsnittet for samvær i denne gruppen.

5.1 Oppsummering

Gifte og samboere har i gjennomsnitt like mye samvær, men

- Blant samboere er det større variasjon i samværshyppighet enn blant gifte
- Det er ulike faktorer som har betydning for samvær blant samboere og gifte
- Samboere med høy utdanning og høy inntekt har langt mer samvær enn dem med lav
- Relasjonelle forhold (tid siden brudd) har større innflytelse på samvær blant samboere
- For gifte er det særlig barnets alder som har stor betydning for samvær.

6 Konklusjoner

I oppsummeringen er det viktig å være oppmerksom på at notatet bygger på resultater fra to undersøkelser, Barns Familier 1996 (BF96) og Samværsundersøkelsen 1996 (Samvær 96). BF96 tar utgangspunkt i barn født i 1980, 1986 og 1992 og er en kartlegging av familieendringer. Samvær 96 tar utgangspunkt i fire foreldregrupper som har flyttet fra hverandre. Dette er mødre og fedre som henholdsvis bor med eller ikke bor med barn under 18 år. Blant de fire gruppene utgjør to grupper, mødre som bor med barn og fedre som ikke bor med barn, 90 prosent av utvalget. Samvær 96 kartlegger samværsmønstre mellom den forelderen som ikke lenger bor i husholdet, og barn.

Den mest markante forskjellen mellom samboerskap og ekteskap, ligger i risikoen for brudd. Denne er omtrent 2 ganger høyere blant samboere. Risikoen for brudd varierer med barnets alder. Blant samboere er det særlig høy risiko for brudd mens de har små barn. Som nevnt tidligere er samboerskapet en «ung» familieform. Det er derfor flere av disse med små barn, enn i ekteskap i denne undersøkelsen. Imidlertid finner vi også høyere risiko for brudd blant samboere med små barn når vi holder barnets alder konstant.

- Ved 4-års alder har barn født i samboerskap vel 3 ganger så høy risiko for å oppleve foreldrebrudd som dem født i ekteskap
- Ved 16-års alder har barn født i samboerskap vel 2 ganger så høy risiko.

Dette innebærer at samboere etter familieoppløsning langt oftere skal organisere foreldreskapet i forhold til små barn, mens gifte skal organisere dette for større barn. I gruppen av foreldre som har flyttet fra hverandre hadde 15 prosent av samboerforeldre tenåringsbarn, sammenlignet med 40 prosent av gifte foreldre.

Det er stilt tre spørsmål i dette vedlegget:

Et første spørsmål er om personer som var samboer eller gift ved barnets fødsel har ulike sosio-økonomiske kjennetegn.

Et neste spørsmål er om gifte og samboere er ulikt sammensatt innen hver gruppe. Er samboere mer heterogene enn gifte?

Et tredje spørsmål er om foreldre forholder seg ulikt i forhold til samværsordninger mellom barn og den fraflyttede foreldrepart, avhengig av om de var samboer eller gift ved barnets fødsel.

6.1 Sosio-økonomiske kjennetegn blant samboere og gifte

Resultatene viser at samboere har lavere utdanning enn gifte. Forskjellene mellom samboere og gifte er skapt ved en seleksjon i to trinn: ved familiedannelse og ved familieoppløsning. Den sosiale seleksjon som finner sted ved at de med høyere utdanning gifter seg, mens de med lavere utdanning blir samboere, ser ut til å bli forsterket ved familieoppløsning. Ved familiedannelse er det i gjennomsnitt lavere utdanningsnivå blant samboerfedre sammenlignet med gifte fedre, enn blant samboermødre sammenlignet med gifte mødre.

Etter familieoppløsning er det lavere utdanning både blant samboere og gifte, men konsentrasjonen i gruppen lav utdanning er sterkest blant samboere.

- Blant alle samboere har halvparten lavere utdanning ved familiedannelse
- Blant samboere som har flyttet fra hverandre har to av tre lavere utdanning.

Det er ikke tegn til at samboere er mer konsentrert i begge yttergrupper for utdanning (både høy og lav) enn det gifte er.

6.2 Organisering av foreldreskap etter brudd

I ni av ti tilfeller er det fedrene som ikke blir boende med barna etter brudd. Resultatene tyder på at man kan dele fedre som ikke bor med barn i to hovedgrupper: fedre med rettigheter og fedre uten.

Fedre med rettigheter. Gifte fedre har automatisk rettighet til felles foreldreansvar ved barnets fødsel. Etter brudd opprettholdes ofte dette. Resultatene viser at gifte fedre har større del i foreldreansvar, oftere daglig omsorg, oftere samværsavtaler enn samboende fedre. De har oftere reist sak om samværsordninger for en offentlig instans. Gifte fedres del i foreldreansvar, daglig omsorg og samværsavtaler forsterkes av økende utdanning og sosio-økonomisk status. De fleste har avtalt samværsordningen med barnets mor. Blant dem som har reist spørsmål om samværsordning for offentlig instans er de med lav sosio-økonomisk status sterkest representert. Gifte fedre har en rett i utgangspunktet, og blant disse fedrene er høy utdanning og sosio-økonomisk status forhold som styrker deres omsorgsansvar.

Fedre uten rettigheter. Samboende fedre har ikke automatisk rettighet til felles foreldreansvar ved barnets fødsel.[11] Etter brudd har disse fedre langt mindre del i foreldreansvar, daglig omsorg og samværsavtaler enn gifte fedre.

Færre har reist sak om samværsordning for offentlig instans. Det gjelder særlig samboere med lav sosio-økonomisk status. De høyest utdannede samboerfedre har mindre del i foreldreansvar enn de lavest utdannede blant gifte fedre. Det samme er tilfelle for sosio-økonomisk status. Mens 20 prosent av de høyt utdannede gifte fedre har daglig omsorg for barn, gjelder dette bare halvparten (10 prosent) av de høyt utdannede samboerfedre. Resultatene tyder på at utdanning ikke har noen betydning for samværsavtaler blant samboere (det er en svak antydning om en negativ sammenheng). Sosio-økonomisk status har liten betydning for hvorvidt samboerfedre har reist sak om samværsavtale for offentlig instans.

Utdanning og sosio-økonomisk status har langt mindre betydning for hvordan foreldre ordner seg etter brudd, enn deres sivilstatus (gift eller samboer). Utdanning og sosio-økonomisk status har en sterkere positiv innflytelse blant gifte fedre enn blant samboerfedre.

- Gifte fedre med høy utdanning og sosio-økonomisk status har langt større del i de formelle foreldrerettigheter enn gifte fedre med lav utdanning og sosio-økonomisk status
- Samboerfedre med høy utdanning og sosio-økonomisk status har mindre del i foreldreansvar og samværsavtaler enn gifte fedre med lav utdanning og sosio-økonomisk status
- Det er dobbelt så stor sannsynlighet for at en gift far med høy utdanning skal ha daglig omsorg etter brudd, som for en samboerfar.

6.3 Praktisering av samvær

Tross de forskjeller man finner i forhold til organisering av foreldreskapet etter brudd, er det små forskjeller i praktisering av samvær mellom gifte og samboere. Begge grupper har i gjennomsnitt noe over 6 samværsdager i måneden forut for undersøkelsen.

Imidlertid er den likhet som uttrykkes i et gjennomsnitt, skapt av ulike prosesser for gifte og samboere. Blant samboere er deres samværspraksis sterkt påvirket av sosio-økonomiske forhold, særlig inntekt. Både inntekt og utdanning er langt mer viktig for samværshyppighet blant samboere, enn blant gifte. Samboeres samværshyppigheter er også langt sterkere påvirket av den tiden som er gått siden brudd, enn blant gifte. Motsatt viser resultatene at det viktigste forhold som trekker ned samværshyppigheten blant gifte fedre, er at en stor andel av dem har tenåringsbarn. 40 prosent av de gifte fedrene er i den situasjon. Blant samboerfedrene er under 15 prosent tenåringsfedre, mens de fleste har barn under 7 år. Dersom man skal beskrive disse to situasjonene på en idealtypisk måte, kan man si at samvær blant gifte fedre i større grad følger «naturloven». Den sterkeste innvirkningen kommer fra barnets alder. Samvær blant samboerfedre følger i større grad «sosialloven». I langt større grad er samværet påvirket av deres sosio-økonomiske situasjon og av forhold som er relasjonelt bestemt (tid siden brudd) mer enn direkte kjennetegn ved barnet.

Samlet viser resultatene at samboere har lavere sosio-økonomisk status, at den sosio-økonomiske status har relativt liten betydning for hvilken måte foreldrene organiserer seg etter brudd, men stor betydning for praktisering av samvær. Her har den sosio-økonomiske status større betydning for samboere

11. En endring har trådt i kraft 1.1.1998 som forenkler prosedyren for at ugifte fedre skal få del i foreldreansvaret.

enn for gifte. I praktisering av samvær er samboerfedre en mer heterogen gruppe enn gifte.

- Samboerfedre med høy inntekt og utdanning har mer samvær enn andre samboerfedre
- Samboerfedre med høy inntekt og utdanning har mer samvær enn tilsvarende gifte fedre
- Den viktigste grunnen til at samvær for gifte fedre trekkes ned, er at flere av dem har tenåringsbarn
- De viktigste grunner til at samvær for samboerfedre trekkes opp, er inntekt og kort tid siden brudd.

Det er gjennom praksis at samboerfedre ivaretar sitt forhold til barnet, men denne praksis er mer avhengig av deres sosio-økonomiske posisjon og av utviklingen av relasjonen til barnets mor enn for gifte fedre.

Referanser:

Clarke, Lynda, Heather Joshi, Pamela di Salvo og Judith Wright (1997): *Stability and Instability in children's Family Lives: Longitudinal Evidence from Two British Sources* . Centre for Population Studies, Research Paper, 97–1, London: London School of Hygiene and Tropical Medicine

Hoem, Britta og Jan. M. Hoem (1992): «The Disruption of Marital and Non-Marital Unions in Contemporary Sweden». I J. Trussel, R. Hankinson og J. Tilton (red): *Demographic Applications of Event History Analysis* , Oxford: Clarendon Press

Jensen, An-Magritt og Bjørg Moen (1991): *Enebarn, delebarn, stebarn? Barns familier i lys av nye samlivsmønstre blant foreldre i 1970- og 80-åra* . I samarbeid med Sten-Erik Clausen. Rapport nr. 14, Oslo: NIBR

Jensen, An-Magritt og Sten-Erik Clausen (1997a): *Barns familier. Samboerskap og foreldrebrudd etter 1970* . Prosjektrapport nr. 21, Oslo: NIBR

Jensen, An-Magritt og Sten-Erik Clausen (1997b): *Samvær og fravær. Foreldres kontakt med barn de ikke bor sammen med* . Notat nr. 103, Oslo: NIBR

Statistisk sentralbyrå (1994): *Historisk statistikk* , Oslo: Statistisk sentralbyrå

Toulemon, Laurent (1997): «Cohabitation is here to stay». *Population. An English Selection* , Vol. 9: 11–46